Μουράτ Ισσί

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΚΟΥΡΔΙΚΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ.

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΙΣΛΑΜ ΣΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΚΟΥΡΔΙΚΕΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ, 1898-1918

Διδακτορική Διατριβή

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

Αθήνα2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος-Μεθοδολογία-Πηγές ……...…… 5

ΜΕΡΟΣ Ι. Ο Κουρδικός Εθνικισμός υπό το πρίσμα των θεωριών του Εθνικισμού……..….17

α) Γενικές Θεωρητικές Προσεγγίσεις του Εθνικισμού και οι Κούρδοι

β) Κουρδικός Εθνικισμός.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ. Η Κουρδική ταυτότητα..……..41

α) Οι Κούρδοι στα μάτια των Κούρδων,

β) Η Γεωγραφία,

γ) Η Ιστορία,

δ) Η Θρησκεία.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ. Περίοδος του Κουρδικού Διαφωτισμού; Αμπντουλχαμίντ Β' και Μεσρουτιέτ Β' (1878-1908)……...153

α) Περίοδος του Αμπντουλχαμίντ Β'.

β) Περίοδος του Μεσρουτιέτ Β' (1908-1918).

ΜΕΡΟΣ ΙV. Ταξίδι Χωρίς Επιστροφή……..…287

Επίλογος…….…….. 293

Παραρτήματα …….. 299

Πηγές- Βιβλιογραφία …… 327

Πρόλογος και Μεθοδολογία

Τα τελευταία χρόνια στη βιβλιογραφία παρατηρείται αύξηση σε μελέτες, ακαδημαϊκού και μη επιπέδου, για τις απαρχές και την εξέλιξη του κουρδικού εθνικισμού. Οι εν λόγω μελέτες θέτουν τα χρονικά όρια του θέματός τους μεταξύ του τέλους του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}, εντοπίζοντας τις απαρχές του κουρδικού εθνικισμού την περίοδο κατά την οποία ιδρύθηκε η Τουρκική Δημοκρατία, και μας αποκαλύπτουν ενδιαφέροντα ευρήματα σε σχέση με την προαναφερθείσα χρονική οριοθέτηση.

Ο κουρδικός εθνικισμός είναι ένα σημαντικό, κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα για τις εσωτερικές υποθέσεις τεσσάρων κρατών της Μέσης Ανατολής. Πρόκειται για ένα φαινόμενο το οποίο εξακολουθεί να βρίσκεται σε εξέλιξη ακόμα και σήμερα, αλλά οι ιστορικές του ρίζες είναι βαθιές και εντοπίζονται στην εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι οθωμανοκουρδικές κοινωνικοπολιτικές σχέσεις, οι κοινωνικές δομές του κουρδικού πληθυσμού, η θρησκεία -είτε ως ενωτικός είτε ως διασπαστικός παράγοντας- η γλώσσα, η ανάγκη κατασκευής μίας κοινής ιστορίας αποτέλεσαν βασικές παραμέτρους για την ανάπτυξη του κουρδικού εθνικισμού, οι οποίες θα γίνουν αντικείμενο έρευνας στην παρούσα μελέτη. Παράλληλα, ένα βασικό ερώτημα στο οποίο θα κληθούμε να απαντήσουμε είναι αν ο κουρδικός εθνικισμός μπορεί να μελετηθεί υπό το πρίσμα των δυτικών θεωριών περί εθνικισμού ή αν έχει τις δικές του ιδιαιτερότητες.

Το πρώτο, από τα τρία κύρια μέρη στα οποία χωρίζεται η παρούσα μελέτη, αποτελεί μια προσπάθεια δημιουργίας της θεωρητικής βάσης για την προσέγγιση του κουρδικού εθνικισμού και περιλαμβάνει δύο υποενότητες: *α) Οι Κούρδοι και Οι Γενικές Θεωρητικές Προσεγγίσεις του Εθνικισμού, β) Κουρδικός Εθνικισμός*. Σκοπός μας δεν είναι η κατασκευή μίας νέας θεωρίας περί εθνικισμού, η οποία θα ερμηνεύσει τον κουρδικό εθνικισμό. Σκοπός μας είναι η διερεύνηση του ενδεχόμενου οι ήδη υπάρχουσες θεωρίες περί εθνικισμού να μπορούν να εξηγήσουν τον κουρδικό εθνικισμό και αν δεν μπορούν, ο εντοπισμός των αιτίων για αυτή την αδυναμία. Βάσει των σημαντικών ιστορικών «σημείων», τα οποία εργαλειοποιήθηκαν στα ύστερα χρόνια από τους κούρδους διανοουμένους, θα γίνει μια προσπάθεια να

καταδειχθεί ότι ένα σημαντικό κριτήριο των θεωριών περί εθνικισμού ίσχυε και για τους Κούρδους, από τα προνεωτερικά ήδη χρόνια: για την αναγνώριση ενός έθνους δεν αρκεί μονάχα η αυτό-αναγνώριση (self-defined) άλλα και η αναγνώριση από τους άλλους (other-defined). Η αναγνώριση των Κούρδων ως ομάδας και από τους άλλους αποδεικνύεται με ιστορικά στοιχεία, τα οποία θα αναλυθούν μέσα από τη διασταύρωση των διαφόρων πρωτογενών και δευτερογενών πηγών.

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης γίνεται μια προσπάθεια εντοπισμού των συγκεκριμένων κριτηρίων που εργαλειοποίησαν οι ίδιοι οι κούρδοι εθνικιστές, στα χρόνια της διαμόρφωσης της κουρδικής ταυτότητας. Φυσικά, αν και κάθε κριτήριο θα αναλυθεί σε μια ξεχωριστή υποενότητα, κανένα κριτήριο ή έννοια δεν απομονώνεται ή δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ανεξάρτητο κριτήριο ή έννοια. Η έμφαση δίνεται στην εξέλιξη και στην ανάπτυξη των κριτηρίων μέσα από τα πολιτικά γεγονότα και τα γραπτά των ίδιων των κούρδων πρωταγωνιστών. Το δεύτερο μέρος αποτελείται από τις εξής υποενότητες: *α) Οι Κούρδοι στα μάτια των Κούρδων, β) Η Γεωγραφία, γ) Η Ιστορία, δ) Η Θρησκεία.* Θα αναλύσουμε όλα αυτά τα κριτήρια, σύμφωνα με τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις που διαμόρφωσαν τον κουρδικό εθνικισμό, βασιζόμενοι, κυρίως, σε πρωτογενείς πηγές, οι οποίες, ως επί το πλείστον, δεν έχουν ακόμα αξιοποιηθεί.

α) Οι Κούρδοι στα μάτια των Κούρδων: Όπως φαίνεται στα γραπτά των ίδιων των Κούρδων, η πρώτη προσπάθεια των κούρδων διανοουμένων ξεκινάει με τη στόχευση στη δική τους ομάδα, δηλαδή τους ίδιους τους Κούρδους. Οι διανοούμενοι, παρουσιάζοντας τους Κούρδους ως ένα ταλαιπωρημένο, αδικημένο και ξεχασμένο λαό, επεδίωκαν να τους πείσουν ότι έπρεπε να διεκδικήσουν την ιδιαίτερη θέση τους. Η θέση ήταν ξεκάθαρη: οι Κούρδοι ήταν οι ιδιοκτήτες του γεωγραφικού χώρου που ζούσαν, άρα δεν έπρεπε να αδικηθούν και να ξεχαστούν. Στη συνέχεια, οι διανοούμενοι προσπάθησαν να οριοθετήσουν το γεωγραφικό χώρο που ζούσε η ομάδα-στόχος τους, δηλαδή το Κουρδιστάν.

β) *Γεωγραφία:* Σε αυτή την ενότητα, αναλύεται το πώς το απλό memleket των Κούρδων μετατράπηκε σε vatan στα χέρια των κούρδων διανοουμένων. Με άλλα λόγια, η πολιτικοποίηση του χώρου του Κουρδιστάν. Στην ανάλυση αυτή διασταυρώνονται οι πηγές που σχετίζονται με τον τρόπο οριοθέτησης του Κουρδιστάν, με εστίαση στις προσεγγίσεις και τις καταγραφές των Δυτικών, των

Οθωμανών και, τέλος, των ιδίων των Κούρδων. Επιπλέον, όμως, θα μας απασχολήσουν και οι συγκρούσεις των ανταγωνιζόμενων, γειτονικών, εθνικιστικών ιδεών, όπως είναι αυτές των Αρμενίων και των Κούρδων.

γ) Η Ιστορία: Οι κούρδοι διανοούμενοι υπογράμμιζαν την αναγκαιότητα συγγραφής μιας νέας ιστορίας, η οποία, μέσα από τη σύνδεση του κουρδικού παρόντος με το πρόσφατο και το απώτερο παρελθόν, θα υπηρετούσε την «αφύπνιση» του κουρδικού έθνους, ενώ, παράλληλα, θα αποδείκνυε και τα δικαιώματα ιδιοκτησίας που έχουν οι Κούρδοι στα -πολιτικοποιημένα πια- εδάφη τους. Σε αυτή την ενότητα, δεν πραγματοποιείται μία καταγραφή των ιστορικών γεγονότων βάσει της χρονικής τους αλληλουχίας. Αυτό το οποίο μας ενδιαφέρει είναι οι προσπάθειες των διανοουμένων να διαμορφώσουν μια ιστορική αφήγηση για τους Κούρδους. Τα περισσότερα από τα αναφερόμενα ιστορικά γεγονότα αποτελούν στηρίγματα των σκέψεών μας, ενώ την ίδια στιγμή υποστηρίζουμε επίσης ότι ο κουρδικός εθνικισμός και συγκεκριμένα οι πρωτοπόροι είχαν επηρεαστεί αποφασιστικά από τους αρμένιους συντρόφους τους, από τα χρόνια του Αμπντουλχαμίντ Β'. Στο κεφάλαιο *Το Κίνημα των Αρμενίων επηρέασε τους Κούρδους Διανοούμενους* γίνεται μια προσπάθεια τεκμηρίωσης αυτών των σκέψεών μας.

δ) *Η Θρησκεία*: Η θρησκεία υπήρξε σημαντική παράμετρος του κουρδικού εθνικισμού, η οποία εργαλειοποιήθηκε σκοπίμως από τα πρώτα χρόνια της εμφάνισης των κουρδικών διεκδικήσεων. Είναι, αναμφισβήτητα, ένα σημαντικό κριτήριο το οποίο διαδραμάτισε έναν καθοριστικό, ενωτικό ρόλο μεταξύ των κουρδικών πληθυσμών. Στο πλαίσιο της έρευνάς μας, περιλαμβάνεται η ανάλυση των κυρίαρχων ισλαμικών ρευμάτων/ταγμάτων της ετερόκλητης κουρδικής κοινωνίας και των σχέσεών τους με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο τάγμα των Νακσιμπεντήδων (Nakshibend) και στις αρχές του, μέσα από τις οποίες κατάφερε να διεισδύσει ακόμα και στις πιο απομονωμένες περιοχές του κουρδικού γεωγραφικού χώρου. Παράλληλα, επιχειρείται μία ερμηνευτική προσέγγιση των σχέσεων των ηγετών των Νακσιμπεντήδων (σεΐχηδες) με την ίδια τους κοινωνία, καθώς των αιτιών της πολιτικής στάσης της ηγεσίας του τάγματος έναντι των εκάστοτε κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων.

Στο τρίτο μέρος της μελέτης με τίτλο: *Περίοδος του Κουρδικού Διαφωτισμού: Αμπντουλχαμίντ Β' και Το κοινοβουλευτικό καθεστώς Μεσρουτιέτ Β' (1878-1908)*

περιγράφονται οι σχέσεις των Κούρδων και της νέας οθωμανικής εξουσίας. Επειδή η συγκεκριμένη περίοδος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχει μελετηθεί διεξοδικά, θα επικεντρωθούμε στις πολιτικές σχέσεις των Κούρδων και των κουρδικών πολιτικών δυνάμεων με την οθωμανική εξουσία. Η ανάλυσή μας βασίζεται στα γραπτά των ίδιων των Κούρδων και στις αναφορές των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής. Το μέρος αυτό αποτελείται από τα δύο κύρια κεφάλαια: *α) Αμπντουλχαμίντ Β'* και *β) Η Περίοδος του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β' (1908-1918).*

α) Το βάρος του πρώτου κεφαλαίου *Αμπντουλχαμίντ Β'* δίνεται στην εκπαιδευτική πολιτική και στη σχέση εκπαίδευσης και γλώσσας. Βασικά θέματα του κεφαλαίου αυτού αποτελούν η εξέλιξη της εκπαίδευσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στους Κούρδους, οι προσεγγίσεις και οι προσπάθειες των Κούρδων για την εκπαίδευση και, τέλος, η γέννηση του νέου οθωμανοκούρδου διανοουμένου ως αποτέλεσμα των συγκεκριμένων πολιτικών του Οθωμανικού κράτους. Το θέμα της εκπαίδευσης μελετάται και στο κεφάλαιο που εξετάζει την περίοδο του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β', διότι η εκπαιδευτική πολιτική του κράτους εμφανίζεται ενιαία απέναντι στους μη τούρκους μουσουλμάνους και στις δυο περιόδους, ακόμη και μετά την ίδρυση του Τουρκικού Κράτους.

β) Το αντικείμενο του δεύτερου κεφαλαίου *Η περίοδος του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β'(1908-1918)* είναι συγκεκριμένα η εκπαιδευτική πολιτική που εφάρμοσε το κοινοβουλευτικό καθεστώς Μεσρουτιέτ Β' για τους κουρδικούς πληθυσμούς. Η μοναδική παρουσίαση της κατάστασης των κουρδικών πληθυσμών κατά την περίοδο του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β' έχει πραγματοποιηθεί από την πλευρά των Κούρδων του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου. Δηλαδή, οι σχέσεις των Κούρδων και του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β' έχουν παρουσιαστεί μέσα από ορισμένες περιπτώσεις κούρδων διανοουμένων, οι οποίοι είχαν ενεργό ρόλο στο Κομιτάτο ή στην Οθωμανική Κυβέρνηση. Επιδίωξη αυτής της μελέτης είναι να παρουσιαστεί ολόκληρη η εικόνα των κουρδικών περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προκειμένου να γίνει η ανασύνθεση της εικόνας της κατάστασης των Κούρδων, καθώς και η εξέλιξη των διάφορων εννοιών που αποτέλεσαν σημαντικά κριτήρια για τους κούρδους διανοούμενους του κουρδικού εθνικισμού, όπως ο*θωμανισμός*, *δικαιοσύνη* κλπ. Η

χρονολογική ταύτιση των εννοιών και των πολιτικών εξελίξεων οφείλεται στους ίδιους τους πρωταγωνιστές των γεγονότων και όχι σε δική μας πρωτοβουλία.

Όπως αναφέρθηκε και πιο πριν, η παρούσα μελέτη πολλές φορές 'παρακολουθεί' την εξέλιξη των εννοιών, πάνω στις οποίες βασίστηκαν οι κούρδοι διανοούμενοι και καταδεικνύει ότι σχεδόν καμία από αυτές τις έννοιες δε δημιουργήθηκε εκ του μη όντος ή δεν υπήρξε προϊόν δανεισμού από οπουδήποτε χωρίς λόγο. Οι έννοιες προϋπήρχαν, απλά οι διανοούμενοι τις επαναπροσδιόρισαν στο χώρο και την εποχή τους. Μεταξύ αυτών, δύο έννοιες εμφανίζουν ιδιαίτερη δυσκολία στην απόδοση του νοήματός τους: *millet* ve *kavm*/*kawm*. Η δυσκολία αυτή οφείλεται στη ρευστότητα των νοημάτων και στα συχνά αντικρουόμενα νοήματα που απέδιδαν στις έννοιες αυτές οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές. Κατά τη διαδικασία μετάβασης από την Αυτοκρατορία στο (θολό) έθνος-κράτος, οι πρωταγωνιστές των πολιτικών εξελίξεων πάσχιζαν να προσαρμόσουν τις προϋπάρχουσες έννοιες στα νέα δεδομένα, γεγονός που δημιουργούσε ασάφεια και σύγχυση. Άλλωστε, πώς το κουρδικό kavm (και αντίστοιχα το αλβανικό, το αραβικό) σε 'μικρό' χρονικό διάστημα θα μετατραπεί σε κουρδικό *millet*; Αυτός είναι και ο λόγος που δεν υπάρχει σταθερότητα στην απόδοση των όρων αυτών στα ελληνικά. Παραδείγματος χάριν, η λέξη kavm άλλοτε αποδίδεται ως εθνοτική κοινότητα, άλλοτε ως μιλλέτι κλπ.

Αντίστοιχο πρόβλημα προκύπτει και στην απόδοση κάποιων άλλων όρων, όπως είναι «οι διανοούμενοι των Κούρδων». Διότι, από τη μια πλευρά, οι Κούρδοι δεν υφίσταντο ακόμη ως πολιτικός αντίπαλος, από την άλλη πλευρά, όμως, ορισμένοι άνθρωποι μπορεί να μην έκαναν «εθνική» πολιτική, προωθούσαν, ωστόσο, την κουρδική ταυτότητα. Προτιμήθηκε, λοιπόν, η απόδοση «κούρδοι διανοούμενοι» για την αποφυγή τυχόν παρεξηγήσεων. Άλλη μία έννοια, με ιδιαίτερη δυσκολία στην απόδοσή της ήταν «ο γεωγραφικός χώρος των Κούρδων». Θα μπορούσε να αποδοθεί ως «Κουρδιστάν» (η κατάληξη 'ισταν' στην περσική και στη συνέχεια και στην οθωμανική γλώσσα είναι η χώρα, άρα η χώρα των Κούρδων) αλλά αυτή η προσέγγιση συνάδει με τη σύγχρονη οπτική. Με άλλα λόγια, κατά την περίοδο διαμόρφωσης της ιδιαίτερης κουρδικής ταυτότητας, ο γεωγραφικός χώρος που σήμερα αποκαλείται Κουρδιστάν, δεν ήταν μόνο ο τόπος των Κούρδων, αλλά και πολλών άλλων ομάδων.

Πηγές

Η έρευνά μας βασίστηκε, κυρίως, σε αρχεία τεσσάρων κρατών, της Τουρκίας, της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ελλάδας, στις βιβλιοθήκες και τα ερευνητικά κέντρα των κρατών αυτών. Τα περισσότερα έγγραφα που μελετήθηκαν για την εκπόνηση της παρούσας διατριβής προέρχονται από τα αρχεία των: Πρωθυπουργικό Οθωμανικό Αρχείο (Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. B.O.A.-Turkey), The National Archives-Λονδίνο, CADC (Centre des Archives Diplomatiques de la Courneuve), Ministêre des Affaires Etrangêres, Paris και Nantes-France, Διπλωματικό & Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, IKP (Institut Kurde de Paris), Paris, France, Fonds Rondot (Papiers privês du capitaie Pierre Rondot lêguês â l'Institut kurde de Paris, non inventoriês), The American School of Classical Studies at Athens/Gennadeion, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας-Αθήνα, Meclisi Mebusan Zabıt Cerideleri ve Meclisi Ayan Zabıt Cerideleri, Ziya Gökalp El Yazmaları Kütüphanesi-Diyarbakır, Milli Kütüphane-Ankara.

Προσπαθήσαμε να κατανοήσουμε καλύτερα την εποχή και την υπό μελέτη περιοχή μέσα από την επίσημη αλληλογραφία μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων. Επωφεληθήκαμε αρκετά από το The National Archives in Kew-London και κυρίως από τις αναφορές των Αεροπορικών Δυνάμεων (AIR 1-2320, 20, 23), το Γραφείο Εξωτερικών Υποθέσεων (FO 141, 195, 369, 371, 424, 602, 608, 925) και το Γραφείο Πολέμου (WO 95, 106), αλλά και από διάφορους φακέλους που εντοπίσαμε στο Γραφείο Αποικιοκρατικών Υποθέσεων (CO 732) ή Χαρτών (MPII, MPHH).

Όσον αφορά στα γαλλικά κρατικά αρχεία, πρέπει να τονίσουμε τα εξής: όπως προέκυψε από τις έρευνές μας, οι περισσότεροι γνήσιοι φάκελοι που βρίσκονταν στο *Centre des Archives Diplomatiques de la Courneuve, Ministêre des Affaires Etrangêres, Paris-France* και αφορούσαν στους Αρμένιους και στους Κούρδους καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια των βομβαρδισμών του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Έτσι, βρέθηκε ένας μόνο φάκελος (Empire Turc, 2/86) στο κεντρικό κτήριο του αρχείου, στο Παρίσι, αφού, όπως ανέφεραν οι υπεύθυνοι του αρχείου «όσα σώθηκαν έχουν μεταφερθεί στο Centre des Archives Diplomatiques de Nantes, ministêre des Affaires Etrangêres, Nantes, France». Για αυτό το λόγο, το αρχείο στην

πόλη Nantes αποτελεί το κύριο αρχείο για τις Οθωμανό-Τουρκικό-Κουρδικές μελέτες. Μελετήσαμε, λοιπόν, κυρίως τους εξής φάκελους: Ministere des Affaires Etraigeres, Mandat, Syrie-Liban Premier Versement, no. 1054-1055, Ankara 1920-1952, Constantinople D, E και από τα μικροφίλμ Constantinople C.

Εκτός από τα βρετανικά και τα γαλλικά αρχεία, τα οποία έχουν μελετηθεί από πολλούς ερευνητές, πρέπει να τονιστεί ότι τα ελληνικά αρχεία μελετώνται από τη σκοπιά των Κουρδικών Σπουδών για πρώτη φορά. Όπως προκύπτει από την έρευνά μας, το Διπλωματικό & Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελληνικής Δημοκρατίας περιλαμβάνει διάφορα στοιχεία για τους Κούρδους, κυρίως από το 1908 και μετά. Οι περισσότερες πληροφορίες είναι προϊόντα κατασκοπείας, αλλά δε λείπουν και οι διπλωματικές αναφορές σχετικά με την πολιτική κατάσταση των Κούρδων. Πιστεύουμε ότι το αρχείο αυτό είναι πολύτιμο για τις Κουρδικές Σπουδές, κυρίως όσον αφορά στις πολιτικές θέσεις των Κούρδων στις ελληνοτουρκικές συγκρούσεις (1919-23), στην κατάσταση των κούρδων ομήρων της ίδιας περιόδου και στην πολιτική της Ελλάδας στο Μεσανατολικό, την εποχή της ίδρυσης της Τουρκικής Δημοκρατίας. Το άρθρο με θέμα «Κουρδική Αυτονομία στα Ελληνικά Έγγραφα» που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Kürt Tarihi* βασίστηκε σε στοιχεία από αυτού του αρχείου.[1]

Παρόλο που συγκαταλέγεται ανάμεσα στα κρατικά αρχεία, το πολύτιμο αρχείο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικάνικης Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα χρήζει ξεχωριστής μνείας καθώς η συμβολή του στην εκπόνηση της παρούσας μελέτης ήταν καθοριστική. Η εν λόγω βιβλιοθήκη αποτελεί ένα πολύ σημαντικό ερευνητικό κέντρο για τις οθωμανικές, ελληνικές, τουρκικές, κουρδικές μελέτες και όχι μόνο. Διαθέτει, όπως διαπιστώσαμε, σπάνιες συλλογές (εφημερίδες, βιβλία κλπ) που αφορούν στις οθωμανοκουρδικές σπουδές, όπως, για παράδειγμα, όλα τα τεύχη της εφημερίδας *Meşrutiyet*, την οποία, σημειωτέον, δεν καταφέραμε ακόμα να εντοπίσουμε πουθενά άλλου, εκτός από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη και την Εθνική Βιβλιοθήκη στην Αθήνα.

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να αναφερθεί ότι ένα ακόμα, πολύ σημαντικό κέντρο έρευνας είναι και η βιβλιοθήκη του Κουρδικού Ινστιτούτου του Παρισιού, η οποία,

[1] Murat Issı, «Yunan Belgelerinde Kürtlere Özerklik», *Kürt Tarihi*, no. 6, Nisan-Mayıs 2013, σσ. 28-36 («Κουρδική Αυτονομία στα Ελληνικά Έγγραφα», *Kürt Tarihi*, no. 6, Απρίλιος-Μάιος 2013, σσ. 28-36).

πέρα από το ότι ανανεώνεται διαρκώς, διαθέτει σπάνια βιβλία και από τα τέσσερα κομμάτια του Κουρδιστάν και πάρα πολλές διπλωματικές εργασίες και διδακτορικές διατριβές σχετικά με τους Κούρδους και το Κουρδιστάν σε διαφορετικές γλώσσες.

Στην Τουρκία, το κύριο κομμάτι της έρευνας πραγματοποιήθηκε στο Πρωθυπουργικό Οθωμανικό Αρχείο. Οι φάκελοι που εντοπίστηκαν και μελετήθηκαν είναι κυρίως από τους Dahiliye Nezareti, Hariciye Nezareti, Maarif Nezareti, Yıldız Perakende ve Yıldız Esas. Γενικότερα, όμως, όσον αφορά στην έρευνα στην Τουρκία, δεν μπορούμε να εκφράσουμε απόλυτη ικανοποίηση, δεδομένου ότι υπάρχουν ελλείψεις που οφείλονται σαφώς σε έναν και μόνο λόγο: στη νομική κατάσταση του ερευνητή, ως πολιτικού πρόσφυγα. Λόγω της κατάστασης αυτής, η πρόσβαση σε δύο σημαντικά αρχεία κατέστη πολύ δύσκολη, με αποτέλεσμα η έλλειψή τους να είναι ιδιαίτερα έντονη στην έρευνά μας. Όσο και αν το προσπαθήσαμε, δυστυχώς, δεν καταφέραμε να αποκτήσουμε πρόσβαση στα αρχεία του Ινστιτούτου της Ιστορίας της Τουρκικής Επανάστασης (Türkiye İnkılap Tarihi Enstitüsü-TITE) και του Στρατηγικού και Στρατιωτικού Αρχείου του Γενικού Επιτελείου της Τουρκίας (Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi-ATASE). Ελπίζουμε ότι οι μελλοντικοί ερευνητές του θέματος θα καταφέρουν να πραγματοποιήσουν την έρευνά τους και σε αυτά τα δύο αρχεία.

Εν γένει, στην έρευνά μας προτιμήσαμε να βασιστούμε περισσότερο στις εφημερίδες, τα βιβλία και τα περιοδικά των πολιτικών πρωταγωνιστών, παρά στις επίσημες διπλωματικές και κρατικές αναφορές. Όμως, δυστυχώς, διαθέτουμε ελάχιστα κείμενα Κούρδων πριν από το 1908, γεγονός που οφείλεται σε πολλούς λόγους, όπως εξηγούν και οι ίδιοι στα γραπτά τους, τα οποία χρονολογούνται μετά το 1908. Αυτό, όμως, στο οποίο πρέπει να σταθούμε είναι ότι αναγκαζόμαστε να βασιστούμε στην κρατική αλληλογραφία, προκειμένου να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε την εποχή και την περιοχή πριν από το 1908.

Μέσα από την πολύχρονη αυτή προσπάθεια, εντοπίσαμε και άγνωστα στοιχεία του κουρδικού πολιτικού αγώνα, τα οποία προσπαθήσαμε να δημοσιεύσουμε, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της έρευνάς μας, είτε ως ανεξάρτητα άρθρα είτε μέσα από την ίδια τη διδακτορική διατριβή. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην πραγματοποιηθείσα έρευνα δεν συμπεριλαμβάνονται οι κουρδικές περιοχές που παρέμειναν στους Σαφαβίδες με τη Συμφωνία Κασρ-ι Σιρίν του 1639, δηλαδή τα

εδάφη που θα αναγνωριστούν αργότερα στην κουρδική ιστοριογραφία ως Ανατολικό Κουρδιστάν. Η επιλογή αυτή οφείλεται σε δύο κυρίως λόγους: στον ιδιαίτερα μεγάλο όγκο της περαιτέρω έρευνας για το συγκεκριμένο θέμα και στην έλλειψη της απαραίτητης γνώσης της περσικής γλώσσας.

Η απόδοση των κουρδικών και τουρκικών πηγών στα Ελληνικά ήταν ένα δύσκολο εγχείρημα. Για την αντιμετώπιση των ποικίλων δυσκολιών που προέκυψαν, ακολουθήθηκε η εξής μέθοδος: στις μεταφράσεις, οι εξηγήσεις ή οι αποσαφηνίσεις οι οποίες βρίσκονται μέσα σε αγκύλες […] ανήκουν σε εμάς, αλλά ό,τι περικλείεται σε παρενθέσεις (…) ανήκει στα γνήσια κείμενα. Σε όλες τις παραπομπές η σελίδα αποδόθηκε με το ελληνικό σύμβολο ‘σ’.

Ένα από τα σημαντικά προβλήματα που εμφανίστηκε κάθως γράφαμε την παρούσα διατριβή ήταν ότι πώς θα γράφαμε την λέξη *Κουρδιστάν* στα Τουρκικά. Η λέξη αναμφίβολα προέρχεται από την οθωμανική εποχή και στα Οθωμανικά δεν υπάρχει το γράμμα «ü» και γι’ αυτό η λέξη *Κουρδιστάν* γραφόταν ως *Kurdistan*. Σύγχρονη τουρκική γλώσσα όμως γράφεται με το γράμμα «ü» δηλαδή *Kürdistan*, γεγονός δημιουργεί πρόβλημα στους ερευνητές που βασίζονται στις οθωμανοτουρκικές πηγές. Ως τούτο μερικοί ερευνητές, κυρίως Κούρδοι, αρνούνται να χρησιμοποιήσουν το γράμμα «ü» και γράφουν ως *Kurdistan* ακόμα και στη σύγχρονη τουρκική γλώσσα αλλά μερικοί προτιμούν ως *Kürdistan* όπως αναγνωρίζει την τουρκική βιβλιογραφία-literature. Εμείς μέσα σε αυτές τις αμφίβολες συζητήσεις, όπου η λέξη περνούσε στα τουρκικά, προτιμήσαμε το *Kürdistan*.

Ευχαριστίες

Θυμάμαι, όταν είχα καταθέσει την αίτησή μου για την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, ένας συνεργάτης μου από την Ελλάδα μου είπε χαρακτηριστικά: «Δεν μπορείς, ως πρόσφυγας, να αναλάβεις μία τέτοια ογκώδη έρευνα, χωρίς να πας στην Τουρκία». Άκουσα ό,τι είχε να μου πει, χωρίς να απαντήσω, έσκυψα το κεφάλι και απομακρύνθηκα. Στα δικά του μάτια, αυτή θα ήταν μία απλή διδακτορική διατριβή σε ένα πανεπιστήμιο, για εμένα, όμως, θα ήταν η πιο σημαντική προσπάθεια -ανάμεσα σε πολλές άλλες προσπάθειες- που έχω καταβάλει αναζητώντας τον εαυτό μου.

Όταν ξεκίνησα την έρευνα, ταυτόχρονα ξεκίνησα να φτιάχνω και μία λίστα. Μία λίστα με τα ονόματα των συνανθρώπων μου, που στάθηκαν δίπλα μου σε αυτή την πολύχρονη, κουραστική, απομονωτική, αλλά, την ίδια στιγμή, άκρως διδακτική εμπειρία. Ως πρόσφυγας ξεκίνησα και ως πρόσφυγας «τελείωσα» την έρευνά μου, έχοντας ως σημείο αναφοράς μία χώρα στην οποία, ακόμα και σήμερα, δεν μπορώ να εισέλθω. Πάρα πολλοί συνάνθρωποί μου στάθηκαν δίπλα μου σε όλη αυτή την πορεία, με αποτέλεσμα η λίστα μου να γίνεται ολοένα και πιο μεγάλη. Κάποιοι κουβάλησαν κρυφά βιβλία, κάποιοι άλλοι, χωρίς δεύτερη σκέψη, πηγαινοερχόταν στις βιβλιοθήκες ή στα αρχεία της Τουρκίας και αναζητούσαν το υλικό που χρειαζόμουν. Σχεδόν κανένας -για διαφορετικούς λόγους σε κάθε περίπτωση- δεν ανάφερε το όνομά μου πουθενά. Ήρθαν και στιγμές που παράτησα την έρευνα, είτε για οικονομικούς λόγους, είτε γιατί -πρέπει να το ομολογήσω- αντιμετώπισα την απόμακρη συμπεριφορά ορισμένων, οι οποίοι προσπαθούσαν να με αποφύγουν, δεδομένου ότι όλο και κάτι ζητούσα από αυτούς σα «ζητιάνος». Υπήρχαν, όμως, και οι άλλοι, αυτοί οι οποίοι κάθε τόσο μου έστελναν μηνύματα ρωτώντας με: «Καλά, αυτό το μήνα δεν έχεις κάτι να μου ζητήσεις;». Είναι αδύνατον να αναφέρω όλα αυτά τα ονόματα, ένα ένα σε αυτές τις σελίδες. Σας ευχαριστώ, όμως, όλους από καρδιάς. Το έργο αυτό πραγματικά ανήκει σε εσάς, όχι σε εμένα.

Θα ήθελα να αναφέρω τα ονόματα δύο καθηγητών μου, των οποίων η συμβολή στην μακρόχρονη και δημιουργική μου πορεία, από τα προπτυχιακά μου χρόνια έως και την ολοκλήρωση της διδακτορικής μου διατριβής, υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική. Ο καθηγητής Στέφανος Παπαγεωργίου και η καθηγήτρια Σία Αναγνωστοπούλου, έχουν

υπάρξει οι σύμβουλοι σπουδών και οι μέντορές μου, πάντοτε διακριτικοί και υποστηρικτικοί σε ο,τιδήποτε κι αν χρειάστηκα. Η πολύτιμη βοήθειά τους και η πίστη τους στο έργο μου συνέβαλαν καθοριστικά στο να λάβω την ερευνητική υποτροφία Ηράκλειτος ΙΙ. Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω ιδιαιτέρως και τους υπεύθυνους του προγράμματος Ηράκλειτος ΙΙ και κυρίως τη Σταυρούλα Μεϊματά, τον Αντώνη Αλεβίζο και τον Αντρέα Λύτρα, οι οποίοι καθ' όλη τη διάρκεια του προγράμματος υπήρξαν πάντα χαμογελαστοί και βοηθητικοί.

Η ελληνική γλώσσα δεν είναι η μητρική μου γλώσσα. Ως εκ τούτου, χωρίς τη βοήθεια των συναδέλφων μου, της Μαρίας Κωνσταντοπούλου, του Γιάννη Σκιτζή, της Αμαρυλλίδος Λογοθέτη, της Βασιλικής Βαλάσκας και της Ιωάννας Προφήρη, στη διόρθωση και την επιμέλεια του κειμένων, το πόνημα αυτό δε θα είχε ολοκληρωθεί. Σας ευχαριστώ έναν έναν ξεχωριστά για την υπομονή, τη φιλική σας στάση και βεβαίως για το ότι δεν αγανακτήσατε ποτέ, ακόμα και όταν ήρθατε 'αντιμέτωποι' με τις πιο ακατανόητες προτάσεις μου.

Ξεχωριστή μνεία θα ήθελα να κάνω σε έναν άνθρωπο που στάθηκε ουσιαστικός αρωγός και μοιράστηκε μαζί μου όλη την ψυχολογική φόρτιση της έρευνας και το πρακτικό κομμάτι της καθημερινότητάς μου. Χωρίς την ύπαρξή του, τούτο το συλλογικό έργο δεν υπήρχε καμία περίπτωση να ολοκληρωθεί. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στη φίλη, σύντροφο, σύζυγό μου Dilek Dalgıç, η οποία είναι το σημαντικότερο στήριγμά μου σε όλη τη διάρκεια της προσφυγικής μου ζωής και έχει συμβάλει στη μελέτη μου με την απλόχερη ενθάρρυνση, την καρτερική υπομονή και την αληθινή αγάπη της τα πιο δημιουργικά της χρόνια. Σε ευχαριστώ.

ΜΕΡΟΣ Ι

1.1 Ο Κουρδικός Εθνικισμός υπό το πρίσμα των θεωριών του Εθνικισμού

1.1.α Οι Γενικές Θεωρητικές Προσεγγίσεις του Εθνικισμού και οι Κούρδοι

Η έννοια του εθνικισμού αποτελεί συχνά το αντικείμενο έρευνας των πολιτικών και κοινωνικών επιστημών για πολλούς λόγους. Ένας από τους πιο σημαντικούς λόγους είναι το γεγονός ότι η έννοια του έθνους, παρόλο που εμφανίστηκε πρόσφατα ως πολιτική έννοια στην ιστορία, έχει βαθιές ιστορικές ρίζες. Με άλλα λόγια, είναι ένα σύγχρονο φαινόμενο, αλλά «εμφανίζεται» ως όρος και σε παλαιότερες εποχές. Ως εκ τούτου, σκόπιμο είναι να απαντηθούν επιγραμματικά τα εξής δύο ερωτήματα που εξυπηρετούν την ανάλυση του θέματος: Πως ορίζεται ο εθνικισμός και γιατί εμφανίζεται τον 19^{ο} αιώνα; Είναι ένα φαινόμενο που εμφανίζεται τότε;

Η λέξη έθνος έχει τις ρίζες της στη λέξη «natio», η οποία με τη σειρά της προέρχεται από το λατινικό ρήμα «nascor» που σημαίνει «γεννιέμαι». Στην αρχή ο όρος «natio» χρησιμοποιούνταν για την περιγραφή ομάδων που είχαν κοινή καταγωγή ή προέλευση, όπως, παραδείγματος χάριν, οι φοιτητές που προέρχονταν από την ίδια χώρα ή τα μέλη της ίδιας επαγγελματικής λέσχης.[2] Στην περίοδο που ξεκινά από τον 16^{ο} αιώνα και μετά, όμως, η έννοια αποκτά πια πολιτικό περιεχόμενο. Σύμφωνα με τη Liah Greenfeld, η λέξη «natio» χρησιμοποιείται τότε, για πρώτη φορά, ως συνώνυμη με τη λέξη λαός.[3] Στην πορεία, φυσικά, η ιδέα του έθνους και οι σχετικοί θεσμοί εξελίχθηκαν, σύμφωνα με τις καπιταλιστικές / βιομηχανικές οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές στην πολιτική ιστορία της Ευρωπαϊκής ηπείρου.

Ο λόγος που η έννοια του έθνους αποκτά πολιτικό περιεχόμενο τον 16^{ο} αιώνα είναι σχετίζεται με την ανακάλυψη της τυπογραφίας στα μέσα του προηγούμενου αιώνα η οποία συνέβαλε καθοριστικά στη διάδοση των τοπικών «εθνικών» γλωσσών και της υπερίσχυσής τους έναντι της λατινικής γλώσσας, η οποία υποστηριζόταν από

[2]Guido Zernatto, «Nation: The History of a Word», *Review of Politics*, 6, 1994, σ. 351-352

[3]Liah Greenfeld, *Nationalism-Five Roads to Modernity*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1992, σ. 7. Για το περιεχόμενο του όρου «Έθνος» στην Αγγλία του 16^{ου} αιώνα βλ. το βιβλίο της Φωτεινής Ντάνου με τίτλο *Προδότες της Βασίλισσας και του Έθνους*, εκδόσεις Ηρόδοτος, 2013.

την Καθολική Εκκλησία. Σύμφωνα με την Montserrat Guibernau, όταν ο έλεγχος της εκπαίδευσης πέρασε από την Καθολική Εκκλησία στο κράτος, η έννοια του έθνους και η συνείδηση περί έθνους έγιναν αποδέκτες ραγδαίων αλλαγών.[4]

Η επικοινωνία της εκκλησίας με τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα καθώς και η επικοινωνία των διανοουμένων με τον λαό αποτέλεσαν συνισταμένες με θετικό πρόσημο στη διαδικασία των αλλαγών. Η σύμφωνη με τις ανάγκες του κράτους (μία από τις οποίες ήταν ο επαναπροσδιορισμός των δυνάμεων εξουσίας[5] στο νεοϊδρυθέν κράτος) συνάντηση των προαναφερθεισών κοινωνικών δυνάμεων, μέσα από την κοινή συνισταμένη της γλώσσας και του πολιτισμού, ξεκίνησε το 16ο αιώνα και έκλεισε τον πρώτο της κύκλο το 18ο αιώνα με τη δημιουργία των πρώτων εθνών-κρατών.

Οι δυνάμεις αυτές (και κυρίως η αστική τάξη, με την άνοδο της οποίας επαναπροσδιορίστηκαν οι σχέσεις εξουσίας και αναπτύχθηκαν ανατρεπτικές / ρηξικέλευθες ιδέες από κύκλους διανοουμένων), δημιουργώντας τα πρώτα έθνη-κράτη, μετέτρεψαν τα παλιά αυτοκρατορικά «όρια» σε νέα κρατικά «σύνορα», ενώ παράλληλα κατέστησαν το γραφειοκρατικό μοναρχικό σύστημα υπεύθυνο για τα φυσικά εδάφη. Με αυτόν τον τρόπο, κατάφεραν να «ενώσουν» τις «κοινωνίες» τους υπό τη σημαία του κράτους τους. Στη διάρκεια της προσπάθειας αυτής ήταν που οι διανοούμενοι επινόησαν την έννοια της λαϊκής κυριαρχίας.[6]

Κατά τον C. Jaffrelot, το έθνος είναι ένα πνεύμα, μία πνευματική αρχή και η προσδοκία του συμβιώνειν.[7] Ο M. Weber, όμως, δε συμφωνεί ότι η γλώσσα, η φυλή και η πολιτισμική ενότητα προσδιορίζουν οπωσδήποτε την έννοια του έθνους, άλλα πιστεύει ότι «το έθνος είναι μία κοινωνία που συνήθως προσδοκά να ιδρύσει το δικό της κράτος και να αναδυθεί μέσα από αυτό».[8] Στην περίπτωση της δημιουργίας κοινής συνείδησης μεταξύ των «ομοιογενών ομάδων» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πάντως, οι παράμετροι που συνέβαλαν σε αυτή τη διαδικασία ήταν ο

[4] Montserrat Guibernau, *20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1997, σ. 120-126.

[5]Πάνω σε αυτό το θέμα για μία μαρξιστική συζήτηση μεταξύ του Rahph Miliband και P. Anderson βλ.: Rahph Miliband, *Kapitalist Devlet*, İstanbul, Belge Yayınları, 1989, σ. 66-82.

[6]Himmet Hülür και Gürsoy Akça, «İmparatorluktan Cumhuriyete Siyasal Bütünlük ve Ulusalcılık Söylemi», *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 22, Güz 2007, σ. 316.

[7]C. Jaffrelot, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, σ. 39

[8]M. Weber, «Millet», *Doğu-Batı dergisi*, no. 39, Ankara 2006, σ. 181-187.

Τύπος, ως αναπόφευκτα αναγκαίο εργαλείο του «τυπογραφικού καπιταλισμού»,[9] οι εκσυγχρονιστικές κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες της κεντρικής πολιτικής αρχής στο πέρασμά της από την παραδοσιακή εποχή στη νεοτερικότητα, η πολιτικοποίηση της θρησκείας και η εμφάνιση για πρώτη φορά καπιταλιστικών οικονομικών σχέσεων στις παραγωγικές και καταναλωτικές σχέσεις.

Εντούτοις, όταν δεν υπάρχει ακόμα, ούτε ο σπόρος της ιδέας του έθνους, μέσα σε μία «ομόθρησκη» αυτοκρατορία, έτοιμη να διαλυθεί, πώς μπορούμε να μελετήσουμε την κάθε ομάδα ως «διαφορετική» - «ξεχωριστή από τις άλλες»; Ποια θα είναι τα κριτήρια για αυτή τη μελέτη; Ή ένα ακόμα πιο βασικό ερώτημα: Υπάρχουν κριτήρια;

Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση των Κούρδων, οι οποίοι βρίσκονται ακόμα στη διαδικασία δημιουργίας της εθνικής τους ταυτότητας, προκύπτουν τα εξής ερωτήματα: Τι είναι το «Κουρδικό Έθνος», ο «λαός», το «millet» ή το «a'şira-tribe»;[10] Μήπως υπάρχουν και άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις, εκτός από αυτές των «δυτικών» μελετών; Με άλλα λόγια, οι κούρδοι διανοούμενοι της περιόδου επηρεάστηκαν μόνο από τους «δυτικούς» στοχαστές ή υπήρχαν και άλλες πηγές επιρροής την εποχή της νεοτερικότητας του Οθωμανικού Κράτους; Και το πιο σημαντικό ερώτημα: Μπορεί να γίνει λόγος για μία εθνικιστική θεωρία η οποία εξέφρασε τους Κούρδους, τη στιγμή που οι ίδιοι δεν έχουν ούτε αστική τάξη; Μήπως ο κουρδικός εθνικισμός ήταν μια ιδέα της ελίτ των διανοουμένων η οποία μετεξελίχθηκε σε κίνημα εξαιτίας του τουρκικού εθνικισμού;[11]

Οι θεωρίες περί εθνικισμού ήταν δύσκολο να βρουν εφαρμογή σε κοινωνίες που χαρακτηρίζονταν από θρησκευτική διαίρεση ή από τη συνύπαρξη διαφορετικών θρησκειών. Ωστόσο, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δυο ρεύματα σκέψης:[12] α) την

---

[9]Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin doğuşu ve yayılması*, İstanbul, εκδόσεις Metis, 1995, σ. 50.

[10]Orhan Gökdemir, «Toplum, Ulus, Sınıf: Yeni Cemaatler», *Humanite*, Αύγουστος 2003, no. 3, σ. 147-159. Σχετικά με το *millet*, Mümtaz'er Türköne, *Siyasi ideoloji olarak İslamcılığın Doğuşu*, Ankara, Lotus yayınevi, 2003, σ. 220-232

[11]Όπως αναφέρει ο Celadet Bedirhan [Τζελαντέντ Μπεδιρχάν] στο γράμμα του προς τον Mustafa Kemal Atatürk, «Δεν καταλαβαίνατε πως οι Τουρκικές Εστίες [Türk Ocakları] που γεννούσαν τους Τούρκους Εθνικιστές, γεννούσαν ταυτόχρονα και τους Κούρδους Εθνικιστές». Celadet Ali Bedirhan, *Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal'e Mektup* [Γράμμα από Έναν Κούρδο Διανοούμενο προς Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ], İstanbul, Doz yayınları, 1992.

[12]Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005. *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism* (edited by Abbas Vali), California, Mazda Publishers, 2003 [Τουρκική

Εθνοαφυπνιστική και β) την Εθνογενετική. Πριν γίνει μία εκτενής αναφορά στα προαναφερθέντα ρεύματα σκέψης, πρέπει να σημειωθεί το εξής σημαντικό σχετικά με αυτό το θέμα. Ο βασικός αυτός διαχωρισμός υπογραμμίζεται σε διάφορες μελέτες και με διαφορετικές ονομασίες.[13] Σε όλες αυτές τις μελέτες, είτε γίνονται αναλυτικές περιγραφές, είτε ερμηνευτικές προσεγγίσεις, τονίζονται πάντα τα ενωτικά στοιχεία του πολιτισμού, της γλώσσας και της καταγωγής (συγγένειας) που περιέχονται στις θεωρίες περί εθνικισμού.[14]

α) Εθνοαφυπνιστική: Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, τα έθνη είναι αρχαία, φυσικά φαινόμενα και ως εκ τούτου δεν υπάρχει συγκεκριμένη ημερομηνία εμφάνισής τους στην ιστορία. Υπήρχαν ανέκαθεν και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο το περιεχόμενό τους φέρει ιερά σύμβολα. Αυτή η σχολή σκέψης υποστηρίζει ότι τα έθνη έχουν τις «ιδιαιτερότητές» τους και είναι πολύ «φυσικό» οι άνθρωποι να χωρίζονται μεταξύ τους σε έθνη, με ξεχωριστή γλώσσα, ιστορία, θρησκεία, τόπο και πολιτισμό. Κανένα έθνος δεν μοιάζει με κανένα άλλο, κάθε έθνος είναι μοναδικό. Κύριοι

μετάφραση: *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri Üzerine Çalışmalar*, İstanbul, Avesta Yayınları, 2005, σ. 83-133].

[13]Hans Kohn, *The İdea of Nationalism*, New York, Macmillan, 1944, Hans Kohn, *The Age of Nationalism*, New York, Harper, 1962; John Plamenatz, *Ideology*, London, 1970; Johann Arnason, «Theory, Culture and Society», *Birikim*, no. 49, 1993, σ. 34-51; Haldun Çancı, «Kuramsal Yaklaşımlar Çerçevesinde Milliyetçiliğin Niteliksel Sabitelerine Genel Bir Bakış», *Review of Social, Economic & Business Studies*, Vol. 9/10, σ. 233-246; Anthony Smith, *National İdentity*, Las Vegas, University of Nevada Press, 1991 [Τουρκική μετάφραση: *Milli Kimlik*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009]. Η δυσκολία κατανόησης των κουρδικών κοινωνικοπολιτικών σχέσεων και ένταξής τους σε ένα ερμηνευτικό σχήμα από την πλευρά των ευρωπαίων διανοουμένων είχε ήδη αποτυπωθεί στις πρώιμες ανθρωπολογικές, πολιτικές και κοινωνιολογικές μελέτες, καθώς επίσης και στις ταξιδιωτικές περιγραφές των ευρωπαίων περιηγητών. Για παράδειγμα, προκειμένου να περιγράψουν ένα φαινόμενο, επινοούσαν όρους οικείους στην ευρωπαϊκή πρόσληψη των κοινωνιών της Ανατολής, αλλά εντελώς ξένους στην κουρδική κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα, όπως «Tayfa», «tire», «ta'ifa»,» aşiret /a'şira», «klan», «sülale», «soy», «kabile», «konfederasyon/confederation», «μπεηλίκι [beylik]», «εμιράτο [emirlik]», «πριγκιπάτο [prenslik]». Ενδεικτικά βλ. Evliya Çelebi Mehmed Zeli ibn Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Dersaadet, İkdam matba'ası, 1314-1315. John Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the years 1813 and 1814*, London, 1818. James Brant and A. G. Glascott, «Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan in the Summer of 1838», *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10 (1840). Barth F. Leach «Father's brother's daughter marriage in Kurdistan», *SWJA* 10, σ. 164-171. P. Rondot, «Les tribus montagnardes de l'Asie entêrieure. Quelques aspects sociaux des populations kurdes et assyriennes», *Bulletin d'Êtudes Orientales de l'İnstitut Français de Damas*, no. VI, σ. 1-50. Για μια πιο αναλυτική και γενική εξήγηση των Κουρδικών κοινωνικών σχέσεων βλ. Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet: Kürdistan'ın sosyal ve siyasal yapısı*, İstanbul, İletişim yayınları, 2004.

[14]Ayhan Akman, «Milliyetçilik Kuramında Etnik/Sivil Milliyetçilik Karşıtlığı», *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c.4: Milliyetçilik*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, σ. 81

εκπρόσωποι του ρεύματος αυτού είναι οι ρομαντικοί εθνικιστές, Johann Gottfried von Herder, Johann G. Gichte, Giuseppe Mazzini, κλπ.[15]

Οι πιο γνωστοί, όμως, για τις θεωρίες του εθνοτισμού ethnic, είναι ο Anthony D. Smith και ο John Armstrong[16]. Ο τελευταίος, μάλιστα, αποδέχεται μεν ότι το έθνος δεν είχε, σε όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας, τη σημασία που του αποδίδεται στη σύγχρονη εποχή, αλλά δεν μπορεί να μην αναγνωρίσει ότι οι αξιώσεις που προκάλεσαν τους σύγχρονους τύπους του εθνικισμού υπάρχουν διάχυτες μέσα σε αυτήν την ίδια ιστορία. Με άλλα λόγια, ο John Armstrong πιστεύει ότι μπορεί να μην βρισκόταν όλη η ουσία του έθνους μέσα στην ιστορία, σίγουρα, όμως, βρισκόταν το μεγαλύτερο κομμάτι της. Επομένως, το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι ότι το καθήκον των εθνικιστών είναι να εντοπίσουν τις «χαμένες» αυτές ουσίες μέσα στα σύγχρονα έθνη και να τις συναρμολογήσουν.[17]

Ο Anthony D. Smith, από την πλευρά του, μπορεί να μην αρνείται το ρόλο που διαδραμάτισε η νεοτερικότητα στην εμφάνιση του φαινομένου των εθνικισμών, ωστόσο εντοπίζει και τοποθετεί τις ρίζες των εθνών μέσα στην ιστορία με το «εργαλείο» του «ethnie».[18] Η τοποθέτηση του Anthony D. Smith έχει σημασία για το θέμα αυτής της μελέτης. Οι Κούρδοι διανοούμενοι ή, ακριβέστερα, η κουρδική ελίτ τόνιζε την αναγκαιότητα συγγραφής μιας νέας ιστορίας τόσο του πρόσφατου όσο και του μακρινού παρελθόντος[19] και προσπάθησε με την «επιλεκτική εργαλειοποίηση» της ιστορίας να δημιουργήσει μία σύνθετη γέφυρα ανάμεσα στα στοιχεία (ethnie) του παρόντος και παρελθόντος.

---

[15]Haldun Çancı, «Kuramsal Yaklaşımlar…», σ. 233-246; Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti*... σ. 10-11

[16]John Armstrong, *Nations Before Nationalism*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982.

[17]Βλ. επίσης Anthony Smith, *Nationality İdentity*. Η θέση του Ayhan Akman είναι αντίθετη με αυτά που υποστηρίζουμε. Σύμφωνα με τον Akman, ο Smith δεν τονίζει τη συνοχή του έθνους στη βάση μιας εθνικής ουσίας, αλλά στη βάση κοινών ιδεών. Πιστεύουμε ότι ο Akman δεν έχει προσέξει τη διαφοροποίηση που κάνει ο Smith όταν αναφέρει ότι «ο εθνικισμός μπορεί να εμφανιστεί με διάφορες μορφές, ως μία πολιτική ιδεολογία, ένα κοινωνικό κίνημα ή μία πολιτιστική μορφή». Για τον Akman, βλ: Ayhan Akman, «Milliyetçilik Kuramında Etnik/Sivil Milliyetçilik Karşıtlığı», *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünceler*, c 4: Milliyetçilik, İstanbul, İletişim yayınları, 2003, σ. 81

[18]Hakan Özoğlu, *Osmanlı devleti*... σ. 12 Το παρακάτω επιχείρημα τους βρίσκει σύμφωνους με τον Κοινωνικό Δαρβινισμό και έπειτα με το Ναζισμό: «Επειδή κάθε έθνος είναι μοναδικό, ένα μέρος ή η ολότητα των αξιωμάτων του μπορεί να είναι ανώτερα από αυτά άλλων εθνών». (Anthony Smith, *İnsan, Yapısı ve Yaşamı*, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1979, σ. 335)

[19]Για την κουρδική ιστοριογραφία βλ. Hamit Bozarslan, 'Türkiye'de (1919-1980) yazılı Kürt Tarih Söylemi Üzerine Bazı Hususlar', στο *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri* (editör: Abbas Vali), İstanbul, Avesta yayınları, 2005, σ. 35-63.

«Θα ήθελα να υπενθυμίσω στην Κουρδική Νεολαία ότι όλα τα μεγάλα έργα του κόσμου -είτε γράφτηκαν με πένα είτε έγιναν πράξη- δημιουργήθηκαν με τη βοήθεια σπουδαίων, τολμηρών και θαρραλέων ανθρώπων. Ζούμε την Εποχή που δημιουργούνται τα Έθνη. Υπάρχει άραγε η ιστορία των Κούρδων; Κανένα millet δεν μπορεί να προστατέψει την ιστορική του τιμή ή την τιμή της ιστορίας με ένα 'Şerefname'».[20]

«Ο αιώνας που ζούμε δεν είναι ένας αστείος αιώνας, αλλά ο 20ος αιώνας. Το millet που δεν έχει στα χέρια του την ιστορία του παρελθόντος και του μέλλοντος, δε γνωρίζει τον εαυτό του [στο παρόν]. Και τα millet που δεν ξέρουν τι τους γίνεται θα είναι οι σκλάβοι των άλλων. Καταρχήν, ας παραδεχτούμε με ειλικρίνεια ότι οι Κούρδοι δεν έχουν ένα σύγχρονο ιστορικό βιβλίο. Έπειτα, ας δούμε αν οι Κούρδοι έχουν κάποιο 'ιδανικό' και ποιο είναι [αυτό]. Θέλω να ρωτήσω, για να καταλάβω τους νέους Κούρδους: Τι θέλουν να γίνουν; Ή τι δεν θέλουν να γίνουν; Θέλετε να είστε μόνο ένα στοιχείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας;» [21]

«Με μεγάλη στεναχώρια θέλω να αναφέρω ότι η αφύπνιση του κουρδικού millet έχει αργήσει, όπως και των άλλων του Ισλαμικού κόσμου. Ωστόσο, μπορεί ο διαφωτισμός του να είναι αργός, αλλά θα είναι πιο λαμπερός. Κατά την γνώμη μου, αυτοί που προσπαθούν να διαφωτίσουν το Κουρδικό millet (milletê Kurd) δεν πρέπει να το εμποτίσουν με καμία ιδέα που μπορεί να επιφέρει διάσπαση, διότι έχουμε, ήδη, πολλά προβλήματα στην Ανατολία. Φυσικά, αυτοί θα έχουν υπολογίσει τον τόπο και το χρόνο, άλλα το Κουρδικό πρέπει να λειτουργήσει ενωτικά και να μην αποτελέσει μία νέα αιτία διχασμού. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, τότε κι εγώ χαιρετίζω το ξεκίνημα, δηλαδή την

[20]Το συγκεκριμένο ιστορικό βιβλίο αναγνωρίζεται ως το πρώτο βιβλίο που έχει γραφτεί από έναν κούρδο ηγέτη για την ιστορία των Κούρδων στα χρόνια του 1596-7. Στην κουρδική ιστοριογραφία σχεδόν όλοι οι ιστορικοί παραπέμπουν στο *Şerefname* του *Şerefhan*. Για το *Şerefname* βλ. V. Veliaminof Zernof, *Scheref-Nameh ou Histoire Des Kourdes par Scheref, Prince de Bidlis*, St. Petersbourg 1860. 8 χρόνια μετά θα μεταφραστεί και στα Γαλλικά. Βλ. François Bernard Charmoy, *Chêref-Nâmeh ou Fastes de la Nation Kourde par Chêref-ou'ddîne, Prince de Bidlîs, dans l'liâlêt d' Arzeroûme*. St. Pêtersbourg 1868. Said Naficy, «Bidlisi, Sharaf al-din khan», *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, v. 1, 1960, σ. 1208-1209. Hakan Özoğlu, *Osmanlı devleti*... σ. 40-44.

[21]Doktor Abdullah Cevdet, «Bir Hitab», *Roj-î Kurd*, no. 1, 6 Haziran 1329/19 Ιουνίου 1913, σ. 3-4.

αφύπνιση του Κουρδικού millet και εύχομαι από την καρδιά μου να έχει επιτυχία.»[22]

«Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η νέα αυτή δύναμη [εθνικισμός] θα επιφέρει μεγάλες αλλαγές στον ισλαμικό κόσμο. Ιδού, κοιτάξτε τους Άραβες της Αιγύπτου ή τους Τατάρους της Ρωσίας που ξεκίνησαν, δημιουργώντας επιστημονικούς συλλόγους. Εύχομαι αυτή η κατάσταση να συντελέσει στην αφύπνιση του Ισλαμικού κόσμου και του αργοπορημένου μέρους του, τους Κούρδους.»[23]

«Οι Κούρδοι μέχρι σήμερα δεν είχαν ούτε γιατρούς για τους ασθενείς τους, ούτε σχολεία για τα παιδιά τους. Στα μάτια της κεντρικής διοίκησης ήταν ένα κοπάδι που εκπληρώνει τις υποχρεώσεις του, όσον αφορά στη στρατιωτική θητεία και τη φορολογία. Άλλα για ψάξτε τα έγγραφα του πολέμου 93 [αναφέρεται στον Ελληνο-Οθωμανικό πόλεμο του 1897]. Από τα κάστρα της Βιέννης έως τις πύλες της Κρήτης, παντού θα βρείτε τα αίματα των Κούρδων. Αυτοί οι καταπιεσμένοι ήρωες δεν έπαψαν ποτέ να είναι καλοί Οθωμανοί. Άρα είναι σειρά της Οθωμανικής Κυβέρνησης να ικανοποιήσει τα αιτήματα των Κούρδων που αναφέρονται στα ανθρώπινα δικαιώματα και τις σύγχρονες ανάγκες.»[24]

«Τη χρονιά χίλια εκατόν πέντε [1695] ο Εχμέντε Χάνι [Ehmedê Xanî] από το Ελ Τζιτζίρε -ο θεός να συγχωρεί τις αμαρτίες του- έγραψε ένα ποιητικό βιβλίο και το ονόμασε Μεμ και Ζιν [Mem û Zîn].»[25]

Το συγκεκριμένο βιβλίο του 1695 θα εργαλειοποιηθεί στα χέρια της ελίτ, η οποία έχει ως στόχο να κατασκευάσει την κοινή συλλογική μνήμη του αναδυόμενου κουρδικού έθνους. Ο Εχμέντε Χάνι (1650/1-1706) θα αναγνωριστεί ως ο πρώτος κούρδος «ιδεολόγος» και το *Μεμ και Ζιν* ως το πρώτο γραπτό κείμενο στο οποίο

[22]Lütfi Fikri, «Kürd Milleti», *Roj-î Kurd*, no. 4, 30 Ağustos 1329/12 Σεπτεμβρίου 1913, σ. 2-5.

[23]Harputlu H. B., «Garpla Şark, Milliyet Cereyanları», *Roj-î Kurd*, no. 1, 6 Haziran 1329/19 Ιουνίου 1913, σ. 8-9.

[24]Süleyman Nazif, «Kürd ve Kürdistan», *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* (ed. M. Emîn Bozarslan*)*, Uppsala, Weşanxana Deng, 1998, σ. 110-111

[25]Bedirxan Paşa Mîqdad Mîdhet Begê, *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan*)*, Uppsala, Weşanxana Deng, 1991, σ. 126-127

αναφέρεται η ενότητα των Κουρδικών μπεηλικιών για ένα ιερό σκοπό.[26] Έτσι, αρχικά ο εκσυγχρονισμός, δηλαδή η αναζήτηση των αιτίων έλλειψης ανάπτυξης και κατά δεύτερον η ιστορία θα είναι τα πρώτα στοιχεία πάνω στα οποία θα στοχαστούν οι πρώτοι κούρδοι διανοούμενοι. Θα προσπαθήσουν να καταδείξουν την ύπαρξη των Κούρδων, όχι μέσα από τα βάθη της ιστορίας, αλλά μέσα από το πρόσφατο παρελθόν. Αυτό ακριβώς είναι και το σημείο που τίθεται προς αμφισβήτηση, τόσο στην παρούσα μελέτη, όσο και από τους θεωρητικούς του εθνικισμού της επόμενης σχολής.

β) Εθνογενετική: Στη σχολή αυτή ανήκουν όσοι υποστηρίζουν ότι ο εθνικισμός είναι δημιούργημα της νεοτερικότητας (ή τουλάχιστον των πρόσφατων εποχών) και ότι γεννιέται πριν από τα έθνη.[27] Στο πλαίσιο αυτής της σχολής, επιγραμματικά, οι δομιστές χωρίζονται σε δύο υποομάδες: στους μαρξιστές, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι ο εθνικισμός κατασκευάστηκε από το έθνος, ως αποτέλεσμα της ραγδαίας ανάπτυξης του καπιταλισμού και στους πολιτισμιστές (culturalists), οι οποίοι δίνουν έμφαση στα πολιτισμικά στοιχεία που συνέχουν ένα έθνος.[28] Σύμφωνα με τον Özoğlu, ο Eric Hobsbawm ανήκει στους μαρξιστές, ενώ οι Ernest Renan και Benedict Anderson[29] ανήκουν στους πολιτισμιστές.

Υπάρχουν, όμως, και άλλοι θεωρητικοί, οι οποίοι δεν ανήκουν ούτε στη σχολή των Εθνοαφυπνιστών, αλλά ούτε και σε αυτή των Εθνογενετιστών. Ένα τέτοιο

[26]Ο Εχμέντε Χάνι *είναι* αναμφισβήτητα ο πιο γνωστός, διαχρονικός Κούρδος συγγραφέας. Σχεδόν όλα τα βιβλία του έχουν γραφτεί στην κουρδική γλώσσα (διάλεκτος Kurmanci). *Η Άνοιξη των Παιδιών* [*Nubara Biçukân*] έχει γραφτεί το 1683 με θέμα την παιδική εκπαίδευση. Ενδεικτικά, να αναφέρουμε ότι το *Emil* του Jean-Jacques Rousseau θα γραφτεί έναν αιώνα αργότερα από το βιβλίο του *Χάνι*. Το *Συμφωνία Πίστης* [*Eqîda İmanê*] του 1687 είναι ένα βιβλίο για την εκπαίδευση της νεολαίας. Το *Μεμ και Ζιν*, όμως, το οποίο ολοκληρώθηκε το 1695, θα προσπαθήσει, μέσα από έναν απαγορευμένο έρωτα, να εξηγήσει την κατάσταση των Κούρδων και να ορίσει το γεωγραφικό χώρο που ζούνε. Για τον Εχμέντε Χάνι και τη σημασία του για τον κουρδικό εθνικισμό βλ. Martin van Bruinessen, «Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü», *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri* içinde, İstanbul, Avesta yayınları, 2005, σ. 63-81. Το συγκεκριμένο έργο, δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά, μετά από 250 χρόνια, στις σελίδες της πρώτης κουρδικής εφημερίδας, *Kürdistan* και επανεκδόθηκε σα βιβλίο, στα Αραβικά, το 1920 στην Κωνσταντινούπολη.

[27]Ernest Gellner, *Encounters with Nationalism*, Ernest Gellner & Blackwell Publishers Ltd., 1994. [Τουρκική μετάφραση: *Milliyetçiliğe Bakmak*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, σ. 19]

[28]Hakan Özoğlu, *Osmanlı devleti*... σ. 13-19.

[29] «Ο Anderson προσπαθεί να αναπτύξει μία γενική θεωρία περί έθνους και εθνικισμού. Σύμφωνα με τον Anderson, αυτές οι δύο έννοιες εμφανίστηκαν στη νεοτερικότητα, μετά από μία επανάσταση, στο πλαίσιο της οποίας περιλαμβάνονται τρία επίπεδα: α) περιθωριοποιείται η θρησκευτική γλώσσα (την εποχή εκείνη ήταν τα Λατινικά) γεγονός που διευκολύνει την πρόσβαση των ανθρώπων στη θεία αλήθεια, β) αποδυναμώνεται η αντίληψη ότι οι κοινωνίες έχουν ανάγκη τους ηγεμόνες, γ) εγκαταλείπεται η έξω-ιστορική και μοιρολατρική αντίληψη για την ιστορία και το χρόνο.» Alain Dieckhoff, … σ. 33.

χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι και ο Kedourie, ο οποίος, χωρίς να αποκλείει τις μαρξιστικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις, προσπαθεί να δώσει μια γενική ερμηνεία με ιδεολογικό - ιστορικό υπόβαθρο. Σύμφωνα με αυτούς τους θεωρητικούς, ο εθνικισμός είναι ένα φαινόμενο που έχει μορφωτικό υπόβαθρο, διαχρονική διάδοση και εμφανίζεται ως απάντηση στην πολιτιστική ηγεμονία που ασκεί η κυρίαρχη πολιτική αρχή. Εκπρόσωποι αυτού του ρεύματος σκέψης είναι οι Kedourie, Hans Kohn[30] και John Plamenatz.[31]

Τα έργα των εκπροσώπων αυτής της σχολής είναι ιδιαίτερα χρήσιμα για την παρούσα μελέτη, δεδομένου ότι σε αυτά τα έργα γίνονται πολύ συχνά αναφορές στην «Ανατολή»[32] της «Δύσης» και στον εθνικισμό που αναπτύχθηκε σε μη «δυτικές» περιοχές. Ειδικότερα, τα συγκεκριμένα στοιχεία στα οποία γίνονται αναφορές είναι τα εξής: «εκσυγχρονισμός», «νεοτερικότητα», «παράδοση», «παραδοσιακές κοινωνίες», «μετάβαση στην τεχνολογία πρώτα μέσα από τα όπλα», «καταπιεσμένη ελίτ», «πολιτικοποίηση της θρησκείας», «εκκοσμίκευση», «μεταρρυθμίσεις». Υπό αυτό το πρίσμα της θεωρίας του εθνικισμού, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι, μέσα στο πλαίσιο των εκσυγχρονιστικών διαδικασιών (είτε ομαλές, είτε αναγκαστικές), τα αιτήματα των κοινοτήτων εθνικοποιούνται στα χέρια των ελίτ, οι οποίες προσπαθούν να βρουν (ή να δημιουργήσουν) τα δικά τους εργαλεία, προκειμένου να τα εντάξουν στον «εργαλειακό ορθολογισμό» της εποχής τους.

Παραδείγματος χάριν, στην περίπτωση του κουρδικού εθνικισμού, μεταξύ των εργαλείων αυτών συγκαταλέγονται ο τύπος, η θρησκεία, όπως αναφέρει ο Kedourie για τον εβραϊκό (και τον αρμένικο) εθνικισμό, κ.α. σε αυτή τη διαδικασία, δεν έχει σημασία τόσο το εάν οι κληρικοί ασχολούνται με τα εγκόσμια, πολιτικοποιώντας τη θρησκεία, όσο το να επιτευχθεί ο στόχος.[33] Όπως λέει και ο Popper: «Η μεταφορά της

[30]Alain Dieckhoff, Christophe Jaffrelot, *Repenser le nationalisme. Théories et pratiques*, Paris, Center d'Etudes et de Recherches İnternationales, 2005 [Τουρκική μετάφραση: *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek. Kuramlar ve Uygulamalar*. İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, σ. 49-53].

[31]Σύμφωνα με τον Plamenatz «Ο 'ανατολικός' εθνικισμός εκ φύσεως λειτουργεί μέσα από την αμφισβήτηση, διότι στο πλαίσιο των διαδικασιών εκσυγχρονισμού αναγκάζεται να δεχθεί έναν ξένο πολιτισμό, ενώ ταυτόχρονα προσπαθεί να αμυνθεί για να μη χάσει τη δική του ταυτότητα. Δηλαδή από τη μία μιμείται, από την άλλη είναι εχθρός απέναντι σε αυτόν τον οποίο μιμείται.» Βλ. Ayhan Akman, σ. 83

[32]Η Ανατολή άλλα με Ευρώ-κεντρική προσέγγιση που επέκρινε ο Samir Amin. Samir Amin, *Eurocentrism*, New York, Monthly Review Press, 2009, σ. 175-177

[33]Στο δεύτερο μισό του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα, σχεδόν όλες οι κουρδικές -εθνικιστικές και μη- εξεγέρσεις πραγματοποιήθηκαν υπό την ηγεσία των θρησκευτικών ελίτ.

γνώσης μπορεί να μην είναι ίδια με την κατάληξη της γνώσης» αφού αυτή εξαρτάται από τη διαδικασία που έχει ακολουθηθεί. Έτσι, οι διαδικασίες εργαλειοποίησης της «επιλεκτικής ιστορίας» και της γλώσσας ή ενοποίησης της γλώσσας διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο και στον κουρδικό εθνικισμό, όπως και σε όλους τους εθνικισμούς.

1.1.β Κουρδικός Εθνικισμός

Όσον αφορά στον κουρδικό εθνικισμό, είναι δύσκολο να ασπαστούμε μία από τις προαναφερθείσες θεωρίες, διότι, ενώ η χαρακτηριστική τομή μεταξύ παράδοσης και νεοτερικότητας μας βρίσκει σύμφωνους, διαφωνούμε με τη χρονική τοποθέτησή της από τους μαρξιστές στη Γαλλική Επανάσταση.[34] Επιπλέον, συμμεριζόμαστε τον ισχυρισμό ότι τα έθνη - κράτη είναι προϊόν της νεοτερικότητας, αλλά δεν είμαστε καθόλου σύμφωνοι με τη θεωρία του έθνους και την εξέλιξή του στις μη αστικές κοινωνίες και χώρες. Τέλος, συμφωνούμε με τα διάφορα κριτήρια (γλώσσα, θρησκεία, εκπαίδευση) τα οποία θέτουν οι μαρξιστές και πιο συγκεκριμένα ο Hobsbawm, εντούτοις δε μας βρίσκει σύμφωνους το σημείο της θεωρίας περί λαϊκού εθνικισμού.

Πιο αναλυτικά, ο Hobsbawm συμφωνεί με τον Gellner για τη γέννηση του εθνικισμού στη μήτρα της νεοτερικότητας, θεωρώντας ότι τα έθνη - κράτη, για λόγους πολιτικής νομιμοποίησης και ομοιογένειας, επινόησαν συγκεκριμένους άξονες αναφοράς, όπως η γλώσσα, η θρησκεία και η πολιτισμική παράδοση, οι οποίοι αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της εκπαίδευσης και της δημόσιας γραφειοκρατίας, ώστε να θεωρηθούν, εκ των υστέρων, εξαιρετικής σημασίας παράμετροι για την επιβίωση του έθνους σε περιβάλλοντα ανταγωνιστικά προς αυτό. Σε αυτό το σημείο, κρίνεται σκόπιμο να εκφράσουμε την αντίθεσή μας και να καταστήσουμε σαφές ότι το θέμα της γλώσσας στον κουρδικό εθνικισμό δεν αποτελεί κριτήριο εθνικότητας.

[34]Η νεοτερικότητα δεν εμφανίζεται αποκλειστικά με το πρόσωπο της Γαλλικής Επανάστασης. Μπορεί σε έναν τόπο να παρουσιαστεί με τη μορφή ιεραποστολών, σε έναν άλλον με τον πόλεμο. Σύμφωνα με τον Kinneir, οι Κούρδοι έχουν γνωρίσει τη νεοτερικότητα, μέσα από την απόκτηση της επίγνωσης ότι «υπάρχει και ένας άλλος κόσμος πέρα από το δικό μας», πιο πριν από το Τανζιμάτ. Π.χ. για τους μπέηδες της περιοχής Σίιρτ αναφέρει ότι «κυριολεκτικά δε διαφέρουν από τους δικούς μας παλιούς φεουδάρχες ή δούκες». Βλ. John Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia, and Kourdistan in the years 1813 and 1814*, London, 1818, σ. 411. Στις παραμονές του Τανζιμάτ, ο *Brant* και ο *Glascott*, όμως, μας δίνουν τα στοιχεία της παράδοσης και της νεοτερικότητας μαζί. Βλ. James Brant and A. G. Glascott, «Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan in the Summer of 1838», *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10 (1840), σ. 341-434.

Σύμφωνα με τον ίδιο «ο πρωτοεθνικισμός αντιμετώπισε με καχυποψία τη θρησκεία. Ο σύγχρονος εθνικισμός, στις περιοχές όπου αναπτύχθηκε, επέβαλε όρια στην ταύτιση της θρησκείας με το έθνος». Πρόκειται για μία προσέγγιση, η οποία επίσης δε μας βρίσκει σύμφωνους, δεδομένου ότι οι κούρδοι εθνικιστές, από την εμφάνισή τους έως και τα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου -είτε γιατί δεν ήθελαν ή είτε γιατί δεν τα κατάφεραν- δεν απομακρύνθηκαν από τη θρησκεία. Εν τούτοις, είμαστε σύμφωνοι με την ιδέα ότι ο στόχος είναι το έθνος–κράτος,[35] διαφωνούμε, όμως, όσον αφορά στη διαδικασία εξέλιξης του κουρδικού εθνικισμού. Στην περίπτωση των Κούρδων, η πραγμάτωση της δημιουργίας εθνικής ταυτότητας, τα πρώτα χρόνια, δεν ταυτιζόταν με τη δημιουργία νέου κράτους. Το αξιοσημείωτο, πάντως, είναι ότι τα πρώτα χρόνια, από το 1898 έως το 1908, σχεδόν κανένας από τους θεωρητικούς δεν κάνει αναφορά στο γεωγραφικό χώρο, ο οποίος είναι ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για τον κουρδικό εθνικισμό.

Δυστυχώς, οι πιο σημαντικοί, κλασικοί θεωρητικοί του εθνικισμού -κυρίως Εθνογενετιστές-[36] είτε δεν έχουν αναλύσει είτε δεν έχουν καν στρέψει το ενδιαφέρον τους σε αναπτυσσόμενες - μη αστικές περιοχές, όπως είναι το Κουρδιστάν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα θεωρητικά τους σχήματα βρίσκουν, ως επί το πλείστον, εφαρμογή στα Βαλκάνια ή την Ευρώπη, γι' αυτό και θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ελλιπή.

Εν κατακλείδι, πεποίθησή μας είναι ότι, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το σύγχρονο κουρδικό εθνικιστικό κίνημα είχε ως διανοητικό εφαλτήριο τα στοιχεία (ethnie) -εθνογενετική προσέγγιση- τα οποία χρονολογούνταν από το 17^{ο} αιώνα, είχαν προ-εθνικιστικά περιεχόμενα και έδωσαν τα εργαλεία στους διανοούμενους για να θεμελιώσουν τις θεωρίες τους (θυμίζει την εθναφυπνιστική προσέγγιση, αλλά φυσικά δεν την επιβεβαιώνει).[37]

---

[35]Αναφέρει ο Hobsbawm «Για να καταλαβαίνουμε το έθνος της κλασικής φιλελεύθερης εποχής, όσο και αν ήταν στο επίκεντρο του 19^{ου} αιώνα, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αυτή (η αρχή του έθνους) δεν ήταν οικουμενική για όλα τα έθνη». Eric Hobsbawm,, *Nations and nationalism since 1780*, Cambridge University Press, 1992 [Τουρκική μετάφραση: *Milletler ve Milliyetçilikler*, İstanbul, Ayrıntı yayınları, 1995, σ. 60]

[36]Αυτό οφείλεται κυρίως στην οικονομική-κοσμική αντίληψη του Μαρξισμού και των παρακλαδιών του. Η εξαίρεση είναι ο Kedourie, όπως προαναφέρθηκε.

[37]Σε αυτό το σημείο, θέλω να ευχαριστήσω ξανά τον αναπληρωτή καθηγητή Παντελή Λέκκα για τις ανεκτίμητες εξηγήσεις και τις προσπάθειές του να με βοηθήσει να κατανοήσω τη θεωρία του εθνικισμού.

Λίγη Ιστορία…

Το ιστορικό σημείο-ορόσημο για το θέμα μας σκόπιμο είναι να το αναζητήσουμε στη Συμφωνία της Αμάσειας[38], που έγινε μεταξύ των Κούρδων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1514.[39] Με την εν λόγω συμφωνία, η κυρίαρχη δύναμη (η αυτοκρατορία) προσδιόρισε τους άλλους (τις αυτόνομες νομαδικές κοινότητες) με άλλη μία ταυτότητα, αυτή των «Κούρδων». Ο όρος «Κούρδοι» δεν εμφανίζεται πρώτη φορά εκείνη τη χρονική περίοδο, αλλά από τότε και έπειτα αποκτά πολιτικό περιεχόμενο.

Η πιστοποίηση που δόθηκε στους κούρδους εμίρηδες από το Σελίμ Ι [Yavuz Sultan Selim]- μέσω του Μεβλανά Ιδρίς [Mevlana İdris][40], ανέφερε σε γενικές γραμμές τα ακόλουθα: «1. Οι ανεξαρτησίες των Εμίρηδων θα προστατεύονται. 2. Στη θέση του Εμίρη τον πατέρα θα διαδέχεται ο γιος και ο Σουλτάνος θα νομιμοποιεί τη διαδοχή με ένα ειδικό φιρμάνι. 3. Οι Κούρδοι σε κάθε πόλεμο θα βοηθούν στους Τούρκους. 4. Οι Τούρκοι θα στηρίζουν τους Κούρδους στους εξωτερικούς πολέμους. 5. Οι Κούρδοι θα φορολογούνται μία φορά κάθε χρόνο στο όνομα του Χαλίφη.»[41]

Η συγκεκριμένη συμφωνία επικυρώθηκε σταδιακά από τα μπεηλίκια, μέσα σε διάστημα 15 ετών και παρέμεινε σε ισχύ έως τα χρόνια του Τανζιμάτ. Μέσα από τη συμφωνία αυτή, διαφαίνεται η θέληση της κεντρικής εξουσίας να προφυλαχθούν τα

---

[38] Η Συμφωνία της Αμάσειας που αναφέρουμε δεν είναι ίδια με την Ειρήνη της Αμάσειας του 1555. Βλ. Norman Itzkowitz, *Οθωμανική Αυτοκρατορία και Ισλαμική Παράδοση* (επιμέλεια: Στέφανος Παπαγεωργίου, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2008, σ. 160)

[39]Mihemed Emîn Zekî Beg, *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, Stenbol, Avesta, 2002 (1η έκδοση 1931 Silemanîye-Iraq), s. 124. Major Trotter, «Report on Kurdistan», 1881, no. 6. στο Percy Early, M. P., *Highlands of Asiatic Turkey*, London, 1901, σ. 124-125.

[40] V. L. Mênage, «Bidlisi», *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, v. 1, 1960, s. 1207-1208 και Müfid Yüksel, «İdris-i Bitlisi ve Eyüp'teki Eserleri», στο *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sempozyumu VI.*, Eyüp Belediyesi yayınları, 2003. Σύμφωνα με τον *Bruinessen*, οι ιστορικοί υπερεκτιμούν το ρόλο του Idris, βλ. Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, İletişim Yayınları, 2009, σ. 42. Άλλα για την αναγνώριση του İdris από τις Οθωμανικές αρχές ως Κατακτητή του Κουρδιστάν βλ. B.O.A. Y.EE. 36-67,06/R /1327.

[41] «Ew teehudên ku ji alîyê Mewlana Îdrîs ve bi navê Yawuz Sultan Selîm daye mîrên Kurdan, kêm-zêde ev çend madde têde bûn:1. Dê serxwebûnîya emaratên kurd bê parastin. 2. Dê meqamê emaratê ji bab derbasî kurê wî be, weya li gor usûla mehellî bê tenzîm kirin. Sultan dê bi fermanekê tayîna cîgir tesdîq bike. 3. Dê Kurd di hemî şeran de alîkarîya Tirkan bikin. 4. Li hemberî êrîşên derve dê tirk alîkarîya kurdan bikin. 5. Dê Kurd risûmê şer'îye bidin beytû'l-mala xelîfe». Πρέπει να τονιστεί ότι ο συγγραφέας έχει γράψει το συγκεκριμένο συγγράμμα το 1931 σε κουρδική γλώσσα και στο πρωτότυπο του αναφέρεται «Τούρκοι» και όχι «Οθωμανοί». Βλ: Mihemed Emîn Zekî Beg, s. 124. Επίσης CADN, Ankara-Amb.-13 «Kürdistan Teali Cemiyeti, Constantinople le 25 Mars 1919».

ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας, με τη συνδρομή μιας ευπροσάρμοστης δύναμης, η οποία ήταν εγκατεστημένη σε ένα δυσπρόσιτο γεωγραφικό χώρο. Το βλέμμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, άλλωστε, ήταν στραμμένο προς τη Δύση, την Ευρώπη και έτσι δε θα μπορούσε να έχει ένα μεγάλο, τακτικό στρατό απέναντι στον εξ Ανατολών κίνδυνο, τους Σαφαβίδες (Σιίτες), έναν στρατό ο οποίος, μάλιστα, δεν ήταν δυνατόν να είναι και πάντα αποτελεσματικός. Το θέμα ήταν πρακτικό και ο ίδιος ο Σουλτάνος, ο οποίος είχε διακρίνει τις δυσκολίες που προέκυπταν από τη γεωγραφική θέση του Κουρδιστάν, επέλεξε να συμπράξει με τους Κούρδους και κυρίως, με περισσότερα σουνιτικά κουρδικά μπεηλίκια.[42]

Μετά τη Συμφωνία της Αμάσειας, η διοίκηση των ανατολικών περιοχών της Αυτοκρατορίας θα πάρει μια εντελώς διαφορετική μορφή, συγκριτικά με αυτή των άλλων περιοχών. Ο Σελίμ Ι θα δημιουργήσει, αρχικά, ένα εγιαλέτι [eyâlet] με κέντρο το Ντιάρμπεκιρ [Diyarbekir] και στη συνέχεια, την εποχή του Σουλεϊμάν Ι του Μεγαλοπρεπούς, ο αριθμός των εγιαλετιών θα αυξηθεί σε δύο (Diyarbekir και Van). Ο εν λόγω χώρος θα διανεμηθεί από το Σελίμ Ι σε 3 διαφορετικές ομάδες διοίκησης:

1. Τα κλασικά οθωμανικά σαντζάκια: Αυτός ο τύπος διοίκησης εφαρμόστηκε κατευθείαν, εκεί όπου δεν υπήρχαν ισχυρές σχέσεις του a'şira δηλαδή νομαδικές, φυλετικές σχέσεις. Οι περιοχές αυτές ανήκαν στο τιμαριωτικό σύστημα (άρα είχαν προσόδους) και οι σαντζακμπέηδές τους διορίζονταν απευθείας από το κέντρο.

2. Τα Σαντζάκια του Κουρδιστάν ή Κουρδικά Σαντζάκια[43]: Αυτά ήταν διαφορετικά από τα κλασικά οθωμανικά σαντζάκια, διότι η διοίκηση των σαντζακιών αυτών είχε παραχωρηθεί στους μπέηδες των περιοχών. Οι μπέηδες, εφόσον το ήθελαν, διατηρούσαν το αξίωμά τους εφ' όρου ζωής και μετά το θάνατό τους, τους

[42]Σύμφωνα με τις πηγές (τις οποίες μεταφέρουμε από το *Şerefname* του ΣερέφΧαν), ο αριθμός των Μπεηλικιών που πήραν μέρος στη Συμφωνία ήταν γύρω στα 20-23. Ο Kalman αναφέρει 23 μπεηλίκια [M. Kalman, *Osmanlı-Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik*, İstanbul, Med yayınları, 1994, σ. 10]. Ο Αρμένιος ιστορικός και πολιτικός Sasuni κάνει λόγο για 20 μπεηλίκια [Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy'dan günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, İstanbul, Med Yayınları, 1992, σ. 36-39 (1η έκδοση Βηρυτός, εκδόσεις Hamazkayin, 1962)]. Από τον Kunt έχουν γνωστοποιηθεί 17 ονόματα διοικητών. Βλ. İbrahim Metin Kunt, *Οι Υπηρέτες του Σουλτάνου* (ed: Στέφανος Παπαγεωργίου), Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 2001, σ. 243. Σύμφωνα με τον Nejat Göyünç, ο αριθμός των κούρδων μπέηδων που υπέγραψαν τη Συμφωνία ήταν 25. Βλ.: Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 1458, 1969, σ. 17

[43]«Ο όρος εγιαλέτι [eyâlet] χρησιμοποιούνταν από τη δεκαετία του 1580 για τις ημιαυτόνομες περιοχές. Τα κουρδικά σαντζάκια, για παράδειγμα, τα οποία είχαν ειδικό καθεστώς, ονομάζονταν εγιαλέτια. Και το γεγονός ότι όσο αυξάνονταν οι εξουσίες του μπεηλέρ-μπέη, οι εκτάσεις που διοικούσε κατέληξαν να λέγονται εγιαλέτια, δεν αποτελεί σύμπτωση. Με αυτό τον τρόπο 'εκφράστηκε' η αλλαγή στο καθεστώς των επαρχιών.» Kunt, σ. 223.

διαδέχονταν οι γιοι ή άλλοι συγγενείς τους. Μοναδική εξαίρεση στον κανόνα της διαδοχής αποτελούσε η προδοσία προς την κεντρική οθωμανική διοίκηση. Στην περίπτωση αυτή εφαρμοζόταν το τιμαριωτικό σύστημα και οι καδήδες διορίζονταν από το κέντρο. Στα κουρδικά σαντζάκια ανήκαν 13 περιοχές από το Diyarbekir και εννέα από το Van.

3. Τα σαντζάκια που ονομάζονταν Χουκουμέτ [Hukûmet][44]: Η διοίκηση αυτών των σαντζακιών ήταν εξ ολοκλήρου στα χέρια των τοπικών μπέηδων. Σύμφωνα με τα μπεράτια [berât] ή τα Αχίντναμε [Ahidnâme]) που τους είχαν δοθεί από την αρχική συμφωνία το 1514, η οθωμανική κεντρική εξουσία δεν εμπλεκόταν στη διοίκησή τους. Στην περίπτωση αυτών των σαντζακιών δεν ίσχυε το τιμαριωτικό σύστημα. Εσωτερικά λειτουργούσαν αυτόνομα, ενώ εξωτερικά, σε επίπεδο πολιτικό και στρατιωτικό, υπάγονταν στον οθωμανό μπεηλέρ-μπέη της περιοχής. Στο εγιαλέτι του Ντιαρμπεκίρ περιλαμβάνονταν έξι τέτοιου τύπου σαντζάκια (Χάζρο [Hazro], Τζίζρε [Cizre], Έγκιλ [Eğil], Τέρτζιλ [Tercil], Πάλου [Palu], Γκέντς [Genç]) και στο εγιαλέτι του Βαν [Van] τέσσερα σαντζάκια (Μπίτλις [Bitlis], Χίζαν [Hizan], Τζολέμεργκ [Hakkari] και Μαχμούντι [Mahmûdi]).[45]

[44]Η λέξη προέρχεται από την Αραβική λέξη 'alhûkm' και κυριολεκτικά σημαίνει: απόφαση, κρίση, ισχύ και διάταξη. Η έννοια της λέξης 'Hukûmet' δεν είναι αυτή της κυβέρνησης, όπως χρησιμοποιείται σήμερα στα τουρκικά, αλλά της ύπαρξης μίας περιοχής η οποία διοικείται με άλλες διατάξεις, αποφάσεις, κλπ. Βλ. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2004, σ. 554-555

[45] Ahmet Akgündüz, Said Öztürk. *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları (OSAV), 2000, σ. 141-142. Mihemed Emîn Zekî Beg, αναφέρει ότι στο Diyarbekir υπήρχαν 19 σαντζάκια, 8 από τα οποία ήταν στα χέρια των Κούρδων μπέηδων. Mihemed Emîn Zekî Beg, σ. 125.

Figure 2. Ottoman–Safavid border prior to the battle of Çaldıran in 1514.

Πηγή: Hakan Özoğlu, «State-Tribe Relations: Kurdish Tribalism in the 16th-and 17th- Century Ottoman Empire», *British Journal of Middle Eastern Studies* (1996), 23 (1), 13.

Πράγματι, στο πρώτο οθωμανικό κατάστιχο του Ντιαρμπεκίρ το 1518 δεν υπάρχουν αναφορές σε κουρδικά μπεηλίκια, άλλα σε 12 σαντζάκια που βρίσκονταν στα πέριξ του Κουρδιστάν και είχαν διάφορους διοικούντες, οι οποίοι είχαν διοριστεί από το κέντρο.[46] Σε γενικές γραμμές και ο Χάμμερ συμφωνεί με τα γεγονότα:

> «Τον ιστοριογράφο Ίδρις, κουρδικού γένους, γεννηθέντα εν Βιβλίδι, πρώην δε γραμματέα του Ιακούβ, ηγεμόνος του λευκού Κριού, γιγνώσκοντα ακριβώς την τε χώραν και τους κατοίκους, έπεμψεν ο Σελίμ εκ του χειμερινού στρατοπέδου της Αμασείας μετά οδηγιών προσκλητηρίων επιστολών προς τους διαφόρους βεγήδας του Τουρκιστάν, όπως αποστήση αυτούς την υπακοή στον σάχη και υπαγάγη αυτούς εις την του σουλτάνου ελπίδα αισίας εκβάσεως παρέσχου τα υπέρ των οθωμανών κινήματα εν πάσαις ταις πόλεσι του Κουρδιστάν, εν Αμίδη, Βιβλίδη και εν Χοσκέϊφ.»[47]

[46]Martin van Bruinessen, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, σ. 44-52

[47]Ι. Χάμμερ, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας* (επ.: Κωσταντίνου Σ. Κροκίδα), τρίτος τόμος, εικοστό τρίτο βιβλίο, Αθήναι, Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1872, σ. 190

«Επί κυρώσις αυτή επιτέλους πεμφθείσα ην είδος τι διπλώματος προς τον Ίδρις, τον αληθή προς διευθέτησιν του Κουρδιστάν επίτροπον, προς ον συγχρόνως επέμφθησαν πέντε και είκοσι χιλιάδες δουκάτων, πεντακόσιαι έσθητες και επτά και δέκα σημαίαι, όπως διανείμη πάντα τούτα προς τους προσελθόντας εις το οθωμανικό κράτος βέγηδας. Ο επίτροπος διείλε την χώραν του Διαρβεκίρ εις σαντζάκια, ως τώ απιόντι έτει την Έδεσσαν και την Μουσούλην μετά την άλωσιν. Το ιδιόρρυθμον του μέρους τούτου του Κουρδιστάν, εν ω υπήρχαν τόσοι σχεδόν άρχοντες, όσα και φρούρια, και ών η κατάκτησις εγένετο διά χωριστών διαπραγματεύσεων, αλλ' έτι μάλλον ή περίστασις, ότι ολοσχερής υποταγή ή διατήρησις αυτού εν απωτάτη χώρα ήν αδυνάτον εν τώ φιλοταράχω και φιλελευθέρω πνεύματι των Κούρδων δυναστών, καθίστα αναγκαίαν και διευθέτησιν ταύτην διάφορον της των ετέρων επαρχιών του οθωμανικού βασιλείου ή διευθέτησις δ' αυτή επί μεθορίου χώρας οικουμένης υπό βαρβάρων και μαχίμων φυλών, διεσώθη μέχρι τούδε.

Η διευθετήσις αύτη σύγκειται εν τούτω, ότι εξ εννέα και δέκα επαρχιών, αποτελούσι την χώραν του Διαρβεκίρ, ένδεκα μόνον διετέθησαν κατά τον συνήθη τρόπον, καθ' όν και αι λοιπαί της οθωμανικής αυτοκρατορίας, οκτώ δε έτεραι κατά του ιδίου τρόπου των Κούρδων επί ρητοίς, πέντε δε τμήματα τέλος είς κληρονομικήν κατοχήν των δεσποζόντων οίκων. Ο μερισμός ούτος προς αυτόνομον κατοχήν πολλών δεσποτών εύρηται κατά το μάλλον ή ήττον εν πάση ορεινή χώρα πληθούση φρουρίων και πύργων, εν τα τείχη διά τε την στερεότητα και το απόρθητον του τόπου ανυψούσι τον φυσικόν θυμόν των κατοικιών.»[48]

Ο Σερίφ Πασάς, ως πρόεδρος της Κουρδικής Επιτροπής στις Ειρηνευτικές Διασκέψεις που έλαβαν χώρα στο Παρίσι, στο διάστημα 1918-1920, έκανε αναφορές στη Συμφωνία της Αμάσειας:

«Μέχρι την εθελοντική υποταγή τους στο Σουλτάνο Σελίμ Ι, στο Κουρδιστάν υπάγονταν σαράντα έξι ανεξάρτητα πριγκιπάτα. Τα κυρίαρχα πριγκιπάτα ήταν τα εξής: Diarbekir, Dinver, Charry Soul, Ler, Ardial, Hakkri, Emadia, Kurkel, Finck, Hassan, Kef, Tchemuche, Guezek, Mirdasi, Ekil, Sassour, Hezan, Kilis,

[48]Χάμμερ, σ. 219-220.

Cherouan, Derzini, Erdikan, Hak, Terquel, Sueydi, Suleimanie, Sahran, Terkour, Kalai, Daoud, Pelinkan, Bitlis, Garzan, Bouhtan, etc.»[49]

Πρέπει να σημειωθεί ότι η παραχώρηση της δυνατότητα τέτοιων τύπων διοίκησης[50] στους Κούρδους οφείλεται στο γεγονός ότι οι προαναφερθέντες κούρδοι μπέηδες, αν και ανήκαν στην ηγεμονία των Σαφαβίδων (Σιίτες), πήραν -οικειοθελώς- μέρος στην εκστρατεία που πραγματοποίησε ο Σελίμ Ι, στο πλευρό των Οθωμανών (Σουνίτες). Φυσικά, η απόφαση δεν πάρθηκε μόνο βάσει θρησκείας, αλλά και βάσει πολιτικών συμφερόντων. Ακόμα και αργότερα, όταν τα εδάφη των Κούρδων διαμελίστηκαν, με την υπογραφή του Κασρί Σιρίν (1639), οι σουνίτες Κούρδοι παρέμειναν στο πλευρό των Σαφαβίδων και οι Σιίτες στο πλευρό των Οθωμανών. Πρακτικά, τα σύνορα αυτά δε δημιουργούσαν προβλήματα στις μετακινήσεις των νομαδικών ομάδων έως το δεύτερο και ολοκληρωτικό διαμελισμό του Κουρδιστάν με τη Συνθήκη της Λωζάννης (1923). Ωστόσο, η Συνθήκη του Κασρί Σιρίν (1639) έχει ιδιαίτερη σημασία, όχι μόνο επειδή συμβολίζει τον πρώτο διαμελισμό του κουρδικού γεωγραφικού χώρου, όπως αυτός εμφανίζεται στις μελέτες της κουρδικής ιστοριογραφίας, αλλά επειδή εμπεριέχει και τα νεοτερικά σύμβολα.

Στις μελέτες των Οθωμανό-Ιρανικών σχέσεων, αισθητή είναι η παρουσία ενός κοινού σημείου: και οι δύο Αυτοκρατορίες είχαν καταβάλει προσπάθειες για τη χάραξη και τη διατήρηση των ορίων τους, όπως θα έκαναν 100-150 χρόνια αργότερα τα έθνη-κράτη.[51] Βεβαίως στα νέα, κοινά Οθωμανό-Ιρανικά σύνορα δεν υπήρχαν συρματοπλέγματα ή συνοριοφυλάκια, αλλά, σύμφωνα με έγγραφα της εποχής, διαφαίνεται ότι λαμβάνονταν διάφορα μέτρα για την προάσπισή τους, όπως η κατεδάφιση των κοντινών μεγάλων κάστρων, τα οποία θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν μεγάλο αριθμό στρατιωτών, η δημιουργία των συνοριακών

[49]General Cherif Pacha, *Memorandum sur Les Revendications du Peuple Kurde*, Paris 1919, σ. 3-4.

[50]Τέτοιες πολιτικές εφαρμόστηκαν σε όλες σχεδόν τις επικίνδυνες και απομακρυσμένες περιοχές της Αυτοκρατορίας, όπως στη Βόσνια, στην Κριμαία και στο Κουρδιστάν. Βλ. B. G. Martin, «Mai İdris of Bornu and the Ottoman Turks, 1576-78», I*nternational Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, no. 4 (Oct., 1972), σ. 470-490 και Χάμμερ, σ. 220. Τα φιρμάνια του Σουλτάνου που στάλθηκαν στους κούρδους μπέηδες, μέσω του Ίδρις, δεν είχαν τίποτα άλλο παρά μονάχα τη σφραγίδα του Σουλτάνου. Τα φιρμάνια θα συμπληρώνονταν με τη συναίνεση των μπέηδων και θα γράφονταν από τον ίδιο τον Ίδρις.

[51]«Arşiv Belgelerinde Osmanlı–İran İlişkileri», *Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 111*, Ankara 2010. σ. 76-82

λιθοσυμβόλων και η θέσπιση των περιπολιών. Κοινές επιτροπές επισκέπτονταν επί 4-5 χρόνια όλα τα προαναφερθέντα μέρη, προκειμένου να πραγματοποιηθεί ο ακριβής εντοπισμός των ορίων πριν από την υπογραφή της συμφωνίας.[52]

Δεδομένης της αδιαμφισβήτητης σχέσης μεταξύ γεωγραφίας και ιστορίας, πρέπει, οπωσδήποτε, να γίνει αναφορά και στην πολιτική και διοικητική προσέγγιση που επέλεξε η πλευρά των Σαφαβίδων.

«Σύμφωνα με το Ισλαμικό Δίκαιο και την Ισλαμική Παράδοση, τα εδάφη των Σαφαβίδων ανήκαν αποκλειστικά και μόνο στον Σάχη. Σε διοικητικό επίπεδο όμως, στη διάρκεια διαφορετικών περιόδων, κάθε ισλαμικό κράτος υιοθετούσε και άλλη διοικητική μορφή. Στους Σαφαβίδες οι διοικητικές αυτές περιοχές διακρίνονταν στις Χάσσα [Hassa] και τα Μεμαλίκια [Memalik].

Χάσσα [Hassa]: Οι ασφαλείς περιοχές, δηλαδή οι περιοχές εκείνες που δεν διέτρεχαν κίνδυνο, καθώς δεν αντιμετώπιζαν εχθρικές απειλές. Οι περιοχές Χασσά ανήκαν εξ ολοκλήρου στην οικογένεια του Σάχη.

Μεμαλίκια [Memalik]: Οι περιοχές αυτές χωρίζονταν σε δύο υποκατηγορίες: α) Τα μπεηλερμπεηλίκια [Beylerbeylik]: περιοχές των οποίων οι διοικητές διορίζονταν κατευθείαν από τον Σάχη, άλλα είχαν και διάφορα διοικητικά και οικονομικά προνόμια. Ο μπεηλέρμπεης διοριζόταν μεν από τον Σάχη, αλλά είχε ο ίδιος την υποχρέωση να συνεισφέρει οικονομικά στο κεντρικό ταμείο του κράτους. β) Τα βαληλίκια: διοικητικές περιοχές που είχαν ως διοικητή τον Βαλή και ήταν οικονομικά ανεξάρτητες, αφού δεν υπήρχε η υποχρέωση να συνεισφέρουν οικονομικά στο κεντρικό ταμείο του κράτους. Βρίσκονταν εξ ολοκλήρου στα δυτικά όρια του κράτους, δηλαδή στα σύνορα με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Οι διοικητικές περιοχές του κράτους των Σαφαβίδων στις αρχές του 18^{ου} αιώνα ήταν οι εξής: 13 Μπεηλερμπεηλίκια και 4 Βαληλίκια:

[52]Πρέπει να αναφέρουμε ότι το γνήσιο κείμενο της Συμφωνίας του Κασρί Σιρίν (1639) δεν έχει διασωθεί. Οι ισχύουσες θεωρίες συνοψίζονται στο εξής πολύ ενδιαφέρον: Σχεδόν όλα τα άρθρα της συγκεκριμένης συμφωνίας του 1639 βασίζονταν στη συμφωνία του 1555 και δεν ήταν τίποτα άλλο, παρά μόνο η αναθεώρησή της. βλ. Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, Ege Üniversitesi SBE (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), İzmir 2009, σ. 193-202. Ευχαριστώ τον ίδιο τον Özer Küpeli που μοιράστηκε μαζί μου τις συγκεκριμένες πληροφορίες από τη αδημοσίευτη διατριβή του.

Τα Μπεηλερμπεηλίκια: 1. Κανταχάρ [Kandahar], 2. Σιρβάν [Şirvan], 3. Χεράτ [Herat], 4. Τεμπρίζ [Tebriz], 5. Τσουκούρσαντ [Çuhursad], 6. Καράμπαχ-Γέντζε [Karabağ-Gence], 7. Εστεράμπαντ [Esterabad], 8. Κούχ-Γκιλούγιε [Kuh-Giluye], 9. Κιρμάν [Kirman], 10. Μερβ [Merv], 11. Καλεμρεύ-ει Άλη Σεκέρ (Χεμεντάν) [Kalemrev-i Ali Şeker (Hemedan)], 12. Μεσχέντ [Meşhed], 13. Καζβίν [Kazvin].

Τα Βαληλίκια: 1. Το Βαληλίκι Αραμπιστάν ή Χουζιστάν [Arabistan ή Huzistan]. 2. Το Βαληλίκι Γκουρτζιστανάτ [Gürcistanat]. 3. Το Βαληλίκι Κουρδιστάν [Kürdistan]: Ο Βαλής του Κουρδιστάν θεωρούνταν ο πιο χαμηλόβαθμος Βαλής στη διοικητική ιεραρχία. Το εν λόγω βαληλίκι βρισκόταν στην πόλη Senendec και ήταν οικονομικά ανεξάρτητο, όπως και τα άλλα βαληλίκια. 4. Το Βαληλίκι Λουριστάν [Luristan]: Το συγκεκριμένο βαληλίκι, παρόλο που γεωγραφικά ανήκε στο βαληλίκι του Κουρδιστάν, διοικούνταν από έναν άλλο Βαλή. Μέσα από τα βαληλίκια διοικούνταν τα συνοριακά εδάφη, τα οποία πρώτα θα αντιμετώπιζαν τυχόν στρατιωτικές [οθωμανικές] απειλές. Για αυτό το λόγο είχαν οικονομική ανεξαρτησία, αφού η συνεχής παρουσία στρατιωτικών μονάδων εκεί ήταν απαραίτητη. Πάντως, εκτός από τις στρατιωτικές υπήρχαν και οι θρησκευτικές απειλές, αφού η πλειοψηφία των πληθυσμών των τριών βαληλικιών ήταν σουννί μουσουλμάνοι.»[53]

Φαίνεται λοιπόν ότι οι βλέψεις των Οθωμανών και Σαφαβίδων σχετικά με τους Κούρδους δεν απείχαν και πολύ.

Μέσα από την παραπάνω ιστορική περιήγηση, επιδίωξή μας ήταν να αναλύσουμε τα εξής ενδιαφέροντα σημεία:

α) Για την αναγνώριση ενός έθνους δεν αρκεί μονάχα η αυτό-αναγνώριση (self-defined), άλλα και η αναγνώρισή του από τους άλλους (other-defined). Με άλλα λόγια, για την αναγνώριση ενός έθνους, δεν αρκεί ένας λαός να αυτοπροσδιορίζεται ως έθνος, πρέπει να αναγνωρίζεται και από τους άλλους ως τέτοιο. Η αυτό-βούληση[54]

[53] Για όλες αυτές τις πληροφορίες (και όχι μόνο) βλ: İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalı Yeniçağ Tarihi Bilim dalı, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, İzmir 2010.

[54]Αν και δε συμφωνούμε με τις προσεγγίσεις του Gellner σχετικά με την «εμφάνιση» των εθνών, πρέπει να πούμε ότι ο ίδιος αναφέρει αυτή την έννοια ως βουλησιαρχικό κριτήριο. Σύμφωνα με τον

ή η αυτογνωσία (self-awareness) μίας ομάδας με τις ιδιαιτερότητές της και η ταύτιση του εαυτού της με μία συγκεκριμένη ονομασία έχουν τη σημασία τους, αλλά έως ένα σημείο. Εξάλλου, αν η συγκεκριμένη ταυτότητα ή η ονομασία δεν σημαίνουν τίποτα για την ομάδα, τότε πραγματικά η διαδικασία αυτή δεν έχει και πολύ σημασία.[55] Όταν όμως η λεγόμενη «επιλεγμένη ονομασία» χρησιμοποιηθεί και από τους άλλους, τότε δημιουργείται μία νέα κοινωνικοπολιτική κατάσταση, η οποία χαρακτηρίζει την προηγούμενη ομάδα ως «άλλο».[56] Σε αυτό το σημείο κάνει την εμφάνισή του το *ethnie* του Smith.

Το πρώτο, αντικειμενικό χαρακτηριστικό της ομάδας που πήρε την ονομασία «Κούρδοι», ήταν η διαφορετική αντιμετώπισή της από τους Οθωμανούς, η οποία δεν οφείλεται μονάχα στις πολιτικές και γεωγραφικές, αντικειμενικές δυσκολίες, αλλά και στις υποκειμενικές ταυτίσεις της ομάδας. Με άλλα λόγια, το Κουρδιστάν υπήρχε πάντα ως γεωγραφικός χώρος. Οι Κούρδοι όμως; Στο πλαίσιο της εθνικιστικής θεωρίας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι τα πρώτα εθνικιστικά χαρακτηριστικά τους -η αυτό-βούληση των Κούρδων με το συγκεκριμένο όνομα και η αναγνώρισή τους από την επίσημη αρχή ως «Κούρδοι»- εμφανίζονται τον 17^{ο} αιώνα. Από τότε και έπειτα οι Κούρδοι, αναγκαστικά, θα αντιμετωπίσουν ομαδικά τις εξωτερικές απειλές. Πρέπει να διευκρινιστεί εξής σημαντικό: Δεν αναγνωρίζουμε τους Κούρδους ως έθνος από τον 16 ή 17^{ο} αιώνα άλλα προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε ότι η διαφορά των κουρδικών πληθυσμών αναγνωριζόταν, επισήμως, εκ μέρος των μη-κούρδων δυνάμεων από τον 17^{ο} αιώνα και αυτή η αναγνώριση με την σειρά της γινόταν αιτία της δημιουργίας αυτό-βούλησης περί κουρδικής ταυτότητας.

β) Είναι δύσκολο να συμφωνήσουμε με τον Hobsbawn ή τον Anderson, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι τα έθνη δημιουργήθηκαν εκ του μη όντος. Διότι μπορεί

Gellner, το έθνος επανέρχεται στους δύο αρχικούς ορισμούς της θέλησης (βουλησιαρχικό κριτήριο) και του πολιτισμού (πολιτισμικό κριτήριο). Αναφέρει ότι «με μία ανώτερη κουλτούρα αλλά με τη δική του έκφραση» θα δημιουργήσει τα πρώτα βήματα του εθνικισμού**.** Βλ. Ernest Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, σ. 8)

[55]Kemal Kirişçi, Gareth Winrow, *Kürt Sorunu-Kökeni ve Gelişimi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, σ. 6-7.

[56]Αναφέρει ο Bedirhan Paşazade Mikdad Midhat Bey: «Οι Κούρδοι είναι ο πιο σημαντικός qawm, από όλους αυτούς που απαρτίζουν το αθάνατο οθωμανικό κράτος και το Κουρδιστάν έχει σημαντικό ρόλο στην πολιτική αρένα, επειδή συνορεύει και με τα δύο κράτη [Ρωσία και Ιράν] και έτσι εμποδίζει την εισβολή του εχθρού στην Ανατολία. Αν και η πραγματικότητα είναι αυτή, έως και σήμερα κανείς δεν έχει πάρει στα σοβαρά την τάξη και την παιδεία των Κούρδων.» Βλ. Bedirhan Paşazade Mikdad Midhat Bey, "Şevketlu Azametlu Sultan Abdülhamid-i Sani Hazretlerine Arzıhal-i Abidanemdir", *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), cilt I., σ. 146.

κοινωνικοπολιτικά να εμφανίζονται στην καπιταλιστική εποχή, αλλά η εργαλειοποίηση των διάφορων «στοιχείων» για τη δημιουργία του έθνους είναι μια διαδικασία, η οποία από μόνη της καταδεικνύει τη διαφορετικότητα των ομάδων. Όπως προαναφέραμε, τα σημαντικά αυτά στοιχεία για τους Κούρδους, ως ομάδα και όχι έθνος, εμφανίζονται το 16^{ο} αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, η ύπαρξη και η εργαλειοποίηση της λογοτεχνίας, μέσα από τα γραπτά του Εχμεντέ Χάνι. Στα στοιχεία αυτά, ωστόσο, δεν περιλαμβάνονται τα νεοτεριστικά στοιχεία που συναντάμε το 16^{ο} –17^{ο} αιώνα.

γ) Τα διαφορετικά διοικητικά μοντέλα των Κούρδων θα δημιουργήσουν μελλοντικά δυσεπίλυτα προβλήματα στην κουρδική κοινωνία, τόσο όσον αφορά στην κατανόηση που είχαν οι Κούρδοι πολίτες για τα κυρίαρχα κράτη (Οθωμανική Αυτοκρατορία – Περσία) όσο και στον μετέπειτα τρόπο που αντιμετώπιζαν την ίδια την κυρίαρχη δύναμη. Ο πιο σημαντικός κίνδυνος εμφανίζεται το 19^{ο} και 20^{ο} αιώνα, όταν οι Κούρδοι θα προσπαθήσουν να δημιουργήσουν μια ενιαία κουρδική εθνική ταυτότητα, υπερκαλύπτοντας τις ήδη υπάρχουσες, διαιρεμένες εθνοτικές ταυτότητες.

Για την καλύτερη κατανόηση του επιχειρήματος, σκόπιμο είναι στο σημείο αυτό να γίνει μια σύνοψη των προαναφερθέντων. Η οθωμανική αρχή, λόγω της γεωστρατηγικής σημασίας του χώρου, έκανε μία πρόταση για τη δημιουργία μιας ειδικής σχέσης με τους Κούρδους. Η συγκεκριμένη σχέση ήταν όντως πρωτότυπη, σε σύγκριση με τις αντίστοιχες σχέσεις άλλων -μουσουλμανικών και μη- ομάδων, οι οποίες ήταν υπό την κυριαρχία της οθωμανικής εξουσίας.

Η οθωμανική διοίκηση, σε όλες σχεδόν τις περιοχές, αντιμετώπιζε τον μη μουσουλμανικό πληθυσμό ως μία διαφορετική θρησκευτική ομάδα και για λόγους διοικητικής διευκόλυνσης, αναγνώριζε έναν αρχηγό αυτή της ομάδας ως συνομιλητή της. Το σύστημα αυτό αναγνωρίστηκε μετέπειτα ως σύστημα των μιλλετιών, αφού κάθε θρησκευτική ομάδα ονομαζόταν μιλλέτ. Παραδείγματος χάριν, όλοι οι Χριστιανοί Ορθόδοξοι λογοδοτούσαν στον Πατριάρχη και αυτός με τη σειρά του στην Υψηλή Πύλη. Το ίδιο ίσχυε και για τους Εβραίους, τους Αρμένιους κλπ. Το σύστημα αυτό, η αντιμετώπιση δηλαδή μίας συγκεκριμένης «ομάδας» ως μια άλλη ομάδα, λόγω της «ιδιαιτερότητάς» της, εφαρμοζόταν μερικές φορές και σε επιλεγμένες περιοχές όπου ζούσαν μουσουλμάνοι. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η Βοσνία, τα Ιερά Εδάφη της Χίτζας και το Κουρδιστάν. Ο μη μουσουλμανικός πληθυσμός, όλων των περιοχών, υπαγόταν στο σύστημα των

μιλλετιών, ενώ οι μουσουλμάνοι υπάγονταν στην κλασική διοίκηση της κρατικής εξουσίας. Μοναδική εξαίρεση αποτελούσε το Κουρδιστάν.

Οι Κούρδοι οι οποίοι εντάχθηκαν στην οθωμανική διοίκηση ήταν στην πλειοψηφία τους μουσουλμάνοι και είχαν δημιουργήσει μεταξύ τους διαφορετικού είδους, οργανωμένες σχέσεις, όπως αποτυπώνεται στη δομή των μπεηλικιών, των εμιράτων και των ασιρέτ. Οι Οθωμανοί, με τα άδεια φιρμάνια -τα οποία θα συμπλήρωναν οι κούρδοι αρχηγοί- αναγνώρισαν από την αρχή τον αρχηγό κάθε ομάδας ως διαφορετικό ηγέτη και αυτός με τη σειρά του αναγνώριζε ως άμεσα ανώτερό του το Σουλτάνο / Χαλίφη. Η πιο ισχυρή κουρδική κοινωνική ομάδα, όπως ήταν τα μπεηλίκια, δε θα μπορούσε να νικήσει τον αντίπαλό της και να επεκταθεί με σκοπό να γίνει φεουδάρχης [feodal] της εποχής, αφού η ύπαρξη κάθε ομάδας εξασφαλιζόταν απευθείας από τον ανώτερο διοικητή, που ήταν ο ίδιος ο Σουλτάνος. Η φαινομενική ελευθερία, που είχε κάθε αρχηγός, πρακτικά, στάθηκε εμπόδιο στην ένωση των διάφορων ομάδων, με αποτέλεσμα αυτή η εσωτερικά διαιρεμένη «κοινωνία» να μπορεί εύκολα να χειραγωγηθεί από την οθωμανική εξουσία. Οι κουρδικές ομάδες, με αυτήν την πλασματική αυτονομία, στην ουσία εντάσσονταν σε ένα πιο «ορθολογικό» σύστημα διοίκησης με κατακερματισμένο τρόπο. Η Συμφωνία της Αμάσειας έθεσε τα θεμέλια του κατακερματισμού, υπονομεύοντας εκ των υστέρων κάθε διάβημα για ενοποίηση.[57]

Σταδιακά, η οθωμανική διοίκηση της περιοχής της Οθωμανικής Ανατολίας θα καταφέρει να διαλύσει και εσωτερικά αυτές τις μορφές διοίκησης των κουρδικών ομάδων[58]και θα εδραιωθεί στα εδάφη των Κούρδων, ενώ στα μέρη όπου δε θα μπορέσει να εισχωρήσει, θα εγκαταστήσει διάφορες τουρκικές φυλές, μέσα από τη διαδικασία της αναγκαστικής μετανάστευσης.[59]

Συνοψίζοντας: στην αυγή του 19ου αιώνα, όταν το οθωμανικό κράτος εγκαινιάζει μια σειρά καθολικών μεταρρυθμίσεων –γνωστών ως μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ-, στο Κουρδιστάν δεν υπήρχε μόνο μία εξουσία, αλλά μία ολόκληρη

[57]Hasan Yıldız, *XIX. Yüzyıl Başlarında Kürt Siyasası ve Modernizm*, İstanbul, Nûjen yayınları, 1996, σ. 14

[58]Για μία αναλυτική περιγραφή των κουρδικών «ομάδων» βλ. Sir Mark Sykes, *The Caliphs' Last Heritage-A short history of the Turkish Empire*, London 1915, σ. 553-593

[59]Hasan Yıldız, σ. 17

περιοχή που για 300 περίπου χρόνια είχε χωριστεί διοικητικά σε εγιαλέτια,[60] σαντζάκια,[61] Hukûmet, στο πλαίσιο των οποίων λειτουργούσαν τα πασαλίκια,[62] τα μπεηλίκια, τα ασιρέτ (με πλήρη ή σχετική αυτονομία),[63] που ήταν ανεξάρτητα μεταξύ τους διοικητικά μορφώματα, αλλά εξαρτημένα, ωστόσο, το καθένα ξεχωριστά, απευθείας από τον Σουλτάνο.

[60]Ahmet Akgündüz, σ. 141-142

[61]Mihemed Emîn Zekî Beg, σ. 125.

[62]Pierre-Amêdêe Jaubert, *Voyage en Armenie et en Perse*, Paris 1821, σ. 79

[63]Sir Mark Sykes, σ. 554

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

2. Κουρδική ταυτότητα

Οι Κούρδοι διανοούμενοι επιδίωξαν να καταδείξουν την ύπαρξη μιας ταυτότητας, διακριτής από αυτές των άλλων μουσουλμανικών ομάδων, αξιοποιώντας τα κριτήρια που είχαν θέσει οι δυτικοί θεωρητικοί του εθνικισμού. Όπως διαφαίνεται από τα γραπτά τους, βασίστηκαν σε συγκεκριμένες έννοιες -οι οποίες από λίγο έως πολύ, θυμίζουν τα κριτήρια που έχουν τεθεί όσον αφορά σε άλλους εθνικισμούς- όπως είναι α) το κοινό *έδαφος* (τα ιστορικά μέρη των Κούρδων - *Kadim Kürdistan*) και η αδιάλειπτη *ιστορία* των Κούρδων (μέσα από την οποία θα μπορέσουν να δικαιωθούν οι ιστορικές διεκδικήσεις πάνω σε αυτό το ιστορικό έδαφος),[64] β) η κοινή για τους Κούρδους, αλλά διαφορετική για τους μη-Κούρδους *γλώσσα* και βεβαίως γ) ένα αναπόσπαστο στοιχείο της ταυτότητάς τους, το οποίο δίνει στους Κούρδους ψυχολογική δύναμη, ενώ παράλληλα τους συνδέει -πολιτισμικά και πολιτικά- με την ευρύτερη περιοχή και την εξουσία/κράτος: η *θρησκεία*.

2.1 Οι Κούρδοι στα μάτια των Κούρδων

Πριν αναφερθούμε στη διαδικασία δημιουργίας της νέας κουρδικής ταυτότητας, θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε πώς έβλεπαν τον εαυτό τους οι ίδιοι Κούρδοι εκείνη την εποχή, μέσα από τα δικά τους κείμενα. Μέσα από αυτή την αποτύπωση της εικόνας που είχαν οι ίδιοι οι Κούρδοι για τον εαυτό τους, σκοπός μας είναι να κατανοήσουμε, όσο το δυνατόν καλύτερα, τα επόμενα βήματα των ίδιων των πρωταγωνιστών που θα διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στη δημιουργία και την εξέλιξη του κουρδικού εθνικισμού. Ένα από τα σημαντικά στοιχεία που «εργαλειοποιούσαν» οι πρώτοι Κούρδοι διανοούμενοι / ιδεολόγοι ήταν η ξεχωριστή κουρδική ταυτότητα που αναγνώριζαν στον εαυτό τους, χρησιμοποιώντας συγκεκριμένα επίθετα όπως:

---

[64] Ο τρόπος προσέγγισης του θέματός μας βασίζεται στην εξής τοποθέτηση: η διαφορετικότητα κάθε εθνικής ιστορίας οφείλεται στις κοινωνικοοικονομικές σχέσεις κάθε κοινωνίας με τις άλλες, αλλά και στη διαφορετικότητα κάθε γεωγραφικού χώρου. Για τη σημασία της επιρροής του γεωγραφικού χώρου στην ιστορία βλ: Fernand Braudel, *Μεσόγειος Ι-ΙΙ*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1993-1997.

«Κουρδικέ Λαέ! Οι Κούρδοι όπως άλλοι λαοί […] » [65]

«Κούρδοι θρησκευτικοί ηγέτες.»[66]

«Εμείς προερχόμαστε από τους εμίρηδες και τους προγόνους του Botan [Μποτάν], είμαστε οι μεγάλοι των Κούρδων.»[67]

«Σήμερα υπάρχουν πάνω από έξι εκατομμύρια Κούρδοι. Δεν υπάρχουν πουθενά πιο θαρραλέοι από τους Κούρδους, αλλά [και] χωρίς φωνή και όνομα.»[68]

«Οι Κούρδοι είναι ο πιο σημαντικός kavm[69], από όλους αυτούς που απαρτίζουν το αθάνατο οθωμανικό κράτος και το Κουρδιστάν έχει σημαντικό ρόλο στην πολιτική αρένα, επειδή συνορεύει και με τα δύο κράτη [Ρωσία και Ιράν] και έτσι εμποδίζει την εισβολή του εχθρού στην Ανατολία. Αν και η πραγματικότητα είναι αυτή, έως και σήμερα κανείς δεν έχει πάρει στα σοβαρά την τάξη και την παιδεία των Κούρδων.»[70]

«Γιατί να μην έχουν οι Κούρδοι τη δική τους εφημερίδα, σαν τους Αρμένιους και τους Ρωμιούς [Τούρκους] -οι οποίοι δεν είναι ούτε οι μισοί από τους Κούρδους- και να μην ενημερώνονται για τα γεγονότα του κόσμου;»[71]

«[…] Σε αυτή την εφημερίδα, λόγω της αγάπης μου για το μιλλέτι μου Κουρμάντζα, προσπαθώ να δείξω στους Κούρδους το σωστό δρόμο. Οι Οθωμανοί για τους Τούρκους φτιάχνουν τα μεγάλα σχολεία. Η κυβέρνηση εισπράττει από τους Κούρδους, αλλά ξοδεύει για τους Τούρκους. Οι καημένοι οι Κούρδοι έχουν γίνει όμηροι αυτής της κυβέρνησης. Και ο λόγος είναι ότι τα παλάτια τα έχουν καταλάβει οι τσιγγάνοι. Λυπάμαι τους Κούρδους, οι οποίοι αν

[65]*Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 118

[66]*Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 123

[67]*Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 133

[68]M. S. Azîzî (Celadet Bedirhan), «Hişyar Bin», *Roj-i Kurd*, no. 2, 6 Temmuz 1329 (19 Ιουλίου 1913), σ. 23-24.

[69]Ο ισλαμικός όρος kavm δε σημαίνει στην κυριολεξία έθνος ή μιλλέτ, αλλά χρησιμοποιείται με τη σύγχρονη έννοια του λαού. Για το kavm/kawm βλ.: A. J. Wensinck, «kawm», *The Encyclopaedia of İslam-New Edition*, v. IV., Leiden, 1978, σ. 780-781 και kawmiyya (nationalism), «Kawmiyya», *The Encyclopaedia of İslam-New Edition*, v. IV., Leiden, 1978, σ. 781-796.

[70]Bedirhan Paşazade Mikdad Midhat Bey, «Şevketlu Azametlu Sultan Abdülhamid-i Sani Hazretlerine Arzıhal-i Abidanemdir», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 146

[71]*Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 161

και είναι τόσο έξυπνοι και τολμηροί, έχουν μείνει τόσο πίσω από τα άλλα μιλλέτ. Εκείνο που ζητάω από το Θεό είναι, από σήμερα και πέρα, οι Κούρδοι να βάλουν μυαλό, να ξυπνήσουν από το βαθύ ύπνο, να ξεκινήσουν να εργάζονται με τη δύναμη του μυαλού και να ξεχωρίσουν από τα άλλα μιλλέτ που υπάρχουν γύρω τους […]»[72]

«Οι Κούρδοι, όπως ήταν πριν από χίλια χρόνια, παραμένουν ίδιοι και τώρα. Έμειναν φτωχοί και καημένοι.»[73]

«Ξέρω ότι οι Κούρδοι, εδώ και πενήντα επτά χρόνια, δεν ξέρουν ούτε τις προσευχές του Ναμαζιού. Λυπάμαι τους Κούρδους. [Πρέπει να ξέρει κανείς ότι] η διαφορά μεταξύ των ανθρώπων και των ζώων είναι πολύ μικρή».[74]

«Τον τελευταίο καιρό ακούω ότι μερικοί Κούρδοι, εμίρηδες και αγάδες, διευκολύνουν τις άχρηστες δουλειές των τυράννων, δέχονται να γίνουν οι υπάλληλοί τους, πουλάνε την πατρίδα τους για ένα ανώτερο αξίωμα, γίνονται οι φίλοι των άπιστων και τα εργαλεία για τις συνομωσίες τους. Έτσι χαλάτε το σπίτι σας και ντροπιάζεστε ενώπιον του Θεού. Και λυπάμαι εκείνους τους νέους Κούρδους, οι οποίοι κάνουν κατασκοπείες για τους άπιστους και έτσι διευκολύνουν τις δουλειές τους. Ονειρεύονται ότι πλουτίζουν, αλλά δυστυχώς θα έχουν τους ίδιους μπελάδες.»[75]

«Αν είχαμε την ομόνοιά μας / Θα ακούγαμε κι εμείς έναν, τον Αρχηγό μας / Ρώσοι και Ρωμιοί και Άραβες και Ατζέμιοι / Τότε θα ήταν οι δούλοι μας.»[76]

«Ξέρω ότι στον Κουρδοαρμενικό Πόλεμο πολλοί καημένοι Αρμένιοι σκοτώθηκαν από τα χέρια των Κουρδών. Να ξέρετε ότι ο Θεός δε συμφωνεί με αυτά. Ξέρω ότι οι Κούρδοι δεν γνώριζαν ότι ο σκοτωμός ενός Αρμενίου είναι το ίδιο με αυτόν ενός μουσουλμάνου… Για αυτές τους τις πράξεις, οι μεγαλύτερες αμαρτίες είναι αυτές των Κούρδων μορφωμένων [alim], διότι θα έπρεπε οι μορφωμένοι να υποδείξουν το σωστό και το λάθος στους

[72]Bedirhan Paşazade Abdurrahman Bey, *Kürdistan* (ed.M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 179

[73] «Leyse Lîl-Însanî Îlla Ma Sea», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 198.

[74] «Rutbet'ul-İlmî E'le'r-Ruteb», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 225-226

[75]*Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 210-211.

[76]*Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 217-218.

αμόρφωτους. Εάν ο αμόρφωτος μπορέσει με τις πράξεις του να υπερνικήσει την αμορφωσιά, τότε ο Θεός να τον συγχωρέσει.»[77]

Ένας αναγνώστης της εφημερίδας *Kürdistan* προτείνει στον εκδότη να δημοσιεύσει στην εφημερίδα διάφορα άρθρα, στα τουρκικά, προκειμένου να ενημερώσει το Σουλτάνο για τη δύσκολη κατάσταση στην οποία βρίσκεται το Κουρδιστάν:

«Διότι πρέπει να μάθουν όλοι οι μουσουλμάνοι» αναφέρει ο αναγνώστης «ότι, εάν οι Κούρδοι δεν ήταν μουσουλμάνοι και δεν κουβαλούσαν όλο αυτό το βάρος, τότε οι Ρώσοι θα είχαν εισβάλει, εδώ και πολύ καιρό, στην Ανατολία, θα είχαν καταστρέψει τη μουσουλμανική ταυτότητα της περιοχής και τότε ξέρετε τι θα απογινόταν η κατάσταση των Τούρκων. Εξηγήστε στο Σουλτάνο ότι πρέπει να αποδώσει αμέσως τη δικαιοσύνη στο Κουρδιστάν. Αλλιώς, φοβάμαι ότι οι Κούρδοι θα ενωθούν με τους Αρμένιους και θα διεκδικήσουν από κοινού τη δικαιοσύνη.»[78]

Σύμφωνα με τα γραπτά και τα λεγόμενα των Κούρδων διανοουμένων, ο Κούρδος είναι ένας καημένος, φτωχός και αμόρφωτος άνθρωπος και ταυτόχρονα αφοσιωμένος στην πίστη και τη θρησκεία του. Γι' αυτό και θεωρείται καλός μουσουλμάνος. Οι Κούρδοι είναι μεν τολμηροί και πολεμοχαρείς άνθρωποι, αλλά είναι και ένα ξεχασμένο από τους πάντες μιλλέτ, στα βάθη της οθωμανικής ανατολής. Αυτοί οι σκληροπυρηνικοί, «άγριοι» άνθρωποι, οι οποίοι είναι περήφανοι από τη φύση τους, έχουν απλωθεί σε όλα τα «ανατολικά σύνορα» του κράτους του Χαλιφάτου. Το γεγονός ότι ζούσαν σε ένα γεωγραφικό χώρο ορεινό, άγριο και γι' αυτό το λόγο δυσπρόσιτο για το κράτος, τους έκανε σκληρούς και ανυποχώρητους στις διαπραγματεύσεις τους με την κεντρική διοίκηση, αλλά και απαραίτητους για την ασφάλεια του κράτους.

[77] *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 209.

[78] Ji Eşrafên Dîyarbekrê Ş. M., «Kaxideke ji Kurdistanê Hat», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 259-260

2.2 Η Γεωγραφία

Στο πλαίσιο των θεωρητικών προσεγγίσεων οι οποίες δίνουν έμφαση στην αλληλοδιαπλοκή πολιτικής και γεωγραφίας,[79] κρίνεται σκόπιμο να προσθέσουμε τις παρακάτω ερμηνείες, σχετικά με την κουρδική πολιτική, καθώς η εξέλιξη της έννοιας του Κουρδιστάν, από την κουρδική *γεωγραφία* ή το κουρδικό *έδαφος* στη κουρδική πατρίδα [*weten-vatan*],[80] σε σχέση με τους εθνικισμούς που αναπτύχθηκαν στις γειτονικές περιοχές, ακολούθησε διαφορετική πορεία, την οποία, επίσης, θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε παρακάτω.

Οι Κούρδοι διανοούμενοι ταύτισαν την έννοια της πατρίδας με την ιδιοκτησία της γης. Μπορεί ο Κούρδος να ήταν καημένος, φτωχός και αμόρφωτος, ζούσε, όμως, στη δική του γη, στην οποία ήταν αφοσιωμένος (τοποφιλία)[81]. Σε αυτή τη γη είχε και επίσημα δικαιώματα, καθώς είχε εξασφαλίσει την ιδιοκτησία της με επίσημο τίτλο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Με άλλα λόγια, οι Κούρδοι διανοούμενοι, αξιοποιώντας τη συλλογική μνήμη, θεμελίωσαν την ύπαρξη του κουρδικού έθνους, όχι μόνο στη βάση του κοινού πολιτισμού, αλλά και μέσω της πολιτικοποίησης του εδάφους. Το Κουρδιστάν από ανατολική επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έγινε η Πατρίδα των Κούρδων. Σε αυτή την πρόσληψη του γεωγραφικού χώρου και στη διάχυσή της στο λαό καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε η έκδοση της πρώτης κουρδικής εφημερίδας με τίτλο *Kürdistan* το 1998.

Όλοι σχεδόν οι διανοούμενοι έχουν γράψει ένα κείμενο που αφορά στο γεωγραφικό χώρο των Κούρδων, το Κουρδιστάν.[82] Το γεγονός ότι, στα κείμενα αυτά, ο γεωγραφικός χώρος αναφέρεται μαζί με την ιστορία, αποτελεί μια απόδειξη της συνέχειας που υπάρχει από το παρελθόν, η οποία θεμελιώνει, βεβαίως, το δικαίωμα

[79]Για μία καλή μελέτη πάνω σε αυτό το θέμα βλ: Sezgi Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, İstanbul, İletişim yayınları, 2011, σ. 1-75.

[80] Παρόλο η λέξη *πατρίδα* σε όλες τις διαλέκτους της κουρδικής γλώσσας είναι βελάτ [*welat*], οι κούρδοι διανοούμενοι στα γραπτά τους έχουν διαλέξη την αραβική προέλευση της λέξης, δηλαδή *weten*. Ίδια έννοια στα τουρκικά είναι *vatan*. Οι ίδιοι κούρδοι προταγωνιστές πολλές φορές αναφέρουν στα γραπτά τους τις δύο έννοιες μαζί, έτσι κι'εμείς επιλέξεμα να αναφέρουμε μαζί στην έρευνα μας.

[81]Sezgi Durgun, σ. 24.

[82] «Xelkê Kurdistanê», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), no. 3, c. I, σ. 133. «Welatên Kurda», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), no. 4, c. I, σ. 146.

των Κούρδων να διεκδικήσουν το παρόν. Παράλληλα, επικαλούμενοι ένα τέτοιο δικαίωμα, οι Κούρδοι διανοούμενοι -συνειδητά ή ασυνείδητα- αφήνουν την κληρονομιά του παρελθόντος ως παρακαταθήκη και για το μέλλον.

Ο γεωγραφικός χώρος είναι τόσο πολύ σημαντικός για τους Κούρδους εθνικιστές -αφού αποτελεί ζωτικής σημασίας απόδειξη της ύπαρξής τους- ώστε ακόμη και οι άγγλοι κατάσκοποι, στην προσπάθειά τους να προσελκύσουν τις κουρδικές νομαδικές φυλές, για να συμμετάσχουν στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, μαχόμενες στο πλευρό τους, τον χρησιμοποιούν ως ένα «εργαλείο» αποτελεσματικό για την προσέλκυσή τους. Σε μια τέτοια προσπάθεια, ο υπάλληλος του Γραφείου Στρατιωτικών Πληροφοριών, ο περίφημος Maunsell κάνει την εξής καταπληκτική πρόταση:

> «[…] επειδή η χώρα τους, το Κουρδιστάν, είναι πολύ σημαντική για τους Κούρδους, τότε μπορούμε να τους κάνουμε να υποστηρίξουν 'δήθεν' τη χώρα τους στο πλευρό μας. Πώς; Μπορούμε να πετάξουμε διάφορες προκηρύξεις πάνω στις […] περιοχές, οι οποίες να αγγίζουν τα εθνικά τους αισθήματα και να κάνουν αναφορές στη λαμπρή περίοδο του Μπεδιρχάν Μπέη [Bedirkhan Bey] ή του Σαλαχαντίν Αϊουμπή [Selahaddin Eyyubi] ή στην πολιτική ευφυΐα του Ιδρίσι Μπιτλίσι [İdris-i Bitlisi] […]»[83]

Τα φυσικά όρια της χώρας των Κούρδων, η οποία ονομάζεται Κουρδιστάν, ήταν πάντα ένα θέμα προς αμφισβήτηση, από την πλευρά των ταξιδιωτών. Εύκολα μπορεί να συναντήσει κάποιος τη λέξη «Κουρδιστάν» στα ταξιδιωτικά ή αυτοκρατορικά έγγραφα, αλλά είναι δύσκολο να εντοπίσει με ακρίβεια από πού αρχίζουν και πού τελειώνουν τα σύνορά του. Αυτό οφείλεται α) στην κινητικότητα των κουρδικών φυλών (*koçer* ή *konargöçer aşiretler*), β) στην ανυπαρξία κουρδικής κρατικής δομής και γ) στη μετατροπή των παλιών αυτοκρατορικών «ορίων» σε νέα κρατικά «σύνορα», τα οποία επαναχαράσσονται την περίοδο των εθνικών κρατών. Έως τότε τα φυσικά «όρια» των κοινωνικοπολιτικών οντοτήτων ήταν και τα φυσικά τους «σύνορα».[84]

---

[83]WO 95-5279, «J. R. Maunsell, United Service Club, 5th December 1917».

[84]Για τις αμυντικές και επεκτατικές πολιτικές των διάφορων κουρδικών φυλών, με τις οποίες άλλαζαν τα γεωγραφικά όρια των φυλών βλ: Wilhelm Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, İstanbul, Alan yayıncılık, 1989, σ. 16-24. James Creagh, *Armenians, Koords and Turks*, London,

Οι Κούρδοι διανοούμενοι, όσον αφορά στην οριοθέτηση του Κουρδιστάν, σε μία περίοδο που η σύγχρονη έννοια του εθνικισμού απουσίαζε, επηρεάζονταν από τους δυτικούς ταξιδιώτες ή μήπως θεωρούσαν ότι το Κουρδιστάν, ως ένας τοπογραφικός χώρος, αποτελούσε ήδη μέρος των Οθωμανικών και Περσικών χαρτών; Η έννοια του Κουρδιστάν δεν υπήρχε, προήλθε από τους ξένους ιεραπόστολους, όπως καταγράφει η επίσημη τουρκική ιστοριογραφία; Άραγε οι ντόπιοι Κούρδοι δεν είχαν καμία ονομασία για τον τόπο τους και υιοθέτησαν μία ξένη ονομασία από τους δυτικούς ταξιδιώτες; Ο Σεμσεττίν Σαμί [Şemsettin Sami 1850-1904)], στην πρώτη εγκυκλοπαίδεια των Οθωμανών[85], αναφέρει ότι τις κουρδικές φυλές μπορούμε να τις συναντήσουμε ακόμα και σε ολόκληρο το Ιράν, στα Καυκάσια, στο Χοροσάν [Horosan], το Αφγανιστάν και το Μπελουτζιστάν [Belucistan].[86] Επομένως, μήπως θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι τα φυσικά, ανατολικά όρια του Κουρδιστάν φτάνουν έως το εσωτερικό του Ιράν ή/και του Αφγανιστάν; Εν ολίγοις, τα όρια των αναγνωρισμένων ιστορικών χωρών των Κούρδων ήταν ασαφή. Δεν μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει μία συγκεκριμένη, κοινά αποδεκτή από ερευνητές, ταξιδιώτες και συγγραφείς, εκδοχή σχετικά με τα όρια του Κουρδιστάν. Η δυσκολία στην οριοθέτηση του Κουρδιστάν προκαλούσε ταυτόχρονα και μία ασάφεια στην ερμηνεία των οριοθετήσεων άλλων ιστορικών γεωγραφικών περιοχών, όπως της Μεσοποταμίας, της Αρμενίας και αργότερα της Ανατολίας.[87]

Samuel Tinsley & Co., 1880, v. 2, σ. 163-259. Mark Sykes, *Dar-ul Islam. A record of a journey through ten of the Asiatic Provinces of Turkey*, London, Bickers & Son, 1904, σ. 82 και μετά.

[85] Mehmet Emin Bozarslan, *Tarihteki ilk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler*, İstanbul, Deng yayınları, 2001, σ. 45-46.

[86]Kürdoloji Çalışmaları Grubu, *Osmanlı Kürdistanı-Kurdistana Osmanî*, İstanbul, bgst yayınları, 2011, σ. 23-24

[87] «Kurd, Kurde: Peuple de la Mesopotamie», « Kurdistan, pays des Kurdes» Şemseddin Sâmi, *Dictionnaire Turc-Français*/ par Ch. Samy-bey Fraschery, İstanbul, Mihran matb'ası - Bab-ı Âli caddesinde numro 7, 1885, σ. 883. Στα Οθωμανικά χρονικά -Osmanlı Salnameleri- το liva Mardin άλλες φορές αναφέρεται ότι είναι εντός των ορίων του Εγιαλετιού Κουρδιστάν, άλλες φορές ότι βρίσκεται στο Εγιαλέτι Μοσούλη. Βλ: Barış Aslan, *H. 1265 (M. 1849) Devlet Salnamesine göre Osmanlı İdari Yapısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilimdalı (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή), Ankara 2007, σ. 82. επίσης στα έργα του *Mark Sykes* μπορεί να παρατηρήσει κανείς την εξέλιξη, ή πιο καλά την "ωρίμανση" των προσεγγίσεων / σκέψεων ενός οριενταλιστή σχετικά με τα όρια των περιοχών. Από όσο μπορέσαμε να δουμε, φαίνεται ξεκάθαρα ότι, στα ύστερα χρόνια, ο ταξιδιώτης γνωρίζει πολύ καλά τα ανατολικά όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο τελευταίο του έργο, το 1915, υπάρχουν πλέον ξεχωριστά κεφάλαια με θέμα τις γεωγραφικές αναλύσεις της *Μεσοποταμίας* (σ. 1-8), της *Ανατολίας* (σ. 378-403,) και του *Κουρδιστάν* (σ. 403-448). βλ: Mark Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, London, Bickers and Son, 1900. Mark Sykes, *Dar-ul Islam. A record of a journey through ten of the Asiatic Provinces of Turkey*, London, Bickers & Son, 1904. Sir Mark Sykes, *The Caliphs' Last Heritage - A short history of the Turkish Empire*, London 1915. Επίσης J. Baillie Fraser, *Mesopotamia and Assyria*, London, Oliver & Boyd,

Η χρήση των χαρτών από τις αποικιοκρατικές χώρες, όπως η Γαλλία, η Αγγλία και η Ολλανδία, και τα επεκτατικά κράτη, όπως η Οθωμανική Αυτοκρατορία, χρονολογείται πριν από την Αναγέννηση. Ωστόσο, με τις εξελίξεις που καταγράφηκαν στις θετικές επιστήμες -κυρίως στα μαθηματικά και τη φυσική- επηρεάστηκε και η γνώση γύρω από τη χρήση των χαρτών. Η σύγχρονη έννοια της γνώσης αυτής άρχισε να διαδίδεται τότε, κυρίως μέσω των ταξιδιωτών, των ιεραποστόλων ή των αποικιοκρατών, όταν εκείνοι εισέβαλλαν σε κάποιο μέρος, στους κόλπους των μη ευρωπαϊκών (ανατολικών) χωρών. Ως τότε, η γεωγραφική κατανομή της ανθρωπότητας ήταν γνωστή από τους χάρτες του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Ξενοφώντα και της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Σε όλους αυτούς τους χάρτες, η ανθρωπογεωγραφία των Κούρδων καταγραφόταν ως «Mesopotamia», «Midia», «Armenia» ή «Babil». Στα ύστερα χρόνια, η αβεβαιότητα των ταξιδιωτών αντανακλάται και στους χάρτες της περιοχής. Ας δούμε λοιπόν πώς απεικονίζεται η περιοχή των Κούρδων στους σημαντικότερους χάρτες.

Στο χάρτη του Beatou Osma (1203), ο οποίος απεικονίζει τις διαδρομές των Δώδεκα Αποστόλων, στους χάρτες των Αραβικών - Ισλαμικών περιόδων, καθώς και στο χάρτη του Fra Mauro (1460), ο οποίος θεωρεί τη «Mesopotamia» κέντρο του πλανήτη, εμφανίζονται οι ίδιες ονομασίες, δηλαδή «Mesopotamia», «Midia», «Armenia» ή «Babil».[88] Ο Evliya Çelebi αναφέρει ξεχωριστά το «Κουρδιστάν» και τη «Μεσοποταμία».[89] Στο χάρτη του Adam Olearivs (1659) ο γεωγραφικός χώρος των Κούρδων ονομάζεται «Media Civdi» και συνορεύει στα βόρεια με την «Armenia» και στα δυτικά με τη «Mesopotamia».[90] Στο χάρτη του Morison (1704), όμως, χρησιμοποιείται -για πρώτη φορά, ίσως, σε έναν ευρωπαϊκό χάρτη- ένας όρος παρόμοιος με το σημερινό για την περιοχή των Κούρδων. Ο χάρτης αυτός απεικονίζει κυρίως την Ιερουσαλήμ, αλλά οι κουρδικές περιοχές καταγράφονται ως «Curdiftan».[91]

1841, σ. 20. Ferd Hoefer, «L'exploitation de la Mesopotamie», *Archives Asiatiques*, Constantinople, 15-31 Juillet 1912, vol. I, no. 13 et 14, σ. 476-485.

[88]Ευάγγελος Λιβιεράτος, *Ένα Ταξίδι στην Κυριαρχία των Χαρτών*, εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2007 και του ίδιου *Χαρτογραφίας και Χαρτών Περιήγησις*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Χαρτοθήκη, 2002.

[89] Robert Dankoff, «An Ottoman Mentality-The World of Evliya Çelebi», Leiden-Boston, *The Ottoman Empire and İts Heritage*, 2004, v. 31, σ. 4 και 67

[90]Adam Olearius, *Relation DV Voyage*, Paris 1659, v. I.

[91]Antonie Morison, *Relation historipue d'un vogaye*, 1704, σ. 679.

Πηγή: Antonie Morison, *Relation historipue d'un vogaye*, 1704, σ. 679.

Σύμφωνα με τον Σελίμ Νουζχέτ Γερτσέκ [Selim Nüzhet Gerçek], τα γενικά όρια του Κουρδιστάν εμφανίζονται ξεκάθαρα στον πρώτο σύγχρονο χάρτη του Ιράν, ο οποίος τυπώθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τον Ιμπραήμ Μουτεφερικά [İbrahim Müteferrika] το 1729.[92] Κατά τον Rich (1821) όμως το σύγχρονο Κουρδιστάν περιλαμβάνει:

> «[…] όλη την αρχαία Ασσυρία, το μεγαλύτερο μέρος της Αρμενίας και ένα μικρό μέρος της αρχαίας Μηδίας (Αυτοκρατορία). Το μήκος του φτάνει τα 400-500 μίλια, δηλαδή εκτείνεται από το Ερζερούμ (βόρεια) έως το Κερμανσάχ (νότια). Το πλάτος του φτάνει ακόμα και τα 200-300 μίλια, δηλαδή ξεκινώντας νοτιοδυτικά του Μαρντίν και του Ντιάρμπεκιρ φτάνει βορειοανατολικά ως τον ποταμό Άρας. Βεβαίως αυτά δεν αντιστοιχούν στα όρια στα οποία ζει ο κουρδικός λαός. Οι κουρδικές φυλές ζουν, «κυκλοφορούν» σε όλη τη βόρεια Μεσοποταμία, ασχολούνται με την κτηνοτροφία ακόμα και στα πιο δυτικά, στο Τόκατ. Αλλά τα όρια που αναγνωρίζονται πιο πολύ είναι αυτά που προαναφέραμε.»[93]

Ο Χάμμερ περιγράφει την περιοχή με τον εξής τρόπο:

> «Το Κουρδιστάν, ή η χώρα των Κούρδων, του γνωστού από αρχαιοτάτων χρόνων εκ του φιλοπολέμου και των ληστειών λαού, έχει πάσαν την χώραν ορεινήν από τον Ορόντον (Ελβέντ) μέχρι των πηγών του Ευφράτου. Το πάλαι ωμολόγει άπαν την κυριαρχίαν της Περσίας, αλλά νύν ελάχιστον μόνον μέρος υπόκειται τω σάχη, η επαρχία του Κερμάν, καλείται δε περσικόν Κουρδιστάν. Πάσα ή επίλοιπος τούτου χώρα υπόκειται την Πύλη. Το μέσον του οθωμανικού Κουρδιστάν έστιν η επαρχία Σεχζ'ορ, ήτις εάλω μόνον μετά του Βαγδάτ επί Σουλεϊμάν του Μεγάλου. Ο Κουρδικός λαός εκτείνεται διά πάσης της ορκτώας

[92]Ο συγκεκριμένος χάρτης βρίσκεται τώρα στη Βιβλιοθήκη του Παλατιού Τοπκαπί [Topkapı Sarayı Kütüphanesi, hazine 4666, mukayyet İran haritası]. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul, İstanbul Devlet Basımevi, 1939, σ. 35. Για αυτό το χάρτη επίσης βλ: Franz Babinger, *StambulerBuchwesenim 18. Jahrhundert*, Leipzig 1919, σ. 10-15.

[93]Η αναφορά της λέξης «λαός» στο πρωτότυπο είναι *people* και όχι *nation*. Βλ. «Rich's Residence in Koordistan», *Edinburg review*, London, October 1836, σ. 38. Για τον ίδιο και τις επισημάνσεις του βλ. επίσης Claudius James Rich, *Memoir on the Ruins of Babylon*, London, 1818, v. 1-2. Και τα άρθρα «Babylone», «Babylonie», «Babyloniens», στο M. Jules Oppert, *Babylone et les Babylonies*, (Ces articles sont extraits de la 3o editionde l'Encyclopedie du XIX. Siecle actuellement sous presse), σ. 645-658.

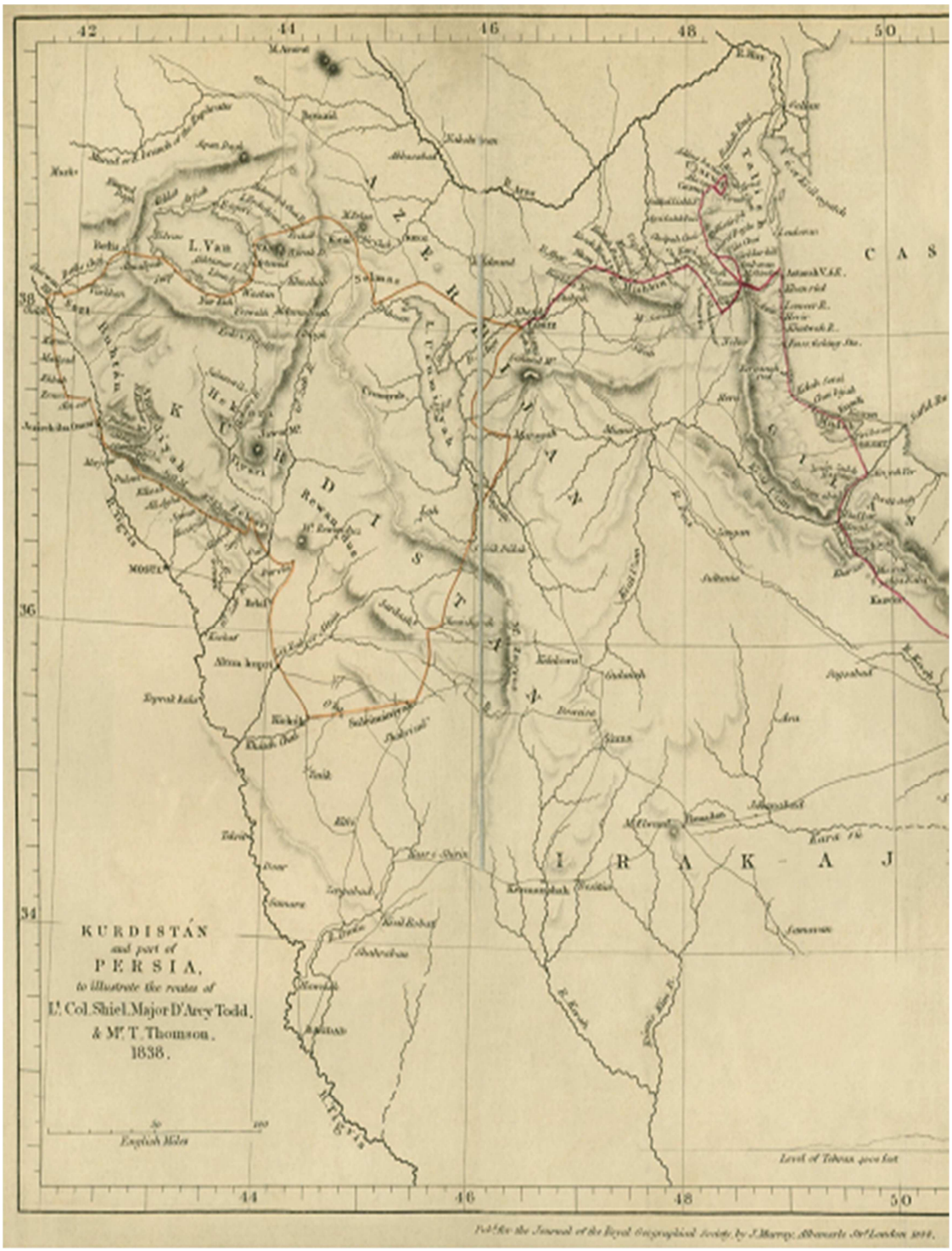
Μεσοποταμίας μέχρι των ορίων της Αρμενίας, των λιμνών του Βαν και του Αχλάτ και του Μουτάρ, ανατολικού Βραχίονος του Ευφράτου, και μέχρι της Μούσης, της αρχαίας Μοξιανής. Επί του Ξεύφωντος ήσαν περιωρισμέναι εν τη Κουρδονηνή, τουτέστιν εν τω κυρίως Κουρδιστάν, εξεχύθησαν δ' είτα εν οψιαιτέροις χρόνοις αι φυλαί των Κουρδινηνών, Καρδούχων, Καδουσίων ή Κυρτίων τουτέστι Κούρδων, εις τας πεδιάδας της μεσημβρινής και ανατολικής Αρμενίας και της αρκτώας Μεσοποταμίας ή Διαρβεκίρ. Από των αρχαιοτάτων χρόνων υπήρχεν εκεί μείγμα βαρβάρων λαών, καταγομένων κατά την ανατολικήν παράδοσιν από των Περσών των εις τα όρη καταφυγόντων, όπως αποφύγωσι την τυραννίαν του Σοχάκ.»[94]

Η «διαφοροποίηση» των περιοχών Κουρδιστάν – Μεσοποταμία – Αρμενία – Περσία είναι πολύ σημαντική στο χάρτη του Soutgate (1840). Ο χαρτογράφος είναι πολύ σαφής ως προς τα όρια των περιοχών αυτών. Η «Mesopotamia» βρίσκεται μεταξύ των ποταμών Τίγρη και Ευφράτη. Τα σύνορα του «Kurdistan» στα δυτικά ξεκινούν από τις ανατολικές όχθες του Τίγρη και φτάνουν στα ανατολικά στις δυτικές όχθες της Λίμνης Ούρμιε [Urmiye], ενώ στα βόρεια ξεκινούν από τις νότιες όχθες της Λίμνης Βαν και φτάνουν στα νότια στη Βαγδάτη.[95] Στο άρθρο του Shiel -το οποίο περιλαμβάνει και έναν εντυπωσιακό χάρτη- το «Κουρδιστάν» παρουσιάζεται ως ένας αδιαμφισβήτητος γεωγραφικός χώρος, στον οποίο η πλειοψηφία του πληθυσμού είναι Κούρδοι και η πολιτική διοίκηση ασκείται από τις ανεξάρτητες νομαδικές φυλές. Ο Shiel δεν κάνει καμία αναφορά στην «Αρμενία» ή στη «Μεσοποταμία», αναφέρει, όμως, το Αζερμπαϊτζάν και την Περσία σαν συνοριακές περιοχές του «Κουρδιστάν».[96]

[94]Ι. Χάμμερ, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας* (επ.: Κωσταντίνου Σ. Κροκίδα), Αθήναι, Τύποις Χ. Ν. Φιλαδέλφεως, 1872, τρίτος τόμος, εικοστό τρίτο βιβλίο, σ. 220-221

[95]Horatio Southgate, *Narative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, London 1840, v. 1.

[96] J. Shiel, «Notes on a Journey from Tabriz, through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836.», *Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 8 (1838), σ. 54-101.

Πηγή: J. Shiel, «Notes on a Journey from Tabriz, through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836.», *Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 8 (1838), σ. 54-101.

Ο χάρτης του Hellert (1844), όμως, είναι πιο εντυπωσιακός, διότι έχει σχεδιαστεί την περίοδο των τελευταίων μεγάλων κουρδικών μπεηλικιών και τα όρια είναι ξεκάθαρα:

«Armenia et Kurdistan - 1838: I. Armenia: Kars, Erzeroum, Sivas, Marasch, Nakhitschevan, Karabach, Trabezoun (Pontus). II. Kurdistan: Diarbekir, Wan, Rakka, Mardin, Mossoul, Bagdad, Sindschar.»[97]

Πηγή: J. J. Hellert, *Nouel atlas, physique, politique et historique de l'Empire Ottoman et des êtats limitrophes en Europe, En Asie et en Afrique.*, Bellizard, Dufour, Paris 1844.

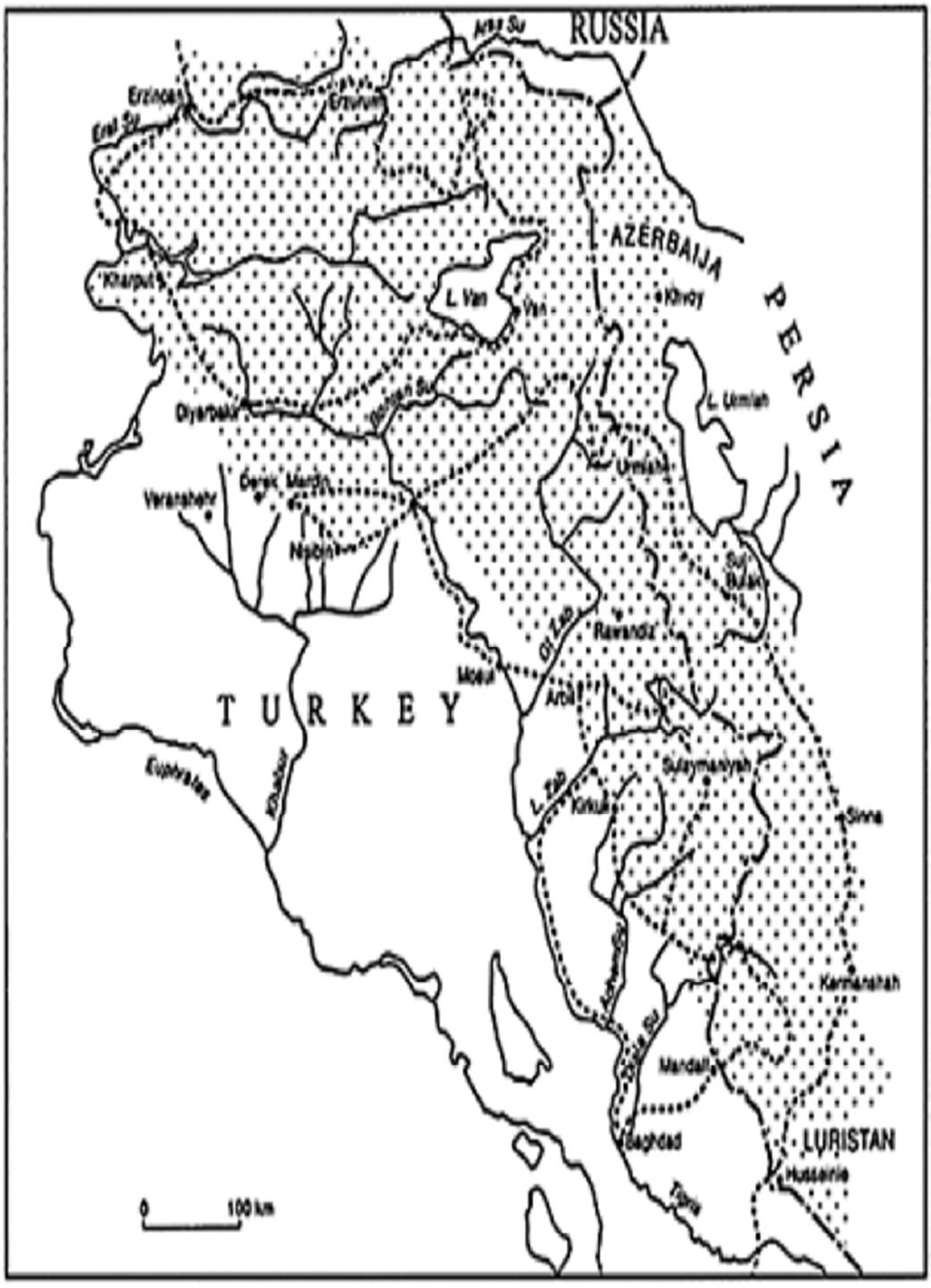
[97]J. J. Hellert, *Nouel atlas, physique, politique et historique de l'Empire Ottoman et des êtats limitrophes en Europe, En Asie et en Afrique.*, Bellizard, Dufour, Paris 1844.

Οι αντιλήψεις και οι προσεγγίσεις των «ενδιαφερόμενων» πολιτικοποιούνται, όταν το Ανατολικό Ζήτημα μετατρέπεται από ευρωπαϊκό πρόβλημα σε Οθωμανικό Ανατολικό Ζήτημα.[98] Οι αναφορές παύουν να είναι μόνο περιηγητικές και εμπεριέχουν πλέον πίνακες με πιθανούς αριθμούς των πληθυσμών και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις όλων των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων.[99] Ένας από αυτούς τους «περιηγητές» του χώρου, ο Maunsell, στο άμεσο μέλλον θα εμφανιστεί ξανά ως υπάλληλος της Βρετανικής Κυβέρνησης στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τον Maunsell, ο οποίος είχε ταξιδέψει σε όλες τις ανατολικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το 1894 το μεγαλύτερο κομμάτι του γεωγραφικού χώρου των κουρδικών πληθυσμών δεν έχει οριοθετηθεί ακόμη και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο δεν αναφέρει την ύπαρξη κάποιου κράτους στη συγκεκριμένη περιοχή.[100] Σύμφωνα με τον ίδιο, τα όρια του Κουρδιστάν θα είναι πιο ξεκάθαρα 20 περίπου χρόνια αργότερα, στα χρόνια του Α' Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.

[98] Για την πολιτικοποίηση της έννοιας των χαρτών από την πλευρά της Οθωμανικής Αρχής (κυρίως στα χέρια του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου) βλ. Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, σ. 115-121.

[99]Ernik Josef, *Ingenieur Josef Ernik's technische Studien-Expedition durch die Gebiete des Euphrat und Tigris,* Gotha (Germany), Justus Perthes, 1875-1876. Το συγκεκριμένο αποτελεί ένα αναλυτικό έργο σχετικά με το γεωγραφικό χώρο του κουρδικού πληθυσμού.

[100] F. R. Maunsell. «Kurdistan», *The Geographical Journal*, Vol. 3, No. 2 (Feb., 1894), σ. 81-92

Πηγή: Maria T. O'Shea. *Trapped Between the Map and Reality - Geography and Perceptions of Kurdistan*, Routledge New York & London 2004, s. 144. «Map to Illustrate Captain F. R. Maunsell's Travels in Kurdistan»

Περισσότερο εντυπωσιακή πάντως είναι η προσπάθεια που γίνεται για τον ακριβή προσδιορισμό των περιοχών. Σύμφωνα με τις αναφορές των κρατικών υπαλλήλων των δυτικών δυνάμεων, κατά την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, τα μέτωπα του πολέμου μετονομάστηκαν σε «διοίκηση της Μεσοποταμίας» ή «του Κουρδιστάν» ή «της Ανατολίας του Γαλλικού» ή «της Ανατολίας του Αγγλικού Στρατού».

Σε αυτή τη μεταβατική περίοδο, το Κουρδιστάν, κατά τον Millingen «είναι ένα σημαντικό κομμάτι της Ασιατικής Τουρκίας» μεταξύ των εξής περιοχών: «Βορειοδυτικά, από το βουνό Αραράτ και τη Γεωργία έως τα περίχωρα της Βαγδάτης [στα νότια]. Ανατολικά, από τα σύνορα της Περσίας έως τα όρια της Μικρής Ασίας και του Λαζιστάν [στα δυτικά].»[101] Στα γράμματα των J. Rendel Harris και Helan B. Harris αναφέρεται ότι η Αρμενία ξεκινάει από τον ποταμό Ευφράτη και εκτείνεται σε όλες τις ανατολικές περιοχές της Αυτοκρατορίας. Το Κουρδιστάν δεν αναφέρεται ως γεωγραφική ενότητα, αλλά υπάρχει αναφορά στους Κούρδους που ζουν στην Αρμενία.[102] Για τον περίφημο ανθρωπολόγο Chantre, οι Κούρδοι ζουν στην ευρύτερη περιοχή της Μεσοποταμίας.[103] Κατά τον Early Percy, οι Κούρδοι δε ζούσαν παλαιότερα στις περιοχές όπου ζουν σήμερα, γι' αυτό είναι δύσκολο να προσδιοριστούν τα όρια του Κουρδιστάν ή της Μεσοποταμίας,[104] ενώ σύμφωνα με τον Soane, τα όρια του νότιου Κουρδιστάν ταυτίζονται με τα βόρεια όρια της Μεσοποταμίας.[105]

Κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι επιστημονικές, περιηγητικές, γεωγραφικές περιγραφές έδωσαν τη θέση τους στις περιγραφές των στρατιωτικών επιτελείων. Στις

---

[101] Frederick Millingen, *Wild Life Among the Koords*, London, Hurst and Blackett Publishers, 1870, σ. 146.

[102]J. Rendel Harris and Helan B. Harris, *Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia*, London 1897.

[103]Ernest Chantre, *Les Kurdes*, Lyon, 1897, σ. 3- 4

[104]Για τον ίδιο, οι Κούρδοι του Τζολέμεργ-Χακκάρι προέρχονταν από το Diarbekr, αλλά στην πραγματικότητα δεν κατάγονταν από εκεί. Παράλληλα, για τους πληθυσμούς των Κούρδων Ζαζά αναφέρει ότι είναι περίπου 100.000 και η καταγωγή τους είναι από τα βάθη της Περσίας. Βλ: Earl Percy, *Highlands of Asiatic Turkey*, London, 1901, σ. 124-125.

[105]E. B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise. With Historical Notices of The Kurdish Tribes and The Chaldeans of Kurdistan*, Boston, Small, Maynard and Company Publishers, 1914, σ. 47.

σχετικές αναφορές, ο χώρος περιγράφεται με όρους διοικητικούς ή επιχειρησιακούς, ανάλογα με τις ανάγκες του πολέμου. Από τη στιγμή που ο χώρος αποτελεί στρατιωτικό διακύβευμα, αποκτά πολιτική σημασία. Ωστόσο, «το πνεύμα της εποχής» θα αθωώσει την πολιτική ερμηνεία όλων των προηγούμενων περιγραφών του χώρου, κατά τη διάρκεια του πολέμου,.

Οι Βρετανικές δυνάμεις, σε μια τέτοια αναφορά, σημειώνουν ότι για την τελική, στρατιωτική νίκη έναντι της Τουρκίας θα πρέπει αναγκαστικά να ελεγχθούν τέσσερις ανατολικές πόλεις: Τραπεζούντα, Ερζερούμ, Μπίτλις, Ντιαρμπεκίρ [Trebizon, Erzerum, Bitlis, Diarbekr].[106] Η Μεσοποταμία στα επίσημα έγγραφα των Γάλλων αναφέρεται ως διοικητική μονάδα και όχι απλώς ως ένας γεωγραφικός χώρος,[107] αλλά στα έγγραφα των Βρετανών η αντίστοιχη περιοχή είναι πιο περιορισμένη και οριοθετείται μεταξύ του Αρβύλα [Erbil] και της Βασόρας [Basra].[108] Ωστόσο, το «Κουρδιστάν», σε γενικές γραμμές, εξακολουθεί να περιγράφεται ως το μέρος όπου ζουν οι Κούρδοι.[109] Επίσης, φαίνεται ότι εξακολουθεί να υπάρχει ακόμη η ασάφεια στην περιγραφή της περιοχής της «Μεσοποταμίας», η οποία μπορεί να οφείλεται στους ντόπιους, δεδομένου ότι στο χώρο της Εγγύς Ανατολής υπήρχε γενικότερα απουσία των έθνο-κρατιστικών αντιλήψεων. Αυτό θα φανεί ξεκάθαρα στις προσπάθειες των Αρμενικών και Κουρδικών Επιτροπών, στο πλαίσιο των Ειρηνευτικών Διασκέψεων του Παρισιού, το 1918-1920. Το ζήτημα του προσδιορισμού των ορίων, ή καλύτερα των συνόρων της Αρμενίας και του Κουρδιστάν θα απαιτήσει να πραγματοποιηθούν πολλές συζητήσεις και θα απασχολήσει πολύ τους συμμετέχοντες στις Διασκέψεις.[110] Σκόπιμο είναι, σε αυτό το σημείο, να υπενθυμίσουμε τα λόγια του Βρετανού πράκτορα:

---

[106]WO 106-64/321-34, «Proposed Cordon System of Control in Asia Minor & Eastern Turkey».

[107]Για τη Μεσοποταμία ως μία διοικητική περιοχή της Γαλλικής Διοίκησης: CADN, Ankara /1920-1952/13, «Rapport du Departement des local Resources, sur les 18 premiorsmois de son existence du ler Fevrier 1917 su 31 Juillet 1918, σ. 6» και «Administration Civile des territoiresoccopes de l'Iraq, v. I, Mission Militaire Francaise de Mesopotamie, (Baghtat, le 1o Mars 1919)», σ. 2. Ο χάρτης της διοικητικής περιοχής της Μεσοποταμίας βρίσκεται στο δεύτερο τόμο.

[108] WO 95/5279, L of (Egyptian Labour Corps).

[109] WO 95/5279, L of (Troops, 23 Kurd Labour Corps 1918 Aug-1920 Jan.).

[110] Τα γνήσια έγγραφα της Κουρδικής Επιτροπής στις Ειρηνευτικές Διασκέψεις του Παρισιού, το 1918-1920, έχουν καταστραφεί από τους γερμανικούς βομβαρδισμούς την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Έχει σωθεί μόνο ένας φάκελος (*Empire Turc, 2/86*) και βρίσκεται στο *CADC, Ministêre des Affaires Etrangêres, Paris*. Θέλω να ευχαριστήσω και πάλι τον κύριο *Alekxandre Cojannot*, υπάλληλο του Αρχείου, για την πολύτιμη βοήθειά του στην αναζήτηση του συγκεκριμένου φακέλου. Εμείς,

«[…] επειδή η χώρα τους, το Κουρδιστάν είναι πολύ σημαντική για τους Κούρδους, τότε μπορούμε να τους κάνουμε να υποστηρίξουν 'δήθεν' τη χώρα τους στο πλευρό μας. Πώς; Μπορούμε να πετάξουμε διάφορες προκηρύξεις πάνω στις […] περιοχές, οι οποίες να αγγίζουν τα εθνικά τους αισθήματα και να κάνουν αναφορές στη λαμπρή περίοδο του Μπεδιρχάν Μπέη [Bedirkhan Bey] ή του Σαλαχαντίν Αϊουμπη [Selahaddin Eyyubi] ή στην πολιτική ευφυΐα του Ιδρίσι Μπιτλίσι [İdris-i Bitlisi] […]»[111]

Κατά τη διάρκεια των Διασκέψεων και συγκεκριμένα τους τελευταίους μήνες του 1919, η Βρετανική Κυβέρνηση διόρισε ως High Commissioner της Βρετανικής Πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολης τον Noel, ο οποίος, με αυτή του την ιδιότητα, δημιούργησε στενές σχέσεις με τις κουρδικές οργανώσεις της Κωνσταντινούπολης. Την άνοιξη του 1920 πραγματοποίησε ένα ταξίδι στο Κουρδιστάν, με στόχο να καταθέσει την αναλυτική περιγραφή των θέσεων των Κούρδων και των ορίων μέσα στα οποία θα μπορούσε να ασκεί εξουσία μία πιθανή, αυτόνομη Κουρδική Κυβέρνηση.[112] Στην περιγραφή αυτών των ορίων του «Κουρδιστάν» δε συμπεριέλαβε τη «Μεσοποταμία», αλλά καθόρισε τα όρια όλων των αναφερόμενων περιοχών σύμφωνα με τις πληθυσμιακές καταγραφές. Σύμφωνα λοιπόν με την αναφορά που έχει σταλεί από τον Noel, το «Κουρδιστάν» θα εκτεινόταν γεωγραφικά ως εξής: στα βόρεια ως το Ερζερούμ [Erzurum], στα δυτικά ως το Ελαζίζ [Elazığ] και δυτικά του Ντερσίμ [Dersim], στα ανατολικά ως τις ανατολικές περιοχές του Βαν -αλλά δε θα έφτανε ως τη λίμνη Ούρμιε [Urmiye]- και νότια ως τις νότιες περιοχές του Σουλεϊμανίε [Suleymaniye].[113]

πάντως, επωφεληθήκαμε περισσότερο από τα αντίγραφα των εγγράφων της Βρετανικής Επιτροπής της Διάσκεψης, τα οποία βρίσκονται στο The National Archives, London.

[111] WO 95-5279, (αναφορά J. R. Maunsell, United Service Club, 5th December 1917).

[112]CADN Mandat, Syrie-Liban Premier Versement, no. 1054, «Beyrouth, le 9 Fevrier 1922 / Entretiens sur la Question Kurde avec Mevlan zade Refaat-Notablilite Kurde revenant du Kurdistan».

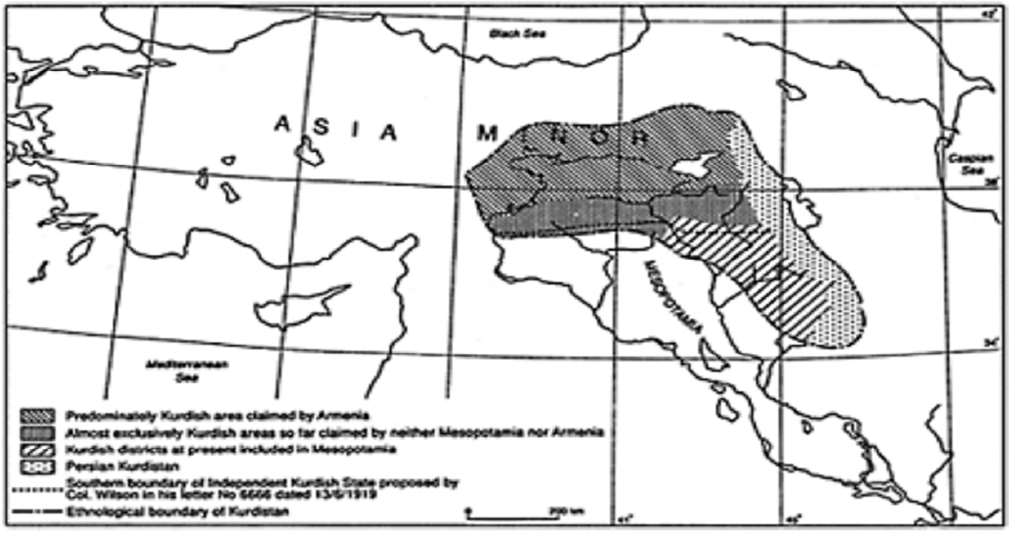
[113]AIR 20-721 (No. 0/1962/13 General Headquarters, Mesopotamian Expeditionary Force, April 9th, 1919, 2 σελίδες τηλεγράφημα). Ο χάρτης βρίσκεται AIR 20-721, σ. 12. Βλέπετε επίσης FO 925/41103.

Πηγή: AIR 20-721, σ. 12. Η οριοθέτηση των συνόρων υπάρχει στο γνήσιο του χάρτη.

Οι ίδιες οι Βρετανικές Αρχές, στην επίσημη, εσωτερική τους αλληλογραφία, αναφέρουν σχεδόν τα ίδια όρια:

> «Το Κουρδιστάν εκτείνεται από το Καρς και την Τιφλίδα ως τα Άδανα και από την Τραπεζούντα στην Μαλατία [Malatya]και από εκεί ως το Ραβαντούζ [Rowan Duz]. Ο κουρδικός πληθυσμός σε αυτή την περιοχή υπολογίζεται ότι είναι γύρω στα 13.000.000.»[114]

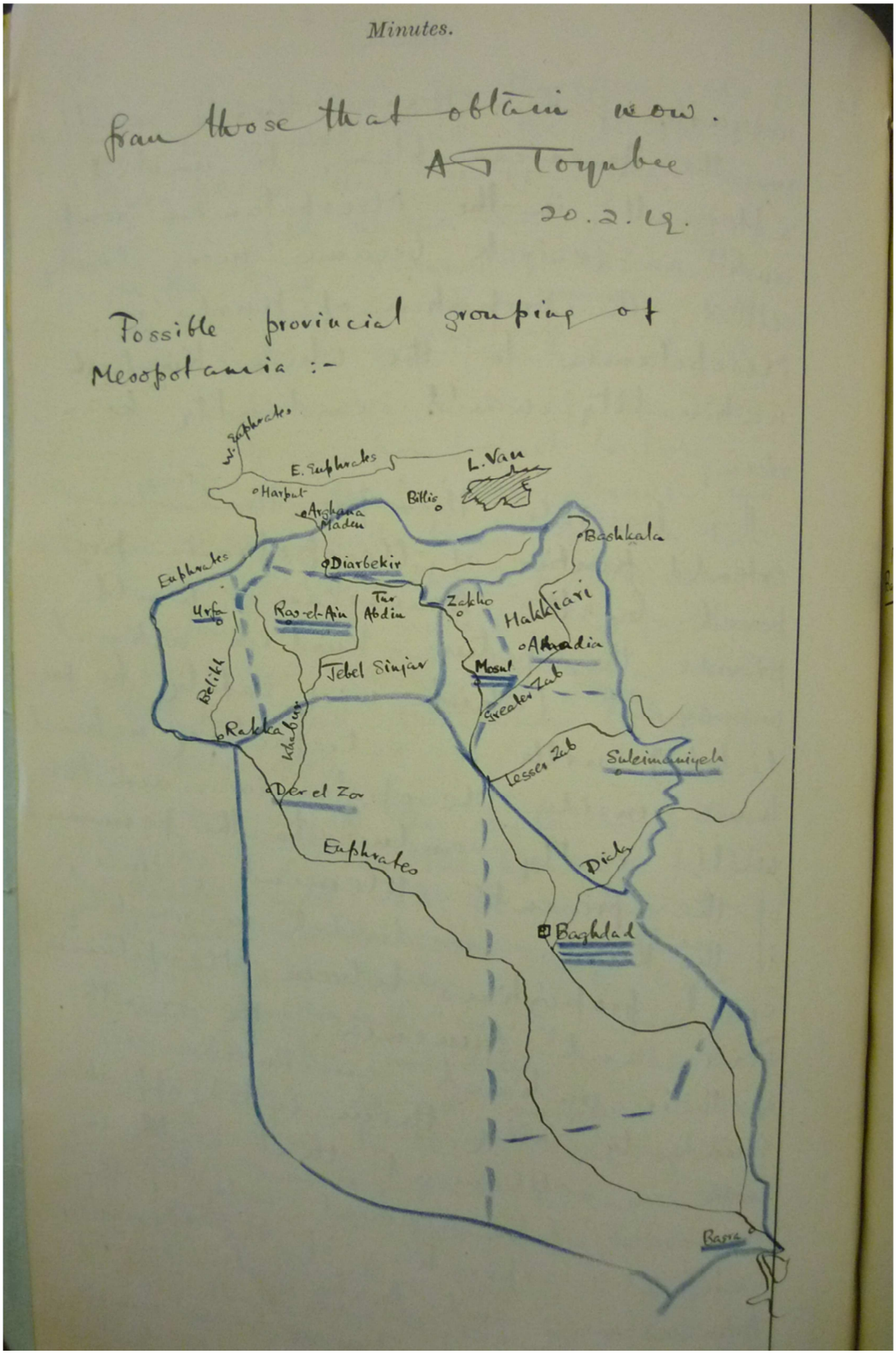
Πηγή: Maria T.O'Shea. *Trapped Between the Map and Reality - Geography and Perceptions of Kurdistan*, Routledge New York & London 2004, s. 120. «Map to Illustrate a Note by Major Noel on the Situation in Kurdistan»

Στο πλαίσιο της εσωτερικής αλληλογραφίας των Βρετανών, υπάρχει και άλλη μία αναφορά στην οποία το οθωμανικό βιλάετι Μουσούλη αναγνωρίζεται ως Νότιο Κουρδιστάν και τονίζεται ότι πρέπει να θεωρείται από εδώ και πέρα ως κομμάτι της Μεσοποταμίας. Αυτή η προσέγγιση των Βρετανών, εάν δεν εντάσσεται στο πλαίσιο μίας ασαφώς προσδιορισμένης πολιτικής, τότε μπορεί εύκολα να θεωρηθεί ότι γίνεται εσκεμμένα και προμελετημένα, εις βάρος των κουρδικών περιοχών.[115] Η συγκεκριμένη προσέγγισή τους παρουσιάζεται με μεγάλη σαφηνεία στον παρακάτω χάρτη.

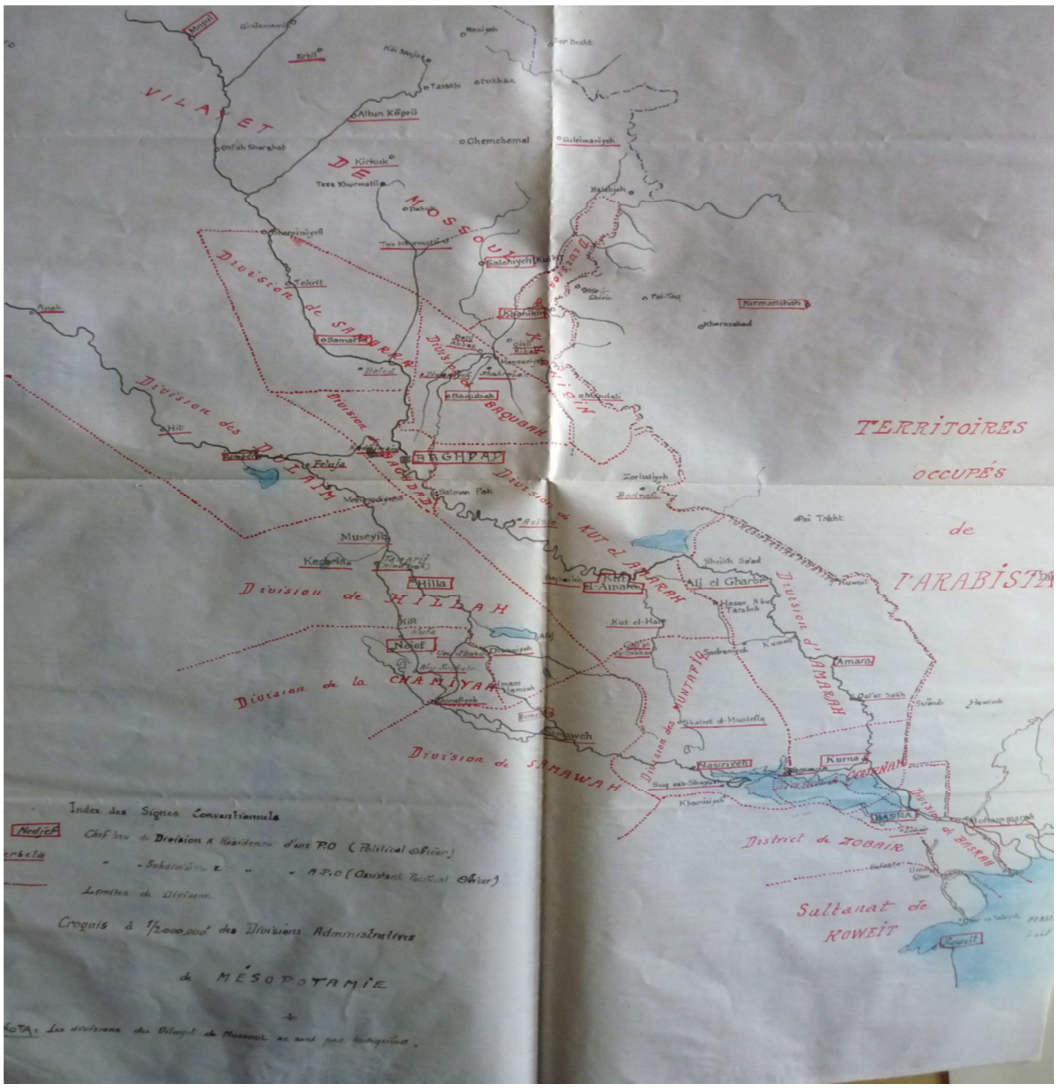
[114] WO 106-64, «Report on mission to Viranshehir, Section 3. General Idea. 08/1919, σ. 292»

[115] Οι Βρετανικές Αρχές έμειναν σταθερές σε αυτή την προσέγγιση. Ενώ βοηθούσαν, σε σύμπραξη με τους Έλληνες, το κουρδικό εθνικιστικό κίνημα κατά του κεμαλικού κινήματος, την ίδια στιγμή πολεμούσαν και εναντίον του κουρδικού εθνικιστικού κινήματος, στα όρια του παλιού βιλαετίου Μουσούλη. Βλ.: Murat Issı, «Mevlanzâde Rıf'at Bey ve Kürdistan», *Kürt Tarihi*, no. 8, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2013, σ. 56-61.

Πηγή: FO 608-95, «February 1919, Influence of Shaikh Mahmud at Sulaimaniyah»

Σε αντίθεση με τους Βρετανούς, όμως, οι Γάλλοι κατά τη διάρκεια των Διασκέψεων και συγκεκριμένα τον Ιούνιο του 1919, ενέταξαν τη στρατηγική θέση του Κουρδιστάν στο πλαίσιο της Διοίκησης της Μεσοποταμίας από τις Ένοπλες Δυνάμεις του γαλλικού στρατού. Τις ίδιες οριοθετήσεις μπορεί να δει κανείς και στον πιο αναλυτικό χάρτη της περιοχής Lower Mesopotamia - Between Baghdad and the Persian Gulf.[116]

Πηγή: CADN, Ankara-Amb.-13.

Le Caire le 24/6/19 a 4H40, Arrive le 26/6/19 a 10H30, no. 209.

[116] CADN, Ankara-Amb.-13. «Edministration Civile des Territoires Occupes de L'Iraq. Annexes, Baghdad le 10 Mars 1919».

Τέλος, φτάνοντας στο 1924, το πρώτο έγγραφο που περιγράφει τη γεωγραφία των χωρών όπου ζουν οι Κούρδοι, διαχωρισμένη σε βόρεια και νότια, είναι ένα γαλλικό έγγραφο, σύμφωνα με το οποίο:

> « […] b) Divisions territoriales: Avant la guerre le Kurdistan se trouvait presque entiêrement en territoire Turc; il êtait administrativement divisê en: 1°. Kurdistan nord (Vilayets: Kharpouth, Diarbêkir, Erzeroum, Van Bitlis). 2°. Kurdistan sud (Vilayets: de Mossoul & partie Vilayet de Bagdad) […]»[117]

Εκτός από τους δυτικούς/Ευρωπαίους, και οι Οθωμανοί περιέγραφαν το Κουρδιστάν ή τα εδάφη όπου κατοικούσαν πυκνοί Κουρδικοί πληθυσμοί στα περιηγητικά βιβλία,[118] στους γεωγραφικούς άτλαντες[119] ή στα κρατικά τους έγγραφα.[120] Η πρώτη διοικητική ονομασία του «Κουρδιστάν» προέρχεται από τους Σελτζούκους.[121] Σύμφωνα με τον Müstavfi -όπως μας μεταφέρει ο *Özoğlu*- τα όρια του «Κουρδιστάν» την εποχή των Σελτζούκων 'αγκάλιαζαν' τις περιοχές:

> «Του Αραβικού Ιράκ, του Κουζίσταν [Kuzistan], του Φαρσί Ιράκ, του Αζερμπαϊτζάν και του Ντιάρμπεκιρ. Τα έσοδά του, την εποχή του Σελτσούκη Σουλεϊμάν Σάχη Αμπούχ ήταν, σύμφωνα με τις σημερινές συναλλαγές, 2.000.000 δηνάρια».[122]

Κατά την οθωμανική περίοδο, η πρώτη διοικητική αναφορά του Κουρδιστάν ως το Εγιαλέτι του Κουρδιστάν γίνεται στην εφημερίδα *Takvim-i Vakayi*, στις 5 Muharrem 1264 (14 Δεκεμβρίου 1847). Το Εγιαλέτι του Κουρδιστάν θα εξακολουθήσει να υφίσταται έως το 1868, όταν και τα κουρδικά αστικά κέντρα πλέον θα διοικούνται ως βιλαέτια.[123] Θα μπορούσαμε να πούμε ότι, σε σχέση με τα όρια του

---

[117] Το συγκεκριμένο έγγραφο είναι 18 σελίδες και βρίσκεται στο Ministere des Affaires Etraigeres, Mandat, Syrie-Liban Premier Versement, no. 1054, dossier: Le Kurdistan et les Kurdes.

[118] Evliya Çelebi Mehmed Zeli ibn Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Dersaadet, İkdam matba'ası, 1314-1315. Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti*, σ. 48.

[119]Kürdoloji Çalışmaları Grubu, *Osmanlı Kürdistanı-Kurdistana Osmanî*, İstanbul, bgst yayınları, 2011, σ. 273-316

[120]Namık Kemal Dinç, «Kadim Anavatandan Bir İnkar Coğrafyasına Kürdistan», *Toplum ve Kuram*, İstanbul, Güz 2009, no. 2, σ. 151-175

[121]V. Minorsky, «Kurdistan», *First Encycloaedia of Islam 1913-1936*, E. J. Brill 1987, v. IV, σ. 1130.

[122]Hakan Özoğlu, σ. 39.

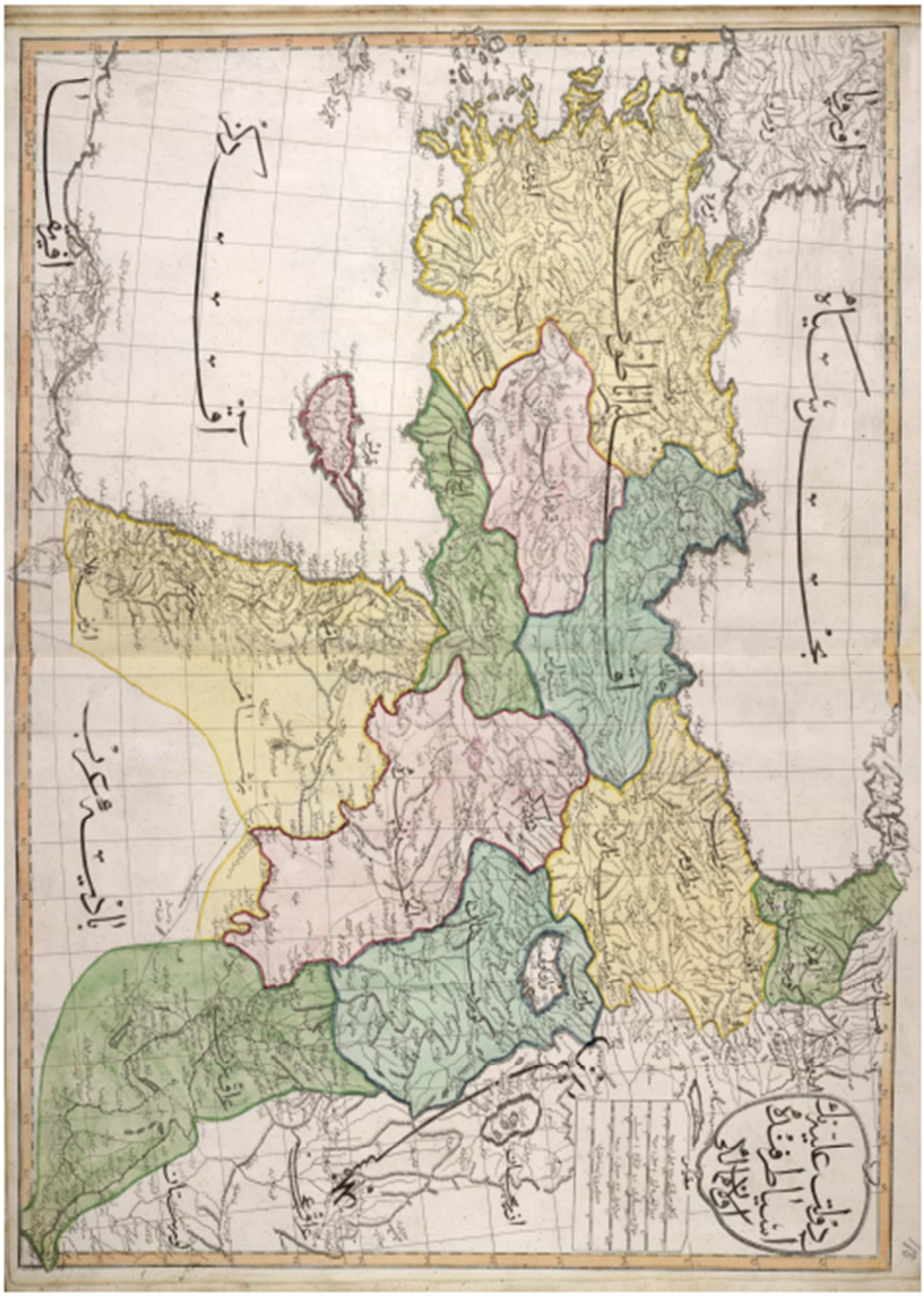
[123]Για την επίσημη Αυτοκρατορική διαταγή και τη μετάφρασή της στα Τουρκικά και στα Κουρδικά (διάλεκτος Kurmanci- Κουρμαντζί) βλ Kürdoloji Çalışmaları Grubu, *Osmanlı Kürdistanı-Kurdistana Osmanî*, İstanbul, bgst yayınları, 2011, σ. 93-131. Zerdüşt Baha Pertev, «Osmanlı Arşivlerinde

Κουρδιστάν, και οι Οθωμανοί αντιμετώπιζαν τις ίδιες περίπου δυσκολίες με τους Δυτικούς,[124] με αποτέλεσμα στο πρώτο Οθωμανικό Κοινοβούλιο, μετά το 1908, να προκύψουν σοβαρές αδυναμίες στη διοικητική οριοθέτηση του Κουρδιστάν.[125]

'Kürdistan Eyaleti'nin Kurulması ile İlgili 2 Belge», *War*, Bihar-Havîn: 1999, Hejmar-sayı: 8, σ. 17-22.

[124] Erol Ulker, Empires and Nation Building: Russification and Turkification Compared, *Submitted to Central European University Nationalism Studies Program*, the degree of Master of Arts, Budapest 2004, σ. 117 -120.

[125]Πράγματι, η απάντηση στην ερώτηση «Πού είναι το Κουρδιστάν;» ήταν πολύ θολή στο μυαλό των Νεότουρκων. Μια συζήτηση που πραγματοποιήθηκε στη Γενική Συνέλευση των Οθωμανών (27 Receb 1327/14 Αυγούστου 1909) είναι ενδεικτική της αδυναμίας καθορισμού των ορίων Ανατολίας – Κουρδιστάν, καθώς κανένας από τους βουλευτές που συμμετείχαν δε μπορούσε να απαντήσει στο ερώτημα «Πού είναι το Κουρδιστάν;». Τελικά, οι βουλευτές αποφάσισαν να αναθέσουν το καθήκον του προσδιορισμού των ορίων του Κουρδιστάν σε επιτροπή που ασχολούνταν με τη μεταρρύθμιση (της γενικής αμνηστίας). Το μοναδικό δεδομένο σχετικά με αυτή την υπόθεση ήταν ότι το Κουρδιστάν ήταν μια επαρχία στην Ανατολία. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre I, Sene I, Cilt 6, Inikad 133, σ. 396-398.

Πηγή: [Devlet-i AliyeninAsya tarafında olan memaliki], William Faden, *Cedid Atlas Tercümesi*, (trans.: Mahmud Raif), 1218/1803-04f.18. (c) British Library Board, OIOC 14999. h.2. στο Antonis Hadjikyriacou, "Society and Economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century", *Department of History School of Oriental and African Studies University of London*, Thesis Submitted for the Degree of PhD in History (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή), 2011, σ. 287.

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι Κούρδοι διανοούμενοι, πριν από τις περιγραφές ή τις ερμηνείες των ίδιων για τον τόπο τους, ήταν ενημερωμένοι για τις προαναφερθείσες μελέτες της εποχής και πορεύονταν με σταθερά βήματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι παρατηρήσεις του Κούρδου διανοουμένου Kamuran Âli Bedirhan σε ένα άρθρο του, το οποίο δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στην εφημερίδα *Constantinople-Matin*. Ο Kamuran Âli Bedirhan, με αφορμή την έκδοση του βιβλίου του Dr. Fritz με τίτλο *Οι Κούρδοι*,[126] αναλύει τις κοινωνιολογικές και τις ιστορικές προσεγγίσεις των διάφορων φημισμένων επιστημόνων σχετικά με το Κουρδιστάν.[127]

Ας επιστρέψουμε, όμως, τώρα στην αρχική μας ερώτηση: Οι ίδιοι οι Κούρδοι διανοούμενοι, όντας Οθωμανοί υπήκοοι, πώς οριοθετούσαν το Κουρδιστάν; Σύμφωνα με τον Şerefhan –όπως αναφέρει ο *Özoğlu*:

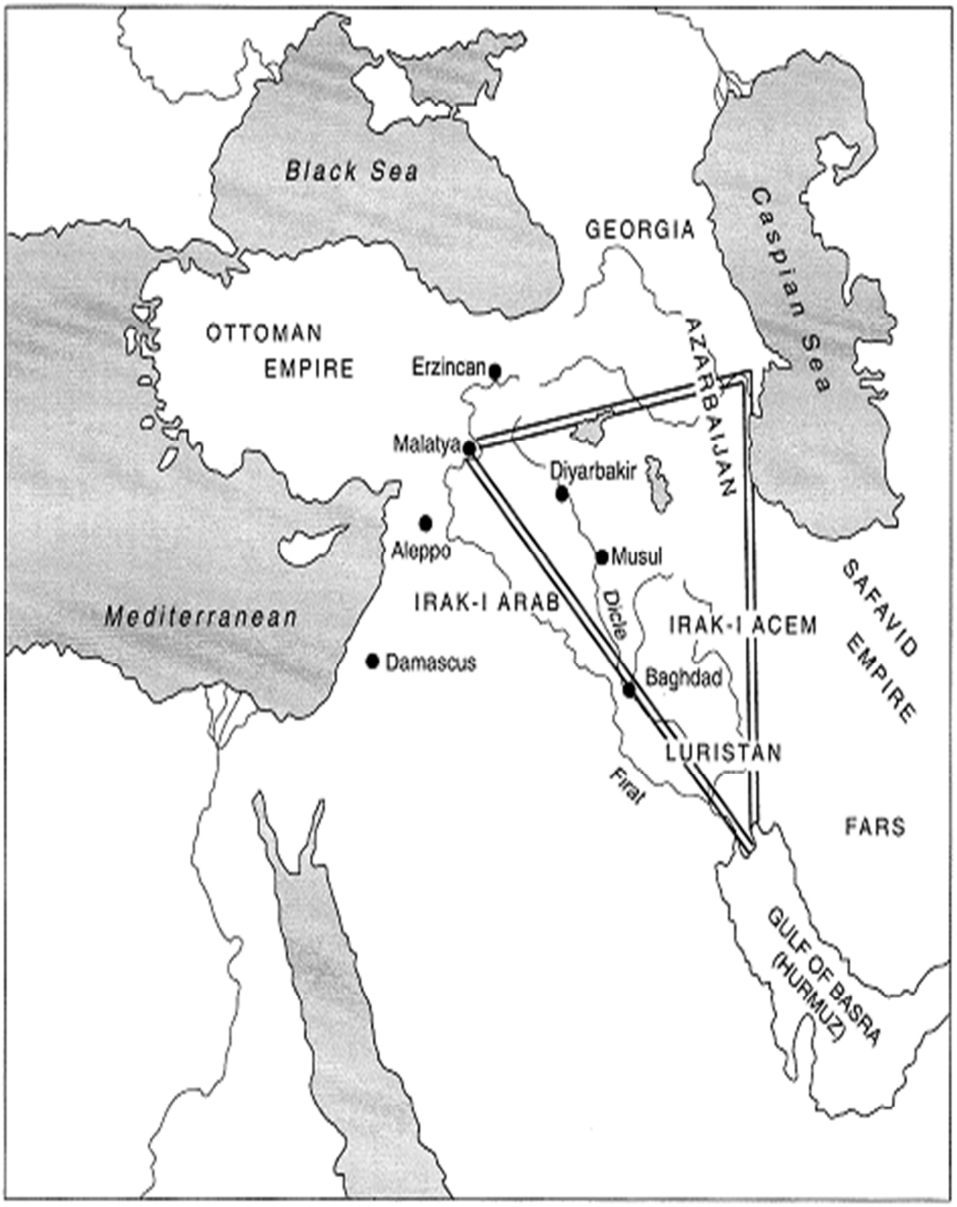
> «[…] τα σύνορα της πατρίδας των Κούρδων ξεκινούν από τη Θάλασσα Χουρμούζ [Κόλπος της Βασόρας] και απλώνονται έως τις πόλεις Μαλάτια και Μάρας, ως μία ευθεία γραμμή. Στα βόρεια της γραμμής βρίσκονται τα όρια της Περσίας [Fars], του Περσικού Ιράκ [Fars Irak'ı], του Αζερμπαϊτζάν, της Μικρής και της Μεγάλης Αρμενίας, στα νότια της γραμμής (βρίσκονται τα όρια) του αραβικού Ιράκ, της Μοσούλης και του Ντιάρμπεκιρ.»[128]

---

[126] Dr. Fritz, *Kürdler. Tarihi ve İctimai Tedkikat*, Aşair ve Mühacirin Müdiriyet-i Umumiyesi Neşriyatından: 3. Kitab, İstanbul, Kitabhane-i Sudi, Matbaa-i Orhaniye, 1334 [1918]. Αν και ο ίδιος ο Kiamouran Aali Bedirhan στην πρώτη παράγραφο του άρθρου του αναφέρει τον «Dr. Fritz ως πολύ γνωστό οριενταλιστή», σύμφωνα με τις τελευταίες μελέτες του ερευνητών Μαλμισανίζ [Malmîsanij] και Ντουντάρ [Dündar] η αυθεντικότητα και οι επιστημονικές προσεγγίσεις του συγκεκριμένου βιβλίου αμφισβητούνται. Βλ: Dündar, σ. 419. Σύμφωνα με τους ίδιους, το συγκεκριμένο βιβλίο προετοιμάστηκε από μια ειδική ομάδα της *AMMU* [*Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi* - Γενική Διεύθυνση Φυλών και Μεταναστεύσεων] στο πλαίσιο των εθνογραφικών προσπαθειών παραπληροφόρησης της κοινής γνώμης και της επιστημονικής κοινότητας. Το βιβλίο γράφτηκε από τον Χαμπίλ Αντέμ [Habil Adem] αλλά εκδόθηκε με το ψευδώνυμο *Dr. Fritz*. Τέλος, να επισημάνουμε ότι, την περίοδο που γράφτηκε το άρθρο του Kiamouran Aali Bedirhan, δημοσιεύτηκε μια σειρά από άρθρα στο περιοδικό *Jîn* για το εν λόγω βιβλίο. Τα συγκεκριμένα άρθρα δημοσιεύονταν συνήθως με την υπογραφή του Κουρδίε Μπιτλίσι [Kurdîyê Bitlîsî]. Οι προσεγγίσεις των άρθρων αυτών επιβεβαιώνουν τη μη επιστημονική αντιμετώπιση και την πρόθεση παραπληροφόρησης από την πλευρά του κράτους σχετικά για το Κουρδικό Ζήτημα. Για τα άρθρα βλ: Kurdîyê Bitlîsî, «Dehak Efsanesi», *Jîn* (ed. M. Emîn Bozarslan), Uppsala, Weşanxana Deng, 1985, c. I. σ. 206-209. Kurdîyê Bitlîsî, «Kürdler Münasebetiyle», *Jîn* (ed. M. Emîn Bozarslan), Uppsala, Weşanxana Deng, 1985, c. I. σ. 213-217, 243-245.

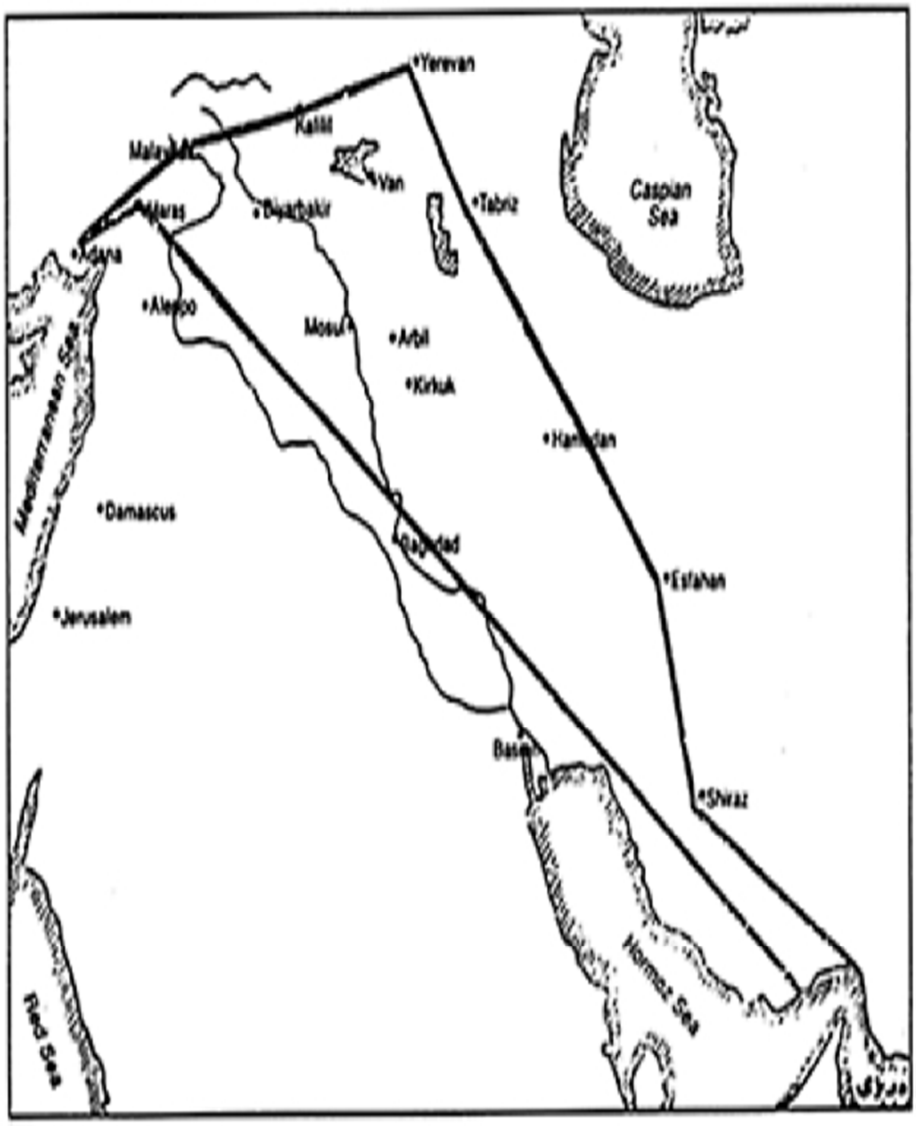
[127]Kiamouran Aali Bedirhan, «Les Kurdes. Essais sociologiques et historiques», *Constantinople-Matin*, 25 Novembre 1918, no. 22, σ. 1. Ολόκληρο το άρθρο βρίσκεται στα Παραρτήματα.

[128]Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti*, σ. 40.

Το Κουρδιστάν σύμφωνα με τον Σερέφχαν [Şerefhan].

Πηγή: Hakan Özoğlu, «State-Tribe Relations: Kurdish Tribalism in the 16th-and 17th-Century Ottoman Empire», *British Journal of Middle Eastern Studies* (1996), 23(1), 10.

Το Κουρδιστάν σύμφωνα με τον Σερέφχαν [Şerefhan].

Πηγή: Maria T. O'Shea. *Trapped Between the Map and Reality – Geography and Perceptions of Kurdistan*, New York & London, Routledge, 2004, σ. 146.

Σχεδόν εκατό χρόνια μετά, το 1695-6, ο Εχμεντέ Χάνι, στο περίφημο έργο του *Μεμ και Ζιν*, θα περιγράψει τα όρια της χώρας των Κούρδων ως εξής:

> «[…] Αν είχαμε την ομόνοιά μας / Θα ακούγαμε κι εμείς έναν, τον Αρχηγό μας / **Ρώσοι και Ρωμιοί και Άραβες και Ατζέμιοι /** Τότε θα ήταν οι δούλοι μας / **Κοίτα, από τη χώρα των Αράβων έως τη χώρα των Γεωργιανών /** Η Κουρδικότητα είναι σαν ένα κάστρο / Και οι **Ρωμιοί** και οι **Ατζέμιοι** έχουν

προστατευτεί με αυτό το κάστρο / Οι Κούρδοι βρίσκονται σε όλες τις πλευρές […]»[129]

Όπως προαναφέρθηκε, οι περισσότεροι ερευνητές της περιοχής συμφωνούν σε ένα συγκεκριμένο σημείο, σχετικά με την οριοθέτηση των περιοχών όπου ζούσαν οι κουρδικοί πληθυσμοί: οι πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές με κουρδικούς πληθυσμούς ήταν μεταξύ της Βαγδάτης και της Λίμνης Βαν,[130] αλλά οι νομαδικές κουρδικές φυλές 'κυκλοφορούσαν' σε ευρύτερης έκτασης περιοχές, μεταξύ Καυκασίας και Βασόρας, από τα βάθη της Περσίας έως το Λίβανο.

Με τα χρόνια, οι Κούρδοι εγκαταστάθηκαν κυρίως στα βόρεια, μέσα στην Αρμενία. Αυτή η μετακίνηση των πληθυσμών γινόταν είτε μέσω συστηματικού προγράμματος από την πλευρά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,[131] είτε εξαιτίας του φυσιολογικού της ρυθμού. Σύμφωνα με τον Γκουρντάλ Ακσόϊ [Gürdal Aksoy], αυτή η μετακίνηση των πληθυσμών 'διευκόλυνε' την κεντρική Οθωμανική Αρχή, αφού δεν επέτρεπε στους χριστιανικούς πληθυσμούς να παραμένουν μόνοι τους. «Αυτή η διευκόλυνση ήταν τόσο μεγάλη», σύμφωνα με τον B. A. Boryan -όπως μας μεταφέρει ο Γιαλτσίν Κουτσούκ [Yalçın Küçük]-: «[ώστε] οι Οθωμανοί, μετά από τη Συνθήκη του Βερολίνου, άλλαξαν την επίσημη γεωγραφία τους. Άλλαξαν τη λέξη Αρμενία σε Κουρδιστάν.»[132] Στα ύστερα χρόνια, έως το 1918, οι αλλεπάλληλες σφαγές των χριστιανικών πληθυσμών δημιούργησαν ευνοϊκές προϋποθέσεις για την μετατόπιση, πρακτικά, του Βόρειου Κουρδιστάν στα βάθη της Αρμενίας. Η παρακάτω δήλωση, εκ μέρους των Κούρδων διανοουμένων, ακριβώς μετά τις μεγάλες σφαγές των Αρμενίων, το 1915, δεν είναι καθόλου τυχαία:

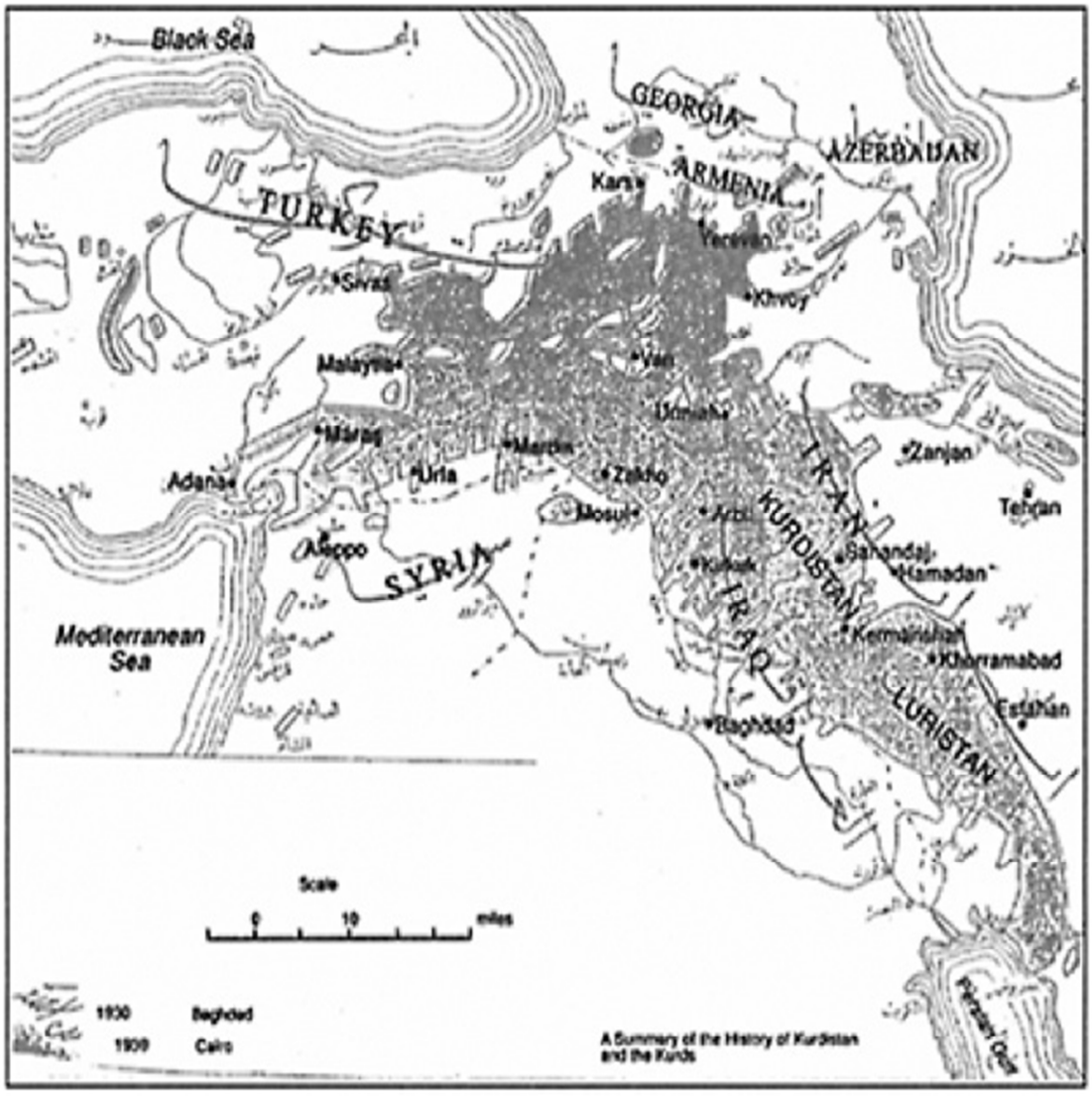
[129]*Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I, σ. 217-218. [Οι επισημάνσεις είναι δικές μας]. Τα όρια αυτά μας θυμίζουν την οριοθέτηση του *Millingen* στην οποία αναφερθήκαμε πιο πριν. Βλ: Frederick Millingen, *Wild Life Among the Koords*, London, Hurst and Blackett Publishers, 1870, σ. 146

[130]B. Nikitin, *Kürtler-Sosyolojik ve Tarihi inceleme*, Özgürlük Yolu Yayınları, 1986, σ. 56

[131] Για μια εκπληκτική εξήγηση των μετακινήσεων των πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κυρίως των Κουρδικών και των Αρμενικών βλ. Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

[132]Yalçın Küçük, *Kürtler Üzerine Tezler*, Ankara, Dönem Yayınevi, 1990, σ. 34. Σύμφωνα με τον Küçük, το συγκεκριμένο επιχείρημα βρίσκεται στο B. A. Boryan, *Armeniya: Mejdunarodnaya Diplomatiya SSSR*, Moskova, 1928 και αποδίδεται κυριολεκτικά με την εξής πρόταση: «Poslo-aango-turyetkoy konventsii 1878 goda Turtsiya viçerknula alovo 'Armeniya' iz ofitsial'noy geografii i zamenile ego slovom 'Kurdistan'- Η Τουρκία, μετά την Αγγλοτουρκική Συμφωνία το 1878, αφαίρεσε τη λέξη 'Αρμενία' από την επίσημη γεωγραφία της και έβαλε τη λέξη 'Κουρδιστάν'».

«Δεν ταιριάζει να ονομάσουμε Αρμενία τη μεγάλη πεδιάδα που βρίσκεται στα βόρεια της Μεσοποταμίας, διότι σε αυτή την περιοχή σε κάθε δύο Αρμένιους συναντάς δέκα Κούρδους.»[133]

Πηγή: Maria T.O' Shea. Trapped Between the Map and Reality - Geography and Perceptions of Kurdistan, New York & London 2004, Routledge, σ. 150. «Ethnographic Map of Kurdistan by Mohammad Amin Zaki. ». Αρχές του 19ου αιώνα.[134]

[133]Kamran Ali Bedirxan, «Kürdistan ve Kürdler», *Jîn*, 6 Kanun-i Sani 1335/6 Ιανουάριος 1919/, no. 9 στο *Jîn*, (ed. M. Emîn Bozarslan), Weşanxana Deng, Uppsala 1985, c. II. σ. 448. Η συγκεκριμένη μέθοδος της πολιτικοποίησης του Κουρδιστάν μας θυμίζει τον *Gellner*, ο οποίος σημείωνε ότι: «το όνειρο του έθνους-κράτους είναι η ταύτιση των πολιτικών με τα πολιτιστικά εδάφη», δηλαδή ο ονειρεμένος τόπος με την ιδανική κοινωνία. Βλ: Gellner Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (μετ: Günay Göksu Özdoğan ve Büşra Ersanlı), İstanbul, Hil Yayınları, 2008.

[134]Ο συγκεκριμένος χάρτης του Mohammad Amin Zaki δε βρίσκεται στην κουρδική μετάφραση του βιβλίου. Βλ: Mihemed Emîn Zekî Beg, *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, Stenbol, Weşanên Avesta, 2002

Από θεωρητικής πλευράς, οι πρωταγωνιστές της περιπέτειας της κουρδικής διανόησης, πολιτικοποιώντας τα εδάφη τους, προσπάθησαν να ενώσουν τον τόπο με την κοινωνία τους. Μεταγενέστερα, μπορεί τα γεγονότα να μην εξελίχθηκαν όπως τα είχαν υπολογίσει, αλλά στην αρχή, τουλάχιστον, αυτής της πορείας, επέλεξαν να δώσουν έμφαση πρώτα στη γλώσσα και ύστερα στην ιστορία.

> «[…] μετά από το Κουρδικό Αλφάβητο, το μεγαλύτερο καθήκον για το ξεκίνημα, είναι η Κουρδική Ιστορία, όπως αναφέρει ο αξιότιμος Αμπντουλλάχ Τζεβντέτ […]»[135]

Στην πρώτη κουρδική εφημερίδα, για την οποία οι Κούρδοι επέλεξαν τον τίτλο *Kürdistan* (1898-1902), δεν γινόταν μία συγκεκριμένη οριοθέτηση της γεωγραφίας του Κουρδιστάν, πέρα από τις γενικές προσεγγίσεις για το θέμα αυτό.[136]

> «Οι Κούρδοι είναι ο πιο σημαντικός qawm, από όλους αυτούς που απαρτίζουν το αθάνατο οθωμανικό κράτος και το Κουρδιστάν έχει σημαντικό ρόλο στην πολιτική αρένα, επειδή συνορεύει και με τα δύο κράτη [Ρωσία και Ιράν] και έτσι εμποδίζει την εισβολή του εχθρού στην Ανατολία. Αν και η πραγματικότητα είναι αυτή, έως και σήμερα κανείς δεν έχει πάρει στα σοβαρά την τάξη και την παιδεία των Κούρδων.»[137]

Είναι φανερό ότι, ενώ τα βασικά όρια των γνωστών περιοχών (Ανατολία, Κουρδιστάν κλπ.) είναι ξεκάθαρα -τουλάχιστον όσον αφορά στον τρόπο με τον οποίο τα φαντάζονται οι άνθρωποι- η απουσία των σύγχρονων εννοιών (σύνορα, κράτος, εθνική ταυτότητα κλπ.) δημιουργεί αδιέξοδα στον τρόπο σκέψης τους, ακόμα και στον τρόπο σκέψης των ίδιων των πρωταγωνιστών.

Ένα από τα αδιέξοδα αυτά προκλήθηκε από τη δημιουργία της διπλής έννοιας του όρου *weten-vatan*. Η δημιουργία της διπλής έννοιας του όρου *weten-vatan* ξεκίνησε από την εφημερίδα *Kürdistan* (η οποία από ένα σημείο και έπειτα αποτελεί όργανο των Νεότουρκων), μέσα από την οποία πέρασε με επιτυχία η συγκεκριμένη

---

[135]M. S. Azîzî, «Harflerimiz ve Okuma Kolaylığı», *Rojî Kurd*, 6 Temmuz 1329 (19 Ιουλίου 1913), jimar: 2, σ. 12-13. *Rojî Kurd* (werger û tîp veguhezêrî: A. Meretowar, C. Amedî,S. Azad Aslan), İstanbul, Weşanên WAR, 2002, σ. 55-56.

[136]Όπως αναφέρει ο Mardin, η εφημερίδα *Osmanlı* έγραφε ότι η εφημερίδα *Kürdistan* θεωρεί τη γεωγραφία του Κουρδιστάν ως vatan. Βλ: Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, σ. 151. Για την Πρλ: *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 146.

[137]Bedirhan Paşazade Mikdad Midhat Bey, «Şevketlu Azametlu Sultan Abdülhamid-i Sani Hazretlerine Arzıhal-i Abidanemdir», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 146.

έννοια στην κουρδική κοινωνία, μία έννοια που εξακολούθησε να διατηρεί την ισχύ της έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.[138] Κατά τη γνώμη μας, σημείο τριβής στην προσέγγιση της διπλής έννοιας του όρου *weten-vatan* από τους Κούρδους αποτέλεσε η προσέγγιση των θεμάτων του πολιτικού Ισλάμ και της έννοιας του Οθωμανισμού. Ωστόσο, όμως, η διπλή αυτή έννοια του *weten-vatan* άνοιγε το δρόμο και δικαιολογούσε τη συμμετοχή των Κούρδων ηγετών στους Βαλκανικούς Πολέμους και στη συνέχεια στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Οθωμανός Κούρδος πρώτα ήταν μουσουλμάνος, επομένως προστάτης του *weten-vatan* του Χαλίφη, μετά Οθωμανός, επομένως προστάτης του *weten-vatan* του οθωμανικού κράτους και ύστερα Κούρδος, επομένως προστάτης του *weten-vatan* των Κούρδων. Ακόμα και οι ιδρυτές του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου [İttihad ve Terakki Cemiyeti] είχαν διπλή ταυτότητα: μία καθορισμένη από τον τόπο καταγωγής τους ταυτότητα και μία άλλη, άνωθεν ορισμένη, οθωμανική ταυτότητα. Για παράδειγμα, ο Ιμπραχίμ Τεμό [İbrahim Temo] είχε αλβανική καταγωγή, ενώ οι Αμπντουλλάχ Τζεβδέτ [Abdullah Cevdet][139] και Ισχάκ Σουκουτί [İshak Sukuti] είχαν κουρδική καταγωγή. Η παρακάτω αναφορά ανήκει στον Αμπντουλλάχ Τζεβδέτ*:*

> «Όπως βλέπετε, εγώ είμαι Κούρδος. Αγαπώ τους Κούρδους και την Κουρδικότητα. Αλλά, επειδή ενώπιων του δικαίου είμαι υπήκοος της Τουρκίας, τότε, πρώτα απ' όλα είμαι Τούρκος. Δε θέλω να εννοηθεί ότι πρέπει να ξεχαστεί η κουρδική γλώσσα ή η Κουρδικότητά μου, επειδή λέω πως είμαι πολίτης της Τουρκίας. Αντιθέτως, ο Κούρδος πρέπει να εξελίξει και να μιλήσει την Κουρδική γλώσσα και ο Αρμένιος την Αρμένικη. Όποιος νομίζει ότι αυτά θα επιφέρουν ζημιά στην Τουρκία πρέπει να είναι ξεροκέφαλος και να διακατέχεται από πνεύμα προδοσίας. Πολίτες! Η Τουρκία ανήκει σ' αυτούς που ζουν στην Τουρκία. Όλοι οι πολίτες της Τουρκίας έχουν ίσα δικαιώματα και ελευθερίες. Κανένας, μα κανένας δε θα είναι ανώτερος από κανέναν, ούτε ο

[138]«Welat-Weten», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 227-229.

[139] G. L. Lewis, «Djewdet, 'Abd Allah (Abdullah Cevdet)», *The Encyclopaedia of İslam-New Edition*, v. II., 1965, Leiden, σ. 533. Για τον Abdullah Cevdet υπάρχουν πλούσιες συλλογές και έρευνες. Βλ. μεταξύ άλλων Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet*, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1981. Mustafa Gündüz. *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, Ankara, Lotus Yayınları, 2007. Mustafa Gündüz, *İçtihad'ın İçtihadı*, Ankara, Lotus Yayınları, 2008.

Αρμένιος από τον Τούρκο, ούτε ο Τούρκος από τον Άραβα, ούτε ο Άραβας από τον Αλβανό.»[140]

«Ο δικός μας πατριωτισμός δεν έχει καμία σχέση με το γαλλικό πατριωτισμό, που τον αποκαλούν 'σωβινισμό' και πιστεύουν στην ανωτερότητα του δικού τους μιλλετιού σε σχέση με τα άλλα. Εμείς βλέπουμε και παρακολουθούμε ένα αιματοβαμμένο και δακρυσμένο memleket. Δεν είμαστε από εκείνα τα άτομα που πρώτα ρωτούν τους ανθρώπους -που ήδη δακρύζουν και υποφέρουν- για τη θρησκεία και το μιλλέτι [καταγωγή] τους και ύστερα καθοδηγούν τα αισθήματά τους. Υπάρχουν πάρα πολλές ανθρώπινες ενέργειες στις οποίες μπορούμε να προβούμε, χωρίς να ρωτήσουμε την καταγωγή των ανθρώπων. Επειδή δίνουμε πιο πολλή σημασία στους μουσουλμάνους υπηκόους μας, δε θα ήθελα να έχετε λανθασμένη αντίληψη για εμάς. Αντιθέτως, ο σκοπός μας είναι να είμαστε ενωμένοι, ελεύθεροι και, χωρίς να αποδυναμώσουμε [το κράτος], να φτάσουμε στην ευημερία.»[141]

Το συγκεκριμένο μήνυμα, το οποίο είχε ένα ξεκάθαρο πολιτικό σκοπό, να μη διαλυθεί περαιτέρω η Αυτοκρατορία, το επεξεργάστηκαν πάρα πολύ σοβαρά οι Νεότουρκοι στους πολιτικούς τους κύκλους. Τη στιγμή που οι ντόπιοι Κούρδοι ηγέτες (σεΐχηδες, αρχηγοί των νομαδικών ή μη φυλών) ταυτίζονταν με την πολιτική που ασκούσε ο Σουλτάνος στα ανατολικά εδάφη, οι Κούρδοι διανοούμενοι, ως Νεότουρκοι, επεξεργάζονταν θεωρητικά το εθνικό ζήτημα, μακριά από τον τόπο καταγωγής τους.

Υπάρχουν διάφορες αναφορές σχετικά με τις γεωγραφικές αντιλήψεις των ντόπιων ηγετών. Όπως φαίνεται μέσα από αυτές τις αναφορές, υπήρχαν οι αυθόρμητες κινήσεις των κοινωνικοθρησκευτικών ηγετών, οι οποίες είχαν ως στόχο τους την ανεξαρτησία, αλλά υπήρχε και η επανένταξη των κουρδικών φυλών στον οθωμανικό στρατό, η οποία γινόταν με ανεξάρτητες μονάδες και χωρίς καμία γεωγραφική αντίληψη.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των αυθόρμητων κινήσεων των ηγετών, με στόχο την ανεξαρτησία, ήταν το κίνημα του Σεΐχη Σιδίκ Νεχρή [Şeyh Sıddık Nehri]

---

[140]Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet*, σ. 217.

[141]Mustafa, Gündüz. *İçtihad'ın İçtihadı*, σ. 53-57.

την περίοδο 1903-1905.[142] Σύμφωνα με ένα μέλος της κεντρικής επιτροπής του Τασνακτσουτιούν, τον Garo Sasuni, την άνοιξη του 1903 η αρμένικη οργάνωση Τασνακτσουτιούν προσπάθησε να χτίσει μια γέφυρα εμπιστοσύνης και συνεργασίας μεταξύ Αρμενίων, Κούρδων και Ασσυρίων. Σε μια συζήτηση που πραγματοποιήθηκε με το Σεΐχη Σιδίκ Νεχρή, σε αυτό το πλαίσιο, ο Σεΐχης αναφέρει τα όρια που θα μπορούσε να έχει το Κουρδιστάν:

> « […] Ο τόπος μας είναι μεγάλος και άνετα θα φτάσει για τους δύο λαούς. Από το Μπάσκαλε [Başkale] και το Νορδούς [Nordus] προς το Μοσούλη [Musul] είναι δικά μας και από το Μπάσκαλε προς τα βόρεια να είναι δικά σας. Το πιο σημαντικό θέμα είναι ότι, αν θα είστε μαζί, τότε δεν βλέπω κανένα λόγο για να είμαστε εναντίον των σχεδίων σας.»

Ο Σεΐχης αποδέχεται τους όρους των Αρμενίων, ωστόσο, καταθέτει και τους δικούς του όρους:

> «[…] γ) Οι Αρμένιοι να αναγνωρίσουν, άνευ όρων, τα όρια του Κουρδιστάν, όπως τα ανάφερε ο Σεΐχης και δ) Το Τασνακτσουτιούν να προσπαθήσει να εξασφαλίσει τη βοήθεια των Ευρωπαίων για το Κουρδιστάν.»[143]

Για τη γεωγραφική θέση του Κουρδιστάν, οι περισσότερες αναφορές που έχουμε, κατά την περίοδο 1902-1908, προκύπτουν, ως επί το πλείστον, μέσα από τις δραστηριότητες των ενόπλων δυνάμεων, των ιεραποστόλων ή των αντιπροξένων *(*vice-consulate, vice-consulat*).* Όπως είναι φανερό και από τις δηλώσεις του Σεΐχη Σιδίκ Νεχρή, δεν υπάρχουν σύγχρονες κουρδικές οργανώσεις, όπως αυτές τύπου Αρμενίων, οι οποίες να δρουν στις περιοχές όπου κατοικούν κουρδικοί πληθυσμοί ή αλλού. Η ανυπαρξία κουρδικών θεσμών έως το 1908, είτε με τη μορφή οργανώσεων είτε με τη μορφή εντύπων [όπως αναφέρεται παρακάτω η εφημερίδα *Kürdistan* σταμάτησε να εκδίδεται το 1902], έχει άμεση σχέση με το Κομιτάτο της Ένωσης και Προόδου [I.T.C.].

Οι Κούρδοι διανοούμενοι, οι οποίοι είχαν μορφωθεί με τα πιο σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα της εποχής, ήταν ενεργά μέλη των Νεότουρκων, εξαρτημένα από τα προγράμματα των ομάδων (όπως αυτές των Σαμπαχαντίν Μπέη

---

[142]Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy'dan günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, İstanbul, Med Yayınları, 1992 (1η έκδοση Βηρυτός, εκδόσεις Hamazkayin, 1962), σ. 204-207.

[143]Στο ίδιο.

[*Sabahaddin Bey*] και Αχμέντ Ριζά Μπέη [*Ahmed Rıza Bey]),* στους κόλπους των οποίων δρούσαν. Έτσι, μετά από το Συνέδριο των Νεότουρκων το 1902 και τη διάσπαση της οργάνωσης,[144] η εφημερίδα *Kürdistan,* σύμφωνα με το νέο πρόγραμμα της ομάδας του Σαμπαχαντίν Μπέη, σταμάτησε να εκδίδεται.[145]

Στις πρώτες οργανωμένες κινήσεις των Κούρδων, μετά την ανακοίνωση του 2ου Συντάγματος, μπορεί κανείς να διακρίνει την άμεση σχέση τους α) με τις κυβερνώσες ομάδες και β) με τα κυρίαρχα ρεύματα της διανόησης. Ο πρώτος και ο μεγαλύτερος κουρδικός σύλλογος, ο οποίος ήταν ενταγμένος στο ευρύτερο πλαίσιο του Κουρδικού Συλλόγου της Έγερσης και Ένωσης [Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti] και λειτουργούσε ως φορέας της 'επίσημης' στάσης των Κούρδων, ήταν σε απόλυτη συνεννόηση και είχε άψογη συνεργασία με τους Κυβερνώντες, αφού συμμετείχε φανερά και στην κατάρτιση του Οθωμανικού Πολιτεύματος. Ο Αχμέντ Τζεμίλ [Ahmed Cemil], αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi,* του επίσημου οργάνου του Κουρδικού Συλλόγου της Έγερσης και Ένωσης, συμπεριέλαβε το «Κουρδιστάν» στην περιγραφή της «Μεσοποταμίας» -της οποίας το μέγεθος είχε υπολογίσει με μαθηματική ακρίβεια- χωρίς, όμως, σε αυτή του την προσπάθεια, να αναφερθεί έστω και στα πιθανά όρια του «Κουρδιστάν». Σύμφωνα με τον ίδιο:

> «Στην περιοχή της Μεσοποταμίας, η οποία βρίσκεται μεταξύ της Δαμασκού, του Ιράκ και του Κουρδιστάν, η μεγαλύτερη απόσταση είναι αυτή από το Ντιάρμπεκιρ έως τη Βαγδάτη, περί τα 700 χιλιόμετρα. Το πλάτος της, από τη Μοσούλη έως τις πηγές του ποταμού Χάμπουρ, είναι περίπου 200 χιλιόμετρα και αυτή η εύφορη και δοξασμένη περιοχή έχει 140 χιλιάδες τετραγωνικά μέτρα έκταση […]

[144] Για τη διάσπαση της οργάνωσης βλ. επίσης δύο αποκόμματα από εφημερίδες που εκδόθηκαν τις επόμενες ημέρες του Συνεδρίου, με την ανάλυση των γεγονότων και τις απόψεις των συνέδρων. CADN, Constantinople E-127, «Reform in Turkey. The Congress in Paris. Text of the Resolutions», *Standart,* 11 Fevrier 1902 και «Les Jeunes-Turcs», *Le Temps,* 27 Janvier 1902

[145]CADN, Constantinople E-125. «Ημερομηνία [του Συνεδρίου]: 27-29 Δεκεμβρίου 1907. Προκήρυξη/Κοινοποίηση του Συνέδριου των Οθωμανικών Αντιπολιτευτικών Στοιχείων που συγκεντρώθηκαν στην Ευρώπη. Οι υπογράφοντες: Ittihad ve Terakki (Sura-yi Ummet ve Mesrevet), Dashnaktsutyun (Droshag), Istirak-i Sahsi – Adem-i Merkeziyet ve Anayasal Osmanlı Birligi (Terakki), Αιγυπτιακή Εβραϊκή Επιτροπή (Lavera), Εφημερίδα Hilafet, Εφημερίδα Armenia/Hayrenik, Ahd-i Osmani». Σε αυτή την προκήρυξη του 1907 υπάρχουν σχεδόν όλες οι οργανώσεις της αντιπολίτευσης, αλλά δεν υπάρχει καμία κουρδική οργάνωση ή κανένα κουρδικό όνομα. Ευχαριστώ τον Yektan Türkyılmaz για τη μετάφραση της προκήρυξης από την Αρμένικη γλώσσα.

Κάποτε οι κυρίαρχες πόλεις αυτής της περιοχής ήταν το Ντιάρμπεκιρ, η Μοσούλη, το Μεγιάφαρκιν [Meyyafarqîn - Silvan, η σημερινή κωμόπολη του Ντιάρμπεκιρ], το Χισν-ι Κέϊφα [Hısn-ı Keyfa], η Rakka, η Ρούχα [Ruha- η σημερινή Ούρφα ή η ιστορική Έδεσσα], η Τζεζιρέιμπν-ιομέρ [Cezîreiibniömer] και σε αυτά τα ιερά εδάφη περνούν τα ποτάμια Habur, Celâb, Çağçağ, Belîh, Zırkan, Cercib, Sıncar, Cerrah και Vadiahmer, τα οποία εκβάλλουν στους ποταμούς Τίγρη και Ευφράτη […]»[146]

«[…] Όπως είναι γνωστό, οι ανατολικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οι δυτικές περιοχές της Περσίας [Irayezmin], από το βορρά έως το νότο, σχεδόν από το Αραράτ έως τον Κόλπο της Βασόρας κατοικούνται από Κούρδους. Παρόλο που στο οθωμανικό κομμάτι βρίσκονται και Αρμένιοι και στο Ιρανικό κομμάτι Τούρκοι και Ατζέμιοι, μπορούμε να πούμε ότι η πυκνότητα των κουρδικών στοιχείων επικρατεί μεταξύ των περιοχών του Ερζερούμ, του Τεβρίζ, του Σιράζ, της Μοσούλης και ξανά του Ερζερούμ.»[147]

Η οριοθέτηση των περιοχών με μαθηματική ακρίβεια οφείλεται στο γεγονός ότι ο Κουρδικός Σύλλογος της Έγερσης και Ένωσης, ως η μεγαλύτερη κουρδική οργάνωση, υποστήριζε το παλιό πρόγραμμα της ομάδας του Σαμπαχαντίν Μπέη περί της Αποκέντρωσης [*Adem-i merkeziyet*].[148] Η υποστήριξη του συγκεκριμένου προγράμματος μπορεί να σήμαινε αντίθεση με το I.T.C., αλλά ο Κουρδικός Σύλλογος της Έγερσης και Ένωσης ήταν εκτός αυτού του πλαισίου.[149] Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της Αποκέντρωσης, η οθωμανική χώρα θα έπρεπε να υποδιαιρείται ανάλογα με τους πληθυσμούς και τις ιδιαιτερότητες των περιοχών. Με την εν μέρει παραχώρηση οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής αυτονομίας στους άλλους λαούς του οθωμανικού κράτους (anâsır-ı muhtelife), θα ανανεωνόταν η αφοσίωσή τους στο κέντρο, το οποίο με τη σειρά του θα αποφορτιζόταν από τα κοινωνικά και οικονομικά

[146]Ahmed Cemil, «Osmanlı Amerikası», *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* (ed. M. Emîn Bozarslan), Uppsala, Weşanxana Deng, Uppsala 1998, σ. 12-15.

[147]Baban İsmail Hakkı, «Kürdlerin Mevki-i Coğrafi ve Siyasisi», *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* (ed. M. Emîn Bozarslan), σ. 183.

[148]Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 2002, σ. 9. Η έκφραση *Adem-i merkeziyet* κυριολεκτικά σημαίνει «η αυτοδιοίκηση των μονάδων από τα δικά τους όργανα».

[149]*Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* (ed. M. Emîn Bozarslan), Uppsala 1991, σ. 40-41. Σε αυτές τις σελίδες βρίσκεται η κεντρική ανακοίνωση της οργάνωσης. Σύμφωνα με την τελευταία παράγραφο της ανακοίνωσης, ο Κουρδικός Σύλλογος συμφωνεί με το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου σε όλα εκτός από το θέμα της Αποκέντρωσης. Φαίνεται ότι η κουρδική οργάνωση προσεγγίζει τα πολιτικά θέματα με πραγματιστική αντίληψη και προσπαθεί να τηρεί ξεκάθαρα τις πολιτικές ισορροπίες.

βάρη.[150] Ο Κουρδικός Σύλλογος της Έγερσης και Ένωσης, εξαιτίας αυτών των αντιλήψεων, χρειαζόταν να έχει μια ξεκάθαρη τοποθέτηση στο εδαφικό ζήτημα, προκειμένου να μπορέσει να έχει και μία συγκεκριμένη στόχευση στον αγώνα του.

Την ίδια περίοδο (1908-1909) εκδιδόταν άλλη μία κουρδική εφημερίδα, με την ονομασία *Şark ve Kürdistan* [Ανατολή και Κουρδιστάν], η οποία, έχοντας την ισλαμική κοσμική αντίληψη, δυσκολευόταν να τοποθετηθεί με σαφήνεια απέναντι στα γεγονότα που αφορούσαν στο Κουρδιστάν. Η στάση της θα μπορούσε να εξηγηθεί βάσει της κλασικής ισλαμικής σουνιτικής οπτικής, γι' αυτό και οι προσεγγίσεις της κινούνταν στις παρυφές της θεωρίας της Ούμμας (Ummet).

> «Όλος ο κόσμος ξέρει ότι η γεωγραφική πηγή της όλης Κουρδικότητάς μας και της Τουρκίας είναι η Ανατολή [Şark] και η Ανατολή είναι το όνειρο της ευημερίας όλων μας.»[151]

Όσον αφορά στο θέμα μας, η καινοτομία της *Şark ve Kürdistan*, σε επίπεδο κουρδικής πολιτικής, ήταν ο διαχωρισμός των λέξεων *memleket* και *weten-vatan*. Σύμφωνα με τη *Şark ve Kürdistan*, το *memleket* ήταν οι περιοχές των Κούρδων και ταυτόχρονα ο τόπος γέννησής τους, δηλαδή το Κουρδιστάν[152], ενώ το *weten-vatan* ήταν, με την ευρύτερη έννοια, ο τόπος των μουσουλμάνων, του Χαλίφη, δηλαδή η Οθωμανική Αυτοκρατορία.[153]

Παρατηρούμε ότι το οθωμανικό *memleket* του Αμπντουλλάχ Τζεβδέτ,[154] που αντιστοιχούσε σε όλα τα ιερά εδάφη του οθωμανικού κράτους, μεταμορφώθηκε στα χέρια των αρθογράφων της *Şark ve Kürdistan* σε περιοχή των Κούρδων. Η θέαση του μουσουλμανικού κόσμου μέσα από το πρίσμα της Ούμμας πήγαζε από μία αντίληψη που διευκόλυνε την εφημερίδα, μια αντίληψη σύμφωνα με την οποία ο μουσουλμανικός κόσμος είναι ενιαίος και δεν μπορεί να διασπαστεί βάσει των εθνικών διεκδικήσεων. Επομένως, η συσπείρωση θα έπρεπε να γίνει γύρω από το

---

[150]Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1996, σ. 18.

[151]Bedri, «Medeniyet-i Şarkiye –3», *Şark ve Kürdistan*, no. 5, 22 Teşrinisani 1324/5 Δεκεμβρίου 1908, σ. 1

[152] M. Bedri, «Kürdler ve Asrî İctima-i», *Şark ve Kürdistan*, no. 2, 10 Teşrinisani 1324/24 Νοεμβρίου 1908, σ. 2. M. Bedri, «Şark ile Garb», *Şark ve Kürdistan*, no. 2, 10 Teşrinisani 1324/24 Νοεμβρίου 1908, σ. 2-3.

[153]«Vatan», *Şark ve Kürdistan*, no. 5, 22 Teşirinisani 1324/5 Δεκεμβρίου 1908, σ. 2

[154] Mustafa, Gündüz. *İçtihad'ın İçtihadı*, σ. 53-57.

Χαλίφη. Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι, το ίδιο χρονικό διάστημα, η εφημερίδα *Şark ve Kürdistan* φιλοξενούσε, όλο και περισσότερο, τους συγγραφείς της οργάνωσης *El İslam.*[155]

Η εν λόγω προσέγγιση της εφημερίδας *Şark ve Kürdistan*, πάντως, δε φαίνεται ότι έγινε αντικείμενο ιδιαίτερης αμφισβήτησης από τους κόλπους των Κούρδων διανοουμένων και κυρίως από το αναγνωστικό κοινό της εφημερίδας *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi*. Άλλωστε, οι λέξεις *memleket* και *weten-vatan* υπήρχαν ήδη στην καθομιλουμένη, αυτό που δεν είχε γίνει ήταν η πολιτικοποίησή τους.

Η πορεία που είχε ξεκινήσει να διαγράφει στην περιπέτεια της κουρδικής διανόησης ο ρομαντικός Ναμίκ Κεμάλ [Nâmık Kemâl], στα χρόνια του 1ου Συντάγματος (1865-76), περνούσε άλλη μία φάση, με πρωταγωνιστή τον πιστό του ακόλουθο, τον Μαχμούντ Μπεντρή της Μαλατίας [Malatyalı Mahmud Bedri]. Προκειμένου, όμως, να κατανοήσουμε καλύτερα την προσπάθεια των Κούρδων διανοουμένων να ερμηνεύσουν την έννοια της πατρίδας, θα βοηθούσε πολύ να δούμε τι πίστευε ο Ναμίκ Κεμάλ για το *vatan*.

Εκτός από ορισμένες, υποκειμενικές προσεγγίσεις συγκεκριμένων τούρκων μελετητών, σχεδόν όλοι οι μελετητές της εποχής συμφωνούν ότι ο Ναμίκ Κεμάλ δεν ήταν βέβαιος για την έννοια της λέξης *vatan*, αφού κάθε φορά που τη χρησιμοποιούσε απέδιδε σε αυτή διαφορετική σημασία. Οι λέξεις - κλειδιά που χρησιμοποιούσε για την ερμηνεία της ήταν οι εξής: «vatan» [βατάν – πατρίδα], «Osmanlı» [Οθωμανός],[156] «ümmet» [ούμμα], «Türk» [Τούρκος],[157] «millet» [μιλλέτι][158] και «kavm» [φυλή, φαμίλια].

Το γεγονός αυτό, σύμφωνα με τον Mardin, οφείλεται αφενός στην επιρροή που άσκησε ο Ernest Renan στον Κεμάλ και αφετέρου στη συναισθηματική φόρτιση που του προκαλεί το συγκεκριμένο θέμα. Μάλιστα, ο Mardin κατέδειξε και την ομοιότητα

[155] Γενικότερα για την εφημερίδα της *Şark ve Kürdistan* και τη σχέση της με την οργάνωση *El İslam* βλ: Murat Issı, «Bir Osmanlı Kürt Aydını Malatyalı Bedri», *Toplumsal Tarih*, Ağustos 2011, no. 212, σ. 30-37.

[156] Namık Kemal, «Hubbu'l- Vatan», *Hürriyet*, 29 Ιουνίου 1868, σ. 1.

[157] Στο ίδιο.

[158] Στο ίδιο.

των άρθρων του Ernest Renan «Qu'est-ce qu' une nation?»[159] και του Ναμίκ Κεμάλ «Βατάν [Vatan]».[160]

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Κεμάλ δε βλέπει το *vatan* μόνο ως μία γεωγραφική ενότητα, αλλά και ως ένα μέρος όπου υπάρχουν οι νεανικές αναμνήσεις, οι βιωμένες παραδόσεις, οι ιστορίες των προγόνων κάθε ανθρώπου.[161] Βέβαια, ο Κεμάλ, όταν έγραφε αυτά τα κείμενα, ήταν πρόσφυγας και ήταν λογικό, υπό τις δεδομένες συνθήκες, να κυριαρχούν οι συναισθηματικοί δεσμοί του με το παρελθόν. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, τα πιο ώριμα άρθρα του γράφτηκαν αφότου επέστρεψε στα πάτρια εδάφη.

> «Ο άνθρωπος αγαπά το βατάν του, διότι βατάν δεν είναι μονάχα τα σύνορα που χάραξε ένας γραμματέας ή ένας έμπορος, είναι και μια ιερή ιδέα που εμπεριέχει το μιλλέτι, την ελευθερία, τα συμφέροντα, την αδελφοσύνη, την οικονομία, την κυριαρχία, το σεβασμό στους προγόνους και στην οικογένεια, τη νεανική αγάπη κλπ.»[162]

Παρατηρήστε την ομοιότητά των παραπάνω λεγομένων με τα ακόλουθα λόγια των Νεότουρκων:

> «Το βατάν δεν είναι μονάχα η περιοχή που γεννηθήκαμε. Εάν ενώσουμε τη θρησκεία, τη γλώσσα, την περιουσία, τα ήθη και έθιμα, τα δίκαια των γονέων μας με ολόκληρο το κράτος και την τάξη [του κράτους] και το Σουλτανάτο, τότε μπορούμε να δημιουργήσουμε το βατάν.»[163]

Παράλληλα, αντί του όρου *βατάν [vatan]*, συχνά χρησιμοποιούνταν ο όρος *Οθωμανός [Osmanlı]*. Η εννοιολογική ταύτιση των δυο όρων από τους Κούρδους διανοούμενους, όμως, δεν ήταν συμβατή με τον Οθωμανισμό και οι απόπειρες γεφύρωσης του εννοιολογικού χάσματος δημιουργούσαν ακόμα μεγαλύτερη σύγχυση. Σύμφωνα με τον Ναμίκ Κεμάλ, εφόσον το Σύνταγμα ήταν συμβατό με το

[159]Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemâl ve İbret Gazetesi*, İstanbul 1997, σ. 265.

[160] Namık Kemal, «Vatan», *İbret*, 12 Μάρτιο 1873 και Özön, σ. 263.

[161]Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğusu,* İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, σ. 362.

[162]Namık Kemal, «Vatan», *İbret*, 12 Μάρτιο 1873. Özön, σ. 265. Mardin, σ. 362.

[163]Mardin, *Jön Türklerin siyasi fikirleri*, σ. 215-216

Κοράνι, η θέση των μη-μουσουλμάνων στα meclis[164] έπρεπε να είναι υποδεέστερη. Ωστόσο, ο ίδιος απέδιδε και στους δυο όρους την έννοια του συνόλου των ανθρώπων που ζούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ανεξαρτήτως γλώσσας, εθνοτικών καταβολών, θρησκείας ή δόγματος. Αν λοιπόν το *vatan* ήταν η κοινή ταυτότητα όλων, τότε σύμφωνα με τον Κεμάλ, όλοι ήταν Οθωμανοί.[165]

Την ίδια στιγμή, η έννοια του μιλλέτ, όπως αυτή εμφανίζεται στα κείμενα του Κεμάλ, είναι ασταθής: «Οι Τσερκέζοι ανήκουν στο ίδιο μιλλέτι με τους Τούρκους» έγραφε.[166] Σε αυτό του το άρθρο, ο Κεμάλ υποστηρίζει ότι οι Τούρκοι είναι *ümmet* (ούμμα) και ότι έχουν καταφέρει να αποδείξουν ότι είναι «δάσκαλοι του κόσμου». Στο ίδιο άρθρο, άλλες φορές το *vatan* αναφέρεται στα σύνορα που διοικεί ο Χαλίφης Ömer [ο Ομέρ είναι ο δεύτερος κατά σειρά Χαλίφης, μετά τον προφήτη του ισλαμικού κόσμου] και άλλες φορές στα σύνορα που διοικεί ο Σουλτάνος Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής, περίπου μετά από μία χιλιετία. Επίσης, στο πλαίσιο του άρθρου αυτού, καταθέτει και την άποψη του ότι οι Οθωμανοί είναι ανώτεροι από τους Ρωμαίους, γιατί κατάφεραν να διαφυλάξουν καλύτερα την πολιτισμική τους ταυτότητα.[167]

Στο τελευταίο έργο του Κεμάλ, με τίτλο *Vatan yahud Silistre* (1873),[168] η έννοια του *vatan* ταυτίζεται με την πατρίδα των Τούρκων, η οποία, όμως, ως γεωγραφικός χώρος βρίσκεται σε αδιάσπαστη ενότητα με το ένδοξο παρελθόν και τον ηρωισμό των Τούρκων. Η έννοια αυτή που αποδίδεται στο *vatan* είναι συναφής με τον Οθωμανισμό και γι' αυτό οι δυο όροι χρησιμοποιούνται παράλληλα / εναλλακτικά.

Οι Κούρδοι, με τη σειρά τους, μετέφεραν αυτές τις ιδέες του Κεμάλ στις συζητήσεις για τη νέα κουρδική πολιτική, εντός του Νεοτουρκικού κινήματος, χωρίς, όμως, να τις προσαρμόσουν στην ιδιαίτερη περίπτωση του κουρδικού ζητήματος.

---

[164] Ακόμα κι όταν ιδρύονται τα *meclis* για την προετοιμασία του Συντάγματος, η θέση του Kemal για τους μη-μουσουλμάνους παραμένει σταθερή. Για τις συζητήσεις στη Βουλή, βλ. Mümtaz'er, Türköne. *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, Ankara, Lotus Yayınları, 2003 σ. 101.

[165]Nâmık Kemâl, «Usul-i Meşveret», *Hürriyet*, 23 Νοεμβρίου 1868.

[166]Πρωτοσέλιδο, *Hürriyet*, 10 Μαΐου 1868.

[167]«Devlet-i Aliyye», *Hürriyet*, 24 Αυγούστου 1868.

[168] Namık Kemal, *Vatan Yahud Silistre*, (haz: Mustafa Nihat Özön), İstanbul, Remzi Kitabevi, 1972.

Μία από αυτές, τις μη επεξεργασμένες ιδέες, αφορούσε το αν το *vatan-weten* ανήκει στους Οθωμανούς, όπως ανάφερε ο Κεμάλ, και το που είναι αυτό το *vatan-weten*.

Οι πρώτες θεωρητικές προσεγγίσεις που πραγματοποιούνται από την πλευρά των Κούρδων εμφανίζονται στις σελίδες της εφημερίδας *Kürdistan*. Συγκεκριμένα, στο κύριο άρθρο του 27ου τεύχους, ο αρχισυντάκτης της εφημερίδας αναφέρει, γράφοντας στα κουρδικά, ότι *vatan-weten* είναι το Κουρδιστάν, αλλά όταν το άρθρο το μεταφράζει στα τουρκικά, το *vatan-weten* αναφέρεται ως «τα οθωμανικά εδάφη». Ας δούμε πώς εμφανίζεται η κουρδική εκδοχή.

> «Κουρδικέ Λαέ! Ξέρεις ότι όλα τα μιλλέτ εργάζονται για το δικό τους καλό. Το άσχημο για τους Κούρδους είναι ότι πάντα ζούσαν για το καλό των άλλων. Τι καλοσύνη έχετε δει από τους Τούρκους, που τόσα χρόνια εργάζεστε γι' αυτούς; Σπάνια σας δίνουν διάφορους τίτλους για να ξεχνάτε τις τυραννίες που έχετε αντιμετωπίσει. Για τούτη την κυβέρνηση σκοτώθηκαν τόσοι Κούρδοι, αλλά ακόμα και τώρα, κανένας Κούρδος δεν έχει εργαστεί για το καλό του weten. Διότι έχουμε συνηθίσει να εργαζόμαστε για τους ξένους.
>
> Πριν πεντακόσια χρόνια δεν υπήρχαν Τούρκοι στο δικό μας weten. Όλοι οι Τούρκοι ήρθαν στο δικό μας weten από το Τουράν [Turan] και τώρα κυριαρχούν. Ο Σουλτάνος τους, ο δολοφόνος, έχει πάρει τον τίτλο του Χαλίφη και έτσι προσπαθεί να δικαιολογήσει κάθε είδους τυραννία. Στην πραγματικότητα, όμως, αυτές οι πράξεις δεν συνάδουν με ένα Χαλίφη, γι' αυτό, σύμφωνα με το Ισλάμ, πρέπει να αντικατασταθεί. Εσείς, βέβαια, δεν το γνωρίζετε αυτό, γιατί η κυβέρνηση σας έχει αφήσει αμόρφωτους.»[169]

Αυτές οι ριζοσπαστικές ιδέες προέρχονταν από το τυπογραφείο των Νεότουρκων και απευθύνονταν στους Κούρδους. Στην τουρκική εκδοχή του ίδιου άρθρου, η συγκεκριμένη παράγραφος δεν υπάρχει. Στη θέση της εμφανίζεται μια κοινωνιολογική προσέγγιση της σχέσης του ατόμου με την κοινωνία και στη συνέχεια με το *vatan* του, όπου *vatan*, σε αυτήν την περίπτωση, δεν είναι το Κουρδιστάν, αλλά αόριστα «εκεί που ζούνε οι Κούρδοι». Η απόδοση της συγκεκριμένης έννοιας του *vatan* ταυτίζεται με αυτή των Νεότουρκων.[170]

---

[169] *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. II, σ. 471-472

[170] *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. II, σ. 475-477

Ο Κούρδος Μαχμούντ Μπεντρή της Μαλατίας, ως στέλεχος της ομάδας των Νεότουρκων που ήταν στο Παρίσι (του Αχμέντ Ριζά),[171] υιοθέτησε την έννοια του *weten*, ως το έδαφος των Οθωμανών και στη συνέχεια των Τούρκων. Μάλιστα, όλες του σχεδόν οι πράξεις ήταν συμβατές με τις πολιτικές του ιδέες, οι οποίες απηχούσαν στρατιωτικές αντιλήψεις. Έτσι εξηγείται και το γεγονός ότι υιοθέτησε την άποψη του *Riza*, ο οποίος υποστήριζε ότι στόχος του Οθωμανικού στρατού δεν πρέπει να είναι πλέον οι κατακτήσεις (*fetih-gaza*), αλλά η προώθηση του πατριωτισμού (*vatanseverlik*).[172]

Σύμφωνα με κείμενα άλλων Κούρδων -κάποιοι από τους οποίους προέρχονταν από τους κόλπους των Νεότουρκων και κάποιοι όχι- η σύζευξη των γεωγραφικών και ιστορικών εννοιών που αποδίδονταν στο *weten-vatan* είχε ξεκινήσει από τη γέννηση του Ισλάμ, αλλά η πολιτικοποίησή της είχε ως σημείο αναφοράς τον *Εχμεντέ Χάνι* του 16^{ου} αιώνα.

Σχεδόν ένα μήνα μετά από το άρθρο της *Şark ve Kürdistan* με τίτλο "*Vatan*", δημοσιεύθηκε ένα άλλο άρθρο στην *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* με τίτλο "*Weten και Ενότητα των Κούρδων*". Σε αυτό το δίγλωσσο άρθρο του Hayali οι έννοιες είναι σαφείς. Ο συντάκτης, χωρίς να κάνει αναφορές στο *memleket*, συμφωνεί με όσους υποστηρίζουν ότι το *weten* ταυτίζεται με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και εκφράζει την άποψή του ότι η πολιτικοποίηση των γεωγραφικών χώρων των ετερογενών κουρδικών πληθυσμών, ως *weten*, θα πραγματοποιηθεί, αφού απογοητευτούν οι περισσότεροι Κούρδοι από το οθωμανικό *weten*. Γράφει λοιπόν ο Hayali:

> «Weten, είσαι τόσο ωραίο και ιερό! Ο ανθόκηπός σου αποτελείται από τους μάρτυρές μας. Οι υάκινθοι και οι βασιλικοί σου ποτίζονται με τα δάκρυα των ηρώων μας […] Η καταπίεση του Ιστιμπντάντ [Istibdad - η περίοδος του Αμπντουλχαμίντ Β'], όμως, σε άφησε αδύναμο, σκότωσε τα παιδιά σου, γκρέμισε ό,τι υπάρχει και δεν άφησε τίποτα [που να θυμίζει] χαρά και ευτυχία.

[171] Paris'ten gelen Malatyalı yüzbaşı Bedri, «İsabet», *Şark*, No. 26, 1 Eylül 1324 / 14 Σεπτέμβρίου 1908, σ. 2.

[172] Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, σ. 215-216.

Weten, ό,τι έπαθες οφείλεται στην αμορφωσιά των Κούρδων. Η τυραννία του κράτους δημιούργησε εχθρότητα μεταξύ μας και μας έμαθε πώς μπορούμε να δολοφονήσουμε ο ένας τον άλλον.

Σήμερα τα παιδιά και οι οικογένειες των τυράννων ζουν στα αρχοντικά, στα παλάτια, αλλά τα δικά μας παιδιά και οι οικογένειές μας πεθαίνουν από πείνα και δυστυχία στους δρόμους, με βροχές και χιόνια.

Αν η καταπίεση ήταν έργο των υπαλλήλων και όχι του ίδιου του Φαραώ, τότε μπορεί να θεωρούσαμε ότι είναι ανθρώπινο να σκύβουμε το κεφάλι μας και να ελπίζουμε ότι θα περάσει. Αλλά όχι, ήταν ο ίδιος που κατέστρεφε τα μέρη μας, άφηνε τις γυναίκες μας χήρες και τα παιδιά μας ορφανά. Και από την άλλη, μας παρουσίαζε στα μάτια του κόσμου σαν κλέφτες και ανίκανους.

Αχ Weten, οι τύραννοι πρώτα άφησαν τους Κούρδους αμόρφωτους, ύστερα μας στέρησαν το εμπόριο και την αγροτιά. Έκαναν ό,τι ήθελαν στο όνομά μας, αλλά πάντα έλεγαν τα αντίθετα. Δεν τους πέρασαν ποτέ από το μυαλό τα ονόματα του Αλλάχ και του Προφήτη.

Με τη βοήθεια του Κομιτάτου [Cem'îyeta İttihadê], την υποστήριξη του Στρατού ξαναφέραμε το Σύνταγμα [Kanun-i Esasi] και έτσι η τυραννία εξαφανίστηκε. Το πολύτιμο Κοινοβούλιό μας επιτέλους συνεδρίασε. Ο Αλλάχ να τους φυλάει και να τυφλώσει τα μάτια των τυράννων.

Οι Κούρδοι είναι μία μεγάλη *εθνότητα* [*kavm*],[173] μέσα στις *εθνότητες* [*kavm*] των Οθωμανών και είναι τολμηροί, θρησκευόμενοι, γενναιόδωροι άνθρωποι. Πότε έγινε πόλεμος και οι Κούρδοι ιππείς δεν ήταν έτοιμοι στα σύνορα του *weten* ή δεν έχυσαν το αίμα τους για την προστασία του ιερού *weten*, την τιμή του μιλλετιού και το μεγαλείο της θρησκείας; Πότε απέστρεψαν το πρόσωπό τους από τις μάχες και δεν απέδειξαν ότι προσπαθούν, ότι είναι ηθικοί και ότι αγαπούν τη θρησκεία, αφήνοντας έτσι ανάξιο όνομα στην ιστορία;

Εσείς Κούρδοι! Αγαπήστε το *weten* σας. Διότι η θρησκεία προστάζει την αγάπη του *weten*.

[173] Το κείμενο είναι στα κουρδικά και η συγκεκριμένη έννοια έχει γραφτεί ως *qawm*. Όλες οι επισημάνσεις ανήκουν σ'εμάς.

> Εσείς, οι φημισμένοι ουλεμάδες, οι εξουσιαστές και οι πλούσιοι των Κούρδων! Να ξέρετε πολύ καλά ότι η συνέχεια του *kavm* μας και η ασφάλεια του *weten* εξαρτώνται από την ενότητα και την προσπάθειά σας.»[174]

Σε σύγκριση με τους Οθωμανούς διανοούμενους, οι οποίοι προσπαθούσαν να είναι πρωτοπόροι υποστηρικτές του Τουρκισμού και είχαν στην πλειοψηφία τους καταγωγή από την Καυκασία ή τη Ρούμελη [Rumeli], όλοι σχεδόν οι Κούρδοι διανοούμενοι είχαν κουρδική καταγωγή. Βέβαια, μετά την απώλεια των βαλκανικών εδαφών (και την πιθανότητα απώλειας και της Καυκασίας), μπορούμε να πούμε ότι η ψυχοκοινωνική κατάσταση των Κούρδων διανοουμένων, προς αναζήτηση μιας νέας πατρίδας, επηρεάστηκε βαθιά, έως και τις αρχές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Εκείνη τη στιγμή, υπέρτατο καθήκον όλων των διανοουμένων ήταν η προσπάθεια να μην προστεθεί στις απώλειες και αυτή της Ανατολής.[175]

Ο αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Şark ve Kürdistan* το 1908, ο Κούρδος Μαχμούντ Μπεντρή της Μαλατίας, ο οποίος ήταν και τακτικός αρθογράφος της εφημερίδας *Kürd Teavun ve Terakki Gazetesi* το 1908, την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, θα εκφράσει την γνώμη του, ως Οθωμανός πατριώτης, με τον εξής τρόπο:

> «Έχω έναν καλόγερο ο οποίος έχει δέσει όλες τις στεναχώριες του μέσα στην καρδιά μου. Τελικά έχασα τη Ρούμελη που περίμενα, με μεγάλη θλίψη. Όχι μόνο αυτό. Και εκείνο το ένδοξο Ανατολή [Şark], που έτρεμαν όλοι κάποτε μπροστά του. Τώρα πια κρύβομαι πίσω από την κουρτίνα της ντροπής. Φοβάμαι μήπως πέσω στις πολιτικές παγίδες των δρόμων στους οποίους περπατούσαμε επί επτά αιώνες. Εκείνα τα μέρη, τώρα πια, είναι ένα μακρινό, κοιμισμένο όνειρο […] τρέμω για τα βαρέλια των μπαρουτιών που κάποτε είχαμε θάψει!»[176]

---

[174]*Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* (ed. M. Emîn Bozarslan), σ. 391-395. Ταυτόχρονα, δημοσιεύθηκε σειρά άρθρων με τον ίδιο τίτλο, σε μια άλλη κουρδική εφημερίδα, η οποία, χωρίς να αναφέρει τη λέξη Κουρδιστάν, ακολουθεί την ίδια γραμμή. Βλ: «Vatan», *Dicle*, 28 Şubat 1327/13 Μαρτίου 1911, no. 1, σ. 4. «Vatan», *Dicle*, 7 Mart 1327/20 Μαρτίου 1911, no. 2, σ. 2. «Vatan», *Dicle*, 14 Mart 1327/27 Μαρτίου 1911, no. 3, σ. 2.

[175]Sezgi Durgun, σ. 92-93

[176] M. Bedri. *Zamanın Siyaha Boyadığı İkinci Kırmızı Kitab*, İstanbul, Cihan matba'ası, Kütübhaneyi Ma'rifet 1329, σ. 9. Ο ίδιος ο M. Bedri, έχοντας συνειδητοποιήσει τη διπλή έννοια που έχει το *vatan-weten*, στα ύστερα χρόνια, θα αναλάβει ενεργό ρόλο στο πλευρό του Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ.

Το κουρδικό περιοδικό *Rojî Kurd*, η οποία κυκλοφορεί ως το επίσημο περιοδικό του Συλλόγου Κούρδων Φοιτητών – Hêvî [Ελπίδα], στη σκιά του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, το 1913, γράφει στο πρωτοσέλιδό του:

> «Κάτω από τον ακίνητο και κοιμισμένο ουρανό της Ανατολής υπάρχει ένας ξεχασμένος λαός που λέγεται Κούρδοι.
>
> Οι Κούρδοι πρέπει να παραδεχτούν ότι έχουν μείνει αρκετά μακριά από τον πολιτισμένο κόσμο, δεν έχουν δει, εδώ και πολλά χρόνια, το φως της εκπαίδευσης, του πολιτισμού και δεν έχουν συναντήσει ούτε την επιστήμη. Δεν τους πρόλαβε κανένα επιδέξιο χέρι, για να τους εκπαιδεύσει σε αυτό το βαθύ σκοτάδι της αμορφωσιάς. Οι Κούρδοι, σε αυτά τα εφιαλτικά χρόνια, έμεναν αφοσιωμένοι στα σπαθιά και στο έδαφός τους. Ναι, όντως, το σπαθί και το έδαφος είναι σημαντικά για τη ζωή ενός μιλλέτ, ενός qawm και κυρίως των Κούρδων»[177]

Σε μία άλλη σελίδα, αυτού του ίδιου, του πρώτου τεύχους του περιοδικού *Rojî Kurd*, αναφέρονται, όχι μόνο τα όρια του Οθωμανικού Κουρδιστάν, αλλά και οι πόλεις στις οποίες οι Κούρδοι πληθυσμιακά αποτελούν την πλειοψηφία.

> «Όσο είναι δυνατόν, θέλω να παραθέσω τις πόλεις -μέσα στην κυριαρχία του Οθωμανικού κράτους- όπου ζουν οι Κούρδοι ως πλειοψηφία, όπως είναι αυτές της Μοσούλης, του Βαν, του Ντιάρμπεκιρ, του Χαρπούτ και του Ερζερούμ και αυτές, όπου δεν αποτελούν πλειοψηφία, σε μερικές περιοχές όπως είναι αυτές του Χαλεπιού, της Δαμασκού, της Βαγδάτης, του Σίβας.»[178]
>
> «Σύμφωνα με τον Αμπντουλλάχ Τζεβδέτ [Abdullah Cevdet], το δέκα τοις εκατό του πληθυσμού των Αρμενίων στο Ερζερούμ είναι Μουσουλμάνοι.»[179]

Όσον αφορά στο συγκεκριμένο άρθρο του περιοδικού *Rojî Kurd*, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τα εξής: α) ότι το κείμενο γράφτηκε την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων και συγκεκριμένα το 1913 και β) ότι δεν έχουν γίνει ακόμη οι μεγάλες σφαγές των Αρμενίων και πρέπει, θεωρητικά, σε αυτά τα ιστορικά μέρη των

---

[177]Rojî Kurd, «Gaye, Meslek», *Rojî Kurd*, 6 Heziran 1329 (19 Ιουνίου 1913), no. 1, σ. 1. Οι εκφράσεις μας θυμίζουν πολύ τον ρομαντικό Ναμίκ Κεμάλ.

[178]Kerküklü Necmeddin, «Kürd Talebe Cemiyeti ve Kürdlerin Makam-I Hilafete Hizmetleri», *Rojî Kurd*, no. 1, σ. 5

[179]Mustafa, Gündüz. *İçtihad'ın İçtihadı*, σ. 157-164.

Αρμενίων, να υπάρχουν ακόμη Αρμένιοι. Η επιλογή των πόλεων δεν είναι τυχαία, αλλά συνειδητή επιλογή. Οι αναφερόμενες πόλεις είναι οι λεγόμενες «Έξι Πόλεις της Ανατολής», εκείνες ενός πιθανού Αρμενικού κράτους.[180]

Διαφαίνεται ότι οι πληθυσμιακοί αριθμοί, το έδαφος και η κυριαρχία της αριθμητικής πλειοψηφίας στο έδαφος, βαθμιαία, γίνονται τα κύρια θέματα της κουρδικής πολιτικής, διότι όλες οι πολιτικές δυνάμεις κάνουν συνεχείς αναφορές στο μεγάλο αριθμό του αρμενικού πληθυσμού στις συγκεκριμένες πόλεις, από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά. Οι συγκεκριμένες αναφορές, μάλιστα, θα αυξηθούν υπερβολικά κατά τις περιόδους των Βαλκανικών Πολέμων και του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.[181]

Η Οθωμανική Κυβέρνηση, μπροστά σε αυτόν το βομβαρδισμό αναφορών, πριν την ανακοίνωση του στρατιωτικού νόμου, θα προβεί σε μια σειρά μεταρρυθμίσεων, οι οποίες σχετίζονται με τις δυνάμεις ασφαλείας και ιδιαίτερα με τις δυνάμεις της χωροφυλακής (jandarma). Η σχετική ανακοίνωση τόνιζε ότι ο εν λόγω στρατιωτικός νόμος αφορά σε όλη την επικράτεια, αλλά, πρακτικά, ο νόμος αυτός ίσχυε μονάχα για τις συγκεκριμένες "Έξι Πόλεις της Ανατολής".[182] Μέσα από τις επίσημες βρετανικές αναφορές, όμως -αν και οι Βρετανοί ήταν υποχρεωμένοι να ακούν όλες τις ενδιαφερόμενες πλευρές- αποτυπώνεται μία λίγο διαφορετική άποψη, σχετικά για τις "Έξι Πόλεις της Ανατολής":

> «Το Κουρδιστάν εκτείνεται από το Καρς και την Τιφλίδα ως τα Άδανα και από την Τραπεζούντα στην Μαλατία και από εκεί ως το Ρεβάντουζ. Ως εκ τούτου, περιλαμβάνει τα έξι λεγόμενα αρμενικά βιλαέτια, μέρος της Ρωσίας, καθώς και μέρος της βόρειας Περσίας. Ο κουρδικός πληθυσμός σε αυτή την περιοχή

[180]FO 195/2456, Population of the Six Vilayets, 29 July 1914. Αναφορά: «Les Provinces Arméniennes de l'Anatolie Oriental, 1912», σ. 159-160. Το αξιοσημείωτο είναι ότι η συγκεκριμένη αναφορά ανήκει σε έναν αρμένιο επίσκοπο και ότι τα βασικά στοιχεία της κουρδικής κοινωνίας έχουν υπολογιστεί ξεχωριστά. Οι Κούρδοι δεν αναφέρονται ως Κούρδοι, αλλά ως άλλοι *λαοί*, όπως, *Οι Μόνιμοι Κάτοικοι Κούρδοι / Νομάδες Κούρδοι / Κιζιλμπάσιδες* [οι οποίοι είναι ένα θρησκευτικό παρακλάδι του Σιϊτικού Ισλάμ και δεν καταγράφονται μονάχα σε μία εθνικότητα], οι *Zaza-Tmbli-Tchariklis* [οι οποίοι είναι ένα βασικό στοιχείο της ετερογενούς κουρδικής κοινωνίας] και οι *Yezidis* [και αυτοί είναι ένα βασικό στοιχείο της ετερογενούς κουρδικής κοινωνίας με άλλη θρησκευτική πίστη]. Γι' αυτό το λόγο και δεν είναι ξεκάθαρο σε ποια βάση γίνονται οι διαχωρισμοί και οι υπολογισμοί των ανθρώπων. Για την ίδια αναφορά βλ. επίσης Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, σ. 111

[181]FO 195/2456, Population of the Six Vilayets, 29 July 1914. Αναφορά: «Les Provinces Arméniennes de l'Anatolie Oriental, 1912», σ. 159-160.

[182]FO 195/2456, Reorganization of the gendarmerie…Trebizond, 19 Jan 1914, σ. 37-48 και επίσης Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, σ. 109-112.

υπολογίζεται ότι είναι γύρω στα 13.000.000. Τα ονόματα των "αρμενικών βιλαετιών" είναι από τα ψευδεπίγραφα. Σε αυτά τα έξι βιλαέτια, το 90 με 95 τοις εκατό του πληθυσμού είναι Κούρδοι, ενώ οι Τούρκοι είναι σχεδόν περισσότεροι από όλους. Κυρίως τα κυβερνητικά στελέχη και το υπόλοιπο είναι Αρμένιοι, μαζί με λίγους Γιακουμπίντες [Jacobites-ζούν κυρίως κοντά στην περιοχή Μαρντίν].»[183]

Στην άλλη όψη του νομίσματος υπήρχε και ο νόμος για τη στρατιωτική θητεία. Η αντίληψη ότι το *vatan* ήταν ο τόπος γέννησης ήταν ακόμη ισχυρή στις επαρχίες του Οθωμανικού κράτους. Η πρόταση του Αχμέντ Τζεβδέτ Πασά [Ahmed Cevdet Paşa], η οποία κατατέθηκε στο πλαίσιο των ευρύτερων συζητήσεων για το νόμο, ήταν εντυπωσιακή:

> «Η λέξη *vatan* υπενθυμίζει στους στρατιώτες μας τις πλατείες των χωριών τους ή τις περιοχές που γεννήθηκαν. Αυτό δε θα είναι τόσο ισχυρό [στο πεδίο της μάχης] όσο η δύναμη της θρησκείας. Προτιμότερη είναι η συμμετοχή στο vatan των νομαδικών φυλών της Κοζάνης και του Ντέρσιμ, παρά η συμμετοχή των μη μουσουλμάνων στον ισλαμικό στρατό για την προφύλαξη του *vatan*.»[184]

Με τη συγκεκριμένη πολιτική, ο μουσουλμάνος αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της πατρίδας, ενώ ο μη μουσουλμάνος ήταν ανεπιθύμητος στις ένοπλες δυνάμεις ασφαλείας της πατρίδας, γιατί υπήρχε πάντα η πιθανότητα να περάσει στο εχθρικό στρατόπεδο. Οι Κούρδοι, όμως, που ήταν μουσουλμάνοι και καλά εκπαιδευμένοι στην άμυνα του *vatan*, είχαν θέση στο στρατό.

Περίπου 4 χρόνια μετά από τις σφαγές των χριστιανικών πληθυσμών και 20 χρόνια μετά από την έκδοση της πρώτης κουρδικής εφημερίδας, οι Κούρδοι, κατά τη διάρκεια των Ειρηνευτικών Διασκέψεων του Παρισιού, το 1918-1920, δημοσίευσαν τις θέσεις τους μέσα από τα πολιτικά τους όργανα. Οι βλέψεις τους ήταν πλέον πιο ριζοσπαστικές και ταυτόχρονα επικίνδυνες για τις μελλοντικές σχέσεις Αρμενίων και Κούρδων. Οι κουρδικές οργανώσεις, όπως το Κουρδικό Κομιτάτο Ανεξαρτησίας (Comitê De L'Indêpendence Kurde) με το περιοδικό του *Kürdistan* (1918-1919) και ο

[183] WO 106-64, «Report on mission to Viranshehir, Section 3. General Idea. 08/1919, σ. 292»

[184] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir 21-39*, Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 1991, σ. 107-109. Sezgi Durgun, σ. 115-129.

Σύλλογος της Κουρδικής Ανυψώσεως (Kurd Teâli Cemiyeti) με το περιοδικό του *Jîn* [*Ζωή*], με απολύτως συντονισμένες κινήσεις, περιέγραφαν τον τόπο των Κούρδων ως εξής:

> «Το Κουρδιστάν, με την ευρύτερη έννοια, είναι η χώρα των Κούρδων. Η χώρα αυτή αγκαλιάζει την αρμένικη πεδιάδα και εν μέρει τα βουνά του Τόρος [Οροσειρά του Ταύρου] και ποτίζεται από το ποτάμι Μπάτμαν [Batman], το ποτάμι Μπόταν [Botan], τα άλλα ποτάμια που συναντιούνται με τον Τίγρη και ποτάμια μικρά και μεγάλα, τα Ζαπ [Zap], τα οποία περνούν από όλη την ορεινή περιοχή και είναι τα φυσικά δυτικά όρια της μεγάλης ιρανικής πεδιάδας.»[185]

Το κουρδικό περιοδικό *Jîn* [*Ζωή*], στο πρώτο του τεύχος, θα ξεκινήσει να διαγράφει μια εντελώς διαφορετική πορεία, η οποία, στα ύστερα χρόνια, θα γίνει αποδεκτή ως τα πρώτα βήματα της διανόησης προς το ριζοσπαστικό εθνικιστικό κουρδικό κίνημα. Το *Jîn* [*Ζωή*], με την οριοθέτηση που δημοσιεύει, φαίνεται ότι συμφωνεί με το περιοδικό *Kürdistan* και ορίζει τα όρια του Κουρδιστάν ως τα μέσα του Ιράν:

> «Το μήκος του Κουρδιστάν, ξεκινώντας από το Καρς και το Ερζερούμ, φτάνει ως τα βουνά και τις πεδιάδες του Σιράζ και του Ισφαχάν [περιοχές του Ιράν], το πλάτος του, όμως, φτάνει από το Ταμπρίζ έως το Χαλέπι.[186] Ο πληθυσμός των Κούρδων θεωρείται ότι φτάνει τα 2,5 εκατομμύρια και μπορεί να διαχωριστεί ως εξής: οι Κούρδοι της Τουρκίας με 1.650.000 άτομα, οι Κούρδοι του Ιράν με 800.000 άτομα και οι Κούρδοι της Ρωσίας με 50.000 άτομα. Έως τώρα, όμως, δεν έχει πραγματοποιηθεί ένας σοβαρός υπολογισμός. Αν και η πλειοψηφία των Κούρδων ζει στο Κουρδιστάν, ένας σημαντικός αριθμός έχει διασκορπιστεί από

[185]Σύμφωνα με τον Aksoy, η συγκεκριμένη οριοθέτηση γίνεται από το περιοδικό, βλ.: «Kürdistan», *Kürdistan*, 2 Şubat 1335/2 Φεβρουαρίου 1919 στο Gürdal Aksoy, *Kürtlerde Anadolu Merkezci Yabancılaşma. Halklar Hapishanesi Anadolu*, İstanbul, Komal, 2002, σ. 111. Πρέπει να αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με τις έρευνες που γίνονται στο πλαίσιο των Κουρδικών Σπουδών, το συγκεκριμένο τεύχος του περιοδικού *Kürdistan* δεν έχει βρεθεί ακόμη. Επειδή, όμως, ο συγγραφέας δεν αναφέρει καμία άλλη πηγή, αναγκαστικά αποδεχόμαστε το γεγονός ότι ο ίδιος έχει δει το συγκεκριμένο τεύχος του περιοδικού. Από την άλλη, η ίδια οριοθέτηση υπάρχει και στο περιοδικό *Jîn*, το οποίο έχει εκδοθεί την ίδια ημερομηνία που αναφέρει ο Aksoy. Βλ. *Jîn*, (ed. M. Emîn Bozarslan), Uppsala, Weşanxana Deng, 1985, c. II. σ. 463. Σε αυτό το άρθρο του *Jîn*, ο συγγραφέας λέει ότι η οριοθέτηση που αναφέρει είναι μετάφραση από το άρθρο του «Kurdistan» της *Encyclopedia Britanica*.

[186]Haydarizade İbrahim, «Bir Hasbıhal», *Jîn*, 7 Teşrinisani 1334/7 Νοεμβρίου 1918, no. 1, σ. 1-5. Πρλβ: *Jîn*, (ed. M. Emîn Bozarslan), Uppsala, Weşanxana Deng, 1985, c. I. σ. 203-204.

τα ανατολικά στο ποτάμι Σαγκαρίας [Sakarya] ως τη λίμνη Ρουμιέ [Urmiye] (δυτικά), από το Καρς (βόρεια) ως τα βουνά Σίντζαρ [Sincar] (νότια).»[187]

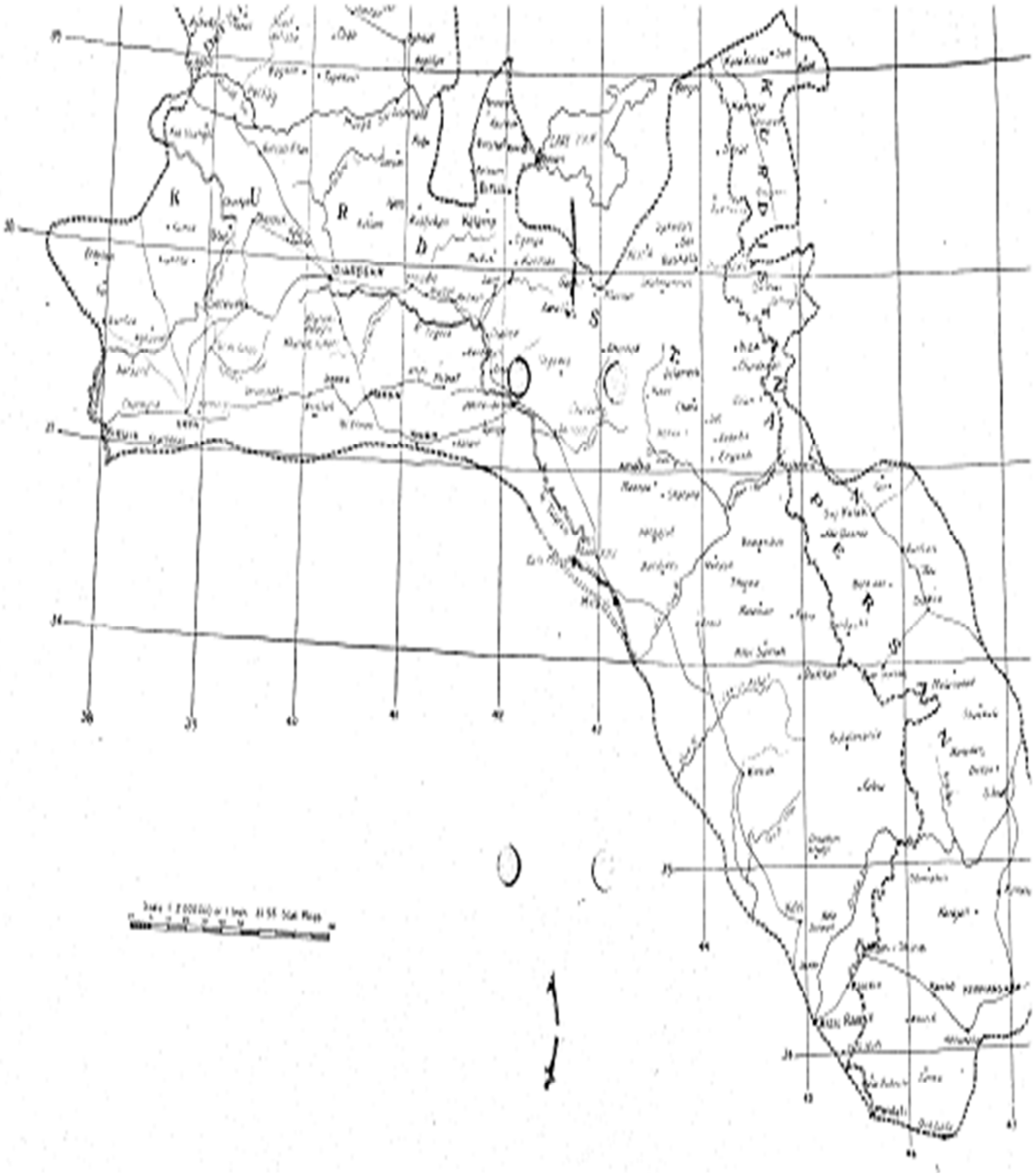
Τέτοιες οριοθετήσεις δεν ήταν εξωπραγματικές, αν αναλογιστούμε το χώρο και το χρόνο των ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων. Την εποχή εκείνη βρίσκονταν σε εξέλιξη διαβουλεύσεις στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στο Παρίσι, όπου οι Κούρδοι εκπροσωπούνταν από μία ειδική επιτροπή. Οι Κούρδοι γνωρίζοντας ότι έχουν χάσει 800.000 Κούρδους στα μέτωπα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου[188] προσπαθούσαν να προβάλουν την εθνική τους υπόσταση και την ιδιαιτερότητά τους. Ο Σερίφ Πασάς [Şerif Paşa], ως πρόεδρος της Κουρδικής Επιτροπής, παρουσίαζε τα σύνορα του Κουρδιστάν, ακριβώς όπως τα παρουσίαζε και ο Σουρεγιά Μπεδιρχάν [Süreyya Bedirhan]:

«Σύμφωνα με την εθνογραφική άποψη, τα σύνορα του Κουρδιστάν αρχίζουν από τα βόρεια Zivin, των οθωμανικών συνόρων με τον Καύκασο και συνεχίζουν προς τα δυτικά, από το Ερζερούμ [Erzeroum], Ερζίντζαν [Erzingian], Κέμαχ [Kamah], Αράπγκιρ [Arapkir], Μπεχίσνι [Bêhisni], Ντίωρικ [Diwrik], τη νότια κοιλιάδας του Χαρράν [Harran], τους λόφους της Σιγκίαρ [Singhiar], Τελ Άσφαρ [Tel Asfar] και από εκεί προς Αρμπίλα [Erbil], Κιρκούκ [Kerkuk], Σιλεμανί [Suleimania], Ακκερμάν [Akkerman], Σινά, ενώ στα ανατολικά από το Ρεβαντούζ [Revandus], Μπάσκαλε [Bas Kale], Μπαζίκαλε [Bêzir Kale], δηλαδή τα Περσικά σύνορα με το όρος Αραράτ.»[189]

[187]*Jîn*, (ed. M. Emîn Bozarslan), c. II. σ. 463

[188]Haydarizade İbrahim, «Bir Hasbıhal», *Jîn*, 7 Teşrinisani 1334/7 Νοεμβρίου 1918, no. 1, σ. 4.

[189]General Cherif Pacha, *Memorandum sur Les Revendications du Peuple Kurde*, Paris 1919, σ. 3-4. Πρβλ: FO 141/810 (Kurdish Committe of Independence Secretary's, Caire, le 7 dêcembre 1918). Η αναφορά είναι 13 σελίδες. Σύμφωνα με τα συγκεκριμένα όρια που ανέφερε ο Σουρεγιά Μπεδιρχάν, ο πιο ρεαλιστικός χάρτης του Σεΐχη Σιδίκ αποτελούσε πια ένα παιδικό παραμύθι, το οποίο δε θα πίστευε και δε θα θυμόταν κανείς.

Πηγή: Cherif Pacha,General. *Memorandum sur Les Revendications du Peuple Kurde*, Paris 1919, σ. 7.

Φαίνεται, όμως, ότι οι προσπάθειες του Σουρεγιά Μπεδιρχάν, ως Γενικού Γραμματέα του Κουρδικού Κομιτάτου Ανεξαρτησίας (Comitê De L'Indêpendence Kurde - Secretaire Gênêral Sureya Bêdir Khan), για την οριοθέτηση των βόρειων συνόρων μιας πιθανής αυτόνομης Κουρδικής Κυβέρνησης, δεν είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα στις συνομιλίες. Σε αναφορά του Κομιτάτου, ο Σουρεγιά Μπεδιρχάν δηλώνει ξεκάθαρα ότι Κούρδοι και Αρμένιοι δεν μπορούν να ζήσουν μαζί και ζητά βοήθεια για την ίδρυση ενός ανεξάρτητου Κουρδιστάν. Σε αυτή την αναφορά του, είναι ολοφάνερο ότι αναζητά και προσδοκά τη βοήθεια της Μεγάλης Βρετανίας για

την ίδρυση του ‘ανεξάρτητου’ Κουρδιστάν (το οποίο, όμως, θα είναι υπό την ολοκληρωτική πολιτική επιρροή της Μεγάλης Βρετανίας).

> «Εάν, όμως, ιδρυθεί ένα Αρμένικο Κράτος και δεν πραγματοποιηθεί η ίδρυση του Κουρδικού Κράτους, τότε είναι πολύ πιθανόν η επιρροή της Ρωσίας στην περιοχή να αυξηθεί πιο πολύ, μέσα από την Αρμενία και στη συνέχεια να δημιουργηθούν μεγάλες ταραχές μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων.»[190]

Όσον αφορά στον τρόπο συγγραφής του εν λόγω κειμένου, θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι α) οι Κούρδοι διανοούμενοι βρίσκονται σε αρχικό στάδιο της συγγραφής της ‘επίσημης’ Κουρδικής Ιστοριογραφίας, πριν την ολοκλήρωση της ανοικοδόμησης της κρατικής οντότητας και β) φαίνεται ξεκάθαρα ότι έχει ολοκληρωθεί η γέννηση του ριζοσπαστικού εθνικιστικού κουρδικού κινήματος.

Πηγή: FO 141/806, *Kurdistan ou Armenie. Tyrans ou Martyrs*, Le Comite de L’İndependance Kurde, Le Caire, İmprimerie Paul Barbey, 1919, σ. IV.

[190] FO 141/810 (Kurdish Committe of Independence Secretary’s, Cairo, 16th December 1918). Η αναφορά είναι 13 σελίδες.

Σύμφωνα με την τελική απόφαση των Ειρηνευτικών Διασκέψεων του Παρισιού (1918-1920), κοινοποιήθηκε στην Επιτροπή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο παρακάτω χάρτης του Κουρδιστάν, ο οποίος από λίγο έως πολύ θυμίζει τον αντίστοιχο χάρτη του Σουρεγιά Μπεδιρχάν.

Πηγή: “Sulh Meclis-i Âliyesi tarafından Türkiye’ye tebliğ edilen mühdet”,

Jîn, no. 36, 21 Juin 1920, σ. 1

Την ίδια περίοδο, ο Σύλλογος της Κουρδικής Ανυψώσεως (Kürd Teali Cemiyeti) έστειλε στον Πρόεδρο των ΗΠΑ επιστολή, με την οποία υποδείκνυε τα εξής σύνορα:

> «Η πατρίδα των προγόνων των Κούρδων δεν καταλαμβάνει μόνον αυτό το μέρος του Κουρδιστάν το οποίο βρίσκεται στα ανατολικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά εκτείνεται και λίγο πιο μακριά, πέρα από τα τουρκικά σύνορα.
>
> Ο χάρτης του Κουρδιστάν αρχίζει από το βόρειο κομμάτι του όρους Αραράτ, όπου συναντιούνται τα τουρκικά, ρωσικά και περσικά σύνορα, για να κατέβει προς το νότο, ακολουθώντας τα τουρκοπερσικά σύνορα και εκτείνεται από τη μια μεριά μέχρι τις επαρχίες Μπαγιαζίντ, Βαν, Χεκαρπί, Ρεβαντούζ, Μοσούλη, Κερκούκ, Χανεντινέ και από την άλλη μεριά ως το Ερζερούμ, Ερζιντζάν, Μπίτλις, Μους, Χαρπούτ, Ντιγιαρμπακίρ, Μαρντίν, Αλγκεσίρχ, Σιβερέ, Ούρφα, Ρες–ουλ–εν, Σιντζάρ και προς την Περσία στις επαρχίες του Κεϊλάν, Μαζνιντράμ, Ισπαχάν, Ερντελάν, Σαχιτζάν, Κερμανσάχ, Σουχάμπ, Λοριστάν, Κχοσιστάν και Σισιστάν.»[191]

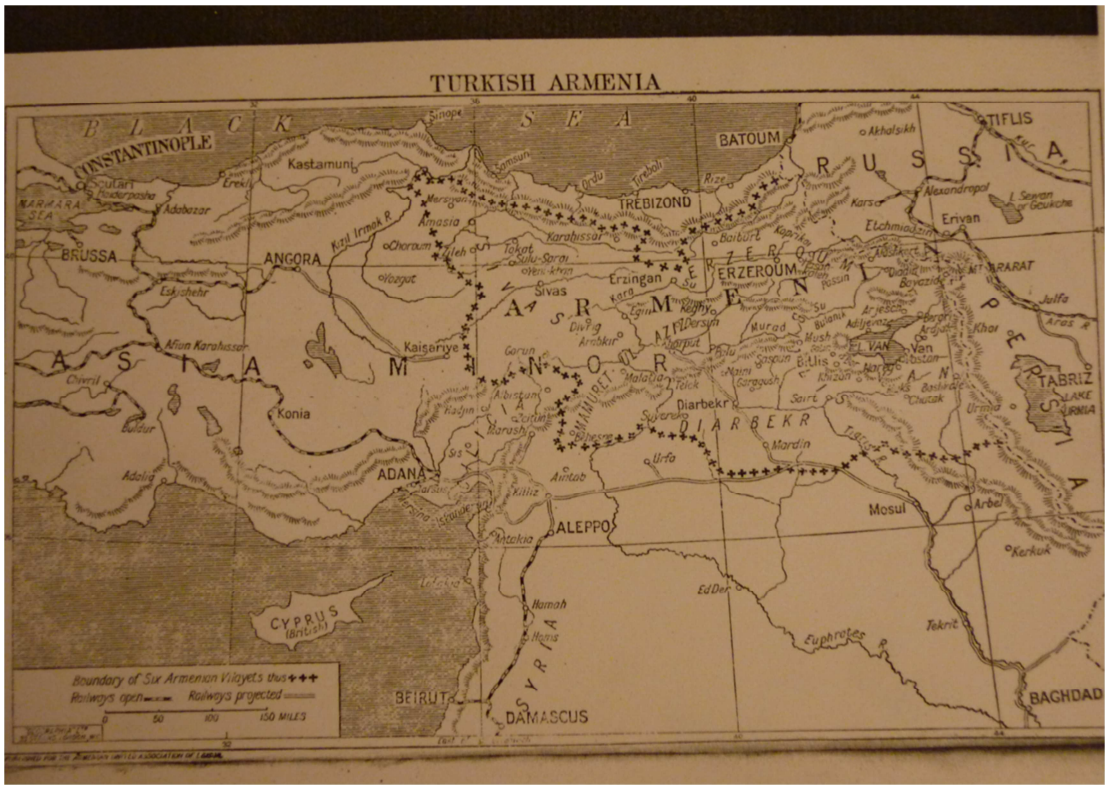
Τα χρόνια της ίδρυσης της Τουρκικής Δημοκρατίας, όταν Έλληνες και Τούρκοι εθνικιστές συγκρούονταν για τις μεγάλες τους ιδέες, οι χάρτες του κόσμου, όπως τον φαντασιώνονταν οι Αρμένιοι από τη μία και οι Κούρδοι από την άλλη πλευρά[192], ταυτίζονταν σαν να ήταν «δίδυμα αδελφάκια». Υπό αυτές τις συνθήκες, δεν υπήρχε κανένα περιθώριο για συζητήσεις.

[191] CADN, Nantes, Ankara-Amb.-13 «Αναφορά του Κουρδικού Συλλόγου Kürdistan Teali Cemiyeti, Constantinople le 25 Mars 1919». Ο χάρτης που αναφέρεται στην επιστολή, δυστυχώς, δε βρίσκεται στο ίδιο φάκελο.

[192] Lokman I. Meho, *The Kurds and Kurdistan. A Selective and Annotated Bibliography*, London, Greenwood Press, 1968, σ. 1-2 Για τις συζητήσεις γύρω από την έννοια του Κουρδιστάν επίσης βλ. Naci Kutlay, *21. Yüzyıla Girerken Kürtler*, İstanbul, Perî Yayınları, 2002, σ. 40-41

Πηγή: CADN, Ankara /1920-1952/127. "*Bulletin du Centre D'Êtudes Kurdes*, no. 3, Paris 1949, σ. 17."

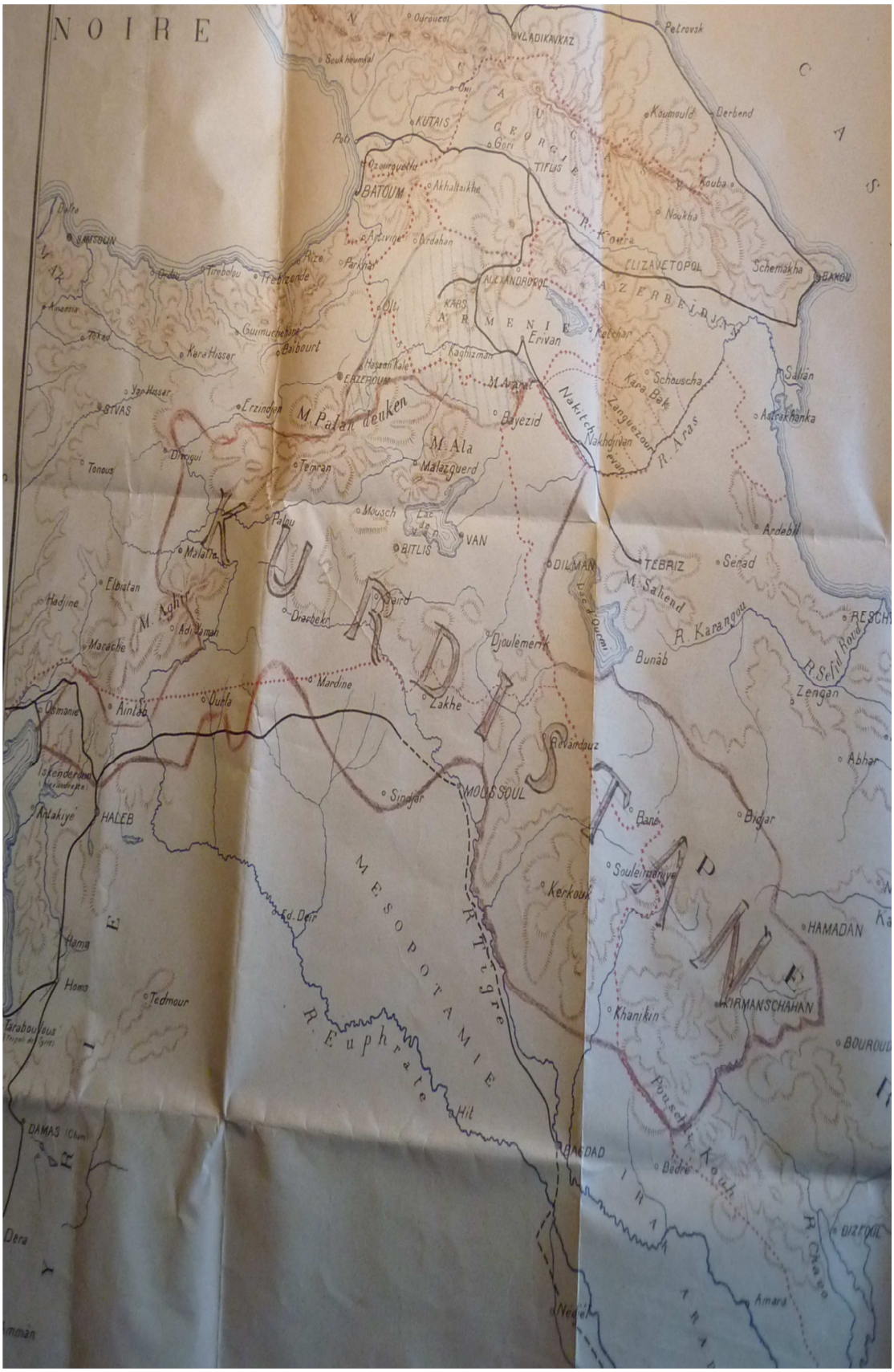
Πηγή: *Ararat, A Journal devoted to Armenia and the Near East*, Vol. V. No. 57,

London: April 1918, εξώφυλλο, Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.

Και ακριβώς στη μέση των συζητήσεων που πραγματοποιούνταν μεταξύ Κούρδων και Αρμενίων, στις Ειρηνευτικές Διασκέψεις του Παρισιού, εμφανίστηκαν και οι διεκδικήσεις των Ασσυρίων. Αντίθετα, από ό,τι θα περίμενε κανείς, οι Χριστιανοί Ασσύριοι, με την υπογραφή του Μαρ Πολούς Σιμόν (Mar Polus Shimon), ανακοίνωσαν ότι, υπό την προστασία της Βρετανικής Κυβέρνησης, θα δέχονταν να ζήσουν ειρηνικά με τους Κούρδους, ενώ, παράλληλα, όριζαν τις περιοχές των Ασσυρίων ανάμεσα στις εξής περιοχές: Μουσούλη (Musul), Αλ Τζεζίρε (Cizre), Μπάσκαλε (Başkale) ως τα δυτικά της λίμνης Ουρμίε (Urmiye).[193]

Οι γαλλικές αρχές, όμως, φαίνεται ότι είχαν αντίθετη άποψη από τους Κούρδους και τους Αρμένιους εθνικιστές. Σε ένα φάκελο των Γαλλικών Διπλωματικών Αρχείων τα σύνορα της Αρμενίας, του Κουρδιστάν και της Μεσοποταμίας έχουν χαραχθεί με πολύ μεγάλη ακρίβεια.[194]

[193] CADN, Ankara-Amb.-13. To C. C. Baghdad, 21st February 1919, Ref. your 4561/10/162 of S/2/19. Η συγκεκριμένη αναφορά είναι 3 σελίδες.
[194] CADN, Ankara-Amb.-127. 18-III, Kurds. 1926-1929.

Πηγή: *CADN, Ankara-Amb.-127*. 18-III, Kurds. 1926-1929.

Και ενώ οι Κούρδοι προσπαθούσαν να αποδείξουν ότι οι ίδιοι βρίσκονταν μέσα σε αυτά τα σύνορα, τελικά, και μέσα από το διεθνή τύπο, θα γίνουν αποδεκτά σχεδόν τα ίδια σύνορα, συμπεριλαμβανομένης και της «παλιάς» Αρμενίας.

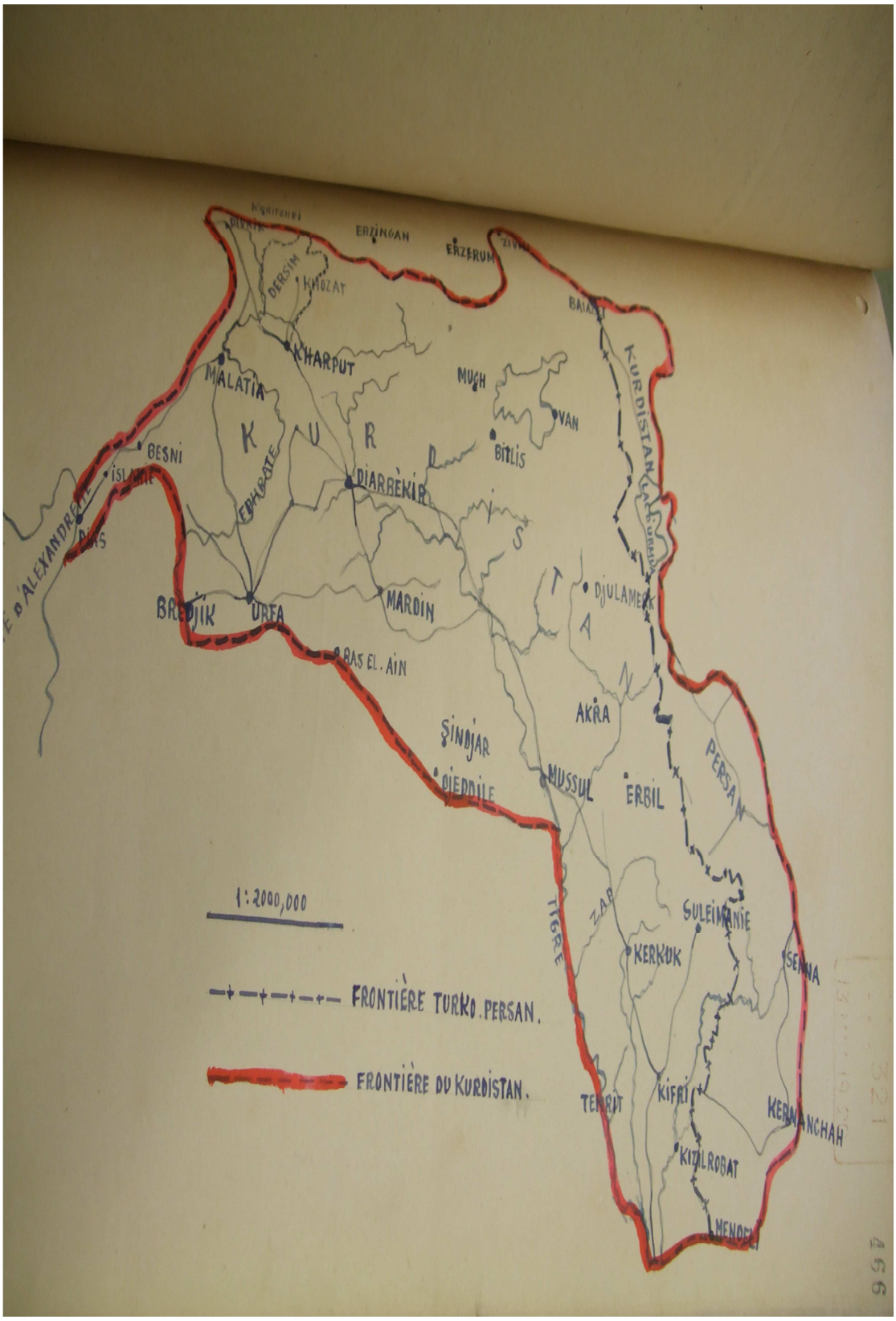
K. Culcasi / Political Geography 25 (2006) 680–706

Fig. 4. *Time Magazine*, "Report on the Kurds," 9/22/52.

Πηγή: Karen Culcasi, "Cartographically constructing Kurdistan within geopolitical and orientalist discourses", *Political Geography* 25 (2006), σ. 680-706.

Σε αντίθεση με τις προαναφερθείσες απόψεις, η Κεντρική Λέσχη του Κουρδιστάν (Central Club of Kurdistan), η οποία αποτελούσε μέρος του κουρδικού εθνικιστικού κινήματος, είχε μία τελείως διαφορετική αντίληψη για τον κουρδικό γεωγραφικό χώρο, την οποία οφείλουμε να καταθέσουμε: όπως φαίνεται ξεκάθαρα και από τον παρακάτω χάρτη, η Κεντρική Λέσχη του Κουρδιστάν θεωρούσε ότι, από το 1920 και έπειτα, τα σύνορα ενός πιθανού ανεξάρτητου κουρδικού κράτους εκτείνονταν από το Ντερσίμ (βορειοδυτικά) έως το κόλπο των Αδάνων (νοτιοδυτικά) και από το Μπεγιαζίτ (βορειοανατολικά) έως το Κερμανσάχ (νοτιοανατολικά), δηλαδή σε όλες σχεδόν τις κουρδικές περιοχές της σημερινής Τουρκίας, του Ιράν και του Ιράκ. Η απουσία των κουρδικών περιοχών του σύγχρονου κράτους της Συρίας από το συγκεκριμένο χάρτη, οφείλεται στο γεγονός ότι οι κουρδικοί πληθυσμοί μετανάστευσαν σε αυτές τις περιοχές κυρίως μετά την εξέγερση του Σεΐχη Σαΐντ. Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι στον εν λόγω χάρτη το Κουρδιστάν για πρώτη φορά δεν εμφανίζεται διαμελισμένο αλλά ενιαίο, καθώς επίσης και ότι οι διεκδικούμενες έως τότε από τους Κούρδους πόλεις του Ερζιντζάν και του Ερζουρούμ φαίνεται να έχουν ‘παραχωρηθεί’ στους Αρμένιους, αφού δε συμπεριλαμβάνονται στο χάρτη.

Πηγή: FO 608-97,«Le Vice-President du Club Central Kurde Emin Ali Bedirhani, Constantinople, 18 Mars 1920»

2.3. Η Ιστορία

Οι Κούρδοι διανοούμενοι επέμειναν στην αναγκαιότητα συγγραφής μιας νέας ιστορίας, η οποία, μέσα από τη σύνδεση του κουρδικού παρόντος με το πρόσφατο αλλά και με το απώτερο παρελθόν, θα υπηρετούσε το σκοπό της αφύπνισης του κουρδικού *millet*. Μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα εξής:

> «Ξέρω ότι οι Κούρδοι δεν γνωρίζουν τίποτα για την ιστορία του Κουρδιστάν. Γι' αυτό και εγώ σε κάθε τεύχος της εφημερίδας μου, θα γράφω για την ιστορία του Κουρδιστάν, ξεκινώντας από τους παππούδες μου, τους Εζίζαν (Ezîzan).»[195]

> «Θα ήθελα να υπενθυμίσω στην Κουρδική Νεολαία ότι όλα τα μεγάλα έργα του κόσμου -είτε γράφτηκαν με πένα είτε έγιναν πράξη- δημιουργήθηκαν με τη βοήθεια σπουδαίων, τολμηρών και θαρραλέων ανθρώπων. Ζούμε την Εποχή που δημιουργούνται τα Έθνη. Υπάρχει άραγε η ιστορία των Κούρδων; Κανένα millet δεν μπορεί να προστατέψει την ιστορική του τιμή ή την τιμή της ιστορίας [μόνο] με ένα 'Şerefname'».[196,197]

> «Ο αιώνας που ζούμε δεν είναι ένας αστείος αιώνας, αλλά ο 20ος αιώνας. Το millet που δεν έχει στα χέρια του την ιστορία του παρελθόντος και του μέλλοντος, δε γνωρίζει τον εαυτό του [στο παρόν]. Και τα millet που δεν

---

[195]*Kürdistan*, (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I., σ. 213

[196]Abdullah Cevdet, «Bir Hitab», *Roj-î Kurd*, no. 1, 6 Heziran 1329/19 Ιουνίου 1913, σ. 3-4. Η αναφορά αυτή υπενθυμίζει την αναγκαιότητα (και συγχρόνως την έλλειψη) βιβλίων με θέμα την ιστορία του Κουρδιστάν ή των Κούρδων. Αν συνυπολογίσει κανείς ότι εκείνη την εποχή, σχεδόν όλοι οι γειτονικοί λαοί έχουν κάνει προσπάθειες για την καταγραφή της «επίσημης» ιστορίας τους, τότε γίνεται κατανοητό το «παράπονο» του Κούρδου συγγραφέα. (Για ένα σημαντικό, «επίσημο» βιβλίο της εποχής με θέμα την ιστορία των Γεωργιανών βλ: M. Raphael Isarloff. *Histoire de Georgie*, Paris 1900).

[197]Το συγκεκριμένο ιστορικό βιβλίο, *Şerefname*, αναγνωρίζεται ως το πρώτο βιβλίο που έχει γραφτεί από έναν Κούρδο ηγέτη για την ιστορία των Κούρδων στα χρόνια του 1596-7. Στην κουρδική ιστοριογραφία σχεδόν όλοι οι ιστορικοί παραπέμπουν στο *Şerefname* του *Şerefhan*. Για το *Şerefname* βλ: V. Veliaminof-Zernof. *Scheref-Nameh ou Histoire Des Kourdes par Scheref, Prince de Bıdlis*, St. Petersbourg 1860. 8 χρόνια μετά θα μεταφραστεί και στα Γαλλικά. Βλ: François Bernard Charmoy. *Chêref-Nâmeh ou Fastes de la Nation Kourde par Chêref-ou'ddîne, Prince de Bidlîs, dans l'liâlêt d' Arzeroûme*. St. Pêtersbourg 1868. Said Naficy. «Bidlisi, Sharaf al-din khan», *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, v. 1, 1960, σ. 1208-1209. Hakan Özoğlu, *Osmanlı devleti*, σ. 40-44. Για την περιπέτεια της μετάφρασης του βιβλίου σε διάφορες γλώσσες βλ: Naci Kutlay. *21. Yüzyıla Girerken Kürtler*, İstanbul, Perî Yayınları, 2002, σ. 414-418. Για τη θέση του *Şerefhan* ως Εμίρη του Bitlis βλ: Kunt, σ. 243.

ξέρουν τι τους γίνεται θα είναι οι σκλάβοι των άλλων. Καταρχήν, ας παραδεχτούμε με ειλικρίνεια ότι οι Κούρδοι δεν έχουν ένα σύγχρονο ιστορικό βιβλίο. Έπειτα, ας δούμε αν οι Κούρδοι έχουν κάποιο 'ιδανικό' και ποιο είναι [αυτό]. Θέλω να ρωτήσω, για να καταλάβω τους νέους Κούρδους: Τι θέλουν να γίνουν; Ή τι δεν θέλουν να γίνουν; Θέλετε να είστε μονάχα ένα στοιχείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας;»[198]

«Με μεγάλη στεναχώρια θέλω να αναφέρω ότι η αφύπνιση του κουρδικού millet έχει αργήσει, όπως και των άλλων millet του Ισλαμικού κόσμου. Μπορεί ο διαφωτισμός του, όμως, να είναι αργός, αλλά θα είναι πιο λαμπερός. Κατά τη γνώμη μου, αυτοί που προσπαθούν να διαφωτίσουν το Κουρδικό millet (milletê Kurd) δεν πρέπει να το εμποτίσουν με καμία ιδέα που μπορεί να επιφέρει διάσπαση, διότι έχουμε, ήδη, πολλά προβλήματα στην Ανατολία. Φυσικά, αυτοί θα έχουν υπολογίσει τον τόπο και το χρόνο, άλλα το Κουρδικό πρέπει να είναι λειτουργήσει ενωτικά και να μην αποτελέσει μία νέα αιτία διχασμού. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, τότε κι εγώ χαιρετίζω το ξεκίνημα, δηλαδή την αφύπνιση του Κουρδικού millet και εύχομαι από την καρδιά μου να έχει επιτυχία.»[199]

«Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η νέα αυτή δύναμη (εθνικισμός), η οποία έρχεται από τη Δύση προς την Ανατολή, θα επιφέρει μεγάλες αλλαγές στον ισλαμικό κόσμο. Ιδού, κοιτάξτε τους Άραβες της Αιγύπτου ή τους Τατάρους της Ρωσίας που ξεκίνησαν, δημιουργώντας επιστημονικούς συλλόγους. Εύχομαι αυτή η κατάσταση να συντελέσει στην αφύπνιση του ισλαμικού κόσμου και του αργοπορημένου μέρους του, των Κούρδων.»[200]

«Ο ιδρυτής του κράτους των Εγιουμπίδων [Eyyubi] ήταν ο Σαλαχαντίν Εγιουμπί [Salahaddin Eyyubi], ο οποίος ήταν Κούρδος, από τη φυλή Ρουβαδιγιέ [Ruvadiye].»[201]

---

[198]Doktor Abdullah Cevdet, «Bir Hitab», *Roj-i Kurd*, no. 1, 6 Haziran 1329/19 Ιουνίου 1913, σ. 3-4.

[199]Lütfi Fikri, «Kürd Milleti», *Roj-i Kurd*, no. 4, 30 Ağustos 1329/12 Σεπτεμβρίου 1913, σ. 2-5.

[200]Harputlu H. B., «Garpla Şark Milliyet Cereyanları», *Roj-î Kurd*, no. 1, 6 Haziran 1329/19 Ιουνίου 1913), σ. 8-9.

[201]*Kürdistan*, (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I., σ. 300. Για τη σχέση των Κούρδων με το στρατό του Σαλαχαντίν βλ: Anne-Marie Edde, «Bilad al-Sham, from Fatimid conquest to the fall of the Ayyubids (359-658/970-1260)», *The New Cambridge History of Islam*, v. 2 (ed. Maribel Fierro), Cambridge University Press 2010, σ. 161-201.

«Τη χρονιά χίλια εκατόν πέντε (1695 σύμφωνα με το Γρηγοριανό Ημερολόγιο) ο Εχμέντε Χάνι από το Ελ Τζιτζίρε -ο θεός να συγχωρέσει τις αμαρτίες του- έγραψε ένα ποιητικό βιβλίο και το ονόμασε *Μεμ και Ζιν*.»[202]

Η κουρδική ελίτ αξιοποίησε το συγκεκριμένο βιβλίο του Εχμέντε Χάνι, μέσα από την πρώτη κουρδική εφημερίδα που εκδόθηκε το 1898, με σκοπό να 'κατασκευάσει' την κοινή συλλογική μνήμη του ανερχόμενου κουρδικού έθνους. Ο Εχμέντε Χάνι (1650/1-1706) αναγνωρίστηκε ως ο πρώτος Κούρδος «ιδεολόγος» και το *Μεμ και Ζιν* ως το πρώτο γραπτό κείμενο, στο οποίο αναφερόταν η ενότητα των κουρδικών μπεηλικιών.

Στη συνέχεια, οι πρώτοι Κούρδοι διανοούμενοι προέβαλαν αρχικά την έννοια του εκσυγχρονισμού, σε μια προσπάθεια αναζήτησης της αιτίας που δεν υπήρχε ανάπτυξη στις κουρδικές περιοχές και ύστερα την έννοια της ιστορίας. Η ανάγκη εκσυγχρονισμού αναφερόταν σε κάθε τους λόγο:

«Οι Κούρδοι μέχρι σήμερα δεν είχαν ούτε γιατρούς για τους ασθενείς τους, ούτε σχολεία για τα παιδιά τους. Στα μάτια της κεντρικής διοίκησης ήταν ένα κοπάδι που εκπληρώνει τις υποχρεώσεις του, όσον αφορά στη στρατιωτική θητεία και τη φορολογία. Άλλα για ψάξτε τα έγγραφα του πολέμου 93 [αναφέρεται στον Ελληνο-Οθωμανικό πόλεμο του 1897]. Από τα κάστρα της Βιέννης έως τις πύλες της Κρήτης, παντού θα βρείτε τα πτώματα των Κούρδων. Αυτοί οι καταπιεσμένοι ήρωες δεν έπαψαν ποτέ να είναι καλοί Οθωμανοί. Άρα είναι σειρά της Οθωμανικής Κυβέρνησης να ικανοποιήσει τα αιτήματα των Κούρδων που αναφέρονται στα ανθρώπινα δικαιώματα και τις σύγχρονες ανάγκες.»[203]

Προσπάθησαν να εδραιώσουν την ύπαρξη των Κούρδων, όχι στο βάθος της ιστορίας, αλλά σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, στον οποίο ζούσαν στο πρόσφατο παρελθόν. Μετά από αλλεπάλληλες προσπάθειες, την πρώτη ολοκληρωμένη προσέγγιση στο ζήτημα της συγγραφής της ιστορίας των πρόγονων

[202]Bedirxan Paşa Mîqdad Mîdhet Begê, *Kürdistan*, (ed. M. Emîn Bozarslan), σ. 126-127

[203]Süleyman Nazif, «Kürd ve Kürdistan», *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* (ed. M. Emîn Bozarslan), σ. 110-111

του[204] θα κάνει ο Αμπντουραχμάν Μπεδιρχάν [Abdurrahman Bedirhan],[205] ο ιδιοκτήτης της πρώτης κουρδικής εφημερίδας.

> «[…] Η ανθρώπινη γλώσσα, η οποία έχει τόσο βαθιά και σοφή γνώση για το σύμπαν, λέει ότι "ένας άνθρωπος, όση δύναμη και να έχει, εάν δε μπορέσει να εκμεταλλευτεί καλά το χώρο και το χρόνο και εάν δεν απολαμβάνει προστασίας από τη Θεία Δύναμη, τη λεγόμενη kudret, τότε δε μπορεί να αναπτυχθεί, να ωριμάσει. Δηλαδή, δε μπορεί να κατέχει σεβαστή θέση μεταξύ των ανθρώπων και έτσι δε μπορεί να υπηρετήσει την κοινωνία"!
>
> Πραγματικά, πολλές φορές συναντά κανείς τόσο ευφυείς ανθρώπους -ακόμα και με προφητικές ικανότητες, αλλά και με θεία ενόραση- οι οποίοι μπορούν να αλλάξουν την πορεία της ανθρωπότητας και να την οδηγήσουν στην ανάπτυξη και στις νέες εξελίξεις. Ωστόσο, εξαιτίας βιοποριστικών προβλημάτων, δεν είναι σε θέση, με τις εκπληκτικές τους ικανότητες, να δημιουργήσουν διάφορα ποιοτικά και όμορφα έργα, για να τα απολαμβάνει όλη η ανθρωπότητα.

---

[204]«Dîroka Mîrên Kurdan», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), s. 213-216, 230-233, 249-250, «Bedirhan Bey», σ. 282-286.

[205]Ο Αμπντουραχμάν Μπεδιρχαν Μπέη [Abdurrahman Bedirhan Bey (1868-1936)], Σπούδασε στο Mekteb-i Sultanî – Mekteb-i Mülkiye (Πολιτικές Επιστήμες). Διορίστηκε στη Maârif Nezâreti Mekâtib-i İdâdiyye İdâresi (Γενική Διεύθυνση της Δεύτερης Βαθμίδας Εκπαίδευσης του Υπουργείου Παιδείας). Το 1898 παραιτήθηκε από όλα τα αξιώματά του (BOA MF.MKT., 1100/46, 21 Muharrem 1327 / 13 Φεβρουαρίου 1909) και ξεκίνησε μια πορεία παρανομίας, ως ιδιοκτήτης και διευθυντής της πρώτης κουρδικής εφημερίδας, της *Kürdistan*, η οποία εκδόθηκε στη Γένοβα και, όπως φαίνεται, είχε την ίδια μοίρα με την επίσημη εφημερίδα των Νεότουρκων, την *Osmanlı*. Ως μέλος των Νεότουρκων (Şükrü Hanioğlu, *Abdullah Cevdet ve Dönemi*, σ. 41) είχε ενεργό ρόλο στις δημοσιεύσεις και των δύο 'αδελφών' εφημερίδων (πρβ. τις ημερομηνίες έκδοσης των δύο εφημερίδων στην Ευρώπη, κυρίως στο Λονδίνο και στο Folkestone της Αγγλίας) και συμμετείχε στο 1ο Συνέδριο των Νεότουρκων στο Παρίσι το 1902. Στο 2ο Συνέδριο των Νεότουρκων στο Παρίσι το 1907 δεν παραβρέθηκε, καθότι ήταν στη φυλακή της Τρίπολης, στη Λιβύη. Τελικά, ήταν στη διάρκεια της φυλάκισής του που η στάση του έγινε από μετριοπαθής, που ήταν αρχικά, η ριζοσπαστική στάση του Αμπντουραχμάν Μπεδιρχαν Μπέη. Αποφυλακίστηκε στις 13/12/1908 και ήταν ένας από τους ιδρυτές του Συλλόγου Kürd Neşr-i Maârif Cemiyeti (1910-1911). Το πρώτο και τελευταίο σχολείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (και στη συνέχεια της Τουρκικής Δημοκρατίας) που απευθυνόταν μόνο σε Κούρδους, το Kürd Meşrutiyet Mektebi, εγκαινιάστηκε από αυτόν το Σύλλογο και ο πρώτος του διευθυντής ήταν ο Αμπντουραχμάν Μπεδιρχαν Μπέη. Έως το 1919 διορίστηκε σε διάφορα μέρη ως mutasarrıf. Συνελήφθη από τον ελληνικό στρατό, αλλά αφέθηκε ελεύθερος με την παρέμβαση των Άγγλων (BOA DH.KMS., 52/-4/29, 15 Zilhicce 1337H / 11 Σεπτεμβρίου 1919). Μαζί με όλα τα αδέλφια και τα εγγόνια της οικογένειας Μπεδιρχάν, ίδρυσαν τον Σύλλογο της Οικογένειας Μπεδιρχάν [Bedirhan Ailesi Derneği] και μέσω του Συλλόγου ξεκίνησαν επαφές με τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής (Αγγλία και Γαλλία), με σκοπό να ενισχύσουν την πιθανότητα να καταστεί δυνατή η ίδρυση μιας αυτόνομης κουρδικής περιοχής. Μετά την ίδρυση του κράτους της Τουρκίας, η οποία σήμανε το ναυάγιο των συνεργασιών για μια πιθανή κουρδική κυβέρνηση, ο Αμπντουραχμάν Μπεδιρχαν Μπέη, έως και το τέλος της ζωής του, αποσύρθηκε από τη δημόσια ζωή. Για μια αναλυτική περιγραφή της ζωής και της δράσης του βλ.: BOA. DH.SAİDd.. 177/269, 29 Zilhicce 1284H / 22 Απριλίου 1868). Malmîsanij, *İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan(1868-1936)*, İstanbul, Vate, 2009.

Δυστυχώς, [αυτοί οι άνθρωποι] είναι καταδικασμένοι να εξαφανιστούν μέσα σε μία οδυνηρή δυστυχία.

Έτσι ακριβώς, όπως ο άτυχος σοφός, και μερικά μιλλέτ, που δεν είναι τίποτα άλλο από το κοινωνικό σύνολο όμοιων στοιχείων, μπορεί να έχουν μεγάλες φιλοδοξίες. Αλλά ακόμα και αυτές οι φιλοδοξίες τους, δεν φωτίζουν πολλές φορές το πεδίο της ύπαρξής τους. Το παράδειγμά μας είναι οι Κούρδοι.

Παρόλο που οι Κούρδοι χαρακτηρίζονται από τα προτερήματα της ανθρωπότητας, όπως η εξυπνάδα, η κατανόηση, η ανδρεία, η γενναιότητα, η αυτοθυσία και η λατρεία της ελευθερίας, δυστυχώς, δε συναντά κανείς τα ονόματά τους στην ιστορία του κόσμου. Επιπλέον, σε αυτόν τον αιώνα, που οι πολιτισμοί έχουν φτάσει στο ζενίθ τους και η γνώση διαχέεται στον κόσμο, σε άλλα μιλλέτ, πραγματικά, δεν ξέρουν τίποτα για την κατάσταση στην οποία βρίσκεται αυτός ο ένδοξος λαός. Σήμερα, οι Κούρδοι είναι ιδιοκτήτες των μεγάλων εκτάσεων που ξεκινούν από το Εγιαλέτι Λοριστάν [Loristan] του Ιράν και φτάνουν στο Χαρπούτ [Harput] και στην κωμόπολη Κουρνά [Kurna], όπου συναντιούνται και ενώνονται τα ποτάμια Τίγρης και Ευφράτης. Επιπλέον, υπάρχουν κουρδικές φυλές σε διάφορα μέρη της Ανατολίας και του Ιράν, ακόμα και στο Μπελουτζιστάν [Belucistan, στα βάθη του Ιράν], στη Ρωσία και στο Αφγανιστάν. Ο πληθυσμός των Κούρδων, σύμφωνα με τους Άγγλους, είναι τέσσερα εκατομμύρια. Αν και δεν έχουν οριστεί ακόμη τα πολιτικά σύνορα των Κούρδων, σήμερα οι Κούρδοι έχουν εγκατασταθεί στα εδάφη του αρχαίου Ασσουριστάν και της αρχαίας Μηδείας. Και η ευρύτερη περιοχή του Ερζερούμ, του Ντιάρμπεκιρ, του Νότιου Ζαμπ, της Μοσούλης, του Μπίτλις, του Μπάτμαν, της Λίμνης Βαν, είναι τα αιώνια μέρη στα οποία ζούσε και μετακινούνταν ο γενναίος αυτός λαός […]»

Στη συνέχεια, ο συγγραφέας παραπονιέται ότι δεν υπάρχουν πηγές που να αναφέρονται στα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης των Κούρδων σε αυτά τα μέρη και προτείνει εναλλακτικά τις Κελντανικές (Keldani) και Ασσυριακές (Assuri) πηγές:

«Σύμφωνα με τις ιστορίες τους, συναντάμε ένα εχθρικό μιλλέτ, που αποκαλείται Kardu, το οποίο σύμφωνα με τις Ατζεμικές (Acem) πηγές είναι οι σημερινοί Κούρδοι. Οι Κούρδοι αναφέρονται ως ‘Kardik’ και ‘Karyen’ στις Ατζεμικές πηγές. Οι λέξεις ‘Kardik’ και ‘Karyen’, οι οποίες χρησιμοποιούνταν

στις γλώσσες Ζέντ [Zend] και Σανσκρίτ [Sanskrit], είναι οι λέξεις από τις οποίες προέρχεται η σημερινή λέξη Kurd [που σημαίνει Κούρδος στη σημερινή κουρδική γλώσσα] και οι οποίες σημαίνουν 'γενναιόδωρος' και 'τολμηρός', αποδεικνύοντας από μόνες τους την αιώνια κληρονομιά της ανδρείας.»[206]

«Οι Κούρδοι, μετά τον εξισλαμισμό τους και την πτώση των Αββασίδων [Abbasi], ίδρυσαν τις δικές τους κυβερνήσεις (δυναστείες) που λέγονταν Εγιουμπίδες [Eyyübi] και Μερβανίδες [Mervani]. Η Κυβέρνηση των Μερβανίδων ιδρύθηκε από τον γενναιόδωρο στρατηγό Bad, είχε έδρα το Ντιάρμπεκιρ και κατάφερε να υπηρετήσει τον ισλαμικό πολιτισμό με μεγάλη επιτυχία. Κυρίως κατά την περίοδο του Σουλτάνου Αμπούσαϊντ, αναφέρονται πολλοί a'lim και άνθρωποι με αρετές. Η πόλη Άμεντ [Amed/Amid, Ντιαρμπεκίρ], ή όπως λέγεται Ντιάρμπεκιρ, ήταν ένα μέρος που έλαμπε, ήταν το κέντρο της i'lim για την εποχή. Τώρα λες και έχει φορέσει ένδυμα κηδείας και κάτω από την καταπίεση της διοίκησης του Χαμιντιέ [Hamidiye], όπως όλες οι πόλεις του Σουλτανάτου, μέρα με τη μέρα καταστρέφεται.»[207]

Στην προσπάθειά του να αποδείξει την ύπαρξη ενός διακριτού κουρδικού λαού, ο Αμπντουραχμάν Μπεδιρχάν αξιοποίησε τις αναφορές διάφορων άγγλων συγγραφέων, όπως του ταξιδιώτη Claudius James Rich[208] και του sir Austen Henry Layard,[209] για να κατασκευάσει ερμηνευτικά σχήματα, τα οποία αφορούν στην

[206]«Kürdistan ve Kürdler», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 425-427. Έχουν γίνει διάφορες 'ακαδημαϊκές' έρευνες σχετικά για την προέλευση της ονομασίας των Κούρδων. Βλ: [Togan], Ahmed Zeki Velidi, «Notlar ve Vesikalar: Kert mi Kürt mü?», *Türkiyat Mecmuası*, cilt 2, 1928, σ. 392-396. Βλ. Επίσης Frederick Millingen, *Wild Life Among the Koords*, London, Hurst and Blackett Publishers, 1870, σ. 203-214. Boris James, «Ethnonymmes arabes ('ağam', 'arb', 'badw', 'turk',): le cas kurde comme paradiğme des façons de penser la diffêrence au Moyen Âge», *Annales İslamologiques* 42, Le Caire, 2008, σ. 93-127.

[207] «Kürdistan ve Kürdler», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. II. σ. 425- 427.

[208]«Rich's Residence in Koordistan», *Edinburg review*, London, October 1836, σ. 38. Για τον ίδιο και τις επισημάνσεις του βλ. επίσης Claudius James Rich, *Memoir on the Ruins of Babylon*, v. 1-2, London, 1818. Claudius James Rich, *A Narrative of a Residence in Koordistan*, London, 1821 και τα άρθρα «Babylone», «Babylonie», «Babyloniens», στο M. Jules Oppert, *Babylone et les Babylonies*, (Ces articles sont extraits de la 3o editionde l'Encyclopedie du XIX. Siecle actuellement sous presse), σ. 645-658. Φαίνεται ότι οι γνώσεις του Claudius James Rich έχουν επηρεάσει και τις αγγλικές διπλωματικές αρχές σε σχέση με τους Κούρδους. Βλ: WO 106/64, (οι αναφορές του F. R. Maunsell, «Kurdistan», 01/12/1918, σ. 214-254 και «Eastern Turkey in Asia-Population of Principal Towns-before the war», 07/04/1918, σ. 210-214)

[209]Sir Austen Henry Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon: with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert*, New York 1856. Ο ίδιος ο συγγραφέας, την περίοδο της Συμφωνίας του Βερολίνου, βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη ως πρέσβης της Αγγλίας. Για τις αμέτρητες αναφορές του σχετικά με τις εθνότητες της Μικράς Ασίας, της Αρμενίας και του

εξωτερική εμφάνιση των Κούρδων και σε γενικές γραμμές μας παραπέμπουν στις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις των θεωριών του εθνικισμού.

Οι ανθρωπολογικές έρευνες[210] εμφανίστηκαν μαζί με τις ιεραποστολές που πραγματοποιούνταν από τις δυτικές εκκλησίες και είχαν σαν αποτέλεσμα να αυξηθούν οι αναφορές στους Κούρδους, οι οποίες, όμως -όπως είναι λογικό- έφεραν τη σφραγίδα των πολιτικών και πολιτισμικών προσλαμβανουσών κάθε παρατηρητή, ερευνητή ή ταξιδιώτη. Στις ανθρωπολογικές μελέτες παρουσιάζονται οι όψεις των προσώπων, οι μορφές των κρανίων, οι μετρήσεις των σωματικών διαπλάσεων, καθώς και οι αναλύσεις των οστών που έχουν γίνει για τους Τατάρους, τους Αζέρους, τους Ασσύριους,[211] τους Κελδανίδες, τους Αρμένιους και τους Κούρδους.[212]

Οι πρώτες ανθρωπολογικές έρευνες οι οποίες εστίασαν την προσοχή τους συγκεκριμένα στους Κούρδους, ξεκίνησαν να πραγματοποιούνται το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα από τους ερευνητές E. Duhousset (1863) και N. V. Khanikoff (1866). Σύμφωνα με μία προσπάθεια ταξινόμησης των Κούρδων σε ανθρωπολογικό επίπεδο, οι δυτικοί Κούρδοι είναι ξανθοί, με μπλε μάτια και δολιχοκέφαλοι (dolichocephalic), ενώ οι υπόλοιποι Κούρδοι είναι μελαχρινοί, με μαύρα μάτια και βραχυκέφαλοι (brachycephalic).[213] Στα ύστερα χρόνια, σε τέτοιου είδους επιστημονικές ανθρωπολογικές έρευνες[214] βασίστηκαν και οι θεωρίες που αναπτύχθηκαν στην επηρεασμένη από τη ναζιστική Γερμανία Τουρκία.

Κουρδιστάν βλ: *British Documents on Ottoman Armenians* (ed. Bilal Şimşir), vol. I-II (1856-1890), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1982-1983.

[210]Nazan Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek*, İstanbul, Metis Yayınları, 2007. Μετά την ίδρυση του Τουρκικού Κράτους, οι νέοι Τούρκοι ιστοριογράφοι αρνούνταν τις περισσότερες ανθρωπολογικές μελέτες που είχαν ως πεδίο της έρευνάς τους την Ανατολία ή την Καυκασία και παρουσίαζαν τις δικές τους νέες έρευνες. Βλ: Afet Uzmay, «Türkiye Halkının Antropolojik karakterleri üzerinde büyük anket ve umumi neticeleri», *Belleten*, cilt IV, no. 13, KânunII. 1940, σ. 39-51.

[211] George Percy Badger, *The Nestorians and their rituals: with the narrative of a mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a late visit to those countries in 1850; also, researches into the present condition of the Syrian Jacobites, papal Syrians, and Chaldeans, and an inquiry into the religious tenets of the Yezeedees*, London, J. Masters, v. I-II., 1852.

[212]M. Ernest Chantre, *Rapport sur une Mission Serentifique en Armenie Russe*, Paris 1893, σ. 23-30. Eugêne Pittard, *Le Visage Nouveau de la Turquie*, Paris, Sociêtê D'Êditions, 1931, σ. 165-169.

[213] V. Minorsky, Th. Bois, D. N. Mac Kenzie. *Kürtler & Kürdistan*, İstanbul, Doz yayınları, 2004, σ. 36-41

[214]Nazan Maksudyan, σ. 34-37. Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, Ankara, İmge Kitabevi, 2000, σ. 139-160

Η δεύτερη σημαντική, ολοκληρωμένη προσπάθεια συγγραφής της κουρδικής ιστορίας από τους ίδιους τους Κούρδους -πέρα από τα άρθρα που δημοσιεύτηκαν στις πρώτες κουρδικές εφημερίδες, όπως η *Hetaw-î Kurd*[215] και η *Jîn*- έγινε το 1924, δηλαδή 26 χρόνια μετά, κατά την περίοδο του ριζοσπαστικού κουρδικού εθνικισμού πια, από το βουλευτή του Χαλεπιού (Alep-Halep), τον Κούρδο Σεΐχη Χουσεΐν, που ήταν από την πόλη Σουλεϊμανιγιέ. Το πρωτότυπο βιβλίο δε γνωρίζουμε αν υπάρχει και σε ποια βιβλιοθήκη βρίσκεται, αλλά εμείς εντοπίσαμε στα Γαλλικά Κρατικά Αρχεία τη γαλλική του μετάφραση με τίτλο *Le Kurdistan et les Kurdes*[216], στην οποία αναφέρεται ότι το βιβλίο -αποτελούμενο συνολικά από 107 + 48 σελίδες- έχει γραφτεί στην κουρδική γλώσσα.

Μολονότι η ύπαρξη Κούρδων στην περιοχή δεν ετίθετο υπό αμφισβήτηση, εντούτοις, δεν ήταν δυνατόν να αποδειχθεί η «κουρδοποίησή» της, δηλαδή η υπερίσχυση / η αποκλειστική παρουσία του κουρδικού στοιχείου στη συγκεκριμένη περιοχή. Αυτό συνέβαινε διότι, την ίδια περίοδο που οι Κούρδοι προσπαθούσαν να προβάλλουν τον εαυτό τους ως μία ξεχωριστή ομάδα, οι Αρμένιοι, για τα δεδομένα της διεθνούς πραγματικότητας, ήταν ήδη μία ξεχωριστή ομάδα, η οποία, μάλιστα, είχε αποδείξει τη μοναδικότητα της ύπαρξής της στον ίδιο σχεδόν γεωγραφικό χώρο.

Οι Κούρδοι διανοούμενοι και μετέπειτα ηγέτες, προκειμένου να αποδείξουν την ύπαρξη του κουρδικού έθνους, αξιοποίησαν τα ίδια εργαλεία που είχαν χρησιμοποιήσει και οι Αρμένιοι, όπως πληθυσμιακούς πίνακες και χάρτες της περιοχής, οι οποίοι, όμως, αυτή τη φορά είχαν συνταχθεί από Κούρδους. Η ενέργεια αυτή, ωστόσο, είχε σαν αποτέλεσμα να πέσουν στην παγίδα της μη παραδοχής της ύπαρξης Αρμενίων στη διαφιλονικούμενη περιοχή.

---

[215]Kerküklü Necmeddin, «Poşide-î Tarîx», *Hetaw-î Kurd*, no. 1, 11 Teşrinievvel 1329/24 Οκτωβρίου 1913, σ. 15-16. Kerküklü Necmeddin, «Poşide-î Tarîx», *Hetaw-î Kurd*, no. 2, 21 Teşrinisani 1329/4 Δεκεμβρίου 1913, σ. 15-17.

[216]Ministere des Affaires Etraigeres, Mandat, Syrie-Liban Premier Versement, no. 1054, Kurdes 1924 (αναφορά Armee Francaise du Levant, Delegation d'Alep-Service des Renseignements, Section Surete, no: 910/R.S.R., Alep, le 24 Septembre 1924). Το βιβλίο χωρίζεται σε τρία κύρια κεφάλαια και κάθε κεφάλαιο σε υποενότητες. Όπως γράφεται στα γαλλικά: Chapitre1er – Kurdistan et les Kurdes. 1.Le Kurdistan et ses frontieres, 2.Le Kurdistan Nord, 3.Le Kurdistan Sud, 4.Les Kurdes. Chapitre 2eme- Les Tribus Kurdes. 1.Les Kurdes autour d'Ourfa, 2.Les Kurdes Milli, 3.Les Kurdes â tur Êlê Abdin et dans la plaine autour de Nisibin, 4.Les Kurdes dans le Kurdistan.supêrieur, 5.Les Kurdes dans les evirons d'Erzeroum et du Lac van, 6.Les Kurdes dans le Kurdistan Sud, 7.Les Kurdes d'Yazidies. Appendice. Les Tribus Kurdes en Dehors du Kurdistan. 1.Entre Erzingan et sivas, et dans les alentours de Marache, 2.En Anatolie, 3.En Syrie. Chapitre III – Mouvements Kurdes. 1.Histoire de ce mouvement, 2.Les origines et cauces de ce mouvement.

Ας δούμε, λοιπόν, πώς εξελίχθηκε ο εξοστρακισμός των Αρμενίων, δηλαδή πώς οι Αρμένιοι -με τους οποίους οι Κούρδοι σε πολλές περιπτώσεις συνδέονταν με δεσμούς συγγένειας- έγιναν από τους Κούρδους ηγέτες οι «άλλοι», οι ξένοι.[217] Πρέπει να κάνουμε, ως προς αυτό το θέμα, τις εξής σημαντικές σημειώσεις:

α) Η άρνηση της ύπαρξης αρμένικων πληθυσμών στη διεκδικούμενη περιοχή δεν αποτελούσε χαρακτηριστικό του κουρδικού εθνικισμού, όταν αυτός βρισκόταν ακόμη στα σπάργανα. Αργότερα, όμως, το ενδεχόμενο δημιουργίας ενός αρμένικου κράτους, με την αρωγή των άλλων χριστιανικών δυνάμεων, το οποίο θα περιελάμβανε και εδάφη των μουσουλμάνων Κούρδων, έφερε αντιμέτωπους τους δυο εθνικισμούς.

β) Η ασάφεια στον προσδιορισμό των αρμενοκουρδικών συνόρων προκάλεσε αντιπαλότητα ανάμεσα στους δυο λαούς, οι οποίοι έριζαν για την «κουρδικότητα» ή την «αρμενικότητα» της διαφιλονικούμενης περιοχής. Με την πάροδο του χρόνου, όμως, αρμένικες και κουρδικές προοδευτικές δυνάμεις προχώρησαν σε συνεργασία, προκειμένου να επιτευχθεί η υπέρβαση των αντιθέσεων που «χώριζαν» τους δυο λαούς.

Το ιδεολογικό και πολιτικό υπόβαθρο των συνεργασιών που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του κουρδικού εθνικισμού και την επιρροή του αρμένικου εθνικού κινήματος στον κουρδικό εθνικισμό θα τα αναλύσουμε εκτενώς παρακάτω. Αυτό που μπορούμε να πούμε εδώ, όμως, είναι ότι οι πρώτες πολιτικές συνεργασίες των αρμενοκουρδικών δυνάμεων πραγματοποιήθηκαν από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα[218] ως την περίοδο του αρμενοκουρδικού κινήματος του Μιρ Μπεδιρχάν [Mîr Bedirhan] (1830-1847).[219]

---

[217] WO 106-64, σ. 214-254 (αναφορά του F. R. Maunsell, «Kurdistan», 01/12/1918)

[218] Ο Garo Sasuni, βασιζόμενος στα κείμενα του Joseph Emîn, μας μεταφέρει τα γράμματα του Χόβναν, επισκόπου της Μονής Χοβχάν, της περιοχής Μούς [Muş], τη δεκαετία του 1760. Από τα γράμματα του επισκόπου πληροφορούμαστε ότι υπήρχαν στρατιωτικές συνεργασίες μεταξύ των Ασσυρίων [Suryani], των Αρμένιων και των Κούρδων [Υεζιδίδων και Κιζιλμπάσιδων] κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Garo Sasuni, σ. 85-88. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι οι συγκεκριμένες συνεργασίες ήταν μεν στρατιωτικές, αλλά βασίζονταν στη θρησκεία, αφού οι εν λόγω κουρδικές ομάδες ήταν πάντα σε σύγκρουση με κάθε είδους σουνιτικές μουσουλμανικές ομάδες (με χρονικό σημείο κορύφωσης της σύγκρουσης αυτής κυρίως το διάστημα πριν και μετά τη Συμφωνία της Αμάσειας, το 1517).

[219] A. O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana, The University of Illinois Press, 1938, σ. 16-17. Garo Sasuni, σ. 103-115. Για την αναγκαστική εμπλοκή της Αγγλίας και της Γαλλίας στα γεγονότα, λόγω των σφαγών των χριστιανών Ναστουριών από τους Κούρδους, βλ.: Waide

Η κατάργηση των μεγάλων κουρδικών πολιτικών οργανώσεων, όπως ήταν τα μπεηλίκια[220], την περίοδο του Τανζιμάτ, ήταν ένα γεγονός που συνέβαλε στη μείωση των συνεργασιών. Ελλείψει πλέον των μεγάλων μπεηλικιών, οι Κούρδοι, για πρώτη φορά, δε συμμετείχαν ενεργά σε έναν εξωτερικό πόλεμο του Οθωμανικού Κράτους, τον Οθωμανορωσικό πόλεμο του 1854.[221] Αυτό συνέβη, αφενός, γιατί οι διάφορες νομαδικές φυλές, όπως οι Κούρδοι, πολλές φορές μπορούσαν να ξεφύγουν από τον «επίσημο» κρατικό έλεγχο και αφετέρου γιατί η βίαιη συμπεριφορά των Οθωμανών ακύρωνε αυτομάτα την καθιερωμένη συμφωνία μεταξύ Οθωμανών και Κούρδων, η οποία υποχρέωνε τους Κούρδους να συμμετέχουν σε εξωτερικούς πολέμους.[222]

Όπου δε μπορούσαν να ξεφύγουν από τον έλεγχο, αντιμετώπιζαν συνήθως τους Οθωμανούς με ένοπλη αντίσταση. Μία από αυτές τις περιπτώσεις, η οποία μάλιστα σημάδεψε τις αρμενοκουρδικές σχέσεις, ήταν η κοινή ένοπλη αντίσταση των αρμενοκουρδικών δυνάμεων στην περιοχή Σασούν το 1864.[223] Οι συνεργασίες

Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi. Kökenleri ve Gelişimi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, σ. 138-149.

[220]Αυτές οι κοινωνικές οργανώσεις (τα μπεηλίκια) ήταν η συνομοσπονδία των νομαδικών φυλών και των *beylik* και αναγνωρίζονται με τους όρους *emirlik* ή *mîran* στην κουρδική ιστοριογραφία.

[221]Garo Sasuni, σ. 136. Η περίφημη εξέγερση του Γιεζδίν Σερ [Izzeddin Sir-Êzdîn Şêr] το 1854 πραγματοποιήθηκε υπό αυτές τις συνθήκες. Ο Êzdîn Şêr, αν και ηγούνταν ενός ολόκληρου στρατού αποτελούμενου από κουρδικές δυνάμεις έναντι των Οθωμανών (στο πλαίσιο της κοινής αντίστασης των Μπεδιρχάν [Bedirhan] και Μαχμούντ Χαν [Mahmud Han]) το 1847, άλλαξε πολιτική στάση και πήγε με το μέρος των Οθωμανών. Αυτή η συμπεριφορά του καθόρισε και το αποτέλεσμα του πολέμου. Ο Γιεζδίν Σερ αμείφθηκε με το αξίωμα του mütesellim (έγινε ο αντιπρόσωπος κάποιου αξιωματούχου στο σαντζάκι) της πόλης Cizre, αλλά οι επιδιώξεις του δεν περιορίστηκαν εκεί. Το 1854, πιστεύοντας και στηρίζοντας τη φήμη του θείου του Μπεδιρχάν, επιχείρησε να πάρει εκδίκηση από τους Οθωμανούς για τα προηγούμενα χρόνια. Το πιο σημαντικό στοιχείο αυτής της εξέγερσης, ήταν πως, για πρώτη φορά, σε κουρδική εξέγερση ή οθωμανοκουρδική σύρραξη, η κουρδική πλευρά αναζήτησε την εξωτερική παρέμβαση και ενέπλεξε τη Ρωσία στα γεγονότα. Στο τέλος της εξέγερσης συνελλήφθη, εξορίστηκε στη Βόσνια (τον Ιανουάριο του 1858) και του απαγορεύτηκε να επιστρέψει στο Κουρδιστάν. Όταν πέθανε ήταν mutasarrıf των Ιωαννίνων (1870). Για μία αναλυτική αναφορά βλ.: Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri(1817-1867)*, İstanbul, Doz yayıncılık, 2011, σ. 221-232, 285-308. Candan Badem**,** *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Leiden-Boston, Brill, 2010, σ. 360-377.

[222] Η συμμετοχή των Κούρδων για περισσότερα από 300 χρόνια στους εξωτερικούς πολέμους θα αποτελέσει μία σημαντική αναφορά στα γραπτά των ύστερων Κούρδων διανοουμένων: «Οι Κούρδοι, […] στα μάτια της κεντρικής διοίκησης ήταν ένα κοπάδι που εκπληρώνει τις υποχρεώσεις του, όσον αφορά στη στρατιωτική θητεία και τη φορολογία. Άλλα για ψάξτε τα έγγραφα του πολέμου ’93. Από τα κάστρα της Βιέννης έως τις πύλες της Κρήτης, παντού θα βρείτε τα πτώματα των Κούρδων. Αυτοί οι καταπιεσμένοι ήρωες δεν έπαψαν ποτέ να είναι καλοί Οθωμανοί». Süleyman Nazif, «Kürd ve Kürdistan», *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* no. 2, 29 Teşrinisani 1324/12 Δεκεμβρίου 1908, σ. 1-2. Βλ. Μεταφρασμένο στα Τουρκικά: *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* (ed. M. Emîn Bozarslan), σ. 110-111.

[223] Σύμφωνα με τον Garo Sasuni, η προσπάθεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να «εισχωρήσει» στις περιοχές που δεν είχε καταφέρει ποτέ να εδραιώσει την εξουσία της, καθώς δεν τις είχε καταλάβει ποτέ, (θεωρητικά ήταν οθωμανικές, αλλά πρακτικά δεν υπήρχε ούτε ένας υπάλληλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εκεί), με αφορμή μια νέου είδους φορολογία του νεοσύστατου κράτους, ήρθε

αυξήθηκαν κατά τη διάρκεια του κινήματος του Σεΐχη Ουμπεϊδουλλάχ Νεχρή [Şeyh Ubeydullah Nehri-Şêx Ubeydullah Nêhrî], από το 1875 έως το 1885[224], αλλά και μετά, κατά τη διάρκεια του κινήματος του Σεΐχη Σιδίκ Νεχρή [Şeyh Sıdık Nehri-Şêx Sîdiq Nêhrî], τη διετία 1903-1905.[225]

Το κίνημα του Σεΐχη Ουμπεϊδουλλάχ Νεχρή έκανε τον Αμπντουλχαμίντ Β' να λάβει πιο σοβαρά υπόψη του τις ανατολικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Υπήρχαν πολύ σοβαρές ενδείξεις για μια πιθανή συνεργασία όλων των κουρδικών νομαδικών φυλών, καθώς και για μια πιθανή συνεργασία Κούρδων και Αρμενίων, συνεργασίες οι οποίες θα μπορούσαν να έχουν απρόβλεπτες συνέπειες

αντιμέτωπη το 1864 με την ένοπλη αντίσταση των ντόπιων αρμενοκουρδικών πληθυσμών. Το αξιοσημείωτο είναι ότι οι ίδιες κουρδικές φυλές, οι οποίες αντιστάθηκαν μαζί με τους Αρμένιους το 1864 έναντι των Οθωμανών, μετά από 30 χρόνια θα εναντιωθούν στους Αρμένιους και θα διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στις σφαγές των Αρμενίων το 1895. Βλ.: Garo Sasuni, σ. 13-188. V. T., Mayevsriy. *19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı. Kürt-Ermeni İlişkileri* (ed.: Abdullah Varlı), İstanbul, Sipan, 1997, σ. 132-137.

[224]Ο Σεΐχης Ουμπεϊδουλλάχ Νεχρή ήταν γιος του Σεΐχη Ταχά Νεχρή [Şeyh Taha Nehri-Şêx Taha Nêhrî], ο οποίος ήταν δίπλα στο Mîr Bedirhan στο κίνημά του. Στη συνέχεια, ο γιος του Σεΐχη Ουμπεϊδουλλάχ Νεχρή, ο Σεϊντ Αμπντουλκαδίρ Νεχρή [Seyyid Abdulkadir Nehri- Seyîd Evdilqadir Nêhrî], την περίοδο του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β', ως πρόεδρος της Οθωμανικής Βουλής και πρόεδρος του Κουρδικού Συλλόγου της Έγερσης και Ένωσης επρόκειτο να γίνει ένα πολύ σημαντικό πολιτικό πρόσωπο. Η παρουσία του θα αποτελέσει το κλειδί για την ασφαλεία και την επίλυση πολλών προβλημάτων. Για το κίνημα και τις μεταγενέστερες εξελίξεις βλ.: Garo Sasuni, σ. 154-169. Hans-Lukas Kieser, σ. 180-190. Waide Jwaideh, σ. 125-205.

[225]Σύμφωνα με το συγγραφέα, την άνοιξη του 1903, η αρμενική οργάνωση *Τασνακτσουτιούν* προσπάθησε να δημιουργήσει μία γέφυρα εμπιστοσύνης και συνεργασίας μεταξύ Αρμενίων, Κούρδων και Ασσυρίων. Οι Αρμένιοι στις συζητήσεις που είχαν με το Σεΐχη Σιδίκ Νεχρή κάνουν δύο πρακτικές προτάσεις: « α) να διασφαλιστεί το ασφαλές πέρασμα των ανθρώπων τους, που κουβαλούν είτε έγγραφα είτε φορτία, στις κουρδικές περιοχές και β) ο Σεΐχης να χρησιμοποιήσει την επιρροή του για τη δημιουργία μίας κοινής λογικής μεταξύ των κουρδικών νομαδικών φυλών.» Η απάντηση του Σεΐχη είναι καταπληκτική: «Εσείς οι Αρμένιοι, επειδή είστε χριστιανοί, γι' αυτό και σας προφυλάσσουν. Άμα τρέξει λίγο αίμα από τη μύτη ενός Αρμενίου, αμέσως οι ξένες πρεσβείες κάνουν παράπονα στους Οθωμανούς. Πάντα σκοτώνει ο Οθωμανός, αλλά ένοχος είναι ο Κούρδος. Ο Οθωμανός πιέζει, αλλά ο φερόμενος ως καταπιεστής είναι ο Κούρδος. Δεν υπάρχει ούτε μία πράξη καταπίεσης, για την οποία να μην είναι ένοχοι οι Κούρδοι και δεν υπάρχει ούτε μία πράξη καταπίεσης, στην οποία ο Αρμένιος να μην είναι το θύμα. Τα μεγάλα ξένα κράτη έτσι πιστεύουν, διότι κι εσείς με τη σειρά σας το ίδιο υποστηρίζετε. Δε βρίσκω κανένα συγκεκριμένο λόγο για να σας συμπαθώ. Αλλά γνωρίζουμε ότι και εσείς, σαν κι εμάς, είστε ένας αρχαίος λαός σε αυτόν τον τόπο και οι καινούργιοι είναι οι Τούρκοι. Γι' αυτό και δε βρίσκω το λόγο, γιατί να μην είμαστε μαζί, απέναντί τους. Ο τόπος μας είναι μεγάλος και άνετα θα φτάσει και για τους δύο λαούς. Από το Μπάσκαλε [Başkale] και το Νορδούς [Nordus] προς το Μοσούλη [Musul] να είναι δικά μας και από το Başkale προς το βορρά να είναι δικά σας. Το πιο σημαντικό είναι ότι, αν θα είστε μαζί μας, τότε δε βλέπω κανένα λόγο, γιατί να είμαστε εναντίον των σχεδίων σας». Ο Σεΐχης αποδέχεται τους όρους των Αρμενίων, αλλά ύστερα καταθέτει τους δικούς του όρους: «α) Το Τασνακτσουτιούν να φτιάξει ένα εργοστάσιο φυσεκιών, με δικά του έξοδα, στην περιοχή που θα υποδείξουν οι Κούρδοι, β) Τα καπνά της περιοχής του Şemdinan [Σεμντινάν, περιφέρεια της πόλης Χακκάρι [Colemerg-Hakkari], η περιοχή που ο Σεΐχης ήταν απόλυτος ηγέτης] να τα εμπορευθούν στην Αίγυπτο και την Ευρώπη οι Αρμένιοι και σε αυτή την προσπάθεια υπεύθυνοι να είναι οι mumessil [πωλητές] της οργάνωσης Τασνακτσουτιούν, γ) Οι Αρμένιοι να αναγνωρίσουν, άνευ όρων, τα όρια του Κουρδιστάν, όπως τα ανάφερε ο Σεΐχης και δ) Το Τασνακτσουτιούν να προσπαθήσει να εξασφαλίσει τη βοήθεια των Ευρωπαίων για το Κουρδιστάν.» Πιο αναλυτικά βλ. Garo Sasuni, σ. 204-207.

στην άσκηση της Ανατολικής Πολιτικής του Αμπντουλχαμίντ Β', αλλά και γενικότερα στην άσκηση της προαιώνιας πολιτικής του κράτους έναντι των Περσών. Τέτοιες συνεργασίες θα διευκόλυναν την εμπλοκή των Μεγάλων Δυνάμεων στα εσωτερικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως είχε συμβεί στο κίνημα του Μίρ Μπεδιρχάν, όπου ενεπλάκησαν η Αγγλία και η Γαλλία και στο κίνημα του Σεΐχη Ουμπεϊδουλλάχ Νεχρή, όπου ενεπλάκησαν η Ρωσία και η Αγγλία. Έτσι, τόσο οι Οθωμανοπερσικές, όσο και οι Οθωμανορωσικές σχέσεις θα μπορούσαν να μπουν σε μια περιπέτεια δίχως επιστροφή. Ο Σουλτάνος, όμως, όπως προαναφέρθηκε, είχε άλλα, βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα, σχέδια για την περιοχή:

α) Την ενδυνάμωση και προώθηση, στους κόλπους των κουρδικών κοινωνικών δομών, του «Ιερού Θεσμού» του Σεΐχη, ως θρησκευτικού ηγέτη, στη θέση των εγκόσμιων ηγετών και με αυτόν τον τρόπο τον εμποτισμό της κοινωνίας με τις ριζοσπαστικές ισλαμικές ιδέες, όχι, όμως, με τη φυσική τους ροή, αλλά μέσα από τη δημιουργία της έννοιας του αντιπάλου.

β) Το μπλοκάρισμα της εφαρμογής των αποφάσεων της Συνδιάσκεψης του Βερολίνου (1878),[226] η οποία προέβλεπε μεταρρυθμίσεις για τους Αρμένιους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα να προκληθεί μιας χαώδης κατάσταση που οδήγησε σε ανεξέλεγκτες σφαγές των χριστιανικών πληθυσμών των ανατολικών περιοχών.[227]

γ) Τη δημιουργία Οθωμανοκουρδικής Ισλαμικής Ενότητας, με τη μετατροπή μιας πιθανής «αυτόνομης Αρμενίας» σε «Οθωμανικό Κουρδιστάν», δεδομένου ότι

[226] «L'article 61 du traité de Berlin. II and III». *Imprimerie Orientâle*, Constantinople 1879.

[227]Garo Sasuni, σ. 165. Ο Αμπντουλχαμίντ Β', μετά από τη μεγάλης κλίμακας μετανάστευση των Τσερκέζων, η οποία είχε ξεκινήσει περίπου από τη δεκαετία του 1860 και σταδιακά διευρυνόταν, έως και τη Συμφωνία του Βερολίνου το 1878, οργάνωσε και τους Τσερκέζους εναντίον των αρμένικων πληθυσμών. Μάλιστα, δε δυσκολεύτηκε καθόλου να τους ενθαρρύνει, αφού ο συγκεκριμένος μουσουλμανικός πληθυσμός ήταν ήδη ενοχλημένος από την εξάπλωση των χριστιανικών ρωσικών δυνάμεων στα Καυκάσια. Polyeucte, «L'Evolution de la Question Armenienne», *La Voix de L'Armenie*, 1er Fevrier 1918, no. 3, Paris, σ. 79-83. Οι καταστροφικές δράσεις των τουρκμενικών, τσερκεζικών και κουρδικών νομαδικών φυλών εναντίον των χριστιανικών πληθυσμών, δεν μπορούν να ερμηνευτούν μόνο από την πανισλαμιστική πολιτική του Σουλτάνου, αλλά και από τη μετακίνηση των μουσουλμανικών πληθυσμών, που διήρκησε έως το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από την άλλη, υπάρχει και η άποψη ότι εξαιτίας των μετακινήσεων των πληθυσμών (είτε πραγματοποιήθηκαν με τη βία είτε όχι) δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την ίδρυση ενός ανεξάρτητου αρμενικού κράτους. Βλ: Ιωσήφ Γρηγόρη Κασσεσιάν, *Ο Αρμενικός Απελευθερωτικός Αγώνας (1064-1920)*, Αθήνα 1979, σ. 27.

και στο πρόσφατο παρελθόν (1848-1868) το Εγιαλέτι του Κουρδιστάν περιλαμβανόταν στο διοικητικό πλαίσιο του Οθωμανικού Κράτους.[228]

Ένα από τα πιο σημαντικά σημεία της πανισλαμιστικής πολιτικής του Αμπντουλχαμίντ Β' και αργότερα της αντιαγγλικής πολιτικής του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου ήταν ότι τα ιστορικά, ιερά μουσουλμανικά εδάφη θα παραχωρούνταν στο νέο Αρμενικό Κράτος. Και μόνο η ιδέα της παραχώρησης των ιερών μουσουλμανικών εδαφών από μία χριστιανική χώρα (την Αγγλία και έπειτα τη Ρωσία) σε μια άλλη χριστιανική χώρα (την Αρμενία) δημιουργούσε πρόσφορο έδαφος για την εκμετάλλευση του ευαίσθητου θρησκευτικού αισθήματος του ντόπιου μουσουλμανικού πληθυσμού.

> «Και γι' αυτό οι Κούρδοι πρέπει να βάλετε μυαλό! Ο Μοσκώφ [Ρωσία] έχει ανοίξει το στόμα του και μια μέρα θα έρθουν για να πάρουν την πατρίδα σας! Ε τότε, να είστε σίγουροι ότι το Οθωμανικό Κράτος δε θα στείλει το στρατό για να σας προφυλάξει. Οι στρατιώτες του Μοσκώφ είναι πιο πολλοί και τα πολυβόλα και τα τουφέκια τους είναι πιο πολλά από τα δικά σας. Ώσπου να ρίξετε εσείς μία, αυτοί θα σας ρίξουν είκοσι [...]»[229]

Αυτή ήταν μία σημαντική παράμετρος, που εμπόδιζε τους Κούρδους και τους Αρμενίους, την περίοδο που οι εθνικισμοί είχαν ήδη εδραιώσει την παρουσία τους, να δημιουργήσουν κοινές, ανεξάρτητες πολιτικές οργανώσεις, στις ανατολικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με άλλα λόγια, η αντιρωσική -και ταυτόχρονα αντιαρμενική- προπαγάνδα πέρασε στο υποσυνείδητο των απλών Κούρδων το φόβο ότι «οι χριστιανοί θα πάρουν τη γη μας όπως πήραν την Κρήτη».[230] Οι Κούρδοι είχαν εναντιωθεί στους Άγγλους, κυρίως, ως προς το ζήτημα της Κρήτης και ως εκ τούτου δημιουργήθηκε η ίδια «κρίση εμπιστοσύνης» απέναντι στη Ρωσία, ως προς το ζήτημα

[228]Χρόνια αργότερα, η κόρη του Σουλτάνου, στο βιβλίο της, θα κάνει τις εξής τοποθετήσεις: «Ο πατέρας μου έκανε σκέψεις κατά της διαμέλισης του κράτους, για την ενότητα ή τη συνεργασία των τριών μουσουλμανικών εθνικών στοιχείων, των Τούρκων, των Κούρδων και των Αράβων, των οποίων τα εθνικιστικά ζητήματα υποστήριζε συστηματικά από το παλάτι. Αυτή η ενότητα θα ήταν σαν μία εσωτερική αντίδραση. Η Τούρκικη αντίδραση θα ήταν στα Βαλκάνια, η Κουρδική στα έξι βιλαέτια της ανατολικής Ανατολίας, κατά των Αρμενίων και η Αραβική στις ερημικές περιοχές, εναντίον των Άγγλων. Ας πούμε στη Μακεδονία με το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου, στην Ανατολή με τα Συντάγματα Χαμιντιών και το αραβικό εθνικιστικό κίνημα για τους Άραβες». Şadiye Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid / Saray ve Sürgün Yılları*, İstanbul, L&M yayıncılık, 2007, σ. 131.

[229]«Girid», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I., σ. 202.

[230]AIR 20-721(Fahmi Nasri Tarzikhan, Baghdad, 9th April 1919).

της Αρμενίας.[231] Η πολιτική θέση των Κούρδων στο ζήτημα της Κρήτης ήταν παρόμοια με αυτή των υπόλοιπων μουσουλμάνων.

> «Σήμερα οι γυναίκες, τα παιδιά και οι γέροι μας, που βρίσκονται μέσα στον πληθυσμό των εκατό χιλιάδων κατοίκων της Κρήτης, είναι κάτω από τα πόδια των απίστων, έχουν γίνει υπηρέτες τους. Αυτοί οι καημένοι τόσο πολύ φώναζαν και ζητούσαν βοήθεια από το κράτος, αλλά τίποτα. Τελικά μόνοι τους πήραν το νόμο στα χέρια τους. Τα άλλα κράτη των απίστων, όμως, στήριξαν τους δικούς τους, έκαναν πολλές αμαρτίες. Έδειξαν την αλληλεγγύη τους, δίνοντάς τους τα όπλα, τα πολυβόλα και τα βαπόρια τους. Οι μουσουλμάνοι νικήθηκαν, σκοτώθηκαν, έγιναν σκλάβοι και πάλι ο Σουλτάνος δεν τους βοήθησε.»[232]

Η βαθιά κοινωνική και ψυχολογική επίδραση που είχαν τα γεγονότα της Κρήτης, τα οποία είχαν αφήσει ως κατάλοιπα εφιαλτικές μνήμες, καθόρισαν την πολιτική στάση των Κούρδων αρχηγών (διανοουμένων ή μη) και αυτοί με τη σειρά τους τη στάση των απλών ανθρώπων. Το ζήτημα της Κρήτης ήταν κεντρικό θέμα, σχεδόν σε κάθε τεύχος των κουρδικών εφημερίδων, πριν και μετά το 1908.[233]

Ιδίως η κουρδική εφημερίδα των Νεότουρκων στο Diyarbekir, η *Peyman*, έδωσε μεγάλη έκταση στο θέμα αυτό, επιδεικνύοντας μια ευαισθησία που μπορεί να ερμηνευθεί στο πλαίσιο του Οθωμανισμού της εποχής. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, διοργάνωσε και μία μεγάλη διαδήλωση συμπαράστασης στους αδελφούς μουσουλμάνους της Κρήτης, στις 21 Ιουλίου του 1908, στην κεντρική πλατεία της πόλης. Αξιοσημείωτο είναι ότι μέχρι σήμερα, δεν έχει γνωστοποιηθεί, στο πλαίσιο των κρητικών μελετών, αυτή η διαδήλωση εκ μέρους των Κούρδων, καθώς οι περίφημες μεγάλες διαδηλώσεις, κατά της απόσπασης της Κρήτης από την

---

[231] Οι φανατικοί μουσουλμάνοι Κούρδοι που είχαν οργανωθεί από το ΙΤC μοίραζαν αντιαρμενικές προκηρύξεις στο όνομα της αντιρωσικής πολιτικής: CADN, Constantinople/D/7, «Erzeroum, le 21 Avril 1909».

[232] «Welat-Weten», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I., σ. 227-229. Επίσης «Girid», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I., σ. 245.

[233] Πρβ.: E. A, «Siyasiyat», *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi*, no. 1, 22 Teşrinisani 1324/5 Δεκεμβρίου 1908, σ. 2-3. «Girid'i veremeyiz», *Müjde*, no. 7, 27 Kanunuevvel 1324/9 Ιανουαρίου 1909. Cemal, «Girid metni ve devletin hatası», *Müjde*, no. 10, 30 Kanunuevvel 1324/12 Ιανουαρίου 1909. «Girid meselesi», *Şark ve Kürdistan*, no. 1, 7 Teşrinisani 1324/20 Νοέμβριου 1908, σ. 3.

Οθωμανική Αυτοκρατορία, είχαν πραγματοποιηθεί σε πόλεις στα δυτικά της περιοχής της Ανατολίας, όπως η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη.[234]

Οι Κούρδοι ηγέτες, ώσπου να συνειδητοποιήσουν ότι η πολιτική τους ήταν εσφαλμένη, είχαν ήδη θέσει γέρα τα θεμέλια της καχυποψίας ανάμεσα στους δυο λαούς, αφού η άσκηση μιας πολιτικής που βασιζόταν στην απόρριψη της αντίπαλης άποψης, λειτουργούσε σαν δίκοπο μαχαίρι και μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο Σουλτάνος ήταν άμοιρος ευθυνών. Έτσι, η στάση των Κούρδων διανοουμένων, απέναντι στην εξωτερική πολιτική που ασκούσε ο Σουλτάνος στην περίπτωση της Ρωσίας, ευθυγραμμιζόταν με την πολιτική των Νεότουρκων.

Οι Κούρδοι διανοούμενοι, ως μέλη των Νεότουρκων αλλά και στην περιφερειακή επιρροή της οργάνωσης αυτής, βρίσκονταν σε απευθείας επαφή και είχαν αναπτύξει συνεργασία με τις αρμένικες πολιτικές οργανώσεις. Για τον απλό, ντόπιο Κούρδο, όμως, δε μπορούσε να γίνει εύκολα κατανοητή η από κοινού δράση των μουσουλμάνων με τους χριστιανούς εναντίον του Χαλίφη. Η στάση αυτή, σύμφωνα με το Ισλάμ, ήταν μεγάλη αμαρτία και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, η προπαγάνδα του Σουλτάνου πέτυχε το στόχο της. Όχι, δηλαδή, μόνο επειδή η προπαγανδιστική δύναμη του Σουλτάνου ήταν ισχυρή, αλλά και γιατί η ελίτ της κουρδικής διανόησης δεν είχε και τόσο άμεση επαφή με την ομάδα - στόχο της, που ήταν οι απλοί χωρικοί Κούρδοι. Οι Κούρδοι των Συνταγμάτων Χαμιντιών θα προσπαθήσουν να αποδείξουν ότι είναι καλοί και σωστοί μουσουλμάνοι, αλλά μεταγενέστερα οι ηγέτες -ακόμα και πολλοί Κούρδοι διανοούμενοι- δε θα παραδεχτούν ότι συνεργάστηκαν με τους χριστιανούς εναντίον του Χαλίφη του Ισλάμ.[235]

Σε αυτό το σημείο, θα ήταν σκόπιμο να σταθούμε λίγο στη θέση των Κούρδων ηγετών γιατί, σε σχέση με τις περιπτώσεις άλλων πληθυσμιακών ομάδων της περιοχής, αυτοί ακολούθησαν διαφορετική πορεία, τόσο σε κοινωνικό, πολιτικό όσο

[234]«Girid Mitingi», *Peyman*, no. 3, σ. 2-3.

[235]Ελεγε λοιπόν ο συγγραφέας: «[…] με τη βοήθεια των Κούρδων, καθώς και με τη βοήθεια του αντιδραστικού και φανατισμένου Τουρκικού όχλου, που δεν υστερούσε σε ληστρική μανία από τις κουρδικές ορδές, ο Αμπντουλχαμίντ κατάφερε να ποδηγετήσει για τριάντα τρία χρόνια τις διάφορες εθνότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.» Βλ.: Οχάνες-Σάρκις Αγαμπατιάν, *Η Αρμενία και το Αρμενικό Ζήτημα*, Αθήνα 1975, σ. 40. Για τη συνέντευξη του προέδρου του Κουρδικού Συλλόγου Seyyid Abdülkadir βλ.: Zeynep Çamsoy, *Milli Mücadele Dönemi'nde Kürdistan Teâli Cemiyeti (1918-1927)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, σ. 277-279.

και σε θρησκευτικό επίπεδο. Η εξέταση της θέσης τους θα λειτουργήσει βοηθητικά και στην ερμηνεία της σχέσης των Κούρδων με το γεωγραφικό τους χώρο, αλλά και στην ερμηνεία της εξέλιξης στην ιστορική τους αντίληψη για το συγκεκριμένο χώρο, τον οποίο οι ίδιοι είχαν ονομάσει χώρα των Κούρδων. Μεθοδολογικά, θα ξεκινήσουμε με την παρουσίαση των εσωτερικών κοινωνικών οργανώσεων / θεσμών των ίδιων των Κούρδων καθώς και των σχέσεών τους με τις εξουσιαστικές αρχές (τις μεγάλες δυνάμεις της περιοχής, όπως ήταν οι Πέρσες, οι Οθωμανοί και οι Ρώσοι, στις οποίες 'αναφέρονταν' οι Κούρδοι) και ύστερα θα συνεχίσουμε με τις άλλες εθνοτικές ομάδες της περιοχής.

Όπως έχει προαναφερθεί, η επιδίωξη των Οθωμανών -και αργότερα και των Περσών- ήταν οι Κούρδοι, ως συνοριοφύλακες στα ανατολικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, να έχουν μια ξεχωριστή κοινωνική οργάνωση, η οποία μάλιστα διατηρήθηκε για τουλάχιστον 300 χρόνια, την περίοδο μεταξύ των ετών 1500 - 1800. Σε αυτό το διάστημα, δεν επιτρεπόταν στους Κούρδους να προβούν σε καμία σχεδόν κοινωνική, πολιτική και στρατιωτική αλλαγή, την ίδια στιγμή που σε άλλα μέρη του κράτους γίνονταν πολλές αλλαγές, σε όλα τα επίπεδα.

Στα μέρη που οι Κούρδοι υπερτερούσαν πληθυσμιακά, οι αλλαγές γίνονταν, κυρίως, στα Κλασικά Σαντζάκια, των οποίων ο πληθυσμός δεν περιελάμβανε μεγάλο αριθμό υπηκόων, σε σχέση με τα άλλα Σαντζάκια, όπως τα Σαντζάκια Κουρδιστάν και τα Σαντζάκια Hukûmet. Στα Κλασικά Σαντζάκια, οι αλλαγές (στο φορολογικό σύστημα, στο διορισμό των ανώτερων κρατικών υπαλλήλων, κλπ) γίνονταν όπως και στις άλλες περιοχές του κράτους, ενώ στα άλλα Σαντζάκια, σύμφωνα με τη Συμφωνία της Αμάσειας, αλλαγές γίνονταν σπάνια και με πιο αργούς ρυθμούς, με βιορυθμούς.[236]

Αποτέλεσμα αυτής της θεσμικής σταθερότητας ήταν να υιοθετηθούν ανάλογες κοινωνικές συμπεριφορές και ιδεώδη, όπως η προσκόλληση στη θρησκεία (αφού ο κόσμος τους χωριζόταν από τη θρησκεία, αυτό σήμαινε ότι η θρησκεία ήταν και

[236]Σύμφωνα με τον *Bruinessen*, μερικά μεγάλα μπεηλίκια όπως το Μπαμπάν (Baban -1820) και το Μπίτλις (Bitlis -1650) είχαν επηρεαστεί πολύ στην εσωτερική τους διοίκηση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βλ.: Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, σ. 207. Στην οργάνωση του Μπεηλικιού Μποτάν [Botan], μάλιστα, η επιρροή αυτή έφτασε σε τέτοιο βαθμό, που τις διοικητικές θέσεις καταλάμβαναν ακόμη και οι μη μουσουλμάνοι, όπως Αρμένιοι και Ασσύριοι.

χώρος προφύλαξης και ενότητας κάθε κοινωνικής οντότητας) και στις παραδοσιακές μορφές επιβίωσης.

Λόγω της σημασίας του γεωγραφικού χώρου που καταλάμβαναν, βρίσκονταν σε διαρκείς επαφές με τις άλλες μεγάλες δυνάμεις της περιοχής. Κάθε mîr, προκειμένου να επιβιώσει, άλλαζε ηγεμόνα ανάλογα με τις διεκδικήσεις του και τους «εξωτερικούς» πολιτικούς συσχετισμούς. Σε οθωμανικές και περσικές πηγές έχουν καταγραφεί οι αλλαγές στις πολιτικές θέσεις των διάφορων κουρδικών μπεηλικιών και στη σχέση τους με τις μεγάλες δυνάμεις της περιοχής. Συγκεκριμένα, όποτε έκριναν ότι αυτό επέτασσε το συμφέρον τους, άλλαζαν στρατόπεδο, γεγονός το οποίο αποτυπωνόταν και στην ονομασία τους: «Οθωμανικά» ή «Περσικά» ή «Ρωσικά» Κουρδικά μπεηλίκια. Μπορεί να μην άλλαζαν επίσημα τον ηγεμόνα τους, άλλαζαν, όμως, την πολιτική τους στάση.[237]

Εσωτερικές λειτουργικές αλλαγές δεν γίνονταν, αφού, στα μάτια των Αυτοκρατοριών, δεν υπήρχε αυτή η ανάγκη. Η ύπαρξή τους διασφαλιζόταν από τη λειτουργικότητά τους: μια οργανωμένη, ετερογενής, πολεμοχαρής και ένοπλη κοινωνία, αποτελούμενη από μικρές ομάδες (φυλές) που βρίσκονταν στις δύσβατες περιοχές του κράτους. Η διαρκής μετατόπισή τους, όσον αφορά στις γεωπολιτικές τους συμμαχίες, όμως, προκάλεσε αργότερα μεγάλα προβλήματα, αφού, τα χρόνια της δημιουργίας της κουρδικής εθνικής ταυτότητας, η αίσθηση της ενότητας μεταξύ των Κούρδων δεν ήταν δεδομένη.

Εξωτερικά, η οθωμανική κοινωνία φαινόταν να χωρίζεται βάσει της θρησκείας, αλλά εσωτερικά, σε κάθε εθνοτική ομάδα (*kavm, millet*) ο θρησκευτικός και ο κοσμικός ηγέτης πολλές φορές ήταν ο ίδιος. Στους Κούρδους -στις περισσότερες των περιπτώσεων- ο απόλυτος αρχηγός, ο Mîr, ήταν κοσμικός ηγέτης. Οι ασχολίες του αφορούσαν καθαρά τα εγκόσμια και οι θρησκευτικοί ηγέτες εκτελούσαν τα καθήκοντά τους, υπό τις διαταγές του. Φυσικά, κάθε αρχηγός ανήκε σε ένα θρησκευτικό τάγμα (ανεξάρτητα από τις αιρέσεις), αλλά η θρησκευτική (şerr'î) λειτουργία διαχωριζόταν από την κοσμική (beşer'î).

Οι Κούρδοι, σε επίπεδο εσωτερικών κοινωνικών σχέσεων, είχαν τριών ειδών ηγέτες: α) τον Mîr, ο οποίος ήταν ο αρχηγός του μπεηλικιού (beylik), β) τον *ağa*,

[237] «Rich's Residence in Koordistan», *Edinburg review*, London, October 1836, σ. 38.

chef, ο οποίος ήταν ο αρχηγός της φυλής (aşiret) και γ) τον Σεϊχής [şêx/şeyh], σεϊντα [seyda], μελλά [mella], ο οποίος ήταν ο θρησκευτικός ηγέτης, αλλά και σύμβουλος του Mîr. Ένας απλός Κούρδος ήταν πάντα υπό την εξουσιαστική δύναμη και των τριών αυτών αρχηγών, ταυτόχρονα, αφού κάθε ένας είχε διακριτή κοινωνική θέση και κάλυπτε διαφορετικές ανάγκες.[238]

Με την κατάργηση των αρχηγών των μπεηλικιών, οι αρχηγοί των φυλών «απελευθερώθηκαν» και έτσι, η εποχή του Τανζιμάτ, ενώ για την κεντρική διοίκηση μπορεί να σηματοδοτούσε τη μεταρρύθμιση του κράτους, με την εισαγωγή νεωτερισμών, για τους ανθρώπους που ζούσαν στις ανατολικές περιοχές, όμως, ήταν μια σκοτεινή περίοδος. Για τους μουσουλμάνους σουνίτες Κούρδους ξεκινούσε μια νέα περίοδος, με άγνωστους κανόνες. Μπορεί το Οθωμανικό Κράτος να κατάφερε να καταπνίξει την εξέγερση, αλλά, πιθανότατα, δεν είχε υπολογίσει ότι κάθε φυλή, η οποία προηγουμένως ήταν εξαρτημένη από την άνωθεν οργάνωση (το μπεηλίκι), θα ήταν πλέον ανεξάρτητη. Προφανώς, μεταξύ των τόσων προβλημάτων που είχε να αντιμετωπίσει το Οθωμανικό Κράτος, δεν είχε λάβει ακόμα μια τελική απόφαση για τους Κούρδους και ήθελε απλώς να επιλύσει γρήγορα το πρόβλημα αυτό.

Χρήσιμο είναι να έχουμε υπόψη μας ότι, στις δυτικές περιοχές του κράτους, η πορεία του Ανατολικού Ζητήματος, με στόχο τη σταδιακή παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εξελισσόταν ικανοποιητικά, σύμφωνα με το πρόγραμμα των Μεγάλων Δυνάμεων. Ειδικότερα, το πρόβλημα του Μοχάμεντ Αλή, η ελληνική εξέγερση, η κατάσταση στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων, οι συνεχείς στρατιωτικές παρενοχλήσεις από τη Ρωσική Αυτοκρατορία, η Άγγλο-Οθωμανική Εμπορική Συμφωνία και η συνεπακόλουθη αναγκαστική μετάβαση στην περίοδο του Τανζιμάτ και τις υποχρεώσεις του, οι διάφορες τοπικές εξεγέρσεις, όπως αυτές στις αλβανικές και στις κουρδικές περιοχές, κλπ. συνέτειναν στην επίτευξη του προαναφερθέντος στόχου,[239] αφού η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν πλέον σε μία άνευ προηγουμένου, χαώδη κατάσταση και ήταν αδύνατον να επιστρέψει πλέον στην προτέρα κατάσταση των περασμένων χρόνων.

[238]Για την κοινωνικοπολιτική προσέγγιση της ετερογενούς κουρδικής κοινωνίας βλ. μία πολύ καλή μονογραφία Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004. Hans-Lukas Kieser, σ. 63-113.

[239] BOA. HR.TO.. 145/28, 17 Zilhicce 1263H / 26 Νοεμβρίου 1847 (Belge özetleri).

Την ίδια στιγμή, τα ιμπεριαλιστικά συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων υποχρέωναν την Οθωμανική Αυτοκρατορία να μπει σε νέες περιπέτειες στα ανατολικά όριά της. Είναι, λοιπόν, προφανές ότι, σε αυτό ακριβώς το χρονικό σημείο, οι Ευρωπαίοι μετέφεραν το δικό τους Ανατολικό Ζήτημα από τα δυτικά στα ανατολικά όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στο πλαίσιο της μεθόδευσης αυτής της μεταφοράς, οι Ευρωπαίοι έκαναν αναφορές, προέβαλαν και τελικά υποστήριζαν τους ομόθρησκούς τους, που βρίσκονταν σε όλη την εμβέλεια της Αυτοκρατορίας, αλλά κυρίως αυτούς που ζούσαν στα ανατολικά.[240] Πριν ακόμα και από τους ιεραποστόλους, υπήρξαν πολλές αναφορές από τους πρώτους ταξιδιώτες, seyyah orientalis, που έφταναν στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ευρώπης.[241] Το πρώτο βήμα έγινε με το φιρμάνι του Gülhane (1839), αλλά η ουσιαστική διαδικασία ξεκίνησε με το φιρμάνι του Islahat (1856). Με το συγκεκριμένο φιρμάνι και τη Συνθήκη του Παρισιού, το 1856, η Ρωσία, η Αγγλία, η Γαλλία, η Αυστρία και η Πρωσία έγιναν οι εγγυήτριες δυνάμεις των Οθωμανών χριστιανών.[242] Από αυτή τη δεκαετία και έπειτα, οι Αρμένιοι, εμφανίζονταν στο πολιτικό προσκήνιο ως μία οργανωμένη εθνοτική κοινότητα και έτσι, όταν άλλαξε το κλίμα, με τη Συνθήκη του Βερολίνου το 1878, ήταν σε θέση να θέσουν τους δικούς τους όρους.[243]

Παράλληλα με τις προαναφερθείσες πολιτικές εξελίξεις, εμφανίστηκε και το οικονομικό πρόβλημα του κράτους, το οποίο θεωρήθηκε ότι ήταν βασικό εμπόδιο στη διαδικασία εφαρμογής των αρμενικών μεταρρυθμίσεων από την πλευρά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε συνέχεια πολύχρονης αλληλογραφίας μεταξύ των Οθωμανικών και των Βρετανικών αρχών, η οθωμανική πλευρά παραδέχθηκε τελικά - και επίσημα- την έλλειψη που αντιμετώπιζε σε επίπεδο οικονομικών πόρων και έτσι υπογράφηκαν οι όροι της Συνθήκης του Βερολίνου, το 1878, από το Meclis-i Mahsus

---

[240]Η πιο συγκλονιστική προσέγγιση και υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων στους ομόθρησκούς τους ήταν το αιματηρό κίνημα του *Mîr Bedirhan* στους Ναστουρίδες [Nestorians]. Για τους Nestorians Βλ.: *British Documents on Ottoman Armenians* (ed. Bilal Şimşir), vol. I (1856-1880), σ. 66-68. Bruinessen, σ. 276-277. Jwaideh, σ. 138-149.

[241]İsmet Şerif Vanlı, *Batılı Eski Seyyahların Gözüyle Kürtler ve Kürdistan*, İstanbul, Avesta, 1997

[242]Bilal Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1986, σ. 67.

[243]Για το σχέδιο των Αρμενίων βλ.: Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Serviece of the Ottoman Empire 1860-1908*, London, Routledge Direct Editions,1977, σ. 111-112.

εκ μέρους του Σουλτάνου.[244] Ούτως ή άλλως, βέβαια, η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε ανακοινώσει την πτώχευση της και πριν από τον πόλεμο του 1877-1878. Την περίοδο εκείνη, το κράτος είχε 17 εκατομμύρια οθωμανικές λίρες έσοδα, αλλά και 13 εκατομμύρια έξοδα[245] και βρισκόταν υπό την επίβλεψη (και αργότερα υπό τον έλεγχο) της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής (Düyun-u Ûmumiye).[246]

Ας επιστρέψουμε, όμως, και πάλι στους Κούρδους. Με την κατάργηση των κοσμικών Κούρδων ηγετών, η οποία οφειλόταν σε εξωτερικούς παράγοντες, αρχικά προκλήθηκε ένα χάος, ύστερα, όμως, δρομολογήθηκε η διαδικασία αναζήτησης και ανάδειξης νέων κοινωνικών ηγετών, όπως θα συνέβαινε σε κάθε κοινωνία. Τα βουνά των ανατολικών περιοχών γέμισαν με τις ανεξέλεγκτες φυλές [aşiret], οι οποίες κυριολεκτικά λεηλάτησαν τις περιοχές των παλιών μεγάλων μπεηλικιών, όπως ήταν αυτά του Μπαμπάν [Baban], του Σοράν [Soran], του Μποτάν [Botan], του Μπεχντίναν [Behdinan] και του Τζολέμεργ [Colemerg/Χακκάρι].[247] Και ενώ παλαιότερα, κάθε είδους παρανομία απαγορευόταν, είτε από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, είτε από τα μπεηλίκια, στις νέες συνθήκες, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί, οι λεηλασίες είχαν γίνει συνηθισμένα, καθημερινά φαινόμενα.

Μετά από τη δύσκολη καταστολή του κινήματος του Μίρ Μπεδιρχάν, το 1847, η επίσημη εφημερίδα του κράτους, η *Takvîm*-i *Vakayi* [*Τακβίμι Βακαϊ*], έγραψε ότι «το Κουρδιστάν επανακατακτήθηκε» και το κράτος μοίρασε στους αξιωματικούς που συνέβαλαν στην καταστολή «τα Παράσημα του Κουρδιστάν».[248] Ύστερα από αυτές τις τελετές, ανακοινώθηκε η ίδρυση του Εγιαλετιού Κουρδιστάν στις 14 Δεκεμβρίου

[244]Για την αλληλογραφία βλ. Ali Karaca, σ. 39-40.

[245]Για μία ολοκληρωμένη εικόνα της Ανατολίας και για την οικονομική κατάσταση της χώρας βλ.: FO 424/106, (C. W. Wilson, Consul-General in Anatolia, June 16, 1880). *British Documents on Ottoman Armenians* (ed.Bilal Şimşir), v. II. σ. 46-67.

[246]Για το Düyun-u Umumiye βλ.: Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara TTK yayınları, 1994. Mehmet Hakan Sağlam. *Osmanlı Borç Yönetimi-Düyûn-ı umumiyye, 1879-1891*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt yayınları, v. I-II-III-IV., 2007.

[247]Jwaideh, σ. 153

[248]Sinan Hakan. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, İstanbul, Doz yayınları, 2011, σ. 285-308. Kürdoloji Çalışma Grubu, *Osmanlı Kürdistanı-Kurdıstana Osmanî*, İstanbul, bgst yayınları, 2011, σ. 26-27.

του 1847[249], το οποίο, όμως, αναφέρεται στα Οθωμανικά Χρον*ικά (Osmanlı Salnameleri)* από το επόμενο έτος.

Έως το 1868 που καταργήθηκε -πιθανότατα εξαιτίας των Μεταρρυθμίσεων των Βιλαετιών του 1867[250]- τα όρια και η διοικητική μορφή του Εγιαλετιού Κουρδιστάν άλλαξαν πολλές φορές. Στην αρχή, όμως, τουλάχιστον, συνόρευε με τα Σαντζάκια Βαν, Μαρντίν και Ντιάρμπεκιρ (το οποίο όπως φαίνεται είχε προέλθει από μετονομασία του Εγιαλετιού Ντιάρμπεκιρ που υπήρχε παλιότερα). Το 1850 ο αριθμός των *liva* (όχι των σαντζακιών) είναι πέντε (Ντιάρμπεκιρ, Μους, Χακκάρι, Τζιτζίρε και Βαν), το 1851 είναι τρία (Ντέρσιμ, Ντιάρμπεκιρ και Μους) και από το 1858 έως το 1868 εξακολουθούν να υπάρχουν τρία *liva*, αλλά είναι τα εξής: Ντιάρμπεκιρ, Μαρντίν και Σίιρτ. Το 1858 ανακοινώθηκε και η ίδρυση του Εγιαλετιού Χακκάρι (το Χακκάρι, το Μαρντίν, το Τζιτζίρε και το Βαν)[251], το οποίο, όμως, μετά από λίγο θα μετονομαστεί σε Εγιαλέτι Βαν.[252] Από το 1868 και έπειτα, δε συναντάμε πια τη λέξη Κουρδιστάν, ως ενιαία διοικητική ονομασία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.[253]

Από την άλλη, οι Ευρωπαίοι, οι Αμερικάνοι και οι Ρώσοι ιεραπόστολοι εμφανίζονται σε όλες, σχεδόν, τις μεγάλες πόλεις των ανατολικών περιοχών της

[249]*Takvîm-i Vakayi*, 5 Muharrem 1264 /14 Δεκεμβρίου 1847. Για την εφημερίδα και τα περιεχόμενα του κάθε salname σχετικά με το Εγιαλέτι Κουρδιστάν βλ.: *Osmanlı Kürdistanı - Kurdıstana Osmanî*, σ. 96-169.

[250]Οι διοικητικές αλλαγές, που αφορούσαν στις επαρχίες, ξεκίνησαν το 1864, με το Καταστατικό των Βιλαετιών (Vilayet Nizamnamesi) και εφαρμόστηκαν πιλοτικά πρώτα στο Ρούστσουκ [Rusçuk], στο Βιδίν [Vidin] και στο Νις [Nis] (τα τρία αυτά Εγιαλέτια ενώθηκαν και πήραν την ονομασία Εγιαλέτι Τούνα [Tuna Eyaleti] και ως πρώτος Βάλης διορίστηκε ο Mithad Paşa). Αργότερα, εφαρμόστηκαν πιλοτικά στο Λίβανο (1865) και το 1867 με το νέο Καταστατικό των Βιλαετιών θεσπίστηκαν σε όλη την χώρα. Davison H. Roderic. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, c.: 1-2, İstanbul, Papirüs Yayınevi, 1997, σ. 160-188.

[251]Frederick Millingen (Osman Seify Bey). *La Turquie sous le Rêgne D'Abdul-Aziz (1862-1867)*, Paris, Librairie Internationale, 1868, σ. 22-35.

[252]*Osmanlı Kürdistanı-Kurdistana Osmanî*, σ. 26-30. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988, σ. 125.

[253]Οπως αναφέρει και ο Davison, το Διοικητικό Σύστημα των Οθωμανικών Επαρχιών δεν έχει μελετηθεί ακόμη. Davison, σ. 188. Υπάρχουν, όμως, ξεχωριστές μελέτες (κυρίως ταξιδιωτικές) για διάφορες επαρχίες. Για τις κουρδικές επαρχίες πρβ.: τα βιβλία του Frederick Millingen, ο οποίος υπηρέτησε στον οθωμανικό στρατό με το όνομα Osman Seyfi bey. Frederick Millingen, (Osman Seify Bey). *La Turquie sous le Rêgne D'Abdul-Aziz (1862-1867)*, Paris, Librairie Internationale, 1868. Frederick Millingen, *Wild Life Among the Koords*, London, Hurst and Blackett Publishers, 1870, σ. 1-45, 144-202. Henry J. Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, London, John Murray, v. I-II., 1870, σ. 38-57, 193-270. Επίσης για Beyrut, Damascus, Aleppo: Julius Seiff, Reisen in der Asiatischen Türkei, Leipzig 1875, σ. 133-191, 305-342.

Αυτοκρατορίας.[254] Στα μάτια των απλών, ντόπιων Κούρδων, οι ιεραπόστολοι δεν είχαν έρθει να βοηθήσουν όλους τους φτωχούς, ως καλοί υπηρέτες του Θεού, όπως έλεγαν, είχαν έρθει να βοηθήσουν μόνο τους χριστιανούς και κυρίως τους Αρμένιους. Έτσι, λοιπόν, η εμφάνιση των ιεραποστόλων και η ταυτόχρονη προώθηση των θεσμικών μεταρρυθμίσεων υπέρ των χριστιανικών πληθυσμών[255] αποτέλεσαν γεγονότα τα οποία έγιναν από μόνα τους η αιτία για αναταραχές.[256] Αυτός είναι και ο λόγος που οι περισσότερες εσωτερικές συγκρούσεις -κυρίως μεταξύ των κουρδικών και των αρμενικών φυλών- καταγράφηκαν τότε, αφού, εφεξής, κάθε κοινωνική οντότητα έπρεπε να διασφαλίσει το παρόν και το μέλλον της.[257]

Οι νέες αρμοδιότητες που ανέλαβαν οι Σεΐχηδες, ως διαμεσολαβητές μεταξύ των μαχόμενων κουρδικών πλευρών, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για ένα νέο κοσμικό status quo. Οι ανερχόμενοι αυτοί ηγέτες, της φυλετικά διαιρεμένης κουρδικής κοινωνίας, μεταμόρφωσαν το νέο τους περιβάλλον, σύμφωνα με τις πολιτικές και τις θρησκευτικές τους ιδέες. Υπό αυτές τις συνθήκες, δηλαδή σε μία περίοδο που η άσκηση της εξωτερικής πολιτικής και οι θεσμικές παρεμβάσεις γίνονταν εξ ολοκλήρου βάσει της θρησκείας, ήταν πολύ φυσικό να ενωθούν οι μουσουλμάνοι Σουνίτες, υπό τη σκέπη των θρησκευτικών αρχηγών, δηλαδή των Σεΐχηδων. Οι Σεΐχηδες, μέσα στα επόμενα 25-30 χρόνια, θα είναι πια κοσμικοί και θρησκευτικοί ηγέτες της μεταλλασσόμενης κουρδικής κοινωνίας.[258] Η αναγνώριση των Σεΐχηδων, ως κοινωνικών, πολιτικών και θρησκευτικών αρχηγών, ήταν μια

[254]Για τις αρμοδιότητες των κύριων Αμερικανών ιεραποστόλων βλ: Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

[255] Hans-Lukas Kieser, σ. 165-168. Επίσης «L'article 61 du traité de Berlin. II and III». Imprimerie Orientâle, Constantinople 1879.

[256]Σύμφωνα με τον Sasuni, οι απλοί Αρμένιοι, οι οποίοι ζούσαν στις ανατολικές περιοχές, δηλαδή στην επαρχία, δεν ήταν δυνατόν να αντιληφθούν τι γινόταν στις άλλες περιοχές. Δεν υπήρχε το κατάλληλο μορφωτικό επίπεδο. Garo Sasuni, σ. 90-92. Στο έργο αυτό, δηλαδή στην εμφύσυση κοινωνικής και πολιτικής βούλησης, σχετικά με τις μεταρρυθμίσεις και -με την ευρύτερη έννοια- τους εθνικισμούς, κεντρικό ρόλο έπαιξαν οι ιεραπόστολοι, μετά την ανακοίνωση του Αρμενικού Συντάγματος.

[257]Nejat Göyünç, «The Population of the Ottoman Armenians», *The Armenians in the Late Ottoman Period* (ed. Türkkaya Ataöv), Ankara, Turkish Historical society Printing House, 2001, σ. 23-43.

[258]Για τη σημασία ενός Σεΐχη στην κουρδική κοινωνία βλ. επίσης την αναφορά του Άγγλου πράκτορα *Maunsell*: WO 95-5279, («Posibility of Utilizingthe 30.000 Turkish Desertes in Khizan», J. R. Maunsell, 29.10.1917). Ο Maunsell κάνει την εξής επισήμανση: «Οι Κούρδοι Σεΐχηδες, στην πραγματικότητα, είναι θρησκευτικές προσωπικότητες, αλλά, σε πολλές περιπτώσεις, στα κουρδικά θέματα, επεμβαίνουν και πολιτικά. Αυτοί οι άνθρωποι, εάν ήταν ισχυροί ηγέτες των νομαδικών φυλών, θα είχαν, οπωσδήποτε, παραγκωνιστεί από το κράτος. Αλλά είναι δύσκολο να παραγκωνσιτούν οι Σεΐχηδες, που είναι ιερά πρόσωπα του ισλαμικού κόσμου. Και οι Σεΐχηδες, αναμφισβήτητα, επωφελήθηκαν πολύ από αυτή την κατάσταση (σ. 3) ».

επιλογή που ήταν αναγκασμένοι να κάνουν οι Κούρδοι, αφού οι Ευρωπαίοι, υποστήριζαν τυφλά τους ομόθρησκούς τους Αρμένιους και είχαν ‘ξεχάσει’ τους προαιώνιους αφέντες της περιοχής. Οι Κούρδοι δεν αναφέρονταν σε καμία σχεδόν συμφωνία και σε κανένα πολιτικό κείμενο των Ευρωπαίων και όταν αναφέρονταν, τους τοποθετούσαν σε μειονεκτική κοινωνική θέση, στο πλαίσιο μιας μελλοντικής χριστιανικής πολιτικής οντότητας.

> «Σε μια μυστική συνομιλία, ο Άγγλος Πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη λέει: “Ρώτησα τον Αρμένιο Πατριάρχη τι σημαίνει γι' αυτόν "Αρμενία" και ποιο μέρος της Τουρκίας, στην Ασία, θεωρεί ότι θα έπρεπε να συμπεριληφθεί στην αυτόνομη επαρχία της Αρμενίας. Ο Σεβασμιώτατος απάντησε ότι η Αρμενία πρέπει να περιλαμβάνει τα πασαλίκια των Βαν και Σεβάστια, το μεγαλύτερο μέρος του Ντιάρμπεκιρ και το αρχαίο Βασίλειο της Κιλικίας (ή την επαρχία στα βόρεια σύνορα της Συρίας και την επέκταση προς τα δυτικά από το φάσμα του Ταύρου προς τη θάλασσα). Επεσήμανα στο Σεβασμιώτατο ότι αυτό που ζητούσε ήταν ένα πολύ μεγάλο κομμάτι στη Μικρά Ασία και ότι στις επαρχίες που αναφέρει πολύ μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελείτο από μουσουλμάνους.[259] Δεν το αρνήθηκε, αλλά ο ίδιος υποστήριξε ότι οι Τούρκοι τους είχαν δυσαρεστήσει πολύ και θα δέχονταν ευχαρίστως μια χριστιανική κυβέρνηση, η οποία θα προστάτευε τη ζωή και την περιουσία τους”.»

Ο πρέσβης, ως πολιτικός, είχε την ικανότητα να προβλέπει τους μελλοντικούς κινδύνους και θεωρούσε ανεφάρμοστες τις ιδέες του Πατριάρχη. Κατά τον πρέσβη, εάν οι Αρμένιοι ενθαρρύνονταν από την Αγγλία, οι εξελίξεις που θα προκαλούνταν ως επακόλουθο στην περιοχή θα ήταν απρόβλεπτες. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, τα αναμενόμενα αποτελέσματα μιας τέτοιας ενέργειας θα ήταν: α) οι αιματηρές διαμάχες μεταξύ των μουσουλμανικών και των χριστιανικών πληθυσμών της Αρμενίας του Πατριάρχη, β) ο διαμελισμός της Αυτοκρατορίας και γ) η εξάπλωση της Ρωσίας έως τη Συρία, αφού η Αρμενία του Πατριάρχη, θα ήταν, οπωσδήποτε, υπό τον έλεγχο της Ρωσίας. Στο τέλος, ρωτάει τον ανώτερό του:

[259]Το ίδιο χρονικό διάστημα, ο Millingen αποκαλεί «Κουρδιστάν» σχεδόν τον ίδιο γεωγραφικό χώρο: «Το Koordistan είναι ένα σημαντικό κομμάτι της Ασιατικής Τουρκίας, μεταξύ των εξής περιοχών: Βορειοδυτικά από το βουνό Αραράτ και τη Γεωργία έως τα περίχωρα της Βαγδάτης [νότια]. Ανατολικά από τα σύνορα της Περσίας έως τα όρια της Μικράς Ασίας και του Λαζιστάν [δυτικά]». Frederick Millingen, *Wild Life Among the Koords*, London, Hurst and Blackett Publishers,1870, σ. 146.

«Η Αγγλία πόσο προετοιμασμένη είναι για αυτά τα ενδεχόμενα; Κατά τη γνώμη μου, δεν πρέπει να υποστηριχθεί η δημιουργία ούτε αυτόνομης ούτε ημιαυτόνομης Αρμενίας σε αυτό το γεωγραφικό χώρο που ορίζει ο Πατριάρχης, αλλά σε πιο μικρό. Τα νοτιότερα σύνορα να είναι στο βόρειο Μπεγιάζιτ [Beyazıt].»[260]

Την ίδια στιγμή ο *Σεΐχης Ubeydullah* έλεγε:

«[…] Σύμφωνα με αυτά που ακούω, οι Αρμένιοι σκοπεύουν να ιδρύσουν ένα ανεξάρτητο κράτος στο Βαν και οι Ναστούριοι θα αυτοπροσδιοριστούν ως teba'a - υπήκοοι της Αγγλίας και έτσι θα σηκώσουν τη σημαία της Αγγλίας. Δεν θα τους το επιτρέψω, ακόμα και αν αναγκαστώ να δώσω όπλα στις γυναίκες […]»[261]

«[...] Εγώ ο ίδιος γνωρίζω ότι οι Αρμένιοι σκοπεύουν να αποχωρήσουν από την οθωμανική ολότητα, ότι προσπαθούν να κάνουν την αγαπημένη χώρα των Κούρδων, το Κουρδιστάν, ένα μέρος στο οποίο θα [μπορούν να] κυκλοφορούν ελεύθερα. Ξέρω τι κάνουν στην Ευρώπη, ξέρω τι είδους ληστοσυμμορίες κυκλοφορούν και μπολιάζουν με διάφορες αποσχιστικές ιδέες τους απλούς χωρικούς. Όλα αυτά, όμως, δε σας δίνουν το δικαίωμα να σκοτώνετε τους Αρμένιους. Δεν είναι σωστό και το να εμπιστεύεστε τα λόγια και τις πράξεις της Κυβέρνησης. Εάν στην Τουρκία κάθε ένας προσπαθούσε να βρει μόνος του το δίκιο του, τότε θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε. Πρέπει να εμπιστευθείτε τα θεμέλια και τις βάσεις των γεγονότων. Δηλαδή, μην πιστεύετε ότι θα δημιουργηθεί ένα κράτος με το όνομα Αρμενία […]»[262]

«[…] Η εκτέλεση κάθε εντολής της Σαρίας είναι εκείνο που θα σας δοξάσει. Δεν πρέπει να επιτρέψετε να καταπατείται -ο Θεός να φυλάξει- η θρησκεία σας. Πρέπει να προστατέψετε τους πιο φτωχούς και άκληρους Αρμενίους. Δεν πρέπει να δεχτείτε, εξαιτίας ενός ή δύο ατόμων, να εξοντωθεί ένας ολόκληρος λαός 1-2 εκατομμυρίων ατόμων. Όταν ξεκινάτε για να καταστείλετε τους Αρμένιους, η εχθρικότητά σας να περιορίζεται σε άτομα και όχι σε ένα

[260] FO 424/68 (αναφορά του A. H. Layard. Constantinople, March 18, 1878). Επίσης *British Documents on Ottoman Armenians*, v. I., σ. 159-161.

[261] Jwaideh, σ. 167

[262]«Kürdlere», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. II., σ. 440.

ολόκληρο μιλλέτ. Σήμερα ο Αμπντουλχαμίντ ανακοινώνει γενική αμνηστία για τους πιο επικίνδυνους και κακούς Αρμενίους, αλλά εξοντώνει τα άτομα του μιλλέτ μας που φωνάζουν ότι 'καταστρέφεται η θρησκεία και το κράτος μας' στις καυτές ερήμους της Τρίπολης […]» [263]

Δεν είναι λοιπόν δύσκολο να καταλάβει κανείς τους ηγέτες των Κούρδων, που έπαιρναν τέτοιες πολιτικές αποφάσεις, τη στιγμή που έβλεπαν ξεκάθαρα ότι οι Κούρδοι, σε μια αυτόνομη, αρμενική, χριστιανική περιοχή, την οποία θα ίδρυαν τα άλλα ευρωπαϊκά χριστιανικά κράτη, θα έμπαιναν κοινωνικά σε δεύτερη μοίρα.

«[…] Πώς ήταν οι Κούρδοι πριν χίλια χρόνια; Ε και τώρα τα ίδια είναι. Είναι φτωχοί και άκληροι. Τα μεγάλα κράτη θα δώσουν το Κουρδιστάν στην Αρμενία. Ο Σουλτάνος, όμως, αντί να μας σκεφτεί, κάνει τα κέφια του […] Αυτή την ώρα, τα μεγάλα χριστιανικά κράτη, όλα μαζί, λένε ότι οι Κούρδοι είναι αμόρφωτοι, άτεχνοι, αδέξιοι και πρέπει να παραμείνουν υποδεέστεροι από τους Αρμένιους. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο, το Κουρδιστάν θα γίνει Αρμενία [...]»[264]

Ο συγγραφέας, παρόλο που στη συνέχεια προτείνει στους Κούρδους να μη πάρουν μέρος στους σκοτωμούς των Αρμενίων, με τις προηγούμενες κρίσεις του προκαλεί αυτομάτως την αντιπαράθεση ανάμεσα σε Αρμένιους και Κούρδους. Ο ίδιος συγγραφέας, ο Αμπντουραχμάν Μπεδιρχάν, ένα μήνα μετά, θα προσπαθήσει να αποτρέψει τους Κούρδους από το να βιαιοπραγούν εναντίον των Αρμενίων και, χωρίς να απολογηθεί για τα προηγούμενα άρθρα του, θα επιρρίψει τις ευθύνες στους άλλους.

«[…]Ξέρω ότι στον Κουρδοαρμενικό Πόλεμο πολλοί καημένοι Αρμένιοι σκοτώθηκαν από τα χέρια των Κουρδών. Να ξέρετε ότι ο Θεός δε συμφωνεί με αυτά. Πιστεύω ότι οι Κούρδοι δεν γνώριζαν ότι ο σκοτωμός ενός Αρμενίου είναι το ίδιο με αυτόν ενός μουσουλμάνου… Για αυτές τους τις πράξεις, οι μεγαλύτερες αμαρτίες είναι αυτές των Κούρδων μορφωμένων [alim], διότι θα έπρεπε οι μορφωμένοι να υποδείξουν το σωστό και το λάθος στους

[263]«Kürdlere», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. II., σ. 448

[264]«Leyse Lîl-însanî îlla ma sea», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I., σ. 198

αμόρφωτους. Εάν ο αμόρφωτος μπορέσει με τις πράξεις του να υπερνικήσει την αμορφωσιά, τότε ο Θεός να τον συγχωρέσει.[…]» [265]

Βεβαίως, οι Οθωμανοί δεν ήταν αδιάφοροι απέναντι στην ταπείνωση που αισθάνονταν οι Κούρδοι και στην προσβλητική πολιτική στάση των Ευρωπαίων (η οποία εκφράστηκε κυρίως με την είσοδο στρατιωτικών ακολούθων στις πρεσβείες, για την υλοποίηση των Συμφωνιών υπέρ των χριστιανών της Ανατολίας).[266] Αυτή την αίσθηση είχε και ο Άγγλος Πρέσβης, ο *Layard*, ότι δηλαδή το Οθωμανικό Κράτος δε θα παρακολουθούσε τα γεγονότα με σταυρωμένα τα χέρια και φοβόταν ότι οι σχέσεις των Οθωμανών με τους Κούρδους θα στέκονταν εμπόδιο στα σχέδιά τους.[267]

Πριν ερμηνεύσουμε, όμως, τις κινήσεις που έκανε ο Αμπντουλχαμίντ Β', οι οποίες, αφενός, συνέβαλαν στην αλλαγή όλων των αποφάσεων, των βλέψεων και των προγραμματισμών των Μεγάλων Δυνάμεων και, αφετέρου, μεταμόρφωσαν το νεογέννητο κουρδικό εθνικισμό, από τη μήτρα κιόλας της ίδιας, της ετερογενούς κουρδικής κοινωνίας, πρέπει να εξετάσουμε τη θέση των Κούρδων Σεΐχηδων, μέσα σε αυτή την ετερογενή κουρδική κοινωνία. Μέσα από αυτή την αναφορά, θα είναι πιο εύκολο να κατανοήσουμε τις επιλογές των κουρδικών πληθυσμών, αλλά και τις προσεγγίσεις των ύστερων Κούρδων διανοουμένων. Ακόμα πιο πριν, όμως, και από τους Σεΐχηδες, ας δούμε, από λίγο πιο κοντά, το Κίνημα των Αρμενίων και τη σχέση του με τους Κούρδους διανοουμένους.

[265] *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I., σ. 209.

[266] Οι πρώτες εργασίες των ακολούθων ήταν να στοιχειοθετήσουν τους πληθυσμιακούς πίνακες της περιοχής. Για τους πίνακες από το 1863 έως το 1880 βλ: *British Documents on Ottoman Armenians*, v. II. σ. 129-136. Μερικές φορές οι διπλωματικοί ακόλουθοι δημιουργούσαν πολιτικές τριβές ή πολεμικές εντάσεις μεταξύ των Άγγλων και των Οθωμανών. Για τη ναυτική σύγκρουση που παρολίγο να γίνει μεταξύ Άγγλων και Οθωμανών, εξαιτίας της μη υλοποίησης των αποφάσεων της Συμφωνίας του Βερολίνου βλ: Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1984, σ. 52-53.

[267] FO 424/70 (αναφορά του A. H. Layard. Therapia, March 11, 1878). *British Documents on Ottoman Armenians*, v. I. σ. 175-176.

2.3.α Το Κίνημα των Αρμενίων επηρέασε τους Κούρδους Διανοούμενους;

Αναμφισβήτητα, οι Αρμένιοι είχαν δημιουργήσει οργανώσεις πιο πριν από τους Κούρδους, γεγονός που οφείλεται σε πολλούς λόγους. Οι κυριότερες οργανώσεις, όμως, οι οποίες μας ενδιαφέρουν λόγω του θέματός μας, δημιουργήθηκαν και αναπτύχθηκαν δίπλα στην ετερογενή κουρδική κοινωνία, είτε για λόγους ασφαλείας, με σκοπό την προστασία από τις επιθέσεις των Κούρδων και των Οθωμανών, είτε για την απελευθέρωση του τόπου τους από τον αβάσταχτο πλέον ζυγό του οθωμανικού κράτους.

Οι πρώτες οργανώσεις είχαν τη μορφή των πρώτων ευρωπαϊκών θρησκευτικών (και μετέπειτα εθνικιστικών) οργανώσεων. Οι λειτουργικές τους διαδικασίες περιελάμβαναν όρκους πίστης, σημάδια αναγνώρισης μεταξύ των μελών τους, κρυπτογραφικούς κώδικες κλπ.[268] Μετά τα γεγονότα στη Ζεϊτούν [Zeytun-περιοχή κοντά στα Άδανα][269], στο Ερζερούμ και στη Σασούν [Sasun-περιοχή κοντά στη λίμνη Βαν][270], όπου έγιναν μεγάλες σφαγές χριστιανικών πληθυσμών και κυρίως Αρμενίων, οι οργανώσεις αυτές δημιούργησαν ειδικές ομάδες με σκοπό την τιμωρία των καταπιεστών, Κούρδων Χαμιντιών ή Οθωμανών[271]. Αργότερα, οι μικρές αυτές ένοπλες/πολιτικές ομάδες μεταμορφώθηκαν σε μεγάλες, μαζικές πολιτικές οργανώσεις, όπως ήταν η Χιντσακιάν ή η Τασνακτσουτιούν.

Διάφοροι συγγραφείς, όπως οι Τζελίλε Τζελίλ [Celilê Celîl], Μαλμισανίζ [Malmîsanij], Ναλμπαντιάν [Nalbandian], Βαραντιάν [Varandian][272] και Κασσεριάν,

---

[268]Ιωσήφ Γρηγόρη Κασσεσιάν, *Ο Αρμενικός Απελευθερωτικός Αγώνας (1064-1920)*, Αθήνα 1979, σ. 42-61. Ο συγγραφέας αναφέρει ενδεικτικά τις εξής οργανώσεις: «Καλοπροαίρετος Εταιρεία-1868, Ένωση Σωτηρίας-1872, Μαύρος Σταυρός-1878, Οι Προστάτες της Πατρίδας-1881, Αφοσίωση στην Πατρίδα-1874, Το Επαναστατικό Κόμμα Αρμεναγκαν-1885, Το Επαναστατικό Κόμμα Χιντσκιάν-1880, Η Αρμενική Επαναστατική Ομοσπονδία-1890».

[269]Για τις αναλυτικές περιγραφές των γεγονότων και τα σχετικά τηλεγραφήματα και έγγραφα βλ: *Ministêre des Affaires Êtrangêres. Documents Diplomatiques 1893-1897*, Paris, Imprimerie Nationale, 1897, σ. 192-217

[270]A. Bergeron, «Erzeroum, le 24 Novembre 1894», *Ministêre des Affaires Êtrangêres. Documents Diplomatiques 1893-1897*, Paris, Imprimerie Nationale, 1897, σ. 18-19.

[271]Όπως η Εκστρατεία του Γκουγκουνιάν (1890), Φενταϊ και η Εκστρατεία του Χανασόρ (1896). Κασσεσιάν, σ. 64-70.

[272]Ο Mikael Varandian ήταν εκπρόσωπος του Αρμενικού Σοσιαλιστικού Κόμματος στην Ευρώπη και ταυτόχρονα μέλος του Russian Constituent Assembly. Το έργο του, το οποίο περιλαμβάνει αναφορές για τις σχέσεις των Κούρδων και των Αρμενίων διανοουμένων, γράφτηκε στα Αρμενικά και απ' όσο

αναφέρουν ότι, στην Ευρώπη κυρίως, Αρμένιοι και Κούρδοι διανοούμενοι είχαν στενές σχέσεις. Φαίνεται ότι οι επαφές τους ξεκίνησαν μέσα από τις οργανώσεις των Νεότουρκων, τα χρόνια που τα περισσότερα ενεργά μέλη των Νεότουρκων βρίσκονταν στην Ευρώπη, και είχαν, αρχικά, τη μορφή ιδεολογικής ανταλλαγής, αφού οι Αρμένιοι είχαν προσκαλέσει τους Νεότουρκους να δημοσιεύσουν άρθρα τους στις αρμενικές εφημερίδες. Στη συνέχεια, οι επαφές αυτές πήραν τη μορφή συνεργασίας, όπως οριζόταν από το πρόγραμμα των αρμενικών ριζοσπαστικών οργανώσεων και μεταμορφώθηκαν από φιλικές και προσωπικές επαφές σε πολιτικές συνεργασίες.

Οι κουρδικές και οι αρμενικές πολιτικές οργανώσεις συνέχισαν να συνεργάζονται μεταξύ τους και μετά το 1908, ωστόσο, όμως, οι συνεργασίες αυτές δεν ευδοκίμησαν και σε επίπεδο κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Οι συνεργασίες των πολιτικών οργανώσεων κορυφώθηκαν με τις προσπάθειες των Αρμενοκουρδικών Επιτροπών στις Ειρηνευτικές Διασκέψεις του Παρισιού (1918-1920)[273] και την ίδρυση της κοινής πολιτικής οργάνωσης Χοϊμπούν [Hoybun] στη Δαμασκό το 1927.[274] Οι Κούρδοι, ωστόσο, κυρίως μετά από την πρώτη και μεγαλύτερη εξέγερση του Σεΐχη Σαϊντ [Şêx Saîd], το 1925, θα συνειδητοποιήσουν τη σημασία της συνεργασίας με τις όμορές τους δυνάμεις.[275]

Όπως προαναφέρθηκε, οι αρμενοκουρδικές πολιτικές συνεργασίες ξεκίνησαν, κυρίως, μέσω των αρμενικών οργανώσεων. Μία από αυτές τις οργανώσεις ήταν το

γνωρίζουμε δεν έχει μεταφραστεί. Βλ: Mikael Varandian, *Hay Hephapokhakan Dasmaktsutian Patriotian (History of the Armenian Revulationary Federation)*, Paris 1932. Του ιδίου επίσης: Mikael Varandian, «The tragedy of the Caucasus : memorandum presented to the 18th annual conference of the British Labour party». *Armenian Bureau Publications*, London 1918.

[273] CADC, Ministêre des Affaires Etrangêres, Paris στο Empire Turc, 2/86.

[274]Οι κοινές δράσεις Κούρδων και Αρμενίων φαίνεται ότι είχαν προσελκύσει το ενδιαφέρον, όχι μόνο των οθωμανικών (και ύστερα τουρκικών) υπηρεσιών πληροφοριών, αλλά και των Μεγάλων Δυνάμεων, όπως της Γαλλίας και της Αγγλίας, που ήταν σε άμεση επαφή με την Οργάνωση και την περιοχή. Βλ: (Οι αναφορές των Γαλλικών Μυστικών Υπηρεσιών): CADN Mandat, Syrie-Liban Premier Versement, no. 1054 και 1055. (Οι αναφορές των Αγγλικών Μυστικών Υπηρεσιών): AIR 23/407. AIR 23/412. AIR 23/414.

[275]Garo Sasuni, σ. 12. Σε ένα άρθρο του, ο *Sasuni*, με αφορμή την εξέγερση των Κούρδων, που ονομάστηκε Εξέγερση Αραράτ, το 1930 (γιατί έδρα των ένοπλων δυνάμεων των εξεγερμένων, οι οποίοι καθοδηγούνταν από την οργάνωση Hoybun, ήταν το βουνό Αραράτ), χαρακτήριζε τις σχέσεις των Μπολσεβίκων και των Κεμαλιστών τυφλές και στη συνέχεια έλεγε ότι «για τους Κούρδους, δεν υπάρχει άλλος δρόμος, παρά μόνο η συνεργασία με τους Αρμένιους». βλ: AIR 23/417 (G. Sasuni, «The Turco-Kurdish Rebellion», from *Haratch*, 11th July 1930).

Επαναστατικό Κόμμα Χιντσακιάν,[276] το οποίο υπήρξε το πρώτο σοσιαλιστικό κόμμα της Μέσης Ανατολής, το 1889.[277] Ιδρυτές του ήταν 67[278] νεαροί Ρωσο-Αρμένιοι, οι οποίοι βρίσκονταν στην Ευρώπη για σπουδές και έτσι ήρθαν σε επαφή με τις προοδευτικές ιδέες και πολύ γρήγορα προσχώρησαν στο μαρξιστικό κίνημα.

Προγραμματικά, ήταν σκληροπυρηνικοί, υπέρ του σοσιαλισμού και της επανάστασης και στόχευαν στην πολιτική και εθνική ανεξαρτησία των Αρμενίων της Τουρκίας. Ως κύριο τόπο δράσης τους όριζαν την Τουρκική Αρμενία και οι μέθοδοι της οργάνωσης τους ήταν η προπαγάνδα, η αγκιτάτσια, η τρομοκρατία, η οργάνωση και η κινητοποίηση εργατών και αγροτών. Ο πιο κατάλληλος χρόνος για την έναρξη της επανάστασης θεωρούσαν ότι ήταν οι περίοδοι κατά τις οποίες το Οθωμανικό Κράτος θα ήταν απασχολημένο σε πόλεμο, ενώ, στο τέλος του προγράμματός τους, δήλωναν ότι θα επιδιώξουν συνεργασία με τις άλλες μειονότητες της περιοχής και πράγματι συνεργάστηκαν με Κούρδους, Ασσύριους, Έλληνες, Δρούζους και Τουρκμάνους αυτονομιστές.[279]

Μια άλλη αρμενική οργάνωση, με την οποία είχαν στενές σχέσεις οι Κούρδοι, ήταν η Αρμένικη Επαναστατική Ομοσπονδία[280], που ιδρύθηκε το 1890, μετά από τη συγχώνευση διάφορων αρμενικών επαναστατικών ομάδων -κυρίως της Ρωσίας- σε ένα κόμμα. Το κόμμα αυτό πήρε το όνομα Αρμένικη Επαναστατική Ομοσπονδία, μετά την αποχώρηση της ομάδας Χιντσάκ από το Τασνακτσουτιούν.

Το πολιτικό πρόγραμμα του κόμματος, το οποίο διαμορφώθηκε στη 1η Γενική του Συνέλευση, έκανε αναφορά στα σοσιαλιστικά ιδανικά που προλέγουν τη νίκη της

[276]Η οργάνωση τη δεκαετία του 1890 ονομαζόταν Hunchakian Revolutionary Party, το 1905 Hunchakian Social Democrat Party και το 1909 Social Democrat Hunchakian Party. Στη διεθνή βιβλιογραφία τη συναντά κανείς με διάφορες ονομασίες, όπως Hunchakian, Hunchag, Hentchak, Hentchag, Hintchak, Hintchag. Βλ: Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1963.

[277]Anaide Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement*, Massachusetts, The Zoryan Institute, 1984, σ. 9-10. Κατά τον συγγραφέα, η Αρμενική Επανάσταση είχε επηρεαστεί πολύ από τη Βουλγαρική Επανάσταση. Ο ίδιος (παραθέτοντας από τον *Sasuni* και τον *Varantian*) υποστηρίζει ότι «οι Αρμένικες οργανώσεις είχαν επαφές με τους Τούρκους και τους Κούρδους». Βλ: Minassian, σ. 18-19.

[278]Nalbandian, σ. 104

[279]Ιωσήφ Γρηγόρη Κασσεσιάν, *Ο Αρμενικός Απελευθερωτικός Αγώνας (1064-1920)*, Αθήνα 1979, σ. 47-52. Nalbandian, σ. 104-132.

[280]Χάϊ Χεγαποχαγκάν Τασνακτσουτιούν ή Dachnaksoution, Dachnak, Dashnaksouthion όπως ήταν γνωστό το Τασνακτσουτιούν.η

εργατικής τάξης. Στο πλαίσιο της αναφοράς αυτής, αναγνωριζόταν ότι εργατική τάξη δεν υπήρχε μόνο στη Ρωσία ή στην Αρμενία, υπήρχε και στην Τουρκία εργατική τάξη που έπρεπε να ελευθερωθεί. Σκοπός του κόμματος ήταν, μέσα από επαναστατικές μεθόδους, να κατοχυρώσει την πολιτική και οικονομική ελευθερία της Τουρκικής Αρμενίας, ενώ μία από τις κύριες διεκδικήσεις του ήταν η διασφάλιση της ισότητας όλων των εθνοτήτων και των δογμάτων ενώπιων του νόμου.[281]

Το κόμμα διέθετε μεγάλες ένοπλες ομάδες, οι οποίες χρησιμοποιούσαν ως κύρια μέθοδό τους τις άτακτες συγκρούσεις. Ένα σημαντικό γεγονός, το οποίο κατάφερε να τραβήξει την προσοχή των έξι Ευρωπαϊκών Δυνάμεων (Ιταλία, Γαλλία, Ρωσία, Αγγλία, Γερμανία και Αυστρο-Ουγγαρία) αλλά και της οθωμανικής κοινής γνώμης, ήταν η κατάληψη της Οθωμανικής Τράπεζας και οι ταυτόχρονες επιθέσεις στις σημαντικότερες οθωμανικές κρατικές υπηρεσίες στην Κωνσταντινούπολη, το 1896.[282]

Η προώθηση και η εφαρμογή μεταρρυθμίσεων, μέσα στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παρέμεινε, για αρκετό καιρό, ένας αμετάβλητος πολιτικός στόχος του Τασνακτσουτιούν και της Χιντσάκ.[283] Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, έκαναν διάκριση μεταξύ της διεφθαρμένης Οθωμανικής Κυβέρνησης και των ειρηνικών, μουσουλμάνων Οθωμανών, όπως επίσης και των μελλοντικών εθνικιστών του αραβικού κινήματος, του αλβανικού κινήματος και του κουρδικού κινήματος.

Οι σχέσεις μεταξύ Κούρδων και Νεότουρκων στηρίχθηκαν κυρίως από τους Αμπντουραχμάν Μπεδιρχάν [Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)], Μπαμπανζάδε Χικμέτ [Babanzade Hikmet],[284] Κουρδιζάδε Αχμέντ Ραμίζ [Kurdizâde Ahmed

[281]Κασσεσιάν, σ. 53-56.

[282]Για μια αναλυτική περιγραφή της κατάληψης της Οθωμανικής Τράπεζας βλ. μεταξύ των άλλων: Κασσεσιάν, σ. 71-85. Edhem Eldem, *A History of the Ottoman Bank*, İstanbul, Ottoman Bank Historical Research Center, 1999, σ. 232-242.

[283]Κασσεσιάν, σ. 57. Ένας σημαντικός λόγος που δεν ευοδώθηκε η συνεργασία του Τασνακτσουτιούν με το Σεΐχη Σιδίκ, ήταν και αυτός ο στόχος: η προώθηση και η εφαρμογή μεταρρυθμίσεων, μέσα στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αναφέρει συγκεκριμένα ο Sasuni: «Ήταν ξεκάθαρες οι διαφορές τους. Ο Τασνακτσουτιούν ήταν εναντίον του συστήματος του Αμπντουλχαμίντ και ο στόχος του ήταν να αλλάξει την ηγεμονία του Σουλτανάτου, αλλά ο στόχος του Σεΐχη Σιδίκ ήταν εντελώς διαφορετικός. Ήθελε να ιδρύσει ένα ανεξάρτητο Κουρδιστάν. Ο στόχος της Αρμενικής Επανάστασης ήταν να επέλθει μία γενική αλλαγή, που θα μπορούσε να αγκαλιάσει όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά οι Κούρδοι ηγέτες επεδίωκαν την ανεξαρτησία του Κουρδιστάν και όριζαν τα σύνορά του [του υποτιθέμενου Κουρδικού κράτους] πριν από όλα τα άλλα». Garo Sasuni, σ. 207.

[284]CADN, Constantinople / D / 19 (Baghdad, le 8 September 1908).

Ramiz],[285] Μαχμούντ Μπεντρή της Μαλατίας [Malatyalı Mahmud Bedri][286] και Ισμαήλ Χακκί Τζάνπολατ [İsmail Hakkı Canpolat],[287] οι οποίοι ήταν ενεργά μέλη των Νεότουρκων.[288] Εκτός από τον Ισμαήλ Χακκί Τζάνπολατ, όλοι οι υπόλοιποι συμμετείχαν στο Συνέδριο του Παρισιού το 1902 και μετά το τέλος του Συνεδρίου - πλην του Μαχμούντ Μπεντρή της Μαλατίας - συνέχισαν την πολιτική τους δράση με τον Σαμπαχαντίν Μπέη [Sabahaddin Bey]. Από τους προαναφερθέντες, όμως, ο Αμπντουραχμάν Μπεδιρχάν ήταν ο πρώτος Κούρδος που προσπάθησε να έχει σταθερή παρουσία είτε στις αρμενικές εφημερίδες, όπως ήταν η πολιτική εφημερίδα του Χιντσακιάν, η *Χιντσάκ (Καμπάνα)* και η πολιτική εφημερίδα του Τασνακτσουτιούν, η *Τρόσακ (Droshak - Σημαία)*[289], είτε στη δική του εφημερίδα, την *Kürdistan*.

Εκείνη την περίοδο, η οργάνωση Τασνακτσουτιούν, όπως αναφέρει ο Ναλμπαντιάν παραθέτοντας από τον Βαραντιάν, (αλλά και η οργάνωση Χιντσακιάν) κατέβαλε Ναλμπαντιάν επίμονες προσπάθειες, προκειμένου να κερδίσει την εμπιστοσύνη και την υποστήριξη των Κούρδων και είχε στείλει, γι' αυτό το λόγο, ένα από τα ανώτερα στελέχη της, τον Γιερζενκατσι Κερί [Yerzenkatsi Keri] ή Ρουμπέν Σισμανιάν [Ruben Shishmanian], στις κουρδικές περιοχές, για να εργαστεί με τις κουρδικές νομαδικές φυλές, κυρίως των περιοχών του Βαν, του Μούς και του Ντερσίμ.

---

[285]Şerafeddin Mağmumi, *Hakikat-i Hal* (neşri: Kurdizâde Ahmed Ramiz), Constantiniye, Matba'a-i Abu Ziya, 1330. Στην εισαγωγή, ο Kurdizâde Ahmed Ramiz ζητά συγγνώμη από τον συγγραφέα και παρακαλεί να τον συγχωρέσει, γιατί ξαναδημοσιεύει το βιβλίο του, χωρίς την έγκρισή του, ενώ παράλληλα αναφέρει ότι έχει αναπαράγει πιστά το πρωτότυπο βιβλίο, που είχε δημοσιευθεί στο Παρίσι το 1315.

[286]Paris'ten gelen Malatyalı yüzbaşı Bedri, «İsabet», *Şark*, no. 26, 1 Eylül 1324/14 Σεπτεμβρίου 1908, σ. 2

[287]Seyhun Tunaşar, *Gizemli Bir Devrimci İsmail Canpolat*, Ankara, Piramit Yayıncılık, 2004. Για την ιστορία της οικογένειας των *Canpolat* βλ: Vecdi Demir, «Kilis'ten Halep'e: Kürt Hanedanı Canbuladlar Devlet Peşinde», *Kürt Tarihi*, no. 3, Οκτώβριος-Νοέμβριος 2012, σ. 32-39.

[288] Φαίνεται ότι και οι Κούρδοι είχαν συμμετάσχει στις μασωνικές οργανώσεις που λειτουργούσαν εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εκτός από τον Μπεδιρχάν Πασαζάδε Μωχάμεθ Σαλίχ [Bedirhan Paşazade Muhammed Salih, βλ. Malmîsanij. *Abdurrahman Bedirhan ve İlk Kürt Gazetesi Kürdistan, sayı: 17 ve 18*, Spanga-Sweden, 1992, σ. 39-41)], ο οποίος ήταν μέλος μιας αιγυπτιακής μασωνικής οργάνωσης και ο Ισμαήλ Χακκί Τζάνπολατ είχε προσχωρήσει στη Μασωνική Μακεδονική Ρισόρτα Λόντζα (Macedonia Risorta Loca-Selanik) ένα χρόνο πριν την επανάσταση του 1908. Μάλιστα έχει καταγραφεί και στη λίστα των μελών της συγκεκριμένης οργάνωσης ως εξής: «İsmail Hakkı Cambolat, İstanbul, 1880, Mülazım, 21.09.1907» Βλ. Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilal. İttihad-Terakki ve Masonluk*, İstanbul, Tarih Vakfı, 2005, σ. 60.

[289] Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1963, σ. 175

Την ίδια περίοδο, η οργάνωση κατάφερε να κερδίσει την εμπιστοσύνη του Αμπντουραχμάν Μπεδιρχάν, ο οποίος ζούσε στη Γένοβα και έγραφε, απευθυνόμενος στους Κούρδους, διάφορα άρθρα στα κουρδικά (χρησιμοποιώντας αραβικό αλφάβητο, το οποίο μεταφραζόταν αργότερα στα αρμενικά ή στα τουρκικά). Σύμφωνα με τον Ναλμπαντιάν, τα άρθρα του Αμπντουραχμάν Μπεδιρχάν έχουν γραφτεί την περίοδο μεταξύ 1895-1896 και έχουν δημοσιευθεί στην εφημερίδα *Droshak*, αλλά δε βρίσκονται σε καμία συλλογή.[290] Πιθανόν, όπως αναφέρει, να βρίσκονταν στα ειδικά τεύχη της *Droshak* που δημοσιεύτηκαν για τους Κούρδους.

Άλλωστε, και οι προκηρύξεις που απευθυνόνταν στους Κούρδους και ήταν γραμμένες στα κουρδικά, διανέμονταν από τα μέλη της αρμενικής οργάνωσης,[291] ενώ οι πρώτες μαζικές επαφές, ανάμεσα στους αρμενοκουρδικούς πληθυσμούς, φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκαν στην ευρύτερη περιοχή του Ντερσίμ[292] και η πρώτη οργανωμένη αρμενοκουρδική συζήτηση πραγματοποιήθηκε, αργότερα, στο χωριό Σαχάμπ [Sahab] του Ντερσίμ.[293]

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, αδιαμφισβήτητο παραμένει το γεγονός ότι τα άτομα που προαναφέραμε (Αμπντουραχμάν Μπεδιρχάν, Μπαμπανζάδε Χικμέτ, Κουρδιζάδε Αχμέντ Ραμίζ, Μαχμούντ Μπεντρή της Μαλατίας και Ισμαήλ Χακκί Τζάνπολατ) κατέβαλαν φιλότιμες προσπάθειες για να επιτευχθεί η δημιουργία καλών αρμενοκουρδικών σχέσεων. Διαβάζοντας κανείς προσεκτικά τις σχετικές πηγές, μπορεί να παρατηρήσει ότι έχει πλέον μεστώσει η άποψη, κυρίως, του νεαρού ρομαντικού Μπεδιρχάν (πριν από το 1902), ο οποίος, θετικιστικά σκεπτόμενος, προσεγγίζει πια τα διάφορα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα με καχυποψία και φορμαλισμό.

---

[290] Ο Αμπντουραχμάν Μπεδιρχάν, σύμφωνα με τα οθωμανικά αρχεία, έγραφε στις αρμενικές εφημερίδες ακόμα και το 1902. Βλ: BOA. DH.MKT. 471/42, 27 Zilhicce 1319 / 06 Απριλίου 1902.

[291] Nalbandian, σ. 219, υποσημείωση. 67

[292] FO 424/107, σ. 2-4. Πάντοτε επικράτησε αυτή η προσέγγιση: ακόμα και όταν οι μεγάλες σφαγές των Αρμενίων χτύπησαν την πόρτα της ιστορίας, το Ντερσίμ προσπάθησε να κρύψει εκατοντάδες θύματα στα απροσπέλαστα βουνά. Βλ: Hans-Lukas Kieser, σ. 288-289.

[293] Belge özetleri: BOA. Y..PRK.UM., 36/44, 29 Cemâziyelâhir 1314/05 Δεκεμβρίου 1896. Ο William Everett στο γράμμα του προς τον Major Trotter αναφέρει τις εξής πληροφορίες: «Εδώ και πολύ καιρό συζητιέται μία αρμενοκουρδική συνεργασία, η οποία είχε ξεκινήσει με τους Κούρδους του Ντερσίμ και τη δυναμική παρουσία του Μιρζά Μπέη από το Μους [Mirza Bey-Muş]. Δυστυχώς, όμως, αυτές οι σχέσεις έχουν διακοπεί με τον Σεΐχη Ουμπεϊδουλλάχ [Şeyh Ubeydullah]». Βλ: FO 424/107, Erzeroum, June 25, 1880 και *British Documents on Ottoman Armenians*, v. II., σ. 67-71.

Κατά τον Μπεδιρχάν, οι Αρμένιοι, ως ένας άμοιρος λαός που ήταν, θα μεταμορφώνονταν, μέσα σε λίγα χρόνια, σε εργαλεία των ιεραποστόλων. Από την άλλη, οι αμόρφωτοι Κούρδοι ναι μεν τους σκότωναν, αλλά και οι Αρμένιοι, όσο καλή θέληση κι αν είχαν, τους προκαλούσαν. Μπορεί, λοιπόν, οι τοπικοί Κούρδοι ηγέτες (όχι μονάχα των ταγμάτων Χαμιντιών, αλλά και τα ιερά πρόσωπα, όπως ήταν οι Σεΐχηδες, που ασχολούνταν με τα εγκόσμια) συνειδητά ή ασυνείδητα, ηθελημένα ή άθελα, εκούσια ή ακούσια, να έβαζαν τα θεμέλια για την άρνηση του αρμενικού λαού, αλλά και οι Κούρδοι διανοούμενοι τους έδιναν τα απαραίτητα εργαλεία, για να μπορέσουν να επιτύχουν τα σχέδιά τους. Τα σχέδια αυτά των τοπικών ηγετών, μπορεί να μη φαίνονται ξεκάθαρα ή να μην αναφέρονται ιδιαίτερα στη σύγχρονη κουρδική ιστοριογραφία, αλλά σίγουρα υπήρχαν και τους καθιστούσαν και αυτούς -στο δικό τους χώρο και χρόνο- ενεργούς συμμετέχοντες στο παιχνίδι των εξουσιών που παίχτηκε πολύ έντονα σε αυτή την περιοχή.[294]

Αποδεχόμενοι, λοιπόν, ότι η συνάντηση της παράδοσης με τη νεοτερικότητα αποτελεί ένα σημαντικό κριτήριο των θεωριών του εθνικισμού, τότε μπορούμε να κάνουμε τις παρακάτω ερωτήσεις:

α) Θα μπορούσε λοιπόν το κουρδικό κίνημα να θεωρηθεί ως ‘εθνικό’ κίνημα, εξαιτίας της συνάντησής του με το αρμενικό εθνικό κίνημα; Και αν δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο, αν δεν μπορούμε να θεωρήσουμε το κουρδικό ως ένα εθνικό κίνημα, τότε πώς μπορεί να οριστεί;

β) Μήπως τελικά ο κουρδικός εθνικισμός δεν επηρεάστηκε καθόλου από το εξελιγμένο αρμενικό κίνημα, που προσπαθούσε τόσο πολύ να έρθει σε επαφή με το κουρδικό; Και αν ναι, γιατί;

Οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά, δεν μπορεί να είναι κρυμμένες μονάχα μέσα στην αμορφωσιά των Κούρδων ηγετών ή των κουρδικών πληθυσμών. Κατά τη γνώμη μου, βρίσκονται και μέσα στις προσδοκίες των Κούρδων ηγετών για την κατάληψη και την κουρδοποίηση (Kurdification) των αρμενικών περιοχών ή τουλάχιστον των περιοχών όπου δεν κατοικούσαν μόνο Κούρδοι.[295] Έτσι, λόγω των

[294]«Armenia», *Information (Armenia) Bureau*, London 1896, σ. 39-59.

[295]Ας έχουμε υπόψη μας τις αγγλικές συμβουλές προς την οθωμανική διοίκηση, σχετικά με την εγκατάσταση των τσερκέζικων πληθυσμών στις βορειανατολικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από τη δεκαετία του 1860 και έπειτα (Βλάση Αγτζίδη, «Η ιστορική παρουσία των Ελλήνων στον Καύκασο», http://www.antibaro.gr , σ. 2). Το σχέδιο ήταν απλό: οι Ρώσοι, στην

πολιτικοοικονομικών συνθηκών, η εξάπλωση των κουρδικών πληθυσμών προς τις βόρειες περιοχές της ανατολικής Αυτοκρατορίας θα πραγματοποιούνταν και το όνειρο κάθε Κούρδου φεουδάρχη θα μπορούσε να υλοποιηθεί.

Από την άλλη, οι Κούρδοι διανοούμενοι, λόγω της απόστασής τους από τον τόπο και τους ομοεθνείς τους, αντιμετώπιζαν αντικειμενικές δυσκολίες στην προσπάθειά τους να επηρεάσουν την ομάδα-στόχο τους. Τα διανοητικά επιχειρήματα που έθεσαν, δεν καρποφόρησαν παρά μονάχα μετά από μια δεκαετία, μεταμορφώνοντας τις βασικές ιδέες του κουρδικού -πια- κινήματος, που αφορούσαν στο γνώθι σαυτόν που είχε έναντι του «άλλου».

> «Οι Αρμένιοι είναι ένας ταλαίπωρος, άμοιρος λαός, σαν τους Κούρδους, αλλά αυτοί θυσιάζουν τον εαυτό τους για την ελευθερία τους. Οι αμόρφωτοι Κούρδοι τι κάνουν; Τους σκοτώνουν. Αυτή η κατάσταση είναι πολύ άσχημη για τους Κούρδους. Οι ουλεμάδες πρέπει να τους πουν ότι οι πράξεις τους είναι καθαρά δολοφονικές. Δεν πρέπει οι Κούρδοι να κάνουν αυτές τις αμαρτίες. Αντιθέτως, μαζί με τους Αρμένιους πρέπει να διώξουν τους υπαλλήλους του Σουλτάνου απ' τις περιοχές τους. Αντί να απλώσετε το χέρι σας στους Αρμένιους, οι οποίοι μάλιστα ζητούν βοήθεια, πάτε και τους σκοτώνετε. Αυτή η κατάσταση είναι μεγάλη ντροπή και αμαρτία.»[296]

Ο Μπεδιρχάν, με το άρθρο του *«Η βάση της διχόνοιας στο Κουρδιστάν»*, το οποίο ξεκίνησε να γράφει πριν από το Συνέδριο των Νεότουρκων το 1902 και το

προσπάθεια σλαβοποίησης των Καυκασίων, θα προκαλούσαν την αναγκαστική μετανάστευση των τσερκέζικων πληθυσμών στο νότο. Αυτό θα ήταν καλό για τα συμφέροντα των Άγγλων, γιατί, εάν μπορούσαν να τους εγκαταστήσουν σε μία γραμμή από τη περιοχή της Τραπεζούντας προς το Ερζερούμ, α) δεν θα χρειαζόταν να αναζητηθούν εργατικά χέρια για την κατασκευή του δρόμου Τραπεζούντας-Ερζερούμ, που ήταν ζωτικής σημασίας για τις ανατολικές αποικίες της Αγγλίας και β) ένας τόσο μεγάλος, πολεμοχαρής μουσουλμανικός πληθυσμός, σε στρατιωτικό επίπεδο, θα αποτελούσε τα φυσικά όρια των Ρώσων. Υπήρχε, όμως, ένα πρόβλημα: πού και πώς θα εγκαθίστατο ένας τόσος μεγάλος πληθυσμός; Οι μετακινήσεις των τσερκέζικων πληθυσμών στις βορειανατολικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παρουσίασαν αύξηση στο Σουλτανάτο του Χαμίντ, αφού η ισλαμοποίηση της περιοχής ήταν περισσότερο εφικτή μαζί με τους Κούρδους. Το αποκορύφωμα αυτής της πολιτικής ήταν στις συζητήσεις και τις αποφάσεις που πάρθηκαν στο Βερολίνο, το 1878. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, μαζί με τις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις και τη Ρωσία, θα είναι μία εγγυήτρια δύναμη για τους Αρμένιους, αφού εχθρός των Αρμενίων δεν είναι η Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά οι Κούρδοι και οι Τσερκέζοι. Βλ. Garo Sasuni, σ. 102. Οι διωγμοί των Τσερκέζων ήταν ένα γεγονός που υπενθύμιζε ο Αμπντοραχμάν Μπεδιρχάν στους Κούρδους, σχετικά με την πολιτική της Ρωσίας. Βλ: *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I., σ. 297.

[296] *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), σ. 248. Για τις προσπάθειες του Αμπντουραχμάν Μπεδιρχάν και την εφημερίδα *Kürdistan* βλ: Celil, Celile. *Kürt Aydınlanması*, İstanbul, Avesta, 2000, σ. 25-55. Garo Sasuni, σ. 189-211.

ολοκλήρωσε αμέσως μετά, δημοσιοποίησε τη θέση του για το Ιεραποστολικό Ζήτημα, υποστηρίζοντας ανοιχτά ότι οι ιεραπόστολοι των Μεγάλων Δυνάμεων δημιουργούν προβλήματα, σχετιζόμενα και με τα πολιτικά, όχι μόνο με τα θρησκευτικά τους συμφέροντα.

> «Οι ιεραπόστολοι, μέσα και έξω από τους δικούς τους θεσμούς, βρίσκουν άτομα που μοιράζονται τις δικές τους ιδέες περι διχασμού και προκαλούν τα άτομα αυτά να δημιουργούν σοβαρά γεγονότα, προκειμένου να τραβήξουν τη θλιβερή προσοχή των Ευρωπαίων. Οι ηγεμόνες, όταν αντιμετωπίζουν τέτοιου είδους επιθέσεις, πρώτα απ' όλα, λόγω των προσβολών που θα δεχθούν, θα προσπαθήσουν να τους αναχαιτίσουν, θα συγκρουστούν, θα καταστρέψουν αυτούς που τους επιτέθηκαν και στη συνέχεια θα αναλάβουν -με μια ακατέργαστη, αμόρφωτη περηφάνια- την ευθύνη για όλες τους τις πράξεις, μέσα από τις σελίδες των εφημερίδων ή στον πολιτικό τους περίγυρο. Δηλαδή, μόνοι τους θα δηλώσουν ένοχοι. Ας ερευνηθούν καλύτερα τα γεγονότα. Οι ιεραπόστολοι και οι αθώοι άνθρωποι, που έχουν πιστέψει στις ιδέες και τις σκέψεις των ιεραποστόλων, φαίνεται ξεκάθαρα ότι είναι πρωτοπόροι στις κακοποιήσεις που πραγματοποιούνται στο Κουρδιστάν. Τα λόγια και οι επιθέσεις αυτής της δύναμης είναι πια προσανατολισμένα στο μουσουλμανικό λαό, ο οποίος θρηνεί, κάτω από την καταπίεση και τις βίαιες πράξεις του Σουλτάνου Χαμίντ. Επειδή ο άνθρωπος, εκ φύσεως, έχει πάντα την τάση εκδίκησης, η συνέχεια ήταν οι Κούρδοι και οι άλλοι μουσουλμάνοι, να δραστηριοποιηθούν και να τιμωρήσουν τους Αρμένιους, είτε στο Κουρδιστάν είτε στην πρωτεύουσα. Πρέπει να διερευνηθούν οι βάσεις για όλες αυτές τις σφαγές και τις διχόνοιες, γιατί είναι γενικός κανόνας ότι δεν μπορεί να υπάρχουν αναίτιες επιθέσεις και καταστροφές.

> Πριν από τις συμβουλές περί εξεγέρσεων και ταραχών, που δίνουν οι πρόξενοι της Ρωσίας και της Γαλλίας στους χριστιανικούς λαούς -οι οποίοι πρόξενοι, βεβαίως, έπρεπε να ασχολούνται μονάχα με τις εμπορικές υποθέσεις- δεν άνοιγε ούτε μύτη Αρμένιου, ούτε στο Κουρδιστάν, ούτε και κάπου αλλού, αντιθέτως, οι Αρμένιοι μονοπωλούσαν κάθε είδους εμπορικές συναλλαγές. Συγκαταλέγεται, λοιπόν, στις αφύσικες κοινωνικές συμπεριφορές, κάθε αξιόπιστου λαού, το να ξεχνά το πρόσφατο παρελθόν του (τουλάχιστον τα τελευταία 10-15 χρόνια) και να προσπαθεί να εξοντώσει τους Αρμένιους, μέχρι

τον τελευταίο. Εάν είναι δυνατόν να ερευνηθούν τα γεγονότα», λέει ο συγγραφέας, «θα αποδειχθεί η εξής πραγματικότητα: οι υπεύθυνοι για τα γεγονότα είναι οι ιεραποστολικοί θεσμοί, που επωφελούνται από τις εκδικητικές επιθέσεις.»[297]

Σε ένα άλλο άρθρο του, με τίτλο *«Κούρδοι και Αρμένιοι»*, τονίζει πάλι τα εξής:

«Έχει αποδειχθεί αμέτρητες φορές ότι ο Αξιότιμος Αφέντης μας, με την περίφημη πολιτική του «διαίρει και βασίλευε», με την οποία προσπαθεί να εξασφαλίσει τα προσωπικά, σουλτανικά του συμφέροντα, καταπιέζει τους πάντες. Μη δει δύο αγαπημένα -μεταξύ τους- πρόσωπα ή δύο αδέλφια που αλληλοβοηθιούνται, αμέσως θα προσπαθήσει να καταστρέψει τη σχέση τους. […] Οι δύο αυτοί λαοί, οι Αρμένιοι και οι Κούρδοι, αγαπιόντουσαν, αλλά, εξαιτίας των καταστροφικών ιδεών του Σουλτάνου, κοιτάξτε τις σημερινές σχέσεις Κούρδων και Αρμενίων.

Ας σκεφτούμε, λοιπόν, μόνο τα τελευταία χρόνια, πόσο αίμα κύλησε, πόσα σπίτια καταστράφηκαν, πόσες ψυχές μας εγκατέλειψαν, λόγω της αμορφωσιάς και των δολοφονικών επιδιώξεων του Αφέντη μας, του Σουλτάνου. Μα, οι Αρμένιοι είχαν δει ποτέ καμία κακία από τους Κούρδους; Όχι! Και οι Κούρδοι, τι είχαν δει από τους Αρμένιους; Τίποτα!

Τελικά παρατηρούμε ότι και οι δύο πλευρές ακολουθούν, τυφλά, το σκοτεινό δρόμο του ενός -που θα μπορούσε να είναι ο αγαπημένος του διαβόλου- ο οποίος τους προκαλεί και τους υποδαυλίζει να προχωρούν, χωρίς να κοιτάζουν πίσω τους, σε ένα αφάνταστο, καταστροφικό μέλλον, με απίστευτους γκρεμούς και υδατοστρόβιλους.

Φυσικά, τώρα, θα εμφανιστούν κάτι τύποι, συμφεροντολόγοι και θα εναντιωθούν σ' αυτά που αναφέραμε. Για να μην πολυλογούν, να συνεχίσουμε κι εμείς με αποδείξεις.

Στις αρχές των αρμενικών σφαγών, γνωρίζετε ότι η σκιά του θεού [Zillullah] αμύνθηκε, έναντι των ευρωπαϊκών κρατών, με τους παρακάτω ισχυρισμούς:

[297]«Kürdistan'da Esas Nifak», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. II., σ. 542-545.

«Οι Κούρδοι είναι αμόρφωτοι, άγριοι, εναντιώνονται και σε μένα, θα τους κανονίσω εγώ».

Για όνομα του Θεού, είναι αυτοί ισχυρισμοί ενός παδισάχ, που έπρεπε να αγαπά και να προστατεύει τη χώρα του; Εκτός από το ύφος των ισχυρισμών του, είναι και εξωπραγματικά αυτά που αναφέρει. Δηλαδή, σύμφωνα με αυτόν, πριν την ενθρόνισή του, οι Κούρδοι ήταν μορφωμένοι, πολιτισμένοι και ήταν σαν αδέλφια με τους Αρμένιους, αλλά μετά την ενθρόνισή του, η πολιτισμένη πλευρά των Κούρδων μεταμορφώθηκε σε αγριότητα, η μόρφωσή τους σε αμορφωσιά και έτσι εξεγέρθηκαν;

Μπορεί να μας πει κανείς ποιοι είναι αυτοί που καταπιέζουν τους Αρμένιους, εκτός από τους τύπους που συμμετέχουν στα Συντάγματα Χαμιντιών, τα οποία Συντάγματα εφοπλίζονται και υποστηρίζονται από τον ίδιο το Σουλτάνο;

[…] Τελικά μπορούμε να πούμε ότι αυτοί που επιτίθενται και σκοτώνουν τους Αρμένιους είναι τα δικά του άτομα και είναι αφοσιωμένοι υπήκοοι του Σουλτάνου. Σε σύγκριση με αυτά που κάνουν στους μουσουλμάνους, δεν είναι καθόλου πιο λίγα από [αυτά που κάνουν] στους Αρμένιους. Οι Κούρδοι και οι Αρμένιοι, αν θέλουν να σωθούν από αυτούς, πρέπει να ενωθούν. Χέρι-χέρι, πρέπει να αναζητήσουν την αναγκαιότητα της ευτυχίας και ύστερα, όταν τη βρουν, να συνεχίσουν μαζί. Αλλιώς, παρακαλώ να καταλάβουν ότι δεν υπάρχει άλλη διέξοδος από αυτή την τυραννία και έτσι πρέπει να σκύψουν το κεφάλι τους.»[298]

Το αξιοσημείωτο είναι ότι την ίδια σχεδόν αντίληψη εκφράζει και ο Αμπντουλλάχ Τζεβδέτ:

«Ο Αχμέντ Ριζά Μπέη λέει ότι για τα χριστιανικά μιλλέτ του κράτους δεν υπάρχουν ούτε κοινοβούλιο (meclis-i meb'usan), ούτε υπουργοί (âyan), ούτε και δικαιοσύνη. Εντάξει, είναι σωστό, όμως, να ξεχάσουμε τους μουσουλμάνους, την ώρα που φυλάμε τους χριστιανούς; Άραγε καμία αρμενική, ρωμέικη κλπ. εφημερίδα μας φυλάει εμάς; Αν δεν υπάρχουν meclis-i meb'usan, âyan και δικαιοσύνη για τους χριστιανούς, να ξέρετε ότι για τους μουσουλμάνους δεν υπάρχει τίποτα. Αυτοί έχουν τους συλλόγους, τους

[298]«Kürdler ve Ermeniler», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. II., σ. 467-470.

προστάτες στην Ευρώπη. Εμείς ποιον έχουμε, εκτός από το Θεό; Δεν είναι εχθρός μας όλος ο κόσμος;»[299]

Οπότε, ας θέσουμε τις εξής ερωτήσεις:

α) Σε αντίθεση με όσα αναφέρουν οι ύστεροι Κούρδοι και Τούρκοι εθνικιστές,[300] μήπως ο κουρδικός εθνικισμός αναπτύχτηκε και μεταμορφώθηκε από ένστικτο για την «προφύλαξη της πατρίδας», από μια πιθανή ρωσο-αρμενική απειλή και όχι εναντίον του τουρκικού εθνικισμού; Ή

β) Μήπως, ο κουρδικός εθνικισμός -αν και είναι ειρωνικό- απέκτησε συνείδηση του εαυτού του ως «άλλου» από τους υπόλοιπους μουσουλμάνους, κατά τη διάρκεια των σφαγών των χριστιανικών πληθυσμών; Ας μην ξεχνάμε ότι η συμμετοχή των Κούρδων στα ταγμάτων Χαμιντιών, που πρωτοστάτησαν στις σφαγές των χριστιανικών πληθυσμών ήταν μεγάλη, γεγονός το οποίο τους έφερε 'αντιμέτωπους' με μια νέα για αυτούς πραγματικότητα, αυτή των εθνικών διεκδικήσεων, η οποία έφερε έντονα νεοτερικά στοιχεία.

[299]M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, σ. 224.

[300]Οπως αναφέρει ο Τζελαντέντ Μπεδιρχάν (Celadet Bedirhan) στο γράμμα του προς τον Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ, «δεν καταλαβαίνατε πως οι Τουρκικές Εστίες (Türk Ocakları), που γεννούσαν Τούρκους εθνικιστές, γεννούσαν ταυτόχρονα και Κούρδους εθνικιστές». Celadet Ali Bedirhan, *Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal'e Mektup*, İstanbul, Doz, 1992.

2.4 Η Θρησκεία

Η μελέτη του κουρδικού εθνικισμού μας αναγκάζει να δούμε αναλυτικά την ιστορία των Κούρδων, η οποία, σε πάρα πολλές περιόδους, εξελίχθηκε παράλληλα με την έννοια της θρησκείας. Το να αμφισβητήσουμε την ύπαρξη της θρησκείας στις μελέτες των Κούρδων ή να προσπαθήσουμε να δημιουργήσουμε μία θεωρία για τον κουρδικό εθνικισμό, χωρίς να αναφερθούμε στη σημασία της θρησκείας, θα είναι άσκοπες προσπάθειες. Η λογική μας, εδώ, δε συμβαδίζει με την άποψη που υποστηρίζει ότι η πολιτική επιστήμη είναι ένα κομμάτι της συγκριτικής θρησκευτικής ιστορίας, αλλά, αντιθέτως, διαφωνεί με τη θεωρία που υποστηρίζει ότι η πολιτική είναι ένα εργαλείο της θρησκείας.[301] Ακόμη, όμως, και με αυτά τα δεδομένα, οι Κούρδοι και η κουρδική ιστοριογραφία πρέπει να ξεκινήσουν το έργο τους, λαμβάνοντας υπόψη τους τον κεντρικό ρόλο που είχε η θρησκεία, σε κάθε κρίσιμη καμπή της ιστορίας του κουρδικού λαού. Η θρησκεία, άλλωστε, αναλύεται με τελείως διαφορετικό τρόπο στην πολιτική επιστήμη και στην ιστοριογραφία.[302]

Ο θεωρητικός διαχωρισμός θρησκείας και εθνικισμού, αναμφισβήτητα, δημιουργεί πολλά ερωτήματα, αφού και τα προεθνικιστικά και τα εθνικιστικά κινήματα είχαν καταλάβει πολύ καλά τη δύναμη που έχει η θρησκεία, στο πλαίσιο των κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, στα πολιτικά τους προγράμματα, αλλά και με τη συνδρομή των ίδιων των λειτουργών της, την αξιοποίησαν για τη σφυρηλάτηση της αίσθησης του συνανήκειν σε μια εθνική κοινότητα. Εξάλλου, όλοι σχεδόν οι σημαντικοί πολιτισμοί στήριξαν την ύπαρξή τους είτε στο κέντρο είτε στην περιφέρεια της θρησκείας.[303]

Σύμφωνα με μία εκδοχή της ιστοριογραφίας του εθνικισμού (εκδυτικιστική / οριενταλιστική), ο εθνικισμός είναι η περίοδος της δημιουργίας των πολιτών και αυτή

[301]Paul Zawadzki, «Milliyetçilik, Demokrasi ve Din», στο Alain Dieckhoff, και Christophe Jaffrelot, *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek. Kuramlar ve Uygulamalar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, σ. 209-247. Θάνος Λίποβατς, «Πολιτική θεολογία και νεωτερικότητα» στο Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής, Β. Γεωργιάδου. *Θρησκείες και Πολιτική στη Νεωτερικότητα*, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική, 2002, σ. 117-142.
[302]Γιώργος Κρητικός, *Έθνος και χώρος*, Αθήνα, Μεταίχμιο,2008, σ. 197-256.
[303] Υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τη θέση της θρησκείας μέσα στις θεωρίες του εθνικισμού. Ενδεικτικά βλ: Eric John Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1994. Alain Dieckhoff, και Christophe Jaffrelot, *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek. Kuramlar ve Uygulamalar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

η περίοδος, εξαρχής, ξεκινά ανεξάρτητα από τη θρησκεία.[304] Αυτή, όμως, είναι μία εκτίμηση, η οποία δε μπορεί να βρει εφαρμογή στην περίπτωση των Κούρδων, αφού στις κουρδικές περιοχές, όπου η ζωή κυλά κάτω από τον έλεγχο και σύμφωνα με την τάξη που ορίζει το Ισλάμ, οι διεκδικήσεις των Κούρδων -το 19ο και στις αρχές του 20ου αιώνα- βασίζονταν στην ισλαμική αντίληψη περί δικαιοσύνης, που είναι ο πρώτος κανόνας της ισλαμικής διοίκησης.

Η θρησκεία, εκτός από ένα σύστημα νομιμοποίησης και κατανόησης των υπαρξιακών ζητημάτων του ατόμου, είναι και ένα σταθερό σημείο αναφοράς των ανθρώπων, καθώς αυτοί έρχονται αντιμέτωποι τόσο με τα φυσικά φαινόμενα, όσο και με τις κοινωνικές μεταβολές. Ως φαινόμενο είναι ένα θέμα μεγάλης συζήτησης. Ανεξάρτητα, όμως, από την επιρροή της σε ατομικό επίπεδο, εξακολουθεί να καθορίζει τις συμπεριφορές των ανθρώπων, είτε ατομικά, είτε μαζικά. Σε πολιτικό επίπεδο, επηρεάζοντας και καθορίζοντας τις επιλογές του ατόμου, συνεπακόλουθα μορφοποιεί και τα κοινωνικά φαινόμενα, αλλά, μέσα από αυτή τη διαδικασία, έρχεται σε επαφή και με άλλους κοινωνικούς θεσμούς. Με άλλα λόγια, η θρησκεία, που είναι παρούσα σε όλη την ανθρώπινη ιστορία, στην προσπάθειά της να μορφοποιήσει τον εξωτερικό κόσμο, αναγκαστικά επηρεάζεται από αυτόν.[305]

Η μελέτη της θρησκείας και της επιρροής της στον ετερογενή κουρδικό πληθυσμό είναι αναγκαία για την κατανόηση της «ποιοτικής» αλλαγής που παρατηρείται στον κουρδικό εθνικισμό το 19ο αιώνα, ο οποίος από τη σφαίρα της διανόησης πέρασε σε πιο πρακτικά ζητήματα της καθημερινότητας. Αναγκαίο είναι, επίσης, να κατανοήσουμε τους ρόλους που έχουν οι νέοι -θρησκευτικοί πια- ηγέτες των οθωμανικών ανατολικών περιοχών, αλλά και το πώς αυτοί προέκυψαν, μέσα από τις νέες πολιτικές συνθήκες.

Οπότε ας θέσουμε τα ερωτήματά μας: Ο κουρδικός εθνικισμός μπήκε σε μια νέα φάση της ιστορίας του, βασιζόμενος στη θρησκεία ή κρατώντας τις αποστάσεις του από τα θεμέλια της θρησκείας; Μήπως, λόγω της «λειτουργικότητας» της θρησκείας, προτίμησε να επωφεληθεί όσο μπορούσε από αυτήν; Με άλλα λόγια, η σύζευξη των πνευματικών και των κοσμικών «στοιχείων» πραγματοποιήθηκε,

[304] Alain Dieckhoff, σ. 212

[305] Emine Bilge, *Nakşibendilikte Kadın (Ulaşlı Köyü Örneği)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim dalı, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή, Diyarbakır 2008, σ. 14.

ακολουθώντας τη φυσική ροή των εξελίξεων ή μήπως, λόγω της φύσης της περιόδου, οι κοσμικοί ηγέτες προτίμησαν να μείνουν ένα βήμα πίσω από τους πνευματικούς; Και τέλος, οι πνευματικοί ηγέτες, οι οποίοι θεωρούν τον εαυτό τους ως μια γέφυρα μεταξύ του θείου και του επίγειου (şeri-beşeri) κόσμου, πώς ενώθηκαν, με τόση ευκολία, με τα κοσμικά στοιχεία;

Όπως προαναφέρθηκε, οι κοινωνικές οργανώσεις των Κούρδων, όπως ήταν οι διάφορες διοικητικές μονάδες, σταθερές για αιώνες (τα μπεηλίκια), σταδιακά καταργήθηκαν ή υπέπεσαν σε αχρηστία, εξαιτίας των κεντρικών αλλαγών που πραγματοποίησε η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι πνευματικοί ηγέτες, οι οποίοι, σε αυτές τις κοινωνικές οργανώσεις, ήταν απλοί λειτουργοί και βρίσκονταν υπό την ηγεσία των κοσμικών ηγετών, λόγω διάφορων κοινωνικών πιέσεων και αναγκών (σε θέματα ασφάλειας, ψυχολογίας, πολιτικής), «μετατράπηκαν» σε θρησκευτικό-πολιτικούς ηγέτες της ετερογενούς κουρδικής κοινωνίας και απέκτησαν βαρύνοντα πολιτικό ρόλο, που θα έπρεπε να λάβει σοβαρά υπόψη της η κεντρική οθωμανική διοίκηση.

Σε αντίθεση με άλλα μέρη του κόσμου, αυτοί οι άνθρωποι, οι οποίοι είχαν ενδυθεί πια με τη θρησκευτική-πολιτική-στρατιωτική πανοπλία, όχι μόνο αποδέχθηκαν πολύ γρήγορα το νέο τους ρόλο, αλλά, σε ορισμένες περιπτώσεις, δημιούργησαν και οι ίδιοι τις συνθήκες, για αυτόν τον «υποτιθέμενο» νέο τους ρόλο. Ένα πολύ σημαντικό κοινό σημείο τους ήταν ο σκεπτικισμός τους απέναντι στο Ισλάμ, αφού σχεδόν όλοι ήταν Νακσιμπεντήδες (Nakşibendi).[306] Δεν θα μπούμε στη διαδικασία ανάλυσης του τάγματος αυτού, αφού υπάρχουν, ήδη, αρκετές επιστημονικές μελέτες που αφορούν στους Νακσιμπεντήδες. Έχει σημασία, όμως, να επισημανθούν μερικά σημεία, που αφορούν στην εξέλιξη αυτής της ερμηνείας του Ισλάμ στο Κουρδιστάν, καθώς, υπό την επίδραση του τάγματος των Νακσιμπεντήδων, ο κουρδικός εθνικισμός απέκτησε νέα χαρακτηριστικά.

[306]İsmet Siverekli, *Kürdistan'da Siyasal İslam*, İstanbul, Pêrî yayınları, 2008, σ. 28-32.

2.4.α Ο Κουρδικός Εθνικισμός και η Φιλοσοφία του Νακσιμπεντή (Nakşibendi)[307]

Η φιλοσοφία του τάγματος των Νακσιμπεντήδων ήταν γνωστή από τον 14ο-15ο αιώνα, κυρίως στην κεντρική Ασία, την Ινδία και σε άλλες μουσουλμανικές περιοχές, ως μία πνευματική αντίσταση του μουσουλμάνου κατά της επιβολής των κοσμικών διοικήσεων, οι οποίες γίνονταν αντιληπτές ως κατασκευές του ανθρώπινου νου. Η εξέλιξη, όμως, αυτής της φιλοσοφίας, σε θρησκευτικό δόγμα ή τάγμα και η εξάπλωσή της στις κουρδικές περιοχές πραγματοποιείται μόλις τον 19ο αιώνα.

Το τάγμα Νακσιμπεντί, ως ένα ξενόφερτο, νέο στοιχείο για τις παραδοσιακές αντιλήψεις και την πίστη των Κούρδων, ήρθε αντιμέτωπο με πολλές δυσκολίες, στη διαδικασία εξάπλωσής του. Η ζωή του Μεβλανά Χαλίντ ελ Κουρδή (Mevlana Halidi al-Kurdi), του πρώτου που προσπάθησε να διαδώσει στις κουρδικές περιοχές τη φιλοσοφία του τάγματος αυτού, ξεκινώντας από την περιοχή του Σουλεϊμανιέ [Süleymaniye-Ιράκ], αποτελεί ένα μάθημα για τα άλλα τάγματα της ισλαμικής πίστης. Ο άνθρωπος αυτός κατάφερε, μαζί με τα χαρακτηριστικά της νέας πίστης, να διαδώσει και τη δική του οπτική σε αυτή τη φιλοσοφία, προσθέτοντας και τις προσωπικές του ιδέες σε αυτές του τάγματος Νακσιμπεντί. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο και η συγκεκριμένη προσέγγιση του Ισλάμ είναι γνωστή ως Νακσιμπεντιγιέ Χαλιντιγιέ (Nakşibendiyye Halidiye -Νακσιμπεντί του Χαλίντ, Naqshbandiyya-Khalidi) στον κουρδικό χώρο και στην ευρύτερη περιοχή.[308]

---

[307] Η λέξη Nakşibend είναι περσική και κυριολεκτικά σημαίνει «αυτόν που κεντάει». Με τη λέξη Nakş-i-bend (νακσ-ι-μπεντ) εννοείται «το να σμιλεύει κανείς την καρδιά ή να επεξεργάζεται (ως κέντημα) την καρδιά του ανθρώπου». Υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα. Βλ: Hamid Algar. *Nakşibendilik* (ed: A. Cüneyd Köksal). İstanbul, İnsan Yayınları, 2007. Ferit Aydın. *Tarikatta Rabıta ve Nakşibendîlik*, İstanbul, Ensar Yayınları, 2000. Martin van Bruinessen. *Ağa, Şeyh, Devlet*, İstanbul, İletişim yayınları, 2004. Muhammet Çakmak. *Nakşibendiliğin Sosyolojik Evreni* (Elazığ ve Siirt Örneği). Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2003. Necdet Tosun. *Bahaettin Nakşibend Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*. İstanbul, Ensar Yayınları, 2002. İsmet Siverekli, *Kürdistan'da Siyasal İslam*, İstanbul, Pêrî yayınları, 2008. Kemal Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010. Naci Kutlay, *Türk Siyasal İslamcılığında Kürt Damarları*, Ankara, Beybûn yayınları, 2005. M. Fatih Şeker, *Cumhuriyet İdeolojisinin Nakşibendîlik Tasavvuru-Şerif Mardin Örneği*, İstanbul, dergâh yayınları, 2007.

[308] Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marmara Üniversitesi ilahiyet Fakültesi Vakfı, İstanbul 2008, σ. 434. Sean Foley, «The Naqshbandiyya-Khalidiyya, Islamic Sainthood, and Religion in Modern Times», *Journal of World History*, vol. 19, no. 4 (Dec., 2008), σ. 521-545. Abdurrahman Memiş, *Halidi Bağdadi ve Anadolu'da Halidilik*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2000.

Το Χαλιντιλίκ (Halidilik), όσο σημαντικό είναι για την ίδια τη φιλοσοφία του Νακσιμπεντί, άλλο τόσο σημαντικό είναι και για τις μελέτες της κουρδικής ιστορίας, αφού, από τη στιγμή που οι Κούρδοι θρησκευτικοί ηγέτες ενστερνίστηκαν τις ιδέες του Μεβλανά Χαλίντ, ο εθνικισμός και η θρησκεία συνδέθηκαν άρρηκτα.

Σύμφωνα με πολλούς ερευνητές, ο Μεβλανά Χαλίντ (1778/1779-1827) είχε κουρδική καταγωγή, από τη φυλή Τζαφ [Caf] και είχε γεννηθεί σε ένα χωριό της περιοχής Σουλεϊμανιέ, του σημερινού νότιου Κουρδιστάν. Κατά τη διάρκεια της ζωής του ως ιδρυτής του τάγματος, διόρισε πάρα πολλούς χαλίφηδες και σύμφωνα με τους διάφορους ερευνητές, η πλειοψηφία των διορισθέντων ήταν Κούρδοι. Πριν πεθάνει από πανούκλα στη Δαμασκό, είχε επηρεάσει, με την προσωπικότητα και τη νέα του προσέγγιση στον Ισλαμικό Σκεπτικισμό, ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βαδίζοντας στα χνάρια του, οι Χαλιντήδες χαλίφηδες, κατάφεραν, μέσα σε λίγα χρόνια, να οργανωθούν ως τάγμα και να ασκήσουν και εκείνοι σημαντική επιρροή στην περιοχή.

Όλοι σχεδόν οι φυσικοί ηγέτες του ετερογενούς κουρδικού πληθυσμού -κυρίως από το δεύτερο μισό του 19ου έως και τον 20ο αιώνα- προέρχονταν είτε από το τάγμα του Νακσιμπεντί, είτε από το περιβάλλον του τάγματος.[309] Μεταξύ αυτών των χαλίφηδων -ηγετών ήταν και ο Σεϊντ Ταχά-ι Χακάρη ή Νεχρή [Seyyid Taha-i Hakkari], ο οποίος είχε σημαντικό ρόλο, στο πλαίσιο του τάγματος. Χαρακτηριστικό είναι ότι μεγάλο ποσοστό όλων των Νακσιμπεντήδων της σημερινής Τουρκίας προέρχεται από τους χαλίφηδες του ίδιου του Σεϊντ Ταχά-ι Χακάρη ή Νεχρή.

Επιπλέον, γνωστά ονόματα του κουρδικού κινήματος εκείνης της εποχής, όπως ο Ταχά ελ Χαριρί [Taha el Hariri], η οικογένεια Αρβασί [όπως ο Σιμπγατουλάχ Αρβασί (Sıbgatullah Arvasi), ο Σεϊντ Φεχήμ Αρβασί (Seyyid Fehim Arvasi)], ο Χατζή Χακκαρί Νεχρή [Hacı Hakkarî Nêhrî], ο Σουλεϊμάν Μπεραδεστή [Suleyman Berâdestî], η οικογένεια Μπερζεντζή [Berzenci], ο Μπεντιουζαμάν Σαϊντή Κουρδή [Bediüzzaman Said-i Kurdî], ο Σεϊχής Σαϊντ [Şeyh Said] και εκατοντάδες ακόμα άτομα εκπαιδεύτηκαν στους μεντρεσέδες[310] και στα τάγματα των Νακσιμπεντήδων. Τα συγκεκριμένα πρόσωπα επηρέασαν και καθοδήγησαν, θεωρητικά και πρακτικά, το κουρδικό εθνικιστικό κίνημα και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, η κατανόηση της

[309] Naci Kutlay, σ. 28-33
[310] Η λέξη μεντρεσές είναι αραβική και κυριολεκτικά σημαίνει "ο χώρος μαθήματος".

διάδοσης αυτής της εκδοχής του Ισλάμ στους κουρδικούς πληθυσμούς αποκτά ιδιαίτερα μεγάλη σημασία.

Στο πλαίσιο των διάφορων επιστημονικών μελετών που έχουν γίνει για το τάγμα των Νακσιμπεντήδων, θα μπορούσε να γίνει ένας διαχωρισμός των Τούρκων ακαδημαϊκών, που κάνουν λόγο για την εξάπλωση και την εξέλιξη του τάγματος Νακσιμπεντί στις ανατολικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σε δύο ομάδες: α) σε εκείνους που ακολουθούν τις Ευρώ-κεντρικές (εν μέρει οριενταλιστικές) κοινωνιολογικές προσεγγίσεις (Σερίφ Μαρντίν,[311] Κεμάλ Καρπάτ, Νιαζή Μπερκές,[312] κλπ.) και β) σε εκείνους που ακολουθούν συντηρητικές-θρησκευτικές προσεγγίσεις (Ισμαήλ Καρά,[313] Φατίχ Σεκέρ,[314] κλπ.).

Το κοινό σημείο των δύο ομάδων είναι ότι αποφεύγουν να αποκαλούν την περιοχή και τον πληθυσμό με το όνομά τους. Αποφεύγουν, δηλαδή, να αναφέρουν λέξεις όπως «Κουρδιστάν», «Κούρδος», κλπ. και προτιμούν αντ' αυτών τους όρους «μουσουλμανικός πληθυσμός της Ανατολίας». Επιπλέον, προσπαθούν να μην αναφέρουν το γνήσιο όνομα του ιδρυτή του δόγματος Χαλιντιγιέ, ο οποίος δεν ήταν άλλος από τον Μεβλανά Χαλίντ ελ Κουρδή [ο Κούρδος Μεβλανά Χαλίντ]. Έτσι, με την παθητική τους στάση, προωθούν και εκείνοι την επίσημη κρατική πολιτική αντίληψη της Τουρκίας περί Ισλάμ και ιστορίας.[315]

Όσον αφορά στην αξιοποίηση των ιστορικών πηγών, η σημαντική τους διαφορά είναι ότι η προσέγγιση της πρώτης ομάδας στερείται ιστορικής προοπτικής, αφού εμμένει σε θεωρητικά σχήματα που δεν επιβεβαιώνονται από τις πρωτογενείς πηγές, ενώ η δεύτερη ομάδα επικεντρώνεται μεν στα γεγονότα που αποκαλύπτουν οι πρωτογενείς πηγές, χωρίς, όμως, να αξιοποιεί τα θεωρητικά εργαλεία της κοινωνιολογίας. Δε θεωρούμε, βέβαια, τις Τουρκικές Σπουδές, εξ' ορισμού, αφερέγγυες, ενώ τις Κουρδικές Σπουδές, εξ' ορισμού, έγκυρες και αντικειμενικές, αλλά, από τη σκοπιά των Κουρδικών Σπουδών, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι όλες αυτές οι μελέτες αντανακλούν, εντέλει, τις ιδέες του τουρκικού εθνικισμού ή

[311] Şerif Mardin, «Türk tarihinde Nakşibendi tarikatı», στο *Çağdaş Türkiye'de İslâm* (haz. Richard Tapper, çev. Özden Arıkan), İstanbul, Sarmal yayınları, 1993.
[312] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, YKY, 2005.
[313] İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul, dergâh yayınları, c. I-II, 2011.
[314] Fatih M. Şeker, *Cumhuriyet ideolojisinin Nakşibendîlik Tasavvuru-Şerif Mardin örneği*, İstanbul, dergâh yayınları, 2007.
[315]Necdet Subaşı. «Şeyh, Seyyid ve Molla–Güneydoğu Anadolu Örneğinde Dinsel İtibarın Kategorileri», *Tasavvuf-İslamiyat*, cilt. 2, sayı.32, Temmuz -Eylül Ankara 1999.

των τούρκο-ισλαμικών προσεγγίσεων και δεν έχουν λάβει σοβαρά υπόψη τους ούτε τις ιδιαιτερότητες του ετερογενούς κουρδικού πληθυσμού, ούτε καν τα γεωγραφικά εδάφη του.

Τα τελευταία χρόνια, πάντως, υπάρχει και μία άλλη ομάδα, η οποία προσεγγίζει το θέμα από τη σκοπιά των Κουρδικών Σπουδών. Οι ανήκοντες σε αυτή την ομάδα προσπαθούν να προσεγγίσουν το θέμα μέσα από τη σύζευξη ιστορίας και κοινωνικής θεωρίας. Βασικοί εκπρόσωποι αυτής της τελευταίας προσέγγισης είναι οι: Martin van Bruinessen,[316] Ισμέτ Σιβερεκλί [İsmet Siverekli], Ζεϊνελαμπιντίν Ζινάρ [Zeynelabidin Zınar],[317]Καδρί Γιλδιρίμ [Kadri Yıldırım] και Νατζή Κουτλάϊ [Naci Kutlay].

Σύμφωνα με τους ερευνητές όλων των παραπάνω μελετών, οι κλασικές αρχές του τάγματος Νακσιμπεντί είναι έντεκα: **1. Hûş der dem:** Να ελέγχεις την αναπνοή σου. **2. Nazar ber kadem:** Στο βάδισμα να κοιτάς τα πόδια σου. **3. Sefer der vatan:** Να αποστασιοποιείσαι από τις ανθρώπινες συμπεριφορές και να προσπαθείς να «μεταμορφωθείς» σε άγγελο. **4. Halvet der encümen:** Να επικεντρώνεσαι στην παρουσία του Αλλάχ, ακόμα και όταν βρίσκεσαι ανάμεσα σε κόσμο. **5. Yâd kerd:** Να τιμάς διαρκώς το όνομα του Αλλάχ (Zikir). **6. Bâz geşt:** Να αναφέρεις πάντα μετά το Zikir: «Θεέ μου! Ο σκοπός μου είσαι μονάχα Εσύ και η θέλησή μου είναι η δικιά Σου ευχαρίστηση». **7. Nigâh dâşt:** Να προφυλάσσεις την καρδιά από τις ανησυχίες. **8. Yâd dâşt:** Να προσπαθείς να αποφεύγεις τις ανάξιες ερμηνείες των λέξεων και να προσανατολιστείς στο Θεό. **9. Vukûf-i zamânî:** Κάθε δυο-τρεις ώρες να κάνεις μια αξιολόγηση της καρδιάς και του μυαλού. **10. Vukûf-i adedî:** Να προσέχεις στην αρίθμηση του Zikir. **11. Vukûf-i kalbî:** Να απασχολείς την καρδιά σου με την έννοια και τα λόγια του Zikir.

Μεταξύ των κλασικών αρχών του δόγματος Νακσιμπεντί, υπάρχει μία σημαντική αρχή, την οποία αξιοποίησε ο Μεβλανά Χαλίντ. Η επισήμανση της αρχής αυτής, από τον ίδιο τον ιδρυτή του δόγματος, πραγματοποιήθηκε σε μια εποχή α) που τα πολιτικά και τα διοικητικά κενά στην περιοχή ήταν εμφανή και β) που ο Χαλίντ είχε μόλις επιστρέψει από την Ινδία, όπου είχε την ευκαιρία να δει από κοντά τις σχέσεις ανάμεσα στον εθνικισμό – την αποικιοκρατία των Άγγλων και το Ισλάμ. Η

[316] Martin van Brunissen, *Ağa, Şeyh, Devlet*. και του ίδιου Martin van Bruinessen, «The Kurds and Islam», στο *Les Annales de l'Autre Islam-Islam des Kurdes*, no. 5, Paris 1998, σ. 13-35.
[317]Zeynelabidîn Zinar, «Medrese education in Kurdistan», στο *Les Annales de l'Autre Islam-Islam des Kurdes*, no. 5, Paris 1998, σ. 39-59.

αρχή αυτή ήταν η «Halvet der encümen» και encümen, στον κόσμο των Νακσιμπεντήδων, σημαίνει ο κόσμος, η μάζα ανθρώπων. Η σημασία της αρχής αυτής, δηλαδή, είναι 'να είσαι μαζί με το Θεό, ακόμα και αν είσαι ανάμεσα στους ανθρώπους'.

Σε αντίθεση, λοιπόν, με τα περισσότερα δόγματα του Ισλάμ, στο δόγμα των Νακσιμπεντήδων δεν υπάρχει η έννοια του *uzlet*, η έννοια, δηλαδή, του να αποτραβηχτεί κανείς σε μια γωνιά, να απομακρυνθεί από τους ανθρώπους. Δεν υπάρχει η έννοια του να βασανίσει ή να τιμωρήσει κανείς τον εαυτό του μακριά από τον κόσμο. Το δόγμα Νακσιμπεντί υποχρεώνει όλους τους ακολούθους του να παραμείνουν ανάμεσα στον κόσμο, με τους υπόλοιπους ανθρώπους και να βιώσουν τον Αλλάχ μαζί με τους άλλους.

Η αρχή αυτή, ή καλύτερα η ερμηνεία της αρχής αυτής, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εδραίωση του δόγματος, πρώτα στα χωριά, μετά στις κωμοπόλεις και ύστερα στις πόλεις. Αποτέλεσε, δηλαδή, ένα σημαντικό στοιχείο, που συνέβαλε στην εξάπλωση των μεντρεσέδων των Νακσιμπεντήδων στα κουρδικά εδάφη. Εξάλλου, το να μείνει κανείς με το λαό -με σκοπό να νιώσει μέσα στην καρδιά του τον Αλλάχ- σήμαινε ταυτόχρονα να κατανοεί και τα προβλήματά του και, βεβαίως, να προσπαθεί να ανταποκριθεί σ' αυτά, με μέσα κατανοητά από τους ανθρώπους. Με άλλα λόγια, σήμαινε, λοιπόν, να προσπαθεί ο θρησκευτικός ηγέτης να δίνει λύσεις στα κοσμικά προβλήματα, χρησιμοποιώντας κοσμικά εργαλεία. Με αυτή την προσέγγιση, οι μεντρεσέδες και το δόγμα Νακσιμπεντί -σε αντίθεση με το δόγμα Καντιριγιέ [Kadiriye], που ήταν ήδη εδραιωμένο στις κουρδικές περιοχές- είχαν μεγάλη απήχηση στον κουρδικό πληθυσμό.

Μέχρι την εμφάνιση του Μεβλανά Χαλίντ ελ Κουρδή, όλες σχεδόν οι θρησκευτικές ομάδες, στις κουρδικές περιοχές, υπάγονταν στο τάγμα Καντιριγιέ. Στο πλαίσιο της δομής της συγκεκριμένης εκδοχής του Ισλάμ, το έθιμο ήθελε ο έλεγχος του τάγματος να περνάει από πατέρα σε γιο,[318] μια μορφή οργάνωσης, η οποία είχε ως αποτέλεσμα, τις περισσότερες φορές, οι Καντιρήδες Σεΐχηδες να μη ζουν στις περιοχές απ' όπου προέρχονταν, αλλά στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως η Δαμασκός, η Μέκκα, η Μεδίνα και η Βαγδάτη.

[318]Για τις αναλυτικές ερμηνείες και τον τρόπο οργάνωσης των Καντιρί και Νακσιμπεντί βλ: Martin van Brunissen. *Ağa, Şeyh, Devlet*, σ. 303-387.

Ο Μεβλανά Χαλίντ, όμως, με το να επιλέξει την περιοχή προέλευσής του, ως τόπο οργάνωσης του τάγματος, κατάφερε ένα καίριο πλήγμα στους Καντιρήδες Σεΐχηδες. Το να εγκαινιάσει κανείς ένα μεντρεσέ στην επαρχία, σε χωριά ή σε πολύ δύσβατες ορεινές περιοχές, ήταν κάτι πολύ καινούργιο και ως εκ τούτου ξένο. Σε αυτά τα μέρη επιχείρησε να ενώσει τον μεντρεσέ (και κατά συνέπεια τον ουλεμά), που βρίσκονταν έως τότε κυρίως σε αστικές περιοχές και απευθύνονταν στην ελίτ της διανόησης, με τον τεκκέ (τον τοπικό ισλαμικό τόπο λατρείας), ο οποίος μέχρι εκείνη την εποχή απευθυνόταν στον απλό λαό και με αυτόν τον τρόπο νίκησε τα ισχυρά αντίπαλα μέτωπα: τους Καντιρήδες Σεΐχηδες.

Άλλη μία καινοτομία του τάγματος Νακσιμπεντί, η οποία επηρέασε καθοριστικά τον κουρδικό εθνικισμό, ήταν η υποστήριξη της θέσης ότι το Ισλάμ δε μπορούσε να είναι μονοπώλιο των οικογενειών. Το γεγονός αυτό μπορεί να προκαλούσε το μίσος των ισχυρών οικογενειών, οι οποίες έχαναν προνόμια εκατοντάδων ετών στην περιοχή, προωθούσε, όμως, σε κοινωνικό επίπεδο, την ατομική βούληση. Με αυτό το σκεπτικό, κάθε άνθρωπος μπορούσε να ενταχθεί στο περιβάλλον του Νακσιμπεντί [dergâh] και να ανελιχθεί, με ιδιαίτερη ευκολία, κερδίζοντας έτσι ένα νέο κοινωνικό-θρησκευτικό status.

Ο μόνος ισχυρός θεσμός, στο πλαίσιο του τάγματος, ήταν ο θεσμός του ακολούθου [mürid] του Σεΐχη -ακόμα και στην περίπτωση που ο Σεΐχης δεν ήταν εν ζωή- μια επιλογή η οποία, πραγματικά, μπορεί να έχει αμφίβολες φιλοσοφικές διαστάσεις. Το σίγουρο, πάντως, ήταν ένα: ο ετερογενής κουρδικός πληθυσμός, μέσω των πνευματικών ανθρώπων του τάγματος Νακσιμπεντί, βίωνε το δικό του Διαφωτισμό στις δύσβατες ορεινές περιοχές. Από τη σκοπιά των θεωριών του εθνικισμού, μάλιστα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι τα εργαλεία που χρησιμοποίησαν οι θρησκευτικοί αυτοί ηγέτες θύμιζαν -κατά παράδοξο τρόπο- το δυτικό φιλελευθερισμό: το τάγμα προωθούσε την αντίληψη ότι κάθε μουσουλμάνος Κούρδος θα μπορούσε, ως άτομο, να ανέλθει κοινωνικά εντός της κοινότητάς του, ανεξάρτητα από την καταγωγή του, ενώ, παράλληλα, θεωρούσε κομβικής σημασίας την εκπαίδευση στη γλώσσα των ντόπιων, δηλαδή στα κουρδικά.

Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν ο Μεβλανά Χαλίντ ήρθε σε επαφή με τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης περί ατομικισμού, όσο βρισκόταν στην Ινδία. Αν, όμως, πραγματικά, δεν είχε έρθει σε επαφή με αυτές τις ιδέες, τότε ανοίγεται μία

άλλη συζήτηση πολιτικής θεολογίας, σχετικά με τις ανθρωποκεντρικές-θεοκεντρικές αντιλήψεις στην Ισλαμική θρησκεία.[319]

Οι Νακσιμπεντήδες αποτέλεσαν μία σημαντική δύναμη, τον τελευταίο αιώνα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αφού το συγκεκριμένο τάγμα, λόγω της υπακοής των ακολούθων του στον Σεΐχη, κατάφερνε να έχει εκτεταμένη δικτύωση σε μία προβληματική περιοχή, από την οποία οι κοσμικοί ηγέτες, για πολλούς και διαφορετικούς λόγους, ήταν απόντες. Η φυσική τους στάση και μόνο αποτελούσε μία ασπίδα έναντι των «απειλητικών» χριστιανών.

Αναμφισβήτητα, η ετερογενής κουρδική κοινωνία, όπως εμφανίζεται τα ύστερα χρόνια, δεν αποτελεί ένα προϊόν οργάνωσης το οποίο προέκυψε από τις πανισλαμικές ιδέες του Αμπντουλχαμίντ Β'. Από την άλλη, το τάγμα -το οποίο ισοδυναμεί με την οργάνωση- Νακσιμπεντί, από την ίδρυσή του κιόλας, προωθούσε μεταρρυθμίσεις [müceddidi],[320] ενώ, ταυτόχρονα, εναντιωνόταν στις μεταρρυθμίσεις της εποχής του Τανζιμάτ[321], υποστηρίζοντας ότι οι υποχρεωτικές αυτές αλλαγές δεν προέρχονταν από τον Ιερό Νόμο, αλλά επιβάλλονταν από τη Δύση. Φυσικά, η εύνοια και αργότερα η υποστήριξη που επέδειξε ο Αμπντουλχαμίντ Β' στις δράσεις του τάγματος στον κουρδικό γεωγραφικό χώρο (και ύστερα σε όλη την οθωμανική επικράτεια) ήταν ένα πρωτοφανές γεγονός για τους Κούρδους, αφού μπορεί η προσέγγιση αυτή του Σουλτάνου να μεγάλωσε το χάσμα των επίσημων και των λαϊκών θρησκευτικών λειτουργών,[322] έδωσε, όμως, ώθηση στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του τάγματος Νακσιμπεντί, καθώς και την ευκαιρία στους εκπροσώπους του να προωθηθούν σε ανώτερα θρησκευτικά αξιώματα, όπως αυτό του Σεϊχουλισλάμ (Şeyh-ül-islam) του Κράτους.[323]

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι Νακσιμπεντήδες, σε γενικές γραμμές, προωθούν, μέχρι και σήμερα, τις ίδιες ισλαμικές αρχές, σε όποιο

[319] Γεωργίου Δημητρίου Γεωργόπουλου, *Κοινωνιολογία της θρησκείας*, Αθήνα 1989, σ. 66-79
[320]Fatih M. Şeker, σ. 91-116.
[321]Από την εποχή του Μεβλανά Χαλίντ, οι υποστηρικτές του Νακσιμπεντί έπαιρναν μέρος στις ένοπλες συγκρούσεις με τους χριστιανούς, στα διάφορα ισλαμικά και μη εδάφη, όπως η Καυκασία. Kemal Karpat, σ. 55-72.
[322]Για μια αναλυτική παρουσίαση του χάσματος ανάμεσα στο λαϊκό και το επίσημο Ισλάμ. βλ: Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İstanbul, İletişim yayınları, 2004, σ. 143-166.
[323]Για ένα ενδιαφέρον άρθρο σχετικά με τη θέση του Σεϊχουλισλάμ στο Οθωμανικό Κράτος βλ: David Kushner, «The Place of the Ulema in the Ottoman Empire during the Age of Reform (1839-1918)», *Turcica*, c. 1 v. 19, 1987, σ. 51-74 και επίσης Esra Yakut, *Şeyhülislamlık-Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul, Kitap yayınevi, 2005, σ. 21-55.

γεωγραφικό χώρο κι αν βρίσκονται. Η σκέψη τους και ο τρόπος οργάνωσής τους, όμως, έχει υποστεί διάφορες μεταβολές, στις κουρδικές κυρίως περιοχές, εξαιτίας των πολλών ιδιαιτεροτήτων του ετερογενούς κουρδικού πληθυσμού και, βεβαίως, των διεθνών πολιτικών αλλαγών ή των επιβολών που ήταν αναγκασμένη να δεχθεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Αρχικά, οι θρησκευτικοί ηγέτες, σε μια περιοχή που είχε στερηθεί τους κοσμικούς της ηγέτες, μαζί με τα θρησκευτικά-πνευματικά τους καθήκοντα, αναλάμβαναν, υποχρεωτικά, και κοινωνικοοικονομικά καθήκοντα, όπως ήταν οι ειρηνευτικές διαδικασίες μεταξύ των εμπόλεμων φυλών, οι γάμοι, κλπ. Πολλές φορές, μάλιστα, γίνονταν ακόμα και διαμεσολαβητές, μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων που ασκούσαν εξουσία στην περιοχή. Στη συνεχεία, όμως, αναγνωρίστηκαν ως θρησκευτικοί-πολιτικοί-στρατιωτικοί ηγέτες του ετερογενούς κουρδικού πληθυσμού. Αυτή η μεγάλη αλλαγή που επήλθε στους ρόλους των Νακσιμπεντήδων του Κουρδιστάν, η οποία δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη διατήρηση μιας συνεχούς επαφής και την ανάπτυξη αλληλεγγύης μεταξύ τους, στα μεταγενέστερα χρόνια, τους διαφοροποίησε από τους άλλους Νακσιμπεντήδες της ευρύτερης περιοχής της Ασίας.

Οι Σεΐχηδες του τάγματος Νακσιμπεντί στις κουρδικές περιοχές, από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και μετά, ήταν πλέον ένοπλοι, είχαν χιλιάδες ένοπλους υποστηρικτές και λογίζονταν πια από όλους ως πολιτικές δυνάμεις. Το γεγονός αυτό οποίο διευκόλυνε τον Αμπντουλχαμίντ Β' στην ίδρυση των Συνταγμάτων Χαμιντιών, που ήταν, σε στρατιωτικό επίπεδο, το ανώτερο σημείο που θα μπορούσε να φτάσει μια θρησκευτική οργάνωση τύπου τάγματος -όπως ήταν η κουρδική οργάνωση Νακσιμπεντιγιέ Χαλιντιγιέ- στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ένα από τα νέα στοιχεία που έφερε το τάγμα Νακσιμπεντί στην κουρδική κοινωνία ήταν η έμφαση στην εκπαίδευση.[324] Με την ένωση των μεντρεσέδων και των τεκκέδων, μεταβλήθηκαν ριζικά οι σχέσεις κοινωνίας και θρησκείας, ανάμεσα στις πόλεις και τις περιφέρειές τους. Οι μεντρεσέδες που βρίσκονταν στις πόλεις μεταφέρθηκαν στις επαρχίες, στα χωριά, υπό την καθοδήγηση του Μεβλανά Χαλίντ. Οι απόφοιτοι, από αυτούς τους νέους τύπους μεντρεσέδων, διορίστηκαν σε διάφορες περιοχές και αναγκαστικά διατηρούσαν επαφές μεταξύ τους, λόγω της φύσης των

[324] İsmet Siverekli, σ. 63-69

εξελίξεων (τα γεγονότα του Μοχάμεντ Αλή, η ελληνική εξέγερση, οι συνεχείς συγκρούσεις των ρωσοοθωμανικών δυνάμεων στις ανατολικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στην Καυκασία κλπ.), δημιουργώντας μία δικτύωση της οργάνωσης μεταξύ κέντρου και περιφέρειας.

Όσο ζούσε ο Μεβλανά Χαλίντ, οι περιφέρειες χωρίζονταν γεωγραφικά (π.χ. Περιφέρεια Σουλεϊμανιγιέ, Βαγδάτης κλπ,), μετά το θάνατό του, όμως, πέρασαν στον έλεγχο του εκάστοτε χαλίφη. Κάθε κέντρο σήμαινε ένα νέο «υποκατάστημα» του κεντρικού τάγματος και μία νέα στρατιωτική εγκατάσταση. Επομένως και μία νέα δύναμη, ένα νέο χαρισματικό ηγέτη. Η διαφορά σε σχέση με το παρελθόν ήταν μεγάλη. Τα προηγούμενα χρόνια, κάθε Κούρδος Mîr λειτουργούσε ανεξάρτητα, στο χώρο και το χρόνο του. Την εποχή των Σεΐχηδων, όμως, κάθε Σεΐχης ανήκε στο σύνολο μιας ευρύτερης δικτύωσης. Αυτή η πνευματική και πρακτική ένωση, που υπήρχε μεταξύ των Νακσιμπεντήδων, είναι που μπορεί δώσει την απάντηση στο ερώτημα «Πώς μπορούσε ο Μεβλανά Χαλίντ να καθοδηγήσει την αντίσταση των μουσουλμάνων στην Καυκασία, ενώ ο ίδιος βρισκόταν στη Δαμασκό;»[325]

Για τις μελέτες του κουρδικού εθνικισμού, οι σχέσεις των μεντρεσέδων και των τεκκέδων, που έγιναν αιτία για πολλές αλλαγές, έχουν ιδιαίτερη σημασία και αξίζει να διερευνηθούν. Όσον αφορά γενικότερα στους μεντρεσέδες, έχουν πραγματοποιηθεί διάφορες μελέτες, στο πλαίσιο της Οθωμανικής Ιστορίας, αλλά, σχετικά με τους μεντρεσέδες που λειτουργούσαν εντός των γεωγραφικών ορίων όπου κατοικούσε ο κουρδικός πληθυσμός, οι πληροφορίες είναι τόσο λίγες, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν έως και ανάξιες λόγου.[326] Σύμφωνα με τον καθηγητή Γιλδιρίμ [Yıldırım], η ιστορία των κουρδικών μεντρεσέδων ξεκινά από τον 10ο αιώνα. Έως τον 16ο αιώνα, τα βιβλία διδασκαλίας ήταν αραβικά ή περσικά και από αυτά γινόταν προφορική μετάφραση στα κουρδικά, ενώ τα πρώτα βιβλία των μεντρεσέδων στην κουρδική γλώσσα τα συναντάμε από το 1591 και μετά.[327] Στις

[325] Kemal Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, σ. 62

[326]Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει διάφορες ακαδημαϊκές προσπάθειες σχετικά με το θέμα των μεντρεσέδων. Για παράδειγμα, πραγματοποιήθηκε ένα Διεθνές Συμπόσιο, υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου Μους Αλπαρσλάν. «Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler», 05-07 Ekim 2012, Muş/Turkiye.

[327]Kadri Yıldırım, «İlk'ler bağlamında medrese eğitiminin Kürt dili ve edebiyatı üzerindeki etkileri», *arkadaş*, σ. 44-49. Kadri Yıldırım, «Eliyê Teremaxî û dîtinên wî yên li ser rêçikên rêzimana kurdî li gor pirtûka wî ya bi navê 'Destûra Zimanê Erebî bi Kurdî Digel Hinde Nimûneyêd Farisî û Kurdî'», *BÎR*, hejmar: Bihar 2005, σ. 192-199. Μερικά από τα κουρδικά βιβλία που ήταν ύλη των κουρδικών μεντρεσέδων αναφέρονται από τον ίδιο τον Yıldırım ως εξής: Eliyê Teremaxî, *Destûra Zimanê Erebî*

μελέτες του κουρδικού εθνικισμού, η χρονολογία αυτή αποτελεί ορόσημο, αφού τότε εμφανίζεται για πρώτη φορά και καθιερώνεται ως γλώσσα εκπαίδευσης η κουρδική γλώσσα.

Οι κουρδικοί μεντρεσέδες ήταν οι μοναδικοί χώροι εκπαίδευσης και διδασκαλίας της κουρδικής γλώσσας και λογοτεχνίας. Γι' αυτό και στα μεταγενέστερα χρόνια, όταν οι θεωρητικοί του κουρδικού εθνικισμού προσπαθούσαν να γεφυρώσουν θεωρητικά το παρόν με το παρελθόν, τους χρησιμοποιήσαν, για να αποδείξουν την ύπαρξη και τη διαχρονική διδασκαλία της κουρδικής γλώσσας. Έτσι, το σημείο αναφοράς όλων των θεωρητικών, των πολεμιστών, αλλά ακόμα και των απλών ανθρώπων, ξεκινώντας από την εφημερίδα *Kürdistan,* ήταν οι Κούρδοι θρησκευτικοί ηγέτες, όπως οι σεΐχηδες [şeyh-şêx], οι σεϊντά [seyda] ή οι μελλά [mella-molla].

Επειδή, λοιπόν, στην πράξη της πολιτικοποίησης του παρελθόντος, το σημείο εκκίνησης ήταν οι μεντρεσέδες, γι' αυτό και δεν θα ήταν λάθος (αλλά ελλιπές) να θεωρήσουμε ότι το κουρδικό εθνικιστικό κίνημα είχε επηρεαστεί από τη θρησκεία ή ότι το κίνημα προσπαθούσε να αγκαλιάσει τη θρησκεία, έχοντας επίγνωση του λειτουργικού της ρόλου μέσα στην κουρδική κοινωνία. Οι μελέτες για την ιστορία του κουρδικού εθνικισμού θα είναι σίγουρα πιο διεισδυτικές, αν στην οπτική τους συνυπολογίσουν και τη θρησκευτική διάσταση του θέματος, τον παράγοντα της θρησκείας.

Εξάλλου, σχεδόν όλα τα στελέχη του κουρδικού εθνικιστικού κινήματος, όπως ο Σεΐχης Ουμπεϊδουλλάχ Νεχρή και ο γιος του Σεϊντ Ταχά Χακάρη ή Νεχρή -ο οποίος, μάλιστα, ήταν ένας από τους πρώτους χαλίφηδες του Μεβλανά Χαλίντ και υποστήριξε τη «δικαιοσύνη στο Κουρδιστάν», ξεκινώντας πόλεμο εναντίον του Ιράν και των Οθωμανών- αλλά και οι μεταγενέστεροι κοσμικοί ηγέτες εκπαιδεύτηκαν μέσα από θρησκευτικούς θεσμούς, όπως οι μεντρεσέδες. Ακριβώς γι' αυτόν το λόγο, πιστεύουμε ότι στη βάση των «χρυσών εποχών» του κουρδικού εθνικισμού

Bi Kurdî [Γραμματική των Κουρδικών-Αραβικών γλωσσών], 1591. Ehmedê Xanî, Nûbehara Biçûkan [Η Άνοιξη των Παιδιών: Αναγνωρίζεται στις κουρδικές μελέτες ως το πρώτο κουρδικό λεξικό], 1683. Ehmedê Xanî, *Eqîdeya Îmanê* [Συμφωνία Πίστης], 1687. Melayê Bateyî, *Mewlûda Kurmancî* [Κουρδικά Mawlid]. İsmaîlê Bazîdî, *Gulzar* [Αραβικό-Περσικό-Κουρδικό Τρίγλωσσο Λεξικό: Ο συγγραφέας του ήταν μαθητής του *Ehmedê Xanî*]. Şêx Ebdurrehman Aqtepî, *Rewdu'n-Neîm*, 1884. Şêx Husên Qazî (1793-1871), *Mewlûdname.*

βρισκόταν η θρησκεία και έτσι οι ιδέες αυτές, αν και αφορούσαν στον επίγειο κόσμο, έβρισκαν καταφύγιο κάτω από μια δυναμική θρησκευτική ομπρέλα.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

Περίοδος του Κουρδικού Διαφωτισμού;

Αμπντουλχαμίντ Β' και Κοινοβουλευτικό καθεστώς Μεσρουτιέτ Β' (1878-1908)

Α) Αμπντουλχαμίντ Β'

Η πολιτικοποίηση και η εργαλειοποίηση της θρησκείας ήταν σημαντικές παράμετροι για τη διαμόρφωση του κουρδικού εθνικισμού. Όπως αναλύσαμε παραπάνω, ο Αμπντουλχαμίντ Β' δεν εκμεταλλεύτηκε απλά τους Κούρδους για την προώθηση των πανισλαμιστικών του ιδεών, ταυτόχρονα, οργάνωσε και χρησιμοποίησε προς όφελος του, με τον καλύτερο τρόπο, την κοινωνικοπολιτική κατάσταση των Κούρδων, κάνοντας χρήση των κεντρικών κρατικών μέσων. Αυτή η κατάσταση, λοιπόν -η οποία συνιστούσε μία νέα τάξη πραγμάτων στις σχέσεις μεταξύ των Κούρδων και του Οθωμανικού Κράτους και η οποία βασίστηκε στις πολιτικές και κοινωνικές δομές των Κούρδων (που ήταν ένοπλες νομαδικές φυλές)- θα μπορούσε να θεωρηθεί, μέχρι ενός σημείου, ότι αποτελούσε μια ανανέωση της παλιάς οθωμανοκουρδικής σχέσης, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί με τη Συμφωνία της Αμάσειας του 16ου αιώνα;

Αναμφισβήτητα, οι ενέργειες του χαλιφάτου δημιούργησαν νέα δεδομένα, 300 χρόνια μετά τη σιωπηρή συμφωνία [«zımni sözleşme»][328] και αυτά με τη σειρά τους μία νέα συνεργασία μεταξύ των Κούρδων και του Οθωμανικού Κράτους. Δεν μπορούμε, όμως, να θεωρήσουμε ότι η κατάσταση αυτή συνιστούσε μια ανανέωση του παλιού καθεστώτος, διότι οι παλιές οθωμανοκουρδικές συνεργασίες βασίζονταν στις ανέξαρτητες ή ημί-ανέξαρτητες δομές αυτοοργάνωσης των Κούρδων, ενώ με τα τάγματα Χαμιντιών (Hamidiye Alayları)[329] διαμορφώθηκε μια τελείως διαφορετική κατάσταση γιατί:

[328] Hamid Bozarslan, «Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi (1898-2000)», *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 4. Milliyetçilik, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, σ. 841.

[329] Υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία σχετικά για τα τάγματα Χαμιντιών. Για μία πολύ καλή έρευνα-μελέτη, βλ. τη διδακτορική διατριβή της Klein. Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, California, Stanford University Press, 2011. Ευχαριστώ την Janet Klein που μου έστειλε την διατριβή της πριν από την δημοσίευση της ως βιβλίο.

α) ήταν εξολοκλήρου στρατιωτικές μονάδες και είχαν οργανωθεί ως ένα βασικό όργανο του οθωμανικού κεντρικού στρατού και

β) λόγω της στρατιωτικής φύσης τους, στο εσωτερικό τους απαγορεύονταν κάθε είδους αυτονομιστικές ή ανεξάρτητες πολιτικές ή κοινωνικές στάσεις.

Γι' αυτούς τους λόγους, δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς την επιστροφή στα παλαιότερα δεδομένα, στα χρόνια των ανεξάρτητων και ημί-ανεξάρτητων κουρδικών μπεηλικιών. Το κρίσιμο σημείο, όσον αφορά στην εξέλιξη της σκέψης της κουρδικής διανόησης, από τα πρώτα στάδια της επίσημης οθωμανικής νεοτερικότητας στα σύγχρονα κουρδικά εθνικιστικά κινήματα, είναι η επανένταξη των κουρδικών πληθυσμών στις οθωμανικές κρατικές δομές, με τη χρήση σύγχρονων εργαλείων: 1) της σύγχρονης στρατιωτικής αντίληψης περί οργάνωσης και 2) της εκπαίδευσης.

Α.1 Η σύγχρονη στρατιωτική αντίληψη και οι επιπτώσεις της

Α.1.1 Το πρώτο σημαντικό στοιχείο της αλλαγής των αντιλήψεων περί στρατιωτικής οργάνωσης ήταν η συμμετοχή των θρησκευτικών ηγετών -με τη θέλησή τους- σε αυτές τις κοσμικές προσπάθειες. Οι κληρικοί χρησιμοποίησαν τη θρησκευτική τους ταυτότητα σε μέγιστο βαθμό και προσπάθησαν να επηρεάσουν το λαό, προκειμένου να επιτευχθούν, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, οι στόχοι του Οθωμανικού Κράτους. Η μεγάλη αντίφαση στην κουρδική ιστορία, παρατηρείται, κατά τη γνώμη μας, με τη σύγχυση που υπήρχε μεταξύ της θρησκευτικής και της κοσμικής ταυτότητας των κληρικών, στην εκτέλεση των εγκόσμιων 'υποχρεωτικών' καθηκόντων τους.

Η νέα κατάσταση που είχε διαμορφωθεί, θα μπορούσε να ειδωθεί και από την εξής σκοπιά: όπως προαναφερθηκε, ο φόβος ενός κράτους για την εδαφική του ακεραιότητα το οδηγεί στην επιλογή ορισμένων πληθυσμιακών ομάδων ή στη δημιουργία πληθυσμιακών ομάδων που δεν έχουν κοινά στοιχεία. Έτσι η διαχρονική αυτοκρατορική αντίληψη του 'διαίρει και βασίλευε', με τα νεοτερικά δεδομένα μπορεί άνετα να ειδωθεί ως αποικιοκρατική αντίληψη. Με απλά λόγια: Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία αντιμετώπιζε τις εισβολές των Μεγάλων Δυνάμεων σε διάφορα μέτωπα, για την εσωτερική της ενδυνάμωση, έκανε διασπαστικές, πολιτικές επιλογές μεταξύ των ισλαμικών νομικών σχολών.

Έτσι, επιλέχθηκε και το κουρδικό τάγμα Νακσιμπεντί, ως μία ισλαμική σχολή φιλοσοφικής σκέψης, η οποία θα τασσόταν απέναντι στον 'επεκτατικό' αρμενικό εθνικισμό, με απώτερο στόχο τη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας της συγκεκριμένης περιοχής. Η 'τυχαία' πολιτική επιλογή του τάγματος Νακσιμπεντί, μπορεί να θεωρήθηκε ως μία φυσική επιλογή, από τους ίδιους τους κληρικούς, εξαιτίας του ρόλου που είχαν αλλά και της ιστορικής τους εξέλιξης, αλλά για την κουρδική κοινωνία σήμαινε πολλές και ραγδαίες εξελίξεις.

Η «ενσωμάτωση» της κουρδικής κοινωνίας στις οθωμανικές κρατικές δομές, μέσω των κληρικών (όπως αναφέρτηκε παραπάνω), οι οποίοι, όμως, εκτελούσαν όχι μόνο θρησκευτικά αλλά και κοσμικά καθήκοντα, έμοιαζε λίγο-πολύ με τη διαδικασία ενσωμάτωσης των μη μουσουλμάνων, μέσω των μεταρρυθμίσεων της περιόδου του Τανζιμάτ. Και στις δύο περιπτώσεις, ο Σουλτάνος-Χαλίφης αναγνώριζε το θεσμό του κληρικού, λόγω ιστορικών και θρησκευτικών αναγκαιοτητών (όπως περιέγραφαν τα φιρμάνια Γκουλχάνε-Χάττι Σερίφ του 1839 και Ισλαχάτ-Χάττι Χουμαγιούν του 1856) και τον ανάγκαζε να οργανώσει τους πιστούς του, κάνοντας χρήση της θρησκευτικής-πολιτικής ταυτότητάς του. Η διαφορά ανάμεσα σε αυτές τις δύο περιπτώσεις ήταν ότι οι Κούρδοι κληρικοί ήταν ένοπλοι, ενώ οι μη μουσουλμάνοι όχι.

Α.1.2 Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο είναι ότι η νέα αυτή κατάσταση πρόσθεσε νέα δεδομένα στη συλλογική μνήμη των Κούρδων, τα οποία δεν ήταν τίποτα άλλο παρά η ενεργή συμμετοχή τους στις σφαγές των γειτονικών κοινοτήτων, κυρίως την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα. Τα τάγματα Χαμιντιών των Κούρδων, κυρίως στα γεγονότα του Σάσον (1894-1895), απέδειξαν ότι μπορούν να λειτουργούν ως το 'μακρύ χέρι του κράτους', όταν το ζήτημα αφορούσε την 'παροχή' τέτοιου είδους υπηρεσιών.[330]

Τελικά, όμως, αυτό που κατάφεραν να κληροδοτήσουν στις επόμενες γενιές των Κούρδων ήταν:

1) η διαιώνιση των ίδιων συμπεριφορών, οι οποίες σαν να ήταν επαναλαμβανόμενες κοινωνικές συμπεριφορές, που είχαν ως σκοπό τους να

[330] Για μία εκπληκτική φωτογραφία των συγκεκριμένων γεγονότων βλ.: *Ermeni Katliamları Raporu 1894-1895. İstanbul'da Görevli Altı Büyükelçinin Ortak Hazırladığı Statistik* (ed. P. F. Charmetan), İstanbul, Pêrî yayınları, 2012.

αποφευχθεί η επιβολή κυρώσεων από τις οθωμανικές δυνάμεις και τις δυνάμεις της Entente (π.χ. η μεγάλη αρμενοασσυρική σφαγή το 1915) και

2) η αποσιώπηση του παρελθόντος, η οποία λειτουργούσε ως μία 'εσωτερική κλειστή στάση' για να μην επαναληφθούν τα ίδια γεγονότα (π.χ. η συνέχεια των γεγονότων του 1915). Το αποτέλεσμα είναι, ακόμα και σήμερα, 100 χρόνια μετά, οι Κούρδοι να αποφεύγουν να μιλήσουν ή να μην αγγίζουν καν το θέμα της συμμετοχής των ομοεθνών τους στα προγράμματα και στις επιχειρήσεις του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου, οι οποίες είχαν ως αποκορύφωμα την αρμενοασσυρική σφαγή το 1915.[331] Ένας από τους λόγους αυτής της σιωπής είναι και η ανάδυση νέων πλούσιων οικογενειών Τούρκων και Κούρδων, οι οποίοι επωφελήθηκαν από τα γεγονότα του 1915, ένα ζήτημα το οποίο θα μπορούσε μάλιστα να αποτελέσει σημαντικό θέμα για τις αρμενοκουρδικές μελέτες.[332]

Η πολιτική της λήθης προωθήθηκε, σε πολλές περιπτώσεις, από την πρώτη γενιά των Κούρδων διανοουμένων και των πολιτικών οργανώσεων, που εμφανίστηκαν στην πολιτική σκηνή μετά από το κοινοβουλευτικό καθεστώς Μεσρουτιέτ Β'. Καμία σχεδόν από τις τοπικές εφημερίδες, που άρχισαν να εκδίδονται από το 1908 και να κυκλοφορούν στον κουρδικό γεωγραφικό χώρο, δε δημοσίευε τα γεγονότα ούτε έκανε αναφορές σε όσα είχαν υποστεί «οι άλλοι», τουναντίον, μπορούμε να πούμε ότι οι εφημερίδες αυτές δεν τήρησαν καν ουδέτερη στάση. Το γεγονός αυτό, ωστόσο, αποκλείεται να οφείλεται σε άγνοια των «ατυχών» πρακτικών των ταγμάτων των Χαμιντιών, αφού, μονάχα τα γεγονότα του Σάσον να λάβουμε υπόψη μας, γνωρίζουμε ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε επικριθεί τόσο πολύ για αυτές τις πρακτικές από τα ευρωπαϊκά κράτη, που ο Σουλτάνος είχε αναγκαστεί να δηλώσει δημόσια ότι «οι ένοχοι για αυτά τα ατυχή γεγονότα είναι οι αγράμματοι Κούρδοι».

Οι Κούρδοι διανοούμενοι, από την άλλη, έχοντας πλήρη επίγνωση της κατάστασης και γνωρίζοντας πολύ καλά την αλήθεια των γεγονότων, πρότειναν να

[331] Εξαίρεση αποτελεί η πολιτική στάση του πρόεδρου του Κουρδικού Δημοκρατικού Κοινωνικού Κογκρέσου (Demokratik Toplum Kongresi - DTK), Αχμέτ Τουρκ (Ahmet Türk), ο οποίος ζήτησε δημόσια 'συγγνώμη' από τους Αρμένιους και τους Ασσύριους, τονίζοντας ότι «Και οι Κούρδοι, εξαιτίας της ισχυρής προπαγάνδας, τυραννούσαν τους Αρμένιους και τους Ασσύριους. Ζητώ συγγνώμη για όλα όσα έκαναν οι παππούδες μας». http://t24.com.tr/haber/ahmet-turk-dedelerimizin-eli-kanli-ozur-dilerim/222931

[332] Σχετικά με την πόλη Ντιάρμπεκιρ βλ.: Murat Issı, «Peymân- Diyarbekir'in İlk Hususi Gazetesi», *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: VII, Nisan 2012, σ. 91-115.

γίνουν μεταρρυθμίσεις στα τάγματα Χαμιντιών, έτσι ώστε να είναι περισσότερο ωφέλιμα στη νέα εποχή (του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β')[333], συνέχιζαν, όμως, να αντιμετωπίζουν τις τοπικές συγκρούσεις και τις σφαγές (κυρίως των Αρμενίων), στις οποίες συμμετείχαν τα τάγματα αυτά, με τη λογική ότι συνιστούσαν άμυνα έναντι των Ρώσων και ως εκ τούτου δεν έδιναν ιδιαίτερη έμφαση στα γεγονότα.[334] Το συγκεκριμένο θέμα είναι τόσο σημαντικό, που πρέπει να γίνει αντικείμενο συζήτησης από την επιστημονική κοινότητα, αφού, κατά τη γνώμη μου, ο φόβος της απώλειας του 'γεωγραφικού χώρου' όπως εμφανίζεται στην ιστοριογραφία[335] σε συνδυασμό με το φόβο ανάκλησης των γεγονότων στη συλλογική μνήμη των Κούρδων επιδρούν επιβαρυντικά στις αρμενοκουρδικές σχέσεις.[336] Οι Κούρδοι διανοούμενοι, μέσω του πρόεδρου του Κουρδικού Συλλόγου Έγερσης και Ένωσης [Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti] και του Οθωμανικού Κοινοβουλίου, Σεϊντ Αμπντουλκαδίρ, υποστήριζαν ότι τα κουρδικά τάγματα Χαμιντιών δεν έπρεπε να καταργηθούν, αλλά να αναδιοργανωθούν και να εκπαιδευτούν, σύμφωνα με τις επιταγές της νέας εποχής, διαφορετικά θα εξακολουθούσαν να λειτουργούν ως όργανα πολλών και ανεξέλεγκτων καταστροφών.

> «Με όλο το θάρρος, θέλω να αναφέρω τα εξής σημαντικά θέματα για την τάξη και την ασφάλεια της περιοχής. Τον τελευταίο καιρό υποστηρίζεται από μερικούς -χωρίς να σκέφτονται τις μετέπειτα καταστροφικές εξελίξεις- ότι, αντί να βελτιωθεί η κατάσταση των ταγμάτων Χαμιντιών, πρέπει αυτά να καταργηθούν. Είναι, αναμφισβήτητα, μία λάθος σκέψη. Αυτά που γίνονται σήμερα, δεν μπορούν να καλύψουν τα κρύα κενά που έχουν δημιουργηθεί μεταξύ των κοινοτήτων [unsur-στοιχείων], αντίθετα, θα επιδεινώσουν τη φυσική κατάσταση της αναξιοπιστίας που επικρατεί και έτσι θα καταστρέψουν

[333] Οι Κούρδοι διανοούμενοι, κυρίως αυτοί της περιόδου του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β', υποστήριζαν τη συγκεκριμένη ιδέα, από την πρώτη τους κιόλας εφημερίδα.
[334] Süleymaniyeli Seyfullah, «Siyasiyat», *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi*, no. 2, 29 Teşrinisani 1324, σ. 2-3. CADN Constantinople C-2322, correspondance politique vol. 363, «Therapia, le 31 Juilles 1910, no. 277, Affaires Kurdes». Σε αυτή την αναφορά περιγράφονται διάφορες επιθέσεις των ταγμάτων Χαμιντιών, που έγιναν την εποχή πριν από το 1908. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός που αναφέρεται στην αναφορά ότι, δηλαδή, η περιοχή Ντερσίμ (και κυρίως το κέντρο του Χόζατ) πρώτη φορά καταλαμβάνεται από τους Οθωμανούς, από τον Ιμπραήμ Πασά, τον αρχηγό της φυλής Μιλλί (ο οποίος ενεργεί εξ ονόματος των Οθωμανών).
[335] Sezgi Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, İstanbul, İletişim yayınları, 2011, σ. 24-25
[336] Η παρούσα μελέτη δυστυχώς δεν έχει επωφεληθεί από τα επιστημονικά στοιχεία που μπορεί να έχουν παρουσιαστεί σε αρμενικές ακαδημαϊκές μελέτες για αυτό το θέμα, λόγω έλλειψης γνώσης της αρμενικής γλώσσας.

το δεσμό μιας πιθανής συνεργασίας. Φυσικά, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι πολίτες μας δεν έπαθαν μεγάλες ζημιές. Άλλα οι ζημιές που έγιναν από τα χέρια του Ιστιμπντάντ [Istibdad-η περίοδος του Αμπντουλχαμίντ Β'] δεν αφορούσαν μονάχα μία από τις κοινότητες (στοιχεία) της αυτοκρατορίας, αλλά όλες. Ακόμα και οι μουσουλμάνοι υπέφεραν. Αν το διερευνήσει κανείς, μπορεί να διαπιστώσει ότι η ιστορία της περιόδου Ιστιμπντάτ είναι γεμάτη από ανθρώπινο πόνο. Επομένως, η αναγνώριση της μίας κοινότητας (στοιχείου) της αυτοκρατορίας ως 'θύματος' και των άλλων ως τυράννων και με αυτόν τον τρόπο, η προσπάθεια απάρνησης των καλών τους στάσεων, δεν είναι δίκαιες και δεν ωφελούν την κρατική αντίληψη περί τάξης. Η καλύτερη γραμμή που μπορεί να ακολουθήσει η οθωμανική κυβέρνηση είναι να ξεχάσει εντελώς τα προηγούμενα εγκλήματα, της περιόδου Ιστιμντάτ, να καθορίσει, μέσω της νομιμότητας και με δίκαιο τρόπο, τα ατομικά δικαιώματα και να επιταχύνει τη διαδικασία τιμωρίας αυτών (από όποια πλευρά και αν είναι), οι οποίοι συνεχίζουν, από εδώ και πέρα, τις παράνομες ενέργειές τους. Ταυτόχρονα, πρέπει να δημιουργηθεί μία κοινή επιτροπή, αποτελούμενη από όλους τους ενδιαφερόμενους και τους υπάλληλους της οθωμανικής κυβέρνησης, με σκοπό την εξάλειψη όλης αυτής της ψυχρότητας και της ασυμφωνίας, που υπάρχει μεταξύ των διάφορων κοινοτήτων (στοιχειών). Η ίδια επιτροπή πρέπει να αναλάβει και το έργο της επανεξέτασης και της αναδιοργάνωσης των ταγμάτων Χαμιντιών, καταφεύγοντας στις γνώσεις των εμπειρογνωμόνων της υπόθεσης.»[337]

Σύμφωνα με διάφορα έγγραφα, το γεγονός ότι ο Κουρδικός Σύλλογος Έγερσης και Ένωσης κατέβαλλε προσπάθειες για τη διασφάλιση μιας καλής σχέσης και τη μείωση των προβλημάτων ανάμεσα στις κοινότητες (κυρίως μεταξύ Αρμενίων και Κούρδων - σουνιδών και ιεζιδών), είναι αναμφισβήτητο.[338] Ωστόσο, η πρόταση για τη δημιουργία κοινής επιτροπής (η οποία τελικά δε συγκρόθηκε ποτέ), ενώ, εκ

[337] «Cemiyetimizin reis-i Faza'il ..si Seyid Abdulkadir Ubeydullah Efendi'nin numune-i fikr-i irfanı», *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi*, no. 1, 22 Teşrinisani 1324/5 Δεκεμβρίου 1908, σ. 6-7. *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi* (ed.: M. Emin Bozarslan), σ. 77-78. Βλ. επίσης «Kürtler ve Ermeniler», *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* (ed.: M. Emin Bozarslan), no. 7, 3 Kanunisani 1324/16 Ιανουαρίου 1909, σ. 340

[338] DH.MKT. 2636/67, 25 Ramazan 1326/21 Οκτωβρίου 1908. DH. MKT. 2716/65, 02 Muharrem 1327/24 Ιανουαρίου 1909. Επίσης «Kürtler-Ermeniler», *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* (ed.: M. Emin Bozarslan), no. 7, 3 Kanunisani 1324/16 Ιανουαρίου 1909, σ. 340.

πρώτης, μπορεί να φάνηκε ως μια κίνηση καλής θέλησης, με σκοπό την επίλυση των προβλημάτων, στην ουσία, όμως, μέσα από την παρουσίαση των Κούρδων ως θυμάτων –στον ίδιο βαθμό με τους Αρμένιους, τους Ασσύριους και τους Αλεβίτες– εξαιτίας της άδικης στάσης των «άλλων» απέναντι στους κουρδικούς πληθυσμούς, έθετε υπό αμφισβήτηση τόσο τα δίκαια των άλλων, όσο και την αθωότητά τους. Όπως πρότεινε και ο Αμπντουλκαδίρ, λοιπόν, τα τετελεσμένα γεγονότα έπρεπε να μείνουν στο παρελθόν, μια άποψη που οφείλουμε να τονίσουμε ότι δεν ανήκε μονάχα σε έναν άνθρωπο, ο οποίος τύχαινε να είναι και πρόεδρος του κουρδικού συλλόγου άλλα, όπως θα δείξουμε παρακάτω, αποτελούσε κοινό τόπο μεταξύ των Κούρδων διανοουμένων.[339]

> «Η μεγαλύτερη συκοφαντία που βαρύνει τους Κούρδους είναι ότι οι Κούρδοι ήταν από παλιά εχθρικοί απέναντι στους Αρμένιους. Πού το βρήκατε κάτι τέτοιο, έχετε ακούσει ποτέ καμία διαμαρτυρία από τους Αρμένιους; Σας ρωτώ τώρα, εάν οι Κούρδοι είχαν ένα τέτοιο αίσθημα απέναντι στους Αρμένιους, δεν θα τους είχαν εξοντώσει, με βαρβαρότητες -όπως τους συκοφαντούν- πριν καν γεννηθούν οι σκέψεις περί του 6ου άρθρου της Συμφωνίας του Βερολίνου; Και δεν θα είχαν εξαφανίσει κάθε είδους ίχνη των Αρμενίων, που τους αποκαλείτε συνεχώς ‘εχθρούς και πάλι εχθρούς’ των Κούρδων; Οι Κούρδοι, όπως και οι άλλοι Οθωμανοί, σέβονται τη θρησκεία, την περιουσία και τη ζωή των άλλων.
>
> Ας ξεχάσουμε τον προηγούμενο πόνο που ζήσαμε, να σβήσουμε τα εγκλήματα, που είναι ανήθικες και ντροπιαστικές συμπεριφορές για την προηγούμενη κυβέρνηση και έτσι να προσπαθήσουμε να χτίσουμε ένα κοινό μέλλον, λέγοντας πια ότι ‘το μέλλον ανήκει σ’ εμάς’.»[340]

Ο παλιός αξιωματικός των Χαμιντιών στα ρωσικά μέτωπα, ο μεγάλος θρησκευτικός Κούρδος ηγέτης Σαϊντ-ί Κουρδή (Said-i Kurdi) υποστήριζε ότι τα

[339] Μοναδική, ίσως, εξαίρεση αποτελεί ο Αμπντουραχμάν Μπεδιρχάν, ο οποίος ήταν, ήδη, γνωστός από τα ριζοσπαστικά άρθρα και τις κινήσεις του και υποστήριζε ότι «η συγκεκριμένη οργάνωση (των ταγμάτων Χαμιντιών) είναι επινόηση του Σουλτάνου και δημιουργήθηκε, ξεκάθαρα, για την προώθηση των εκφυλιστικών του ιδεών», *Kürdistan (ed.* M. Emin Bozarslan*)*, c. II. σ. 490-495. Η έκδοση της εφημερίδας ήταν, όπως πάντα, δίγλωσση (στα κουρδικά και στα τουρκικά) και σχεδόν κάθε θέμα γραφόταν και στις δύο γλώσσες. Η συγκεκριμένη έκφραση, όμως, η οποία είναι στα κουρδικά, δεν υπάρχει και στα τουρκικά.

[340] Babanzade İsmail Hakkı, «Kürtler ve Kürdistan», *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi*, no. 1, 22 Teşrinisani 1324, σ. 3-4

τάγματα Χαμιντιών έπρεπε να εξακολουθήσουν να υπάρχουν και στο μέλλον, τονίζοντας ότι:

> «Οι Κούρδοι αποστρέφονται τη σύγχρονη εκπαίδευση. Η μοναδική λύση είναι να πάμε εμείς οι ίδιοι τα σχολεία σε αυτούς, μέσω των Ταγμάτων Χαμιντιών και ύστερα να αναζωογονήσουμε τους παλιούς κουρδικούς μεντρεσέδες, με την εκπαίδευση μέσω των Κούρδων δασκάλων και των âlim».[341]

> «Εάν θέλουμε να επωφεληθούμε περισσότερο από τους Κούρδους, για τη διασφάλιση της εθνικής [milli] μας ενότητας, τότε, είμαστε αναγκασμένοι να δοξάσουμε την ύπαρξή τους, μέσα από την καλύτερη δυνατή εκπαίδευση. Ώσπου να καταλάβουν οι ίδιοι ότι η ύπαρξη και η ανάπτυξή τους εξαρτάται από αυτήν. […] Η εισαγωγή της εκπαίδευσης στο Κουρδιστάν μπορεί να γίνει μονάχα με τον εξής τρόπο: να φτιαχτούν τα νέα σχολεία στα τάγματα Χαμιντιών και εκεί να υποχρεωθούν στην παρακολούθηση των θρησκευτικών και μη θρησκευτικών μαθημάτων. Ταυτόχρονα, να εγκαινιαστούν, σε τρία μέρη του Κουρδιστάν, νέοι μεντρεσέδες, στους οποίους οι Κούρδοι θρησκευτικοί δάσκαλοι θα κάνουν θρησκευτικά και κοσμικά μαθήματα.»[342]

Σε ένα άλλο άρθρο του, ο Σαϊντ-ί Κουρδή, ο οποίος, στην ουσία, προτείνει τη σύνθεση του φυλετικού σχολείου και των κουρδικών ταγμάτων Χαμιντιών, τονίζει ότι:

> «Έτσι, με την πόρτα της στρατιωτικής θητείας και το παράθυρο της εκπαίδευσης, θα ανοίξει η πύλη του παραδείσου, του εκσυγχρονισμού. Με την κατάργηση του mekteb (το Φυλετικό Σχολείο), έσβησαν τα χαμόγελα των παιδιών των Κούρδων, τα στείλαμε στα σκοτάδια των απελπισμένων σκέψεων και τα βάλαμε σε αρνητικές σκέψεις. Σκεφτείτε τι μπορεί να συμβεί, αν κλείσει η πόρτα (των ταγμάτων Χαμιντιών) στη ζωή τους.»[343]

---

[341] Said-i Kurdi, «Kürtler neye muhtaç», *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* (ed: M. Emin Bozarslan), no. 2, 29 Teşrinisani 1324/12 Δεκεμβρίου 1908, σ. 13.

[342] Bediüzzaman-i Kürdi Said, «Dağ meyvası acı da olsa devadır. Bediüzzaman-ı Kurdi'nin Fihriste-i Makasıdı ve Efkarının Programıdır», *Volkan*, no. 84, 12 Mart 1325/25 Μαρτίου 1909, σ. 2-3. Για το ίδιο άρθρο βλ. επίσης: Meşhur Kürd Hoca Bediüzzaman, «Dağ meyvası acı da olsa devadır», *Misbah*, 19 Eylül 1324/2 Οκτωβρίου 1908, no. 2, σ. 11-14 και Mela Said-i Meşhur Kürd-î Bediüzzaman, «İstanbul », *Misbah*, 26 Eylül 1324/9 Οκτωβρίου 1908, no. 3, σ. 24-25

[343] Said-i Kurdi, «Hamidiye Alayları», *Şura-i Ümmet*, 6 Teşrinisani 1324/19 Νοεμβρίου 1908, no. 46. Bediüzzaman Said-i Nursi, *Eski Said Dönemi Eserleri*, İstanbul, Yeni Asya Neşriyat, 2008, σ. 20.

Το σχέδιο για τον εκσυγχρονισμό των ταγμάτων Χαμιντιών και την υποχρεωτική εγκατάσταση των κουρδικών φυλών σε διάφορα μέρη της Αυτοκρατορίας, το οποίο είχε κατατεθεί ως πρόταση στο Οθωμανικό Κράτος, από τον Αχμέντ Τζεμίλ Μιρικατιμπιζάδε του Ντιάρμπεκιρ [Diyarbekir'li Mirikatibizâde Ahmed Cemil], πριν την άνοδο του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β', το πραγματεύθηκε, εκ νέου, η δεύτερη μεγάλη εφημερίδα των Κούρδων, η *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*.[344]

Ο απόφοιτος του Φυλετικού Σχολείου, Αχμέντ Τζεμίλ, με το προτεινόμενο αυτό σχέδιο του, προσπαθούσε να διευρύνει την οπτική γωνία του κράτους, σε θέματα που αφορούσαν στην εγκατάσταση των κουρδικών πληθυσμών σε νέα μέρη, σε νέους τρόπους φορολόγησης και στην αγροτική πολιτική που θα εφαρμοζόταν στο Κουρδιστάν και στην ευρύτερη περιοχή της Μεσοποταμίας. Οι ιδέες του επηρέασαν, καθοριστικά, τη σκέψη του φίλου και συγγενή του Ζιγιά Γκοκάλπ (Ziya Gökalp), ο οποίος, με τη σειρά του, τις υποστήριξε –δίνοντάς τους μάλιστα και το όνομά του– ως ιδεολόγος του Τουρκισμού.

Η μέθοδος της αποσιώπησης των παλιών τραυματικών εμπειριών, που αφορούσαν στις σχέσεις των Κούρδων με τους άλλους, και κυρίως με τους Αρμενίους, την οποία κληρονόμησαν οι ιδεολόγοι του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου, έγινε το αντικείμενο αριστοτεχνικής επεξεργασίας και έτσι μεταφέρθηκε από τους ιδεολόγους στις επόμενες γενιές. Η χρήση της μεθόδου αυτής έφτασε στο αποκορύφωμά της, στην επόμενη γενιά των κομιτάτων, κυρίως την εποχή του Μουσταφά Κεμάλ, σε σημείο που έφτασε να δημιουργηθεί και μία ομάδα Κούρδων, οι οποίοι υποστήριζαν ότι έπρεπε να εξοντωθούν όλοι οι μάρτυρες, χωρίς εξαίρεση της θρησκείας, των παλιών γεγονότων. Δείτε το ακόλουθο έγγραφο:

> «Ο Σεϊχής Ενσαριζάδε Μωάμεθ Αλή [Ensarizade Şeyh Muhammed Ali], προς τα τέλη Ιανουαρίου του 1919, έλαβε ένα τηλεγράφημα από το κουρδικό σύλλογο της Κωνσταντινούπολης. Στο τηλεγράφημα αναφερόταν ότι είχε δημιουργηθεί ένας σύλλογος στο Κουρδιστάν, στον οποίο ήταν μέλος και ο προηγούμενος βαλής του Μουσούλη, ο Σουλεϊμάν Ναζίφ του Ντιάρμπεκιρ. Ζητούσαν να γίνουν συζητήσεις με όλο τον κουρδικό πληθυσμό (με τον κόσμο,

[344] Ahmed Cemil, «Osmanlı Amerikası ve Saadet-i Müstakbele-i Aşiret», *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi*, no. 1, σ. 4-5.

με τις φυλές κλπ.), με σκοπό να διερευνηθεί η αντίληψή του για το θέμα ενός ανεξάρτητου κουρδικού κράτους. Σε μία συζήτηση που είχαν πάρει μέρος διάφοροι -ο Μιλλιζάδε Μουσταφά Μπέη και ο Μωάμεθ Αλή, ο οποίος εκπροσωπούσε τις οικογένειες (Χατζή Φάρις και Χατζή Καρμό)- ψήφισαν υπέρ ενός κουρδικού κράτους που θα ήταν προτεκτοράτο της Γαλλίας ή της Αγγλίας. Ο Σεϊχής Αλή και οι υποστηρικτές του ψήφισαν υπέρ της εθνικής ανεξαρτησίας.[345] (Μεταξύ των υποστηρικτών της εθνικής ανεξαρτησίας) υπήρχε και μία τρίτη ομάδα, η οποία υποστήριζε την εξόντωση όλων των χριστιανικών πληθυσμών και μαρτύρων των παλιών γεγονότων. Υποστήριζαν και την πλήρη αντίσταση έναντι των ξένων εισβολέων. Η τρίτη αυτή ομάδα υποστηρίχτηκε, κυρίως, από εκείνους που είχαν πάρει μέρος στα παλιά γεγονότα και φοβούνταν μήπως συλληφθούν από τις αγγλικές δυνάμεις και από εκείνους που ήταν φίλοι/συγγενείς των ήδη συλληφθέντων (από τις αγγλικές δυνάμεις). Έτσι, δεν πάρθηκε καμία απόφαση, μέσα από τη συζήτηση και το πρόγραμμα του κουρδικού συλλόγου παραμένει ακόμη στην Κωνσταντινούπολη.»[346]

Όταν κάθε είδους σχέση μεταξύ των γειτονικών λαών, οι οποίοι ζούσαν μαζί για εκατοντάδες χρόνια, πολιτικοποιήθηκε, το επόμενο στάδιο ήταν η πλήρης εργαλειοποίησή τους, από την πλευρά των πολιτικών δυνάμεων. Οι τοπικές, αλλά και οι εξωτερικές δυνάμεις, που ασκούσαν επιρροή στην περιοχή, αρχικά, δημιούργησαν μία συγκρουσιακή κατάσταση, στη σχέση μεταξύ Αρμενίων και Κούρδων και, στη συνέχεια, πολιτικοποίησαν την περιοχή. Η πολιτικοποίηση του 'χώρου' και οι συγκρούσεις που επακολουθούν είναι τα προϊόντα τέτοιων περιόδων.

«Όταν ακούω να γίνεται συζήτηση για την ενδυνάμωση της αρμενοκουρδικής αδελφοσύνης ή την ισχυροποίηση των θεμελίων της αδελφοσύνης –δεν ξέρω για ποιο λόγο- αλλά μου έρχεται στο μυαλό το εδαφικό πρόβλημα, το οποίο είναι ένα μόνιμο, άλυτο πρόβλημα μεταξύ των δύο ενδιαφερομένων.»[347]

[345] AIR 20/721. G.S.O. I. 23/3/1919, σ. 21.

[346] AIR 20/721, Agent's Report, received from S. S. O. Mousol 18/3/19, σ. 13

[347] Hüseyin Şükri, «Arazi meselesi», *Roj-i Kurd*, no.4, 30 Ağustos 1329, σ. 5-7.

Ο αρθρογράφος, για την επίλυση του εδαφικού προβλήματος, προτείνει στους Αρμένιους και τους Κούρδους να ξεχάσουν το παρελθόν. Αν δεν μπορούν να το κάνουν αυτό, τότε, ας προσφύγουν για αυτό το ζήτημά τους στο Δικαστήριο Δικαίου και Δικαιοσύνης. Σε κάθε άλλη περίπτωση, το θέμα είναι τόσο σημαντικό και λεπτό, που μπορεί να το εκμεταλλευτεί προς όφελός του κάποιος από τους ανεπιθύμητους.

Α.2 Εκπαίδευση

Τα πρώτα σημαντικά βήματα στον τομέα της εκπαίδευσης, τα οποία επηρέασαν βαθύτατα τα μελλοντικά βήματα των Κούρδων μεταρρυθμιστών (των ύστερων εθνικιστών), ήταν τα στρατιωτικά εκπαιδευτικά προγράμματα της Κωνσταντινούπολης και το Φυλετικό Σχολείο [Mekteb-i Aşair ή Mekteb-i Aşiret-i Humayun], που ήταν προγραμματισμένο να υποστηρίξει τη συγκεκριμένη στρατιωτική εκπαίδευση και τα μελλοντικά πολιτικά προγράμματα του κράτους για τις φυλές.[348] Εν γένει, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι, αυτή την περίοδο, η εκπαίδευση ‘εφαρμόστηκε’ στους Κούρδους ως μέσο εκσυγχρονισμού. Φυσικά, η ενοποίηση των μεντρεσέδων και των ταγμάτων Χαμιντιών, για την κλασική εκπαίδευση των Κούρδων, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως εργαλείο της νεοτερικότητας, διότι αυτή η ενότητα νομιμοποιούσε και προωθούσε τις παραδοσιακές, συντηρητικές αξίες. Οι Κούρδοι «εθνογενετιστές» της θεωρίας του κουρδικού εθνικισμού θα έπρεπε να έχουν ως σημείο αναφοράς τους αυτή την περιόδο, αφού το κομβικό σημείο συνάντησης των παραδοσιακών και των μοντέρνων αξιών της κουρδικής κοινωνίας βρίσκεται στο πλαίσιο της συγκεκριμένης περιόδου. Οι εκπαιδευτικές αλλαγές ήταν τόσο μεγάλες που μετασχημάτισαν τα δομικά χαρακτηριστικά του μεταρρυθμιστικού κινήματος.

Το Φυλετικό Σχολείο, που ιδρύθηκε το 1892, ήταν ένα μικρό, αλλά πολύ σημαντικό κομμάτι του κεντρικού εκπαιδευτικού προγράμματος του κράτους. Το πρόγραμμα αυτό είχε ως πρωταρχικό στόχο να δημιουργήσει πιστούς πολίτες (πρώτα στις αραβικές και έπειτα στις κουρδικές και τις αλβανικές περιοχές), μέσα από

[348] Σε μερικές έρευνες αναφέρεται ότι τα παιδιά αυτά κρατούνταν ως όμηροι, προς εκβιασμό των γονέων τους. Δεν έχουμε συναντήσει κανένα αποδεικτικό στοιχείο που να ενισχύει ή έστω να υποστηρίζει ένα τέτοιο ισχυρισμό. Υπάρχει, μόνο, ένας κανονισμός του σχολείου, που θα μπορούσε, ίσως, να θεωρηθεί ότι στηρίζει αυτό τον ισχυρισμό, σύμφωνα με τον οποίο: «Τα πρώτα χρόνια, για την καλύτερη εκπαίδευση των μαθητών, να μην σταλούν στις πατρικές τους εστίες, αλλά, σε τακτά χρονικά διαστήματα, να κάνουν βόλτες εντός της Πόλης». Βλ. Alişan Akpınar, σ. 29

συγκεκριμένα, επιμέρους εκπαιδευτικά προγράμματα, τα οποία προωθούσαν την οθωμανικότητα. Στη δεύτερη φάση του προγράμματος, ο στόχος ήταν, μέσω των συγκεκριμένων, πιστών -πια- πολιτών, να γίνει πράξη η επανένταξη των αραβοκουρδικών φυλών στην οθωμανική κρατική πολιτική δομή.

Οι αρχηγοί των κουρδικών φυλών, με το πέρασμα των χρόνων, αποδέχτηκαν το εν λόγω κρατικό πρόγραμμα και προσπάθησαν να στείλουν και τα δικά τους παιδιά στο Φυλετικό Σχολείο στην Κωνσταντινούπολη, ενώ οι Κούρδοι διανοούμενοι-μορφωμένοι, αν και ήταν εναντίον πολλών από τα προγράμματα του Αμπντουλχαμίντ Β', το συγκεκριμένο πρόγραμμα του Σουλτάνου το υποστήριξαν θερμά.

Ο Μικδάτ Μιτχάτ Μπεδιρχάν, ιδρυτής και εκδότης της εφημερίδας *Kürdistan*, σε άρθρο του, υποστήριζε με τα παρακάτω λόγια το Φυλετικό Σχολείο και καλούσε τους Κούρδους αρχηγούς να συμμετάσχουν στο πρόγραμμα αυτό:

> «Τον τελευταίο καιρό έχει ιδρυθεί ένα σχολείο-mekteb στην Κωνσταντινούπολη. Το όνομα του σχολείου είναι 'Φυλετικό Σχολείο' και δε δέχονται κανένα άλλο παιδί, εκτός από αυτά των φυλών. Όλες οι φυλές, από τη Βαγδάτη έως τη Δαμασκό, από την Υεμένη έως τις Σεμμέρ και Άνζα, στέλνουν τα παιδιά τους στην Κωνσταντινούπολη, για να σπουδάσουν εκεί. Κάθε χρόνο, για δύο μήνες επιστρέφουν στα σπίτια τους και μετά γυρίζουν ξανά στο σχολείο. Μέσα σε έξι-εφτά χρόνια γίνονται νεαροί μορφωμένοι [alim] και έτσι επιστρέφουν στα χωριά και στις πόλεις τους. Το κράτος, μάλιστα, τους δίνει και μισθό κάθε μήνα. Πρώτα γίνονται υπάλληλοι [memur], ύστερα σιγά-σιγά διοικητές των σαντζακιών [mutasarrıf] και βαλής [vali]. Εσείς Αγάδες και Μπέηδες! Οι αμαρτίες των παιδιών σας, κρίμα στο λαιμό σας! Στείλτε τα παιδιά σας να σπουδάσουν. Όχι μόνο αυτό, οι πλούσιοι φτιάξτε σχολεία στα χωριά σας. Κάντε καλές πράξεις, στο δρόμο του Θεού.»[349]

Παρόλο που το Φυλετικό Σχολείο δεν ιδρύθηκε ούτε στο Κουρδιστάν, ούτε στις αραβικές ή τις αλβανικές περιοχές, η επίδρασή του ήταν μεγάλη. Η έμπνευση αυτού του σχολείου ανήκει στον Μουνίφ Πασά [Münif Paşa], ο οποίος ήταν ένας σύμβουλος του Αμπντουλχαμίντ Β' και όσο ήταν ακόμη Οθωμανός Πρέσβης στην Ταχεράνη, το 1875, τον συμβούλευε, μέσα από ένα επίσημο προσχέδιο που είχε

[349] *Kürdistan* (M. Emîn Bozarslan), c. I, σ. 113.

καταθέσει στο κράτος [lâyiha], μεταξύ των διάφορων προγραμμάτων, να δημιουργήσει και ένα τέτοιο κεντρικό πρόγραμμα στην Αυτοκρατορία, για τις μουσουλμανικές φυλές.

> «Πρέπει να δημιουργηθεί ένα σημαντικό πρόγραμμα για τους Άραβες, τους Κούρδους και τους Τουρκμένους, που ζουν εντός του Οθωμανικού Κράτους, έτσι ώστε να είναι ωφέλιμοι για τις κυβερνήσεις μας. Εν περιλήψει, πρέπει να εκπαιδεύσουμε τους συγκεκριμένους δάσκαλούς τους, φτιάχνοντας τα διάφορα βιβλία στις γλώσσες τους και μία φορά το χρόνο, τουλάχιστον, να καλούμε τους ηγέτες τους στην Κωνσταντινούπολη ή να φτιάξουμε κρατικά σχολεία στις πόλεις τους ή σε κοντινές τους πόλεις. Να τους εκπαιδεύσουμε σε αυτά τα σχολεία και ύστερα να τους στείλουμε πίσω στα μέρη τους, ως δικούς μας υπαλλήλους πλέον.»[350]

Όλες σχεδόν οι προτάσεις του Μουνίφ Πασά υλοποιήθηκαν και έτσι, τα επόμενα χρόνια, λειτούργησε και το Φυλετικό Σχολείο, που ήταν ένα πρόγραμμα με το οποίο ο Σουλτάνος ασχολήθηκε προσωπικά. Οι Κούρδοι Αλεβίτες, Ιεζιδήδες, κρυπτοχριστιανοί, Ασσουρίδες κλπ. εξαιρέθηκαν από το πρόγραμμα αυτό, αφού, σύμφωνα με το βασικό σχέδιό του, το συγκεκριμένο πρόγραμμα προωθούσε την οθωμανοποίηση των σουνιτικών μουσουλμανικών φυλών.[351] Στο πλαίσιο αυτού του ίδιου προγράμματος, αναφέρεται ότι υπήρχε και ένα άλλο σχέδιο, το οποίο δεν είμαστε σίγουροι αν εφαρμόστηκε ποτέ. Σύμφωνα με την αναφορά του Ντερίνγκιλ [Deringil], τα παιδιά, που οι φυλές τους τα έστελναν στο σχολείο, θα υπηρετούσαν υποχρεωτικά, κάθε χρόνο, στην πρωτεύουσα ως στρατιώτες Χάσσα [Hassa askerleri], στρατιώτες οι οποίοι ήταν στην πρώτη γραμμή για την προστασία του ίδιου του Σουλτάνου-Χαλίφη. Θα τους έφτιαχναν ειδικές στολές και κάθε φυλή θα κουβαλούσε μια ειδική σημαία, αντιπροσωπευτική της φυλής, αλλά, σε πολιτικό επίπεδο, συμβολική της αφοσίωσής τους στο πρόσωπο του Σουλτάνου.[352]

Το Φυλετικό Σχολείο, με το πέρασμα του χρόνου, κατάφερε να έχει δύο σημαντικά αποτελέσματα: α) Το σχολείο πέτυχε, στο μικρό χρονικό διάστημα που

---

[350] İbrahim Şirin, «Münif Paşa'nın Tahran'dan Gönderdiği Devlet İşleriyle ilgili Lâyihası ve Düşündürdükleri», *Turkish Studies*, Volume3/4 Summer 2008, σ. 759-771.

[351] Εξαίρεση αποτέλεσε η Αλεβίτικη φυλή των Καραμπέλλη (Karabelli) της περιοχής Σεβάστειας-Κοτσγκιρή/Ζάρα. Αυτή η επιλογή μπορεί να οφειλόταν στην απουσία σουνιτικών κουρδικών φυλών στη συγκεκριμένη περιοχή. Alişan Akpınar, σ. 147.

[352] Selim Deringil, *Simgeden Millete. II. Abdulhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*. İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, σ. 134.

λειτούργησε (1892-1907), να «δημιουργήσει» αφοσιωμένα κρατικά στελέχη, από τις συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες της Αυτοκρατορίας, που ήταν, άλλωστε, και ο σκοπός της δημιουργίας του. β) Οι απόφοιτοι του σχολείου συμμετείχαν στα εθνικιστικά κινήματα, όπως αναφέρεται σε διάφορες μελέτες.[353]

Μπορεί, λοιπόν, το σχολείο να έκλεισε, άλλα είχε καταφέρει, προηγουμένως, να δημιουργήσει μία νέα κουρδική ελίτ, η οποία επηρέασε τα μελλοντικά βήματα του κουρδικού κινήματος. Μεταξύ των Κούρδων αποφοίτων του σχολείου, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ως παράδειγμα τον Μιρικατιμπιζαδέ Αχμέντ Τζεμίλ Εφεντή [Mirikatibizâde Ahmed Cemil Efendi] ή τα μέλη της κουρδικής φυλής Τζίμπραν. Ο Μιρικατιμπιζαδέ Αχμέντ Τζεμίλ αρθρογραφούσε συστηματικά στις πιο σημαντικές κουρδικές εφημερίδες, όπως οι *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*, *Peyman* και *Dicle*, ενώ, παράλληλα, ως υπάλληλος του κράτους, διετέλεσε καϊμακάμης σε 11 διαφορετικές περιοχές του Κουρδιστάν.[354]

Οι Κούρδοι, χάρη στις εκσυγχρονιστικές εκπαιδευτικές μεθόδους του νέου αιώνα, συνειδητοποίησαν τη σημασία της σύγχρονης εκπαίδευσης και έτσι, την περίοδο του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β', η προώθησή της αποτέλεσε έναν από τους βασικούς πολιτικούς τους στόχους. Αυτό που είχε σημασία ήταν ότι, παρόλο που οι Κούρδοι δεν είχαν ποτέ ομοιογενή χαρακτηριστικά, εντούτοις, παρουσίαζαν πολύ υψηλά ποσοστά εγγραματοσύνης. Γι' αυτό και συναντάμε συχνά Κούρδους σε υψηλά δημόσια αξιώματα (Σεϊχουλισλάμηδες, σύμβουλοι, βαλήδες, καϊμακάμηδες, καδήδες, υψηλά στελέχη της στρατιωτικής διοίκησης, καλλιτέχνες, διανοούμενοι, ποιητές κλπ.) των κρατών όπου ζούσαν.

Η προώθηση της εκπαίδευσης, στην οποία αναφερθήκαμε, πραγματοποιήθηκε σε συνάρτηση με τις εξελίξεις του 19ου αιώνα στην Ευρώπη, όπου η εκπαίδευση διαμόρφωνε το νέο άνθρωπο που θα εντασσόταν στις καπιταλιστικές παραγωγικές διαδικασίες. Τα νέα στελέχη του κράτους, λοιπόν, δε θα ανατρέφονταν πλέον με την παρεχόμενη στο πλαίσιο των μεντρεσέδων εκπαίδευση, αλλά σύμφωνα με τις ανάγκες του νέου καπιταλιστικού κόσμου. Άλλωστε, σε αυτά τα στελέχη θα

[353] Για τον απόφοιτο του Φυλετικού Σχολείου, Χαλίντ Μπέη των Τζιμπρανίδων (Cibranlı Halid Bey), ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη και τις δράσεις του ριζοσπαστικού κουρδικού κινήματος βλ.: AIR 23/236 (Captain I. A., Secret, S. S. O. Mosoul. No: 1776 of 10/6/25). Σε αυτό το έγγραφο αναφέρονται και άλλα ονόματα από την ίδια φυλή, των Τζιμπρανίδων. Από αυτούς, και ο ταγματάρχης Κασίμ Μπέη (Cibranlı Binbaşı Kasım Bey) ήταν απόφοιτος του Φυλετικού Σχολείου.

[354] Murat Issı, «Peymân- Diyarbekir'in İlk Hususi Gazetesi», *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: VII, Nisan 2012, σ. 91-115.

βασιζόταν η σωτηρία του κράτους, αφού, λειτουργώντας ως ‘μακρύ χέρι του κράτους’, θα το εκπροσωπούσαν στις κουρδικές φυλές και τις κοινωνίες, όπου το ίδιο δε μπορούσε να εισχωρήσει. Οφείλουμε να παραδεχθούμε, λοιπόν, ότι ο Αμπντουλχαμίντ Β’ είχε καταφέρει να είναι μέσα στο πνεύμα της εποχής, κάνοντας τους καρπούς των επιτυχιών του, με αφετηρία τις πράξεις των ταγμάτων Χαμιντιών, να ριζώσουν στην ετερογενή κουρδική κοινωνία.

Κατά τη γνώμη μας, δεν είναι τυχαίο ότι το Οθωμανικό Κράτος, από την περίοδο του Αμπντουλχαμίντ Β’, είχε καταφέρει να ασκεί την επιρροή του σε όλη σχεδόν την ετερογενή κουρδική κοινωνία. Ο Αμπντουλχαμίντ Β’ ήταν ο μοναδικός Σουλτάνος-Χαλίφης, ο οποίος ‘πέρασε’, με αριστοτεχνικό τρόπο, την υπόθεση της θρησκείας στους συντηρητικούς Κούρδους, ενώ παράλληλα, με την εξαίρεση των αντιπολιτευόμενων Κούρδων, που ήταν στο στρατόπεδο των Νεότουρκων, κατάφερε να αναγνωριστεί από όλους τους υπόλοιπους Κούρδους ως «πατέρας των Κούρδων» (bavê Kurdan)[355]. Χωρίς να ξεχνά ούτε στιγμή την παρουσία των ιεραποστόλων και την υπόθεση των Αρμενίων, κατάφερνε (ή τουλάχιστον έτσι έδειχνε) να συγχωρεί σχεδόν κάθε είδους πράξη των μουσουλμανικών φυλών εντός της Αυτοκρατορίας. Έτσι, όμως, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση πολύ σημαντικών εμποδίων (handicap), των οποίων η παρουσία έγινε αισθητή κυρίως μετά το κοινοβουλευτικό καθεστώς Μεσρουτιέτ Β'. Σε αυτά τα εμπόδια οφειλόταν και η δημιουργία διαφόρων ομάδων/κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία διακρίνονταν μεταξύ τους ανάλογα με τις πολιτικές τους θέσεις:

α) Οι συνειδητοποιημένοι Οθωμανοί Κούρδοι διανοούμενοι, οι οποίοι συμμετείχαν στις πολιτικές δράσεις έναντι της τυραννικής διακυβέρνησης του Αμπντουλχαμίντ Β’.

β) Οι Κούρδοι οι οποίοι ζούσαν στις κουρδικές αστικές περιοχές (πόλεις και κωμοπόλεις), από την περίοδο της ένταξης των κουρδικών περιοχών στο οθωμανικό διοικητικό σύστημα (1514-17) και είχαν ενσωματωθεί πλήρως στις κοινωνικοοικονομικές δομές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

γ) Οι Κούρδοι οι οποίοι ζούσαν εκτός αστικών περιοχών και επαναξιολογήθηκαν, με αφορμή τη λειτουργία των νέων στρατιωτικών οργανώσεων

[355] Alişan Akpınar, σ. 65

(των ταγμάτων Χαμιντιών). Με τη λειτουργία των ταγμάτων Χαμιντιών, άλλωστε, αναζωογονήθηκε και η σύνδεση των μη ελεγχόμενων, δύσβατων ορεινών περιοχών του Κουρδιστάν με την οθωμανική κεντρική διοίκηση και έτσι απέκτησε νόημα και η ύπαρξη των εντεταγμένων φυλών.

Οι συγκεκριμένες ομάδες των Κούρδων δεν ήταν αποκομμένες μεταξύ τους. Αντιθέτως, η δικτύωσή τους ήταν τέτοια, που διασφάλιζε ότι σε κάθε πολιτική εξέλιξη θα μπορούσαν να έρθουν σε επαφή το ταχύτερο δυνατόν. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις καλά δικτυωμένων Κούρδων αποτελούσαν όσοι προέρχονταν από μεγάλες οικογένειες (Μπαμπάν, Μπεδιρχάν, Τζεμιλπασαζαδέ κλπ.) και ανήκαν σε αντιπολιτευόμενες οργανώσεις, οι οποίοι, όποτε το επιθυμούσαν, μπορούσαν να έρθουν σε επαφή με τα άτομα ή τις ομάδες που βρίσκονταν στις αστικές περιοχές ή στις περιοχές όπου δρούσαν τα τάγματα Χαμιντιών. Ακόμα όμως και οι ιδρυτές της πρώτης κουρδικής εφημερίδας, οι Μπεδιρχάνηδες, οι οποίοι είχαν γεννηθεί και είχαν μεγαλώσει μακριά από τον τόπο καταγωγής τους, είχαν τόσο σημαντική δικτύωση, που μπορούσαν, όποτε ήθελαν, να επηρεάσουν οποιαδήποτε περιοχή ή οποιονδήποτε άνθρωπο επέλεγαν.

Φυσικά, υπήρχαν και οι αντίθετες περιπτώσεις, όπως αυτές του Χικμέτ Μπαμπανζαδέ ή του Σερίφ Πασά, αλλά ήταν πραγματικά λίγες. Δεν υποστηρίζουμε την άποψη ότι οι συγκεκριμένοι Κούρδοι διανοούμενοι, την περίοδο της κατακερματιστικής νεοτερικότητας και εξαιτίας της απόστασής τους από τον τόπο καταγωγής τους, είχαν απομακρυνθεί ή είχαν αφομοιωθεί ή είχαν απωλέσει τον παραδοσιακό τρόπο ζωής τους, γιατί έτσι θα είναι πολύ δύσκολο να απαντηθεί η παρακάτω ερώτηση: «Πώς, λοιπόν, οι Μπεδιρχάνηδες, οι οποίοι είχαν εξοριστεί στην Κρήτη πενήντα χρόνια πριν και τους απαγορευόταν αυστηρά η επιστροφή στη γενέτειρά τους, μπορούσαν να επηρεάσουν και να κινητοποιήσουν τον κόσμο από μακριά;»

Ο Αμπντουλχαμίντ Β’, στα απομνημονεύματά του σχετικά με τους Κούρδους, τονίζει τα εξής:

> «Οι ευρωπαϊκές εφημερίδες με επικρίνουν για τη συγκρότηση των κουρδικών ταγμάτων. Κατά την κρίση τους, μετά τη συγκρότηση των συγκεκριμένων ταγμάτων, έχουν αυξηθεί οι αγριότητες εναντίον των Αρμενίων στις ανατολικές

περιοχές και στη συνέχεια τα ίδια τάγματα θα ανακηρύξουν την ανεξαρτησία τους απέναντί μας.

Πρέπει να σημειωθεί το εξής σημαντικό: η ιδέα ανήκει στον Ζεκί Πασά, το διοικητή της 4ης Στρατιάς του Ερζουρούμ και φαίνεται ότι διάφοροι πασάδες μας ζηλεύουν αυτόν τον πασά και γι' αυτό εναντιώνονται στη συγκρότηση των ταγμάτων 'κουρδικών καζακίδων'.

Τα καλά εκπαιδευμένα και πειθαρχημένα κουρδικά τάγματα θα είναι πολύ ωφέλιμα για μας, σε μία σύγκρουση με τη Ρωσία. Από την άλλη, η έννοια της 'υπακοής', που θα μάθουν στο στρατό, θα είναι χρήσιμη και για τους ίδιους. Οι Κούρδοι αγάδες, οι οποίοι θα πάρουν βαθμό 'ζαμπίτ' [zabit], θα προσπαθήσουν να συμπεριφέρονται όπως πρέπει. Οι Χαμιντιέδες, οι οποίοι θα ολοκληρώσουν τα πρώτα στάδια μιας τέτοιας εκπαίδευσης, θα είναι ύστερα ένας αξιοζήλευτος στρατός.

Ξέρω ότι με επικρίνουν και για την εκπαίδευση των παιδιών των Κούρδων, τα οποία έχω φέρει στην Κωνσταντινούπολη. Εδώ και τόσα χρόνια, οι Χριστιανοί είχαν καταλάβει όλα τα σημαντικά αξιώματα. Και ρωτώ τώρα: Τι ζημιά μπορούν να μας κάνουν οι ομόθρησκοί μας Κούρδοι, αν έρθουν πιο κοντά σε μας; Με την ίδια λογική, με επικρίνουν, επίσης, επειδή προστατεύω τους Μπεδιρχάνηδες στο κέντρο του κράτους, αλλά δε βλέπω, μελλοντικά, αυτοί να μπορούν να προκαλέσουν ταραχές (...)»[356]

Το κοινό σημείο όλων των Κούρδων που καταλάμβαναν σημαντικά κρατικά αξιώματα ήταν σχετιζόμενο με τη θέση των οικογενειών τους. Εάν η οικογένεια βρισκόταν -είτε εξορισμένη, είτε όχι- στις μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας, τότε υπήρχε η δυνατότητα να εκπαιδευτούν και ύστερα να απασχοληθούν στις διοικητικές θέσεις του 'δημοσίου'. Από την άλλη, τα παιδιά των Κούρδων, όλων των υπόλοιπων κουρδικών ομάδων, έκαναν τα πρώτα τους βήματα στην εκπαίδευση στους μεντρεσέδες-τεκέδες, στα τοπικά κρατικά σχολεία, τα οποία ήταν γνωστά ως sıbyan mektepleri και ήταν λίγα σε όλη την Αυτοκρατορία, ή στο Φυλετικό Σχολείο, το οποίο ήταν μοναδικό σε όλη την Αυτοκρατορία. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα δε διέφεραν μεταξύ τους, αλλά, ωστόσο, το Φυλετικό Σχολείο, ως μέρος ενός

[356] Sultan Abdulhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul, Dergah yayınları, 1987, σ. 74-75. Alişan Akpınar, Eugene L. Rogan. *Aşiret, Mektep, Devlet*, İstanbul, aram yayınları, 2001, σ. 64-65

μακρόπνοου σχεδίου του Σουλτάνου, είχε ως έναν επιπλέον στόχο την ενσωμάτωση και εκείνων που αμφισβητούσαν την κρατική νομιμότητα.[357] Η ατυχία του Σουλτάνου, όσον αφορά στο συγκεκριμένο πρόγραμμα, ήταν ότι τα σχολεία αυτά εγκαινιάστηκαν στην αυγή της περιόδου των εθνικισμών.[358]

Α.2.1 Η εκπαίδευση των Κούρδων διανοουμένων και το παρασκήνιό της

Ο Διανοούμενος

είναι ένα προϊόν των διαμελισμένων κοινωνιών,

αλλά και η απόδειξη της ύπαρξής τους.[359]

Η έννοια του διανοούμενου, η οποία χρησιμοποιείται στο πλαίσιο των κουρδικών μελετών, επιδέχεται αμφισβήτησης, αφού η έννοια αυτή, του διανοούμενου της περιόδου του Αμπντουλχαμίντ Β' και του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β', δεν αντιστοιχεί με την έννοια του διανοούμενου που εμφανίστηκε την περίοδο της γαλλικής αστικής επανάστασης, η οποία είχε ως στόχο να καταστρέψει το υπάρχον κοινωνικοπολιτικό σύστημα, για να τεθούν τα θεμέλια για ένα καλύτερο μέλλον και έτσι προσπαθούσε να ορίσει τον άνθρωπο διανοητικά ως ελεύθερο άτομο. Οι άνθρωποι, οι οποίοι, με τη σκέψη και τη στάση τους, επιδίωκαν να συνεχίσουν να υπάρχουν και το χαλιφάτο, αλλά και όλα τα παρασυστήματά του, δεν ήταν ίδιοι με εκείνους που στόχευαν στη δημιουργία του 'ατόμου' της δυτικής φιλοσοφίας.[360]

Συγκεκριμένα για τους Κούρδους, η έννοια του διανοούμενου δεν πρέπει να χρησιμοποιηθεί για την περίοδο πριν την άνοδο του ριζοσπαστικού κουρδικού εθνικισμού, δηλαδή την περίοδο των αρχών του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, αφού τα χρόνια εκείνα η στάση πολλών Κούρδων πολιτικών ήταν πραγματιστική,

[357] Μία εξαίρεση ήταν η φυλή Μπαμπάν. Βλ.: BOA MF.MKT. 576-45, 21 Cemâziyelevvel 1319.
[358] Σύμφωνα με τον Deringil, το κράτος είχε προγραμματίσει να φτιάξει δημοτικά σχολεία [ibtidai mekteb] στις περιοχές των διάφορων φυλών, οι οποίες ήταν και θα ήταν φρόνιμες, μέσα στο πλαίσιο της κρατικής νομιμότητας Βλ.: Selim Deringil, *Simgeden Millete.*, σ. 102. Ο Somel, όμως, υποστηρίζει ότι πολλές φυλές δεν ήθελαν να ιδρυθούν δημοτικά σχολεία στις περιοχές τους. Βλ.: Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul, İletişim yayınları, 2010, σ. 293.
[359] Jean-Paul Satre, *Aydınlar Üzerine*, İstanbul, Can Yayınları, 2000.
[360] Εξαίρεση αποτελεί μία περίοδος της ζωής του Αμπντουλλάχ Τζεβδέτ. Βλπ: Mustafa Gündüz, *İçtihad'ın İçtihadı*, Ankara, Lotus Yayınevi, 2008, σ. 26-37.

ωφεμιλιστική και οπορτουνιστική, χαρακτηριστικά που δε συνάδουν με τη συγκεκριμένη έννοια. Οι εν λόγω πολιτικοί άλλαζαν συνεχώς πολιτικά στρατόπεδα, με μεγάλη ευκολία και δε θεωρούσαν ότι ενεργούν λανθασμένα. Πιστεύω, λοιπόν, ότι στις κουρδικές μελέτες πρέπει να αναγνωρίζονται ως λόγιοι [münevver], οι Κούρδοι που αγωνίζονταν για τα δικαιώματα του κουρδικού kavm ή μιλλετιού.[361]

Φυσικά, σε αυτή την περιγραφή, συμπεριλαμβάνονται, κατά τη γνώμη μου, και τα μέλη του Ουλεμά, οι οποίοι δε συμμετείχαν στο κουρδικό κίνημα με τη θρησκευτική τους ιδιότητα. Για την αποφυγή εσφαλμένων ερμηνειών, όμως, πρέπει να σημειωθεί το εξής: κατά τις περιόδους των εκσυγχρονιστικών αντιλήψεων περί εκπαίδευσης, οι πρώτοι στοχαστές ή alim της ετερογενούς κουρδικής κοινωνίας ήταν οι απόφοιτοι των μεντρεσέδων. Οι άνθρωποι αυτοί λειτουργούσαν ως τα αυτιά και τα μάτια της κοινωνίας τους, έτσι ώστε να μπορούν να την επηρεάσουν είτε θετικά, είτε αρνητικά.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να αναφερθώ σε μερικά σημεία της περιγραφής των Νεόκουρδων (Jeune Kurdes) που κάνει ο Bajalan.[362] Αποδεχόμενοι, καταρχήν, τη γενική έννοια του 'Jeune' στην περιγραφή του Bajalan, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τα εξής: Δεν θα ήταν σωστό να διευρύνουμε τη θεωρία περί Νεόκουρδων, συμπεριλαμβάνοντας στο πλαίσιο της και τους παραδοσιακούς Κούρδους ηγέτες του Κουρδιστάν, οι οποίοι αναλάμβαναν δραστικούς ρόλους στις εξουσιαστικές σχέσεις. Μπορεί μεν οι μέθοδοι και τα αποτελέσματα των δράσεών τους να μην ήταν εκτός του καθορισμένου από το σύστημα πλαισίου, αλλά δεν προέρχονταν από τους ίδιους εκπαιδευτικούς θεσμούς με τους Νεόκουρδους (Jeune Kurdes), οι οποίοι ήταν και επιδίωκαν να είναι κοντά στα κέντρα λήψης των αποφάσεων. Εκτός, αν ληφθούν υπόψη οι ιδέες που εξέφραζαν μερικά ριζοσπαστικά πολιτικά κέντρα (όπως οι εφημερίδες *Diyarbekir, Peyman* και *Dicle*) που δρούσαν στο Κουρδιστάν, υποστήριζαν το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου και στόχευαν στην αλλαγή της κοινωνίας τους. Αυτές τις ιδέες τις εξέφραζαν λόγιοι, αντίστοιχοι των

[361] Όπως αποτυπώνεται σε διάφορα έγγραφα, που βρίσκονται στα γαλλικά ή στα βρετανικά αρχεία, οι αντικεμαλιστικές ριζοσπαστικές οργανώσεις, οι οποίες δημιουργήθηκαν και έδρασαν εκτός Τουρκίας, την πρώτη δεκαετία της Τουρκικής Δημοκρατίας, προγραμματικά στόχευαν να ιδρύσουν ένα κράτος με κέντρο του ένα μέρος του χαλιφάτου ή σουλτανάτου. Οι Κούρδοι συμμετείχαν σε όλες αυτές τις οργανώσεις.

[362] Djene Rhys Bajalan, «Osmanlı Devleti, Osmanlı-Kürt Aydın Sınıfı ve 'Jön-Kürtçülük' Akımı Üzerine (1898-1909)», *Dipnot*, sayı.2, Temmuz-Ağustos 2010, σ. 141-157.

‘οργανικών διανοουμένων’ του Gramsi[363], οι οποίοι δεν οραματίζονταν τη σωτηρία των ίδιων και των κοινωνίων τους εκτός συστήματος και έτσι, κατά την κρίση τους, δεν υπήρχε καμία διαφορά μεταξύ Νεόκουρδων και Νεότουρκων.

Κατά τη γνώμη μου, για να κατανοήσουμε τον κουρδικό εθνικισμό της περιόδου του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β’, αλλά και της επόμενης περιόδου, την οποία θεωρώ μεταβατική περίοδο, από τον οθωμανοκουρδικό πατριωτισμό/βατανισμό [vatanseverlik/wetênperwerî] στον κουρδικό εθνικισμό, πρέπει να εξεταστούν οι θεωρίες περί εθνικισμού και οι πολιτικές ταυτότητες των ίδιων των Κούρδων πρωταγωνιστών. Επειδή η παρούσα μελέτη, όμως, δεν έχει ως στόχο να προσθέσει κάτι καινούργιο, από τη σκοπιά των Κούρδων, στις γενικές εθνικιστικές θεωρίες, γι’ αυτό και θα αρκεστούμε στην προσπάθεια ανάπτυξης των προαναφερθεισών ιδεών, μια ιδιαίτερη προσπάθεια που εμπεριέχει την εξής ανησυχία: Η ερμηνεία του αγώνα των Κούρδων για το δίκαιο και τα δικαιώματά τους, ο οποίος έλαβε χώρα, κυρίως, σε ένα γεωγραφικό χώρο που βρίσκονταν πολλοί ιστορικοί πολιτισμοί, το Κουρδιστάν, θα είναι ελλιπής, αν βασιστούμε μονάχα στις δυτικές θεωρίες.[364] Πράγματι, ο αγώνας των Κούρδων, σύμφωνα με τις δυτικές θεωρίες, αντιστοιχεί σε αυτό που αποκαλείται εθνικισμός, αλλά το ποια είναι ακριβώς η θεωρία στην οποία αντιστοιχεί, αυτό είναι ένα άλυτο πρόβλημα. Έτσι, λοιπόν, κάθε ιστορικός ή κοινωνικός επιστήμονας θα μπορούσε να έρθει αντιμέτωπος με τον κίνδυνο που αναφέρεται παρακάτω:

> «Ο ιστορικός πρέπει, οπωσδήποτε, να προσεγγίζει την πηγή του σύμφωνα με τη θεωρία, αλλά να μη γενικεύει την ίδια θεωρία σε κάθε περίπτωση και για όλους. Δεν πρέπει να είναι όμηρος της θεωρίας και βέβαια δεν πρέπει να χαθεί μέσα στη θεωρία. Τα αφηρημένα θεωρητικά σχήματα δεν πρέπει να εμποδίζουν τους ιστορικούς να δουν τις ιδιαιτερότητες κάθε κοινωνίας.»[365]

[363] Jean-Paul Satre, *Aydınlar Üzerine*, İstanbul, Can Yayınları, 2000, σ. 9-30.
[364] Θέλω να επισημάνω, επίσης, ότι δεν αντιλαμβανόμαστε τον κουρδικό εθνικισμό στο πλαίσιο των οριενταλιστικών προσεγγίσεων. Από την άλλη, όμως, υποστηρίζοντας αυτή τη θέση, δεν παραγνωρίζω και το γεγονός ότι υπήρχαν Κούρδοι πολιτικοί που βρίσκονταν στην Ευρώπη, είτε ως πρόσφυγες, είτε όχι, και επηρεάστηκαν από τα φιλοσοφικά ρεύματα του 19ου και του 20ου αιώνα. Σε πολλές ερμηνείες τους, οι οποίες βρίσκονται σε γραπτά όπως αυτά των Αμπντουλλάχ Τζεβντέτ, Καμουράν Αλή Μπεδιρχάν, Μεβλανζαδέ Ριφάτ, Μαχμούντ Μπεδρή, Σερίφ Πασά κλπ., μπορεί κανείς να εντοπίσει τα συγκεκριμένα «ίχνη».
[365] Şevket Pamuk, *Osmanlı –Türkiye İktisadî tarihi 1500-1914*, İstanbul, İletişim yayınları, 2007, σ. 14.

Επομένως, δεν είναι λάθος η προσέγγιση του αγώνα των Κούρδων μέσα από τις θεωρίες που συσχετίζουν τις κοινωνικές δυναμικές με τις οικονομικές εξελίξεις, ωστόσο, όμως, τέτοιου τύπου προσεγγίσεις δεν μπορούν να επεξηγήσουν την κουρδική πολιτική στάση στην προ κοινοβουλευτικό καθεστώς Μεσρουτιέτ Β' εποχή. Άλλωστε, στο πλαίσιο της περιόδου του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β' οι διάφορες οικονομικές πολιτικές:[366] α) ήταν, από πολλές απόψεις, η συνέχεια πολλών προηγούμενων προγραμμάτων και β) ίσχυαν, κυρίως τη δεκαετία 1908 – 1918, εντασσόμενες σε ένα γενικότερο πλαίσιο, όπως επίσης και οι φιλελεύθερες αποδοκιμασίες του 1908-1909, η εθνική οικονομική περίοδος [Milli İktisat Dönemi] από το 1913 και μετά, οι πολιτικές περί μποϊκοτάζ ή η επιρροή από τη γερμανική πολιτική οικονομία. Είναι η περίοδος που το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου απομακρυνόταν πρακτικά από τον οθωμανισμό και αναδείκνυε τον Τουρκισμό.[367]

Θα ήταν σφάλμα να προσεγγίσουμε τον κουρδικό εθνικισμό, υπό το πρίσμα των γενικών θεωριών του εθνικισμού, χωρίς να λάβουμε υπόψη μας τις ιδιαιτερότητες των Κούρδων και του Κουρδιστάν. Παραδείγματος χάριν: Όπως είναι αποδεκτό στις θεωρίες του εθνικισμού, ο τελικός στόχος κάθε εθνικισμού είναι η ίδρυση ενός εθνικού κράτους. Ο στόχος αυτός, όμως, δεν υπήρχε στο γενικότερο πλαίσιο του κουρδικού εθνικισμού, τουλάχιστον έως το 1918, δεδομένου ότι δεν είχε αναφερθεί καμία τέτοια πρόθεση από καμία κουρδική πολιτική οργάνωση (μπορεί να είχε αναφερθεί ως πρόταση, αλλά η απήχησή της ήταν μηδαμινή).

Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι οι Κούρδοι δεν οργανώθηκαν ανεξάρτητα ή ότι δεν αγωνίζονταν για το δίκαιο και τα δικαιώματά τους. Το αντίθετο, μάλιστα, αν δεχθούμε ότι το σημείο καμπής για την εδραίωση των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν η αγγλοοθωμανική οικονομική συμφωνία του 1838 και όχι οι διοικητικές σχέσεις του Duyun-u Umûmiye (1878 και μετά), τότε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι Κούρδοι είχαν αναπτύξει το «δικό τους εθνικισμό» από την προκαπιταλιστική κιόλας εποχή των Οθωμανών.[368]

---

[366] Şevket Pamuk, *Osmanlı –Türkiye İktisadî tarihi*, σ. 238-242.

[367] Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα θα μπορούσε να είναι η αλλαγή που σκεφτόταν να κάνει το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου στην ονομασία των ταγμάτων Χαμιντιών και να τα ονομάσει «Τάγματα Ογκούζ». Βλ.: Robert Olson. σ. 30

[368] Ένας προβληματισμός θα μπορούσε να είναι ο εξής: Αν είναι δυνατόν να εξηγηθεί το κίνημα ή η εξέγερση του Μίρ Μπεδιρχάν (1830-1840) από τους μελετητές (κυρίως τους Κούρδους), στο πλαίσιο

Το πέρασμα των διανοουμένων, από την υπεράσπιση της οθωμανοκουρδικής ταυτότητας του wetênperwerî (βατανισμός/πατριωτισμός) στην προώθηση της κουρδικής εθνικής ταυτότητας, μπορούμε να το παρακολουθήσουμε και μέσα από τη διαδικασία διαφοροποίησης της πολιτικής που ακολουθούσε η εφημερίδας *Kürdistan*. Οι αρθρογράφοι της εφημερίδας αυτής προωθούσαν τις συνταγματικές και ποπουλιστικές αντιλήψεις τους, μέσα από κείμενα που συντάσσονταν με τρόπο εύληπτο για τον απλό κόσμο -σε τέτοιο βαθμό, μάλιστα, που τα κείμενα αυτά έφταναν να αγγίζουν τα όρια της απλοϊκότητας και του λαϊκισμού. Όπως τόνιζε χαρακτηριστικά ο Α. Μπεδιρχάν, «η γραφή [πρέπει] να είναι στο επίπεδο ενός βοσκού». Ωστόσο, στην περίπτωση που οι αρθρογράφοι ήταν γεννημένοι και μεγαλωμένοι εκτός Κουρδιστάν ή ήταν πολιτικοί πρόσφυγες, οι ιδέες τους ήταν οθωμανοκεντρικές και έντονα επηρεασμένες από το δυτικό τρόπο σκέψης. Κατά συνέπεια, τους ήταν αδύνατον να συντονιστούν με το διανοητικό σύμπαν των απλών ανθρώπων. Αυτές οι εξεζητημένες ιδέες και οι προσεγγίσεις τους δημιούργησαν πολλά προβλήματα (handicap), τα οποία δεν ήταν και τόσο εύκολο να ξεπεραστούν ούτε σε πολιτικό και, πολλές φορές, ούτε σε κοινωνικό επίπεδο. Μονο όταν οι ίδιοι οι Κούρδοι διανοούμενοι «κατέβηκαν» στο «διανοητικό επίπεδο» του λαού τους, μπόρεσαν να συνειδητοποιήσουν τις πραγματικές επιπτώσεις που είχαν οι παλιότερες πολιτικές τουςα προσεγγίσεις (όπως π.χ. αυτές που αφορούσαν στα αρμενοασσουρικά θέματα).

Το κοινό σημείο όλων των Κούρδων διανοουμένων [münevver] ήταν ότι είχαν φοιτήσει σε σχολεία ενταγμένα στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων που υλοποιήθηκαν την περίοδο του Αμπντουλχαμίντ Β' και ως εκ τούτου επικεντρωμένα στον Οθωμανισμό. Επομένως, όλοι σχεδόν είχαν λάβει την ίδια εκπαίδευση και, ως μία λογική συνέχεια της εκπαίδευσής τους αυτής, υπηρέτησαν την ιδέα του Οθωμανισμού, με από όλες τους σχεδόν τις ενέργειες.

της οθωμανικής πολιτικής περί κέντρων και περιφερειών (δηλαδή ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του κράτους και η επιρροή των επεκτατικών καπιταλιστικών σχέσεων στο οθωμανικό κράτος την περίοδο του Τανζιμάτ, κλπ.), τότε, πώς μπορεί, με την ίδια λογική, να ερμηνευτεί και η εξέγερση του Σεϊχή Ουμπεϊδουλαχ (1880); Δεν μπορώ να αποδεχθώ την ιδέα ότι οι επιπτώσεις (θετικές ή αρνητικές) των κεντρικών προγραμμάτων είναι ίδιες και προκαλούν τις ίδιες κοινωνικές συμπεριφορές, σε όλες τις περιοχές της Αυτοκρατορίας. Οι πληθυσμοί των κουρδικών περιοχών ζούσαν σε συγκεκριμένες πολιτικοοικονομικές συνθήκες, με τις δικές τους ιδιαιτερότητες, οι οποίες είχαν καθοριστεί, τουλάχιστον, από το 16^{ο} αιώνα. Έτσι κι αλλιώς, σχεδόν όλα αυτά συνέβαιναν επειδή οι ιδιαιτερότητες των πληθυσμών στην περιφέρεια γίνονταν το αντικείμενο παρέμβασης εκ μέρους του κέντρου. Κάθε «περιφέρεια», στο δικό της χώρο και χρόνο, αποτελούσε ένα «κέντρο». Γι' αυτό και δε χρησιμοποιώ την έννοια της «περιφέρειας» ως «επαρχία», αλλά για να αναφερθώ στις περιοχές εκείνες που ήταν μακριά από το κέντρο λήψης των αποφάσεων.

Ποιο ήταν, λοιπόν, το εκπαιδευτικό υπόβαθρο αυτών των ανθρώπων; Κατά τη γνώμη μου, οι εκπαιδευτικοί θεσμοί του Αμπντουλχαμίντ Β' συνέβαλαν αποσφασιστικά στη διαμόρφωση της στάσης των Κούρδων διανοουμένων [münevver], οι οποίοι υποστήριζαν διαρκώς το κράτος και τη θρησκεία. Επειδή, όμως, η εκπαιδευτική πολιτική του Αμπντουλχαμίντ Β' είναι ένα θέμα που έχει ερευνηθεί σε ακαδημαϊκό επίπεδο,[369] στην παρούσα μελέτη, αρχικά, θα επισημανθεί η θέση που κατείχαν οι Κούρδοι σε αυτό το εκπαιδευτικό σύστημα και ειδικότερα τα σημεία που ήταν πιθανόν να επηρεάσουν τη σκέψη των Κούρδων διανοουμένων, ενώ, στη συνέχεια, θα γίνει μια προσπάθεια, εκ του σύνεγγυς, προσέγγισης του κουρδικού σχολείου [Kürd Meşrutiyet Mektebi] καθώς και του σχεδίου / ονείρου ενός Κούρδου θρησκευτικού ηγέτη, το οποίο έμεινε γνωστό στην ιστορία με το όνομα Πανεπιστήμιο Ζεχρά [Medreset-ül Zehra].

Οι περισσότεροι Κούρδοι διανοούμενοι [münevver*]* είτε φοίτησαν στα σχολεία της εποχής, είτε έλαβαν τη βασική τους εκπαίδευση από τους ίδιους τους γονείς τους, εκτός της Κωνσταντινούπολης (όπως ο Μαχμούντ Μπεδρή,[370] ή ο Σουλεϊμάν Ναζίφ[371]), ή παρακολούθησαν τα σχολεία που βρίσκονταν στις αστικές περιοχές. Πιο συγκεκριμένα, συνήθως, φοιτούσαν στα μουσουλμανικά σχολεία, των οποίων η λειτουργία βασιζόταν στη θρησκευτική εκπαίδευση (κυρίως στα σχολεία sıbyan). Ένα σημαντικό ποσοστό των διανοουμένων, πάντως, οι οποίοι διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στα μεταγενέστερα γεγονότα, φοίτησαν είτε στην Κωνσταντινούπολη, είτε στους διάφορους σημαντικούς μεντρεσέδες του Κουρδιστάν. Οι περισσότεροι μαθητές των μεντρεσέδων, μάλιστα, παρέμειναν και μετά την αποφοίτησή τους οπαδοί των συγκεκριμένων θρησκευτικών δογμάτων (με έδρα το Κουρδιστάν), έχοντας, φυσικά, ο καθένας διαφορετικό βαθμό σύνδεσης/αφοσίωσης στο δόγμα του.

Ενδιαφέρον, πάντως, παρουσιάζει το εξής: μπορεί οι Κούρδοι διανοούμενοι [münevver] να είχαν λάβει διαφορετική εκπαίδευση -είτε θρησκευτική, είτε κοσμική-

[369] Bayram Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul, İletişim yayınları, 2010. Alişan Akpınar, *Aşiret Mektep Devlet,* İstanbul, Aram yayıncılık, 2001. Eugene L. Rogan, «Asiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)», *International Journal of Middle East Studies*, vol. 28, no. 1 (Feb., 1996).

[370] BOA DH. SAİD. 177/97.

[371] Burcu Kurt, «Irak'ta 'Muktedir' ve 'Müşteki' Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Basra Valiliği» *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, cilt/ volume: 7, sayı/number: 2, yıl/year: 2012, σ. 157-158

μεταξύ τους, όμως, όλοι σχεδόν συμφωνούσαν, μετά το 1908, ως προς τις πρακτικές που έπρεπε να υιοθετήσουν, έναντι των πολιτικών του Οθωμανικού Κράτους για το Κουρδιστάν. Μεταξύ αυτών των διανοουμένων [münevver] συμπεριλαμβάνεται και ο απόφοιτος του Φυλετικού Σχολείου Αχμέντ Τζεμίλ.[372]

Πριν εξετάσουμε, όμως, την εκπαίδευση των Κούρδων διανοουμένων [münevver], οι οποίοι προσπαθούσαν να διαδώσουν τις ιδέες του *kavmiyet* στους κουρδικούς πληθυσμούς, ας προσεγγίσουμε το θέμα της οθωμανικής πολιτικής στον τομέα της εκπαίδευσης και τον αντίκτυπο που είχε στο οθωμανικό Κουρδιστάν. Ας δούμε, δηλαδή, πώς ήταν η εκπαίδευση στο Κουρδιστάν, υπό την επήρεια της ασκούμενης πολιτικής σε αυτόν τον τομέα.

Η συνειδητοποίηση της σημασίας της εκπαίδευσης, σύμφωνα πάντα με τις ανάγκες της εποχής, χρονικά τοποθετείται στα τέλη του 18ου, αρχές του 19ου αιώνα, την περίοδο που πραγματοποιούνταν συζητήσεις και γίνονταν πράξη οι μεταρρυθμιστικές διαδικασίες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία[373]. Η ιδέα για τη βελτίωση -ίσως ακόμα και για το ξεκίνημα- των επιστημονικών ερευνών, μετά από συνεχείς στρατιωτικές ήττες (από το δεύτερο μισό του 17ου έως τα τέλη του 18ου αιώνα), προκάλεσε και τη συζήτηση για τη σημασία της δημόσιας εκπαίδευσης. Η στρατιωτική δύναμη του κράτους θα έφερνε οικονομική ευημερία και με αυτόν τον τρόπο θα εξασφαλιζόταν η πολιτική και η διοικητική ενότητα εντός της Αυτοκρατορίας.[374]

Με αυτό το σκεπτικό, η Αυτοκρατορία ίδρυσε και άλλα σχολεία, εκτός από τους μεντρεσέδες, αποσκοπώντας στην προώθηση της εκσυγχρονιστικής μορφής της εκπαίδευσης, η οποία θα λειτουργούσε υποστηρικτικά στις στρατιωτικές σχολές. Το 1857, ένα χρόνο μετά την ανακοίνωση του περίφημου Χαττι-ί Χουμαγιούν, δημιούργησε και τον πρώτο κεντρικό εκπαιδευτικό θεσμό της, ιδρύοντας το πρώτο Υπουργείο Γενικής Εκπαίδευσης [Maarif-i Umumiye Nezareti]. Δυστυχώς, όμως, οι σχετικές διευθύνσεις του Υπουργείου και τα γυμνάσια-λύκεια στα βιλαέτια -ιδίως στα μακρινά- δε δημιουργήθηκαν τόσο εύκολα όσο στην πρωτεύουσα και παρόλο που συνέχισαν να γίνονται τροποποιήσεις ή πολιτικές αλλαγές, οι οποίες αφορούσαν στην

[372] Eugene L. Rogan, «Asiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)», *International Journal of Middle East Studies*, vol. 28, no. 1 (Feb., 1996), σ. 90.
[373] İbrahim, Şirin. *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Ankara, Lotus Yayınevi, 2006, σ. 301-311.
[374] Mehmet Ö. Alkan, «İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim», *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, İstanbul, 2004, σ. 78

υλοποίηση των εκπαιδευτικών αποφάσεων, δυστυχώς, δεν ήταν σε ικανοποιητικό βαθμό επιτυχημένες. Σύμφωνα με τον Κοδαμάν, η εκπαίδευση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μπορεί να χωριστεί σε περιόδους ως εξής:

α) Η προ Τανζιμάτ εποχή (medrese dönemi – η περίοδος του μεντρεσέ)

β) Η μετά Τανζιμάτ εποχή (mekteb dönemi – η περίοδος του mekteb)

γ) Η περίοδος της Τουρκικής Δημοκρατίας (okul dönemi – η περίοδος του σχολείου).

Αναμφισβήτητα, η εκπαιδευτική πολιτική, που ξεκίνησε να ασκείται την περίοδο του Τανζιμάτ, επηρέασε ελάχιστα τις περιοχές όπου κατοικούσε ο ετερογενής κουρδικός πληθυσμός και όλες σχεδόν οι προσπάθειες είχαν μείνει στο στάδιο του πειραματισμού. Φυσικά, αυτή η αποτυχία στις κουρδικές περιοχές δεν οφειλόταν μονάχα στην ανατολική πολιτική της Αυτοκρατορίας, αλλά σχετιζόταν και με τη γενικότερη κατάσταση στην οποία βρισκόταν η Αυτοκρατορία.[375]

Στο σημείο αυτό, σκόπιμο είναι να αναφερθεί ότι στην παραδοσιακή εκπαιδευτική πολιτική του κράτους, η εκπαίδευση ανήκε στα βακούφια και όχι στο κράτος. Εκτός από το Σχολείο Ενδερούν [Enderun Mektebi], όλοι οι άλλοι θεσμοί, μέσα από τους οποίους λάμβαναν την εκπαίδευση τους τα παιδιά των μουσουλμάνων, λειτουργούσαν ως ένα κομμάτι των βακουφιών. Το κράτος αναλάμβανε την υποχρέωση να παρέχει άλλες υπηρεσίες, όπως ήταν η άμυνα των εδάφων, η διοίκηση ή η άσκηση της πολιτικής. Ως εκ τούτου, και το δικαίωμα επέμβασης στις εκπαιδευτικές υποθέσεις βρισκόταν στα χέρια των θρησκευτικών αρχών. Συγκεκριμένα, οι καδήδες έλεγχαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και η Αρχή του Μεσίχατ τους μεντρεσέδες.[376]

Έως την εποχή του Τανζιμάτ, δημοτικά σχολεία [sıbyan mektebleri] υπήρχαν και στο Κουρδιστάν, όπως υπήρχαν και σε όλες τις περιοχές του κράτους. Τα σχολεία αυτά είχαν δύο ονομασίες: τα δημοτικά σχολεία [sıbyan mektebleri] ή τα σχολεία της γειτονιάς [mahalle mektebleri]. Το αναλυτικό πρόγραμμά τους περιελάμβανε τα εξής μαθήματα: 1) το αλφάβητο [Elifba], 2) το Κοράνι, 3) οι υποχρεώσεις της θρησκείας [İlm-i hal], 4) το σωστό διάβασμα του Κορανιού [Tecvid], 5) οι βασικές αρχές της

[375] Bayram Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, σ. 38
[376] Aylin Semiz, *Türk Ortaöğretim sisteminde Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani): Yeri ve Tarihsel Gelişimi*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή), İstanbul 2008, σ. 19-20.

τουρκικής ηθικής [Türkçe ahlak risaleleri], 6) η τουρκική γλώσσα [Türkçe], 7) η γραφή [Hat].[377] Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν τα παιδιά των μη Τούρκων μουσουλμάνων, όπως ήταν τα παιδιά των Κούρδων, τα οποία δε γνώριζαν την τουρκική γλώσσα, είναι προφανείς. Πρακτικά, τα μαθήματα γίνονταν στις τοπικές γλώσσες, ωστόσο, η πρώτη γνωριμία των παιδιών αυτών με τα τουρκικά γινόταν με την έναρξη των μαθημάτων τους στο σχολείο.

Τα σχολεία sıbyan ήταν σχολεία που δέχονταν τα παιδιά από 4-5 ετών και μάλιστα χωρίς εγγραφή, με αποτέλεσμα, το ποσοστό των ανθρώπων που γνώριζαν γραφή και ανάγνωση να παραμένει πάντα ένα μυστήριο στοιχείο. Συνήθως, τα έχτιζαν οι εύποροι Κούρδοι και τα δώριζαν στα βακούφια, ενώ τα έξοδά τους εξασφαλίζονταν είτε από τα βακούφια, είτε με τη βοήθεια των οικογενειών. Ο δάσκαλος που δίδασκε σε αυτά τα σχολεία έπρεπε να γνωρίζει απ'έξω το Κοράνι (γραπτά και προφορικά), να ξέρει καλά τα οθωμανικά και τις υποχρεώσεις της θρησκείας. Κατά τη διάρκεια του μαθήματος, όλα τα παιδιά του σχολείου βρίσκονταν στην ίδια αίθουσα και άκουγαν το δάσκαλο. Μοναδικός σκοπός των σχολείων αυτών ήταν να εκπαιδεύσουν τα παιδιά στις βασικές θρησκευτικές αρχές και να τα φέρουν σε επαφή με την τουρκική γλώσσα. Έτσι, ένα παιδί μιας οικογένειας Κούρδων, το οποίο ήθελε να προχωρήσει στις επόμενες βαθμίδες της εκπαίδευσης, σε έναν κόσμο που όλα διακρίνονταν μεταξύ τους βάσει της θρησκείας, έπρεπε να εντρυφήσει στη θρησκεία και στην τουρκική γλώσσα -της οποίας η εκμάθηση ήταν υποχρεωτική.[378] Ο αριθμός των σχολείων sıbyan δεν είναι γνωστός, γι'αυτό, άλλωστε, δεν είναι γνωστό και το πόσοι ήταν εκείνοι που γνώριζαν να διαβάζουν και να γράφουν.

Οι θεσμικές εξελίξεις, οι οποίες αφορούσαν στην εκπαίδευση, ήταν οι εξής: το 1846 είχε δημιουργηθεί το Υπουργείο Γενικών Σχολείων [Mekâtib-i Umûmiye Nezareti][379], αλλά ο πρώτος κεντρικός κρατικός θεσμός για την εκπαίδευση, δηλαδή το Υπουργείο Γενικής Εκπαίδευσης [Maârif-i Umûmiye Nezareti], όπως προαναφέραμε, δημιουργήθηκε το 1857[380] και το Καταστατικό του [Maârif Umûmiye

[377] Bayram Kodaman, σ. 57

[378] Για μια πιο αναλυτική περιγραφή των δημοτικών σχολείων που αναγνωρίζονταν ως mahalle ή sıbyan ή ibtidai βλ. Bayram Kodaman, σ. 57-91.

[379] Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, σ.12. Σύμφωνα με τον Kodaman «θεσμικά, με την ίδρυση του Mekâtib-i Umûmiye Nezareti, πραγματοποιήθηκε ο πρώτος διαχωρισμός των μεντρεσέδων από τα νέα σχολεία».

[380] Naim Ürkmez, *II. Abdülhamid'in Modernleşme Anlayışı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim dalı (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή), Erzurum 2006, σ. 64

Nizamnâmesi], με λίγες αλλαγές, ίσχυε έως το πρώτο Σύνταγμα, το Kanun-i Esasi το 1876. Οι αλλαγές, όσον αφορά στο θέμα μας, ξεκινούν βασικά από τότε.

Εν γένει, σε ολόκληρο το κράτος, τα δημοτικά σχολεία [Sıbyan/İbtidai][381], τα γυμνάσια [Rüşdiye] και τα λύκεια [İdadi] ήταν απειροελάχιστα ή σχεδόν ανύπαρκτα.[382] Για παράδειγμα, γνωρίζουμε ότι το 1852 δεν υπήρχε ούτε ένα κρατικό σχολείο στην κωμόπολη Μους του Εγαλετιού Κουρδιστάν.[383] Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, μάλιστα, στις αρχές του 20ου αιώνα (1902-1908), ο αριθμός των σχολείων στα βιλαέτια με υψηλή πυκνότητα κουρδικών πληθυσμών ήταν μικρότερος, σε σχέση με αυτόν άλλων βιλαετιών του κράτους.[384]

Α.2.2 Εκπαίδευση και Γλώσσα

Το θέμα αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, κυρίως, για τις μη τουρκικές, μουσουλμανικές-σουνιτικές πληθυσμιακές ομάδες, οι οποίες αναγκαστικά εκπαιδεύτηκαν διδασκόμενες την οθωμανοτουρκική γλώσσα στα σχολεία τους. Αυτό συνέβαινε την περίοδο του Αμπντουλχαμίντ Β', κατά την οποία, σχεδόν παντού, το σχολικό έτος ξεκινούσε με την εκμάθηση της τουρκικής γλώσσας και ύστερα ακολουθούσε η έναρξη του κανονικού εκπαιδευτικού προγράμματος. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα είχε εφαρμοστεί, κυρίως, στους Αλβανούς και τους Κούρδους, αλλά όχι (ως εντατικό πρόγραμμα) και στους Άραβες.[385]

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε ότι η σουνιτικοποίηση [sunnileştirme] και η τουρκοποίηση [Türkleştirme] των μη τουρκικών κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας ήταν ένα κρατικό πρόγραμμα, το οποίο ξεκίνησε να εφαρμόζεται την εποχή του Αμπντουλχαμίντ *Β'*[386] και όχι την περίοδο της Τουρκικής Δημοκρατίας. Η αφομοίωση των άλλων «στοιχείων» της Αυτοκρατορίας, μέσω της

[381] Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, σ.*37*
[382] Σύμφωνα με την εφημερίδα της *Feyz-i Hürriyet*, το 1908 υπήρχαν εξήντα χιλιάδες χωριά (karye) σε όλη την Αυτοκρατορία και στα σαράντα χιλιάδες από αυτά, τουλάχιστον, υπήρχε ανάγκη για δασκάλους δημοτικού. Βλ.: Ali Sacid, «Kaza-i İntihabiye», *Feyz-i Hürriyet*, 25 Ağustos 1324, no. 18, σ. 3
[383] Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908),* İstanbul, İletişim yayınları, 2010, σ. 105.
[384] Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi,* σ. 366-402. Υπάρχουν αναλυτικές περιγραφές και σχεδιαγράμματα.
[385] Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi,* σ. 214
[386] Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi,* σ. 337-338

οθωμανοτουρκικής γλώσσας, ήταν μία από τις πιο σημαντικές προτάσεις που έκανε ο Ναμίκ Κεμάλ στο κράτος. Όταν, με τις Συνθήκες του Αγίου Στεφάνου και του Βερολίνου (1878), εξασφαλίστηκε η αυτονομία της Βουλγαρίας, η ανεξαρτησία της Ρουμανίας και της Σερβίας, ο Ναμίκ Κεμάλ ανέφερε στα γράμματά του:

> «(…) Δηλαδή μας λένε να επιτρέψουμε στους Αλβανούς, τους Λάζους και τους Κούρδους να αποκτήσουν το δικό τους αλφάβητο και να απομακρυνθούν από το τουρκικό; Να σας υπενθυμίσω ότι, για την αφομοίωση μίας ομάδας ανθρώπων [kavm], η γλώσσα είναι πιο σημαντικό εμπόδιο από τη θρησκεία (…)»[387]

> «(…) Όπως φαίνεται, δεν υπάρχει καμία περίπτωση να μάθουμε πια τη γλώσσα μας στους Βούλγαρους ή τους Ρωμιούς. Μπορούμε, όμως, με μεγάλη ευκολία, (να τη μάθουμε) στους Αλβανούς ή τους Λάζους. Εάν, με έναν τρόπο, μπορούμε να διοικήσουμε καλύτερα τα μέρη τους, να χτίσουμε σχολεία και προσπαθήσουμε να εφαρμόσουμε τους κανόνες του καταστατικού του Υπουργείου Παιδείας. Έτσι, να είστε σίγουροι ότι σε 20 χρόνια θα έχουν ξεχάσει εντελώς τη γλώσσα τους, τα Λάζικα και τα Αλβανικά (…)»[388]

Η ιδέα, ή καλύτερα ο θεσμός, ο οποίος επηρέασε το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου, ήταν ένας άλλος σύλλογος, ο Τουρκικός Σύλλογος [Türk Derneği], του οποίου εμπνευστής και ιδρυτής ήταν ο Γιουσούφ Άκτσουρα [Yusuf Akçura]. Ο Τουρκικός Σύλλογος ιδρύθηκε λίγο μετά από τον Κουρδικό, στα τέλη του 1908. Και οι δυο σύλλογοι σκόπευαν να είναι πρωτοπόροι της γλωσσικής ανάπτυξης, έχοντας ως επίκεντρό τους την τουρκική γλώσσα. Έτσι, οι προαναφρεθείσες ιδέες του Ναμίκ Κεμάλ μεταμορφώθηκαν, ως εξής, στα χέρια του Τουρκικού Συλλόγου:

> «Οι εκδόσεις και οι εκτυπώσεις που γίνονται ή θα γίνονται στις άλλες γλώσσες, εντός του Οθωμανικού Κράτους, πρέπει να παρουσιαστούν υποχρεωτικά και στην τουρκική γλώσσα. Η ενημέρωση και η προσέλκυση της προσοχής της

[387] Fevziye Abdullah Tansel(ed.), Namık Kemal'in Hususi Mektupları, c. II, Ankara 1969, σ. 231
[388] Στο ίδιο, σ. 244

αξιότιμης Κυβέρνησης, σχετικά με το θέμα αυτό, θα είναι το σημαντικό μας καθήκον».[389]

Η κυριαρχία των παντουρκιστικών ιδεών στο πρόγραμμα του συλλόγου είναι ξεκάθαρη. Ο σύλλογος, ο οποίος θεωρούσε πρωτεύουσας σημασίας την εκμάθηση της οθωμανοτουρκικής γλώσσας από τους Τούρκους του Ιράν, της Αυστρίας, της Ρωσίας, της Κίνας και τελικά τους Τούρκους της Μέσης Ασίας, τους αληθινούς Τούρκους, έκρινε ότι έπρεπε να καταγραφούν όλα τα γενεαλογικά δέντρα, όλων των αυθεντικών τουρκικών οικογενειών της περιοχής, για να ξέρουν πόσες οικογένειες μιλούν ή μπορούν να μιλήσουν άνετα τη γλώσσα. Η οθωμανοτουρκική γλώσσα είχε θεωρηθεί ότι θα λειτουργούσε ως ο πιο σημαντικός συνδετικός κρίκος όλων των υπόλοιπων οθωμανικών στοιχείων [kavm] και έτσι, θα ήταν δυνατό να ενισχυθεί ο οθωμανικός πατριωτισμός, δηλαδή ο εθνικισμός. Όπως τονίζει και ο Masami Arai, η απαγόρευση των άλλων γλωσσών, στη σκιά του «απελευθερωτικού» συντάγματος, δεν απείχε από αυτή την πρόταση των τουρκικών συλλόγων:

«Η οθωμανική πολιτική είναι μία εθνική πολιτική και η επιδίωξη ή η εφαρμογή των πολιτικών που βασίζονται στις εθνοτικές [kavm] αντιλήψεις είναι έγκλημα, είναι δολοφονία.»[390]

«Τα τουρκικά είναι μεν η επίσημη γλώσσα του οθωμανικού μιλλετιού, αλλά δε μπορεί κανείς να την αποκόψει από το κοινωνικό και εθνοτικό [kavm] της παρελθόν.»[391]

Την ίδια ακριβώς εποχή εκδόθηκε και το πρώτο τεύχος της δίγλωσσης εφημερίδας του Κουρδικού Συλλόγου (22 Teşrinisani 1324 / 5 Δεκεμβρίου 1908). Σε αντίθεση με τους Τούρκους συνάδελφούς τους, οι Κούρδοι φαίνεται ότι δεν αντιμετώπιζαν το πρόβλημα ότι έπρεπε να αποδείξουν την ύπαρξη της κουρδικής γλώσσας. Με άλλα λόγια, δεν προσπαθούσαν να προωθήσουν τα αιτήματά τους, μέσα από την «προβολή» της ύπαρξης μιας αμφισβητούμενης γλώσσας, αφού η κουρδική γλώσσα ήταν παρούσα και μάλιστα σε συγκεκριμένες περιοχές. Ακόμα και στο πλαίσιο των μεντρεσέδων, τα κουρδικά ήταν η γλώσσα της προφορικής εκπαίδευσης. Γι' αυτό, άλλωστε οι συζητήσεις και οι αναφορές στην κουρδική γλώσσα γίνονταν με

[389] Masami Arai, *Jön Türk dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, σ. 44
[390] Masami Arai, σ. 65
[391] Masami Arai, σ. 48

μία τέτοια «σιγουριά», η οποία πήγαζε ξεκάθαρα από το «εν τω συλλογικώ χαρακτήρα» της.

Τα στοιχεία της κουρδικότητας, αλλά και της οθωμανικότητας των Κούρδων προβλήθηκαν από τους διανοούμενους, με τη βοήθεια και άλλων εργαλείων, όπως ήταν η γνώση του τόπου και η κουρδική ιστοριογραφία. Επειδή, όμως, τα εδάφη στα οποία αναφέρονταν ήταν διαφορετικά, ο κουρδικός και ο τουρκικός εθνικισμός ακολούθησαν διαφορετική πορεία. Η ειρωνεία είναι ότι η ξεχωριστή γλώσσα και ο τόπος, δηλαδή τα στοιχεία πάνω στα οποία στηρίχθηκε ο κουρδικός εθνικισμός, αποδείχθηκαν βασικά εμπόδια για την εξέλιξή του, που οδήγησαν την κατάσταση, τα ύστερα χρόνια, σε απαγόρευση της προβολής της κουρδικής ταυτότητας, στην ευρύτερη οθωμανική πολιτική ζωή και σε άρνηση της ύπαρξης των Κούρδων, από τις άνωθεν πολιτικές αρχές, την περίοδο της Τουρκικής Δημοκρατίας.[392]

Τα θέματα που γίνονταν αντικείμενο συζήτησης, μεταξύ των Κούρδων, περί γλώσσας, αφορούσαν την ανάπτυξή της, με απώτερο στόχο την ευρύτερη ενταξή της στο πλαίσιο μίας γενικής εκπαιδευτικής πολιτικής, όπως ήταν και το σχέδιο Μεντρεσέτ ουλ Ζεχρά [Medreset-ül Zehra] του Σαϊντ-ί Κουρδή [Said-î Kurdi], το οποίο θα αναφέρουμε στη συνέχεια. Τα ερωτήματα που τους απασχολούσαν ήταν αν χρειαζόταν ένα νέο κουρδικό αλφάβητο, αν έπρεπε να είναι λατινικό ή αραβικό, έτσι ώστε η εκμάθηση της γλώσσας να είναι πιο εύκολη και να καταπολεμηθεί ο αναλφαβητισμός κλπ.[393]

Το πρώτο άρθρο με θέμα την κουρδική γλώσσα εμφανίστηκε στο τρίτο τεύχος της εφημερίδας του πρώτου Κουρδικού Συλλόγου. Ο Κούρδος αρθογράφος, Ισμαήλ Χακί Μπαμπανζάδε [İsmail Hakkı Babanzade], ήταν βουλευτής στο Οθωμανικό Κοινοβούλιο και αργότερα ανέλαβε τη θέση του Υπουργού Παιδείας (1912).[394] Οι

[392] Για μία πολύ καλή επιστημονική μελέτη για τη σχέση του εθνικισμού και της γλώσσας στο Κουρδιστάν βλ.: Amir Hassanpour, *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil 1918-1985*, İstanbul, Avesta, 2005.

[393] Mevlanzâde Rıf'at, «Muhterem 'Hetav-i Kurd' gazetesi Mü'esseslerine», *Hetawi Kurd*, 21 Teşrinisani 1329, no. 2, Resimli Kitab matba'ası, İstanbul, σ. 2-3.

[394] İsmail Hakkı Babanzade (1876-1913). Ήταν μέλος της μεγάλης κουρδικής οικογένειας-φυλής Baban/Μπαμπάν και συγκεκριμένα γιος του Ζιχνί Πασά. Γεννήθηκε στη Βαγδάτη και σπούδασε στο Λύκειο Galatasaray [Mekteb-i Sultani] και έπειτα στη Σχολή Πολιτικής Επιστήμης [Mekteb-i Mülkiye]. Κατά τη διάρκεια του τελευταίου έτους των σπουδών του, διαγράφηκε από τη σχολή, με την αιτιολογία ότι επέδειξε αντίσταση κατά των αρχών. Το 1902/1903 επανεγγράφηκε και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Νομική Σχολή. Είναι ο πρώτος Οθωμανός Κούρδος συνταγματολόγος, ο οποίος, μάλιστα, έγραψε και το περίφημο βιβλίο *Hukuk-ι Esasîye (Οι Αρχές του Δικαίου*, İstanbul, 1909), που για χρόνια (ακόμα και τα χρόνια της Τουρκικής Δημοκρατίας) ήταν ένα από τα βασικά βιβλία της

θέσεις και οι προβλέψεις που περιέχονται στο συγκεκριμένο άρθρο θα μπορούσαν να είναι η αποτύπωση της γενικότερης εικόνας της κουρδικής γλώσσας, από το παρελθόν έως το 1908. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όμως, παρουσιάζει η παράγραφος που αναφέρεται στις επιπτώσεις μιας πιθανής απαγόρευσης της χρήσης των υπόλοιπων εθνοτικών [kavm] γλωσσών, εκτός της τουρκικής.

Πριν, όμως, δούμε αναλυτικά το περιεχόμενο του άρθρου αυτού, ας θέσουμε ένα δικό μας ερώτημα: Τη στιγμή που δεν υπάρχει ακόμη καμία απαγόρευση (όχι περιορισμός) σε καμία γλώσσα, ο Ισμαήλ Χακί Μπαμπανζάδε, ως ένα σημαντικό στέλεχος του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου και αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Tanin*, γιατί να δημοσιεύσει ένα τέτοιο άρθρο; Πιθανότατα, έχοντας επίγνωση του ρόλου των τουρκικών συλλόγων και της θέσης τους, εντός των κρατικών και των κυβερνητικών αρχών, να είχε προβλέψει την πορεία του Οθωμανικού Κράτους. Δεν είναι καθόλου τυχαίο, άλλωστε, το γεγονός ότι -παρά το ότι ήταν συνταγματολόγος- επέλεγε, αντί να γράφει νομικά ή περί δικαίου άρθρα, να αρθρογραφεί για θέματα που αφορούσαν στην εξωτερική πολιτική του κράτους, στις τουρκικές εφημερίδες και στην παιδεία, στις κουρδικές εφημερίδες. Ας δούμε, όμως, ολόκληρο το άρθρο.[395]

> «Περί της Κουρδικής Γλώσσας.
>
> Οι Κούρδοι, από πλευράς αρετής και ηθικής, είναι ίσοι με τους άλλους οθωμανικούς kavm [anasır-ı saire-i Osmaniye], ίσως και ανώτεροι, αλλά, από πλευράς παιδείας, που είναι η βάση του πολιτισμού και της ανάπτυξης, είναι, δυστυχώς, πολύ κατώτεροι. Καταρχήν, οι μη μουσουλμάνοι, όπως οι Ρωμιοί, οι Αρμένιοι, οι Βούλγαροι κλπ., έχουν τα δικά τους ιδιωτικά σχολεία, τους συλλόγους τους, την ιστορία τους, γι' αυτό και σε πολλά σημεία, όπως για παράδειγμα στην παιδεία, είναι πιο προχωρημένοι, ακόμα και από τους Τούρκους.
>
> Αλλά και σε σύγκριση με τους υπόλοιπους μουσουλμάνους Οθωμανούς [kavm] της Αυτοκρατορίας, η θέση των Κούρδων πάλι δεν είναι προχωρημένη,

Νομικής Σχολής. Το πρώτο και τελευταίο κουρδικό σχολείο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία λειτούργησε επί των ημερών του Babanzade, ως Υπουργός Παιδείας, το 1912. Όταν έπαθε εγκεφαλικό, στις 25 Δεκεμβρίου του 1913, ήταν κορυφαίο στέλεχος του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου και καθηγητής στην ίδια σχολή από την οποία είχε διαγραφεί πριν χρόνια. Βλ. "Tercüme-i Hali", *Hetawî Kurd*, no.3, 29 Kanun-i Evvel 1329 (11 Ocak 1914), σ. 6-7

[395] Baban İsmail Hakkı, «Kürdçe'ye Dair» στο *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* (M. Emin Bozarslan), σ. 141-143.

αντιθέτως είναι κατώτερη. Δεν μπορούμε να συγκρίνουμε τους Κούρδους με τους Άραβες, διότι η ύπαρξη και η ανωτερότητα του ιερού Κορανίου (του οποίου η γλώσσα είναι τα Αραβικά) και η επιλογή της αραβικής γλώσσας από το Οθωμανικό Κράτος, είναι από μόνο του ένα γεγονός που έχει δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για να προοδεύσουν οι Άραβες.

Οι Τούρκοι, όμως, είναι πολύ φυσικό να έχουν αναπτυχθεί και να έχουν εξελιχθεί, σε σχέση με τους Κούρδους, τους Αλβανούς, τους Λάζους, τους Τσερκέζους, αφού όλα τα κρατικά σχολεία λειτουργούν διδάσκοντας τη δική τους γλώσσα και όλες οι κρατικές αρχές ελέγχονται πάλι με τη δική τους γλώσσα. Αν γίνει μια καλή έρευνα, μπορεί να διαπιστωθεί ότι, πέρα από τις γλώσσες των Τούρκων και των Αράβων, οι άλλοι [kavm] του Οθωμανικού Κράτους δεν έχουν βιβλία ή λογοτεχνία. Ένας Λάζος, Τσερκέζος, Κούρδος ή Αλβανός, εάν θελήσει να λάβει εκπαίδευση, με σκοπό να ασχοληθεί με την επιστήμη και την τέχνη, εκτός από τις ξένες γλώσσες, θα πρέπει, αναγκαστικά, να γνωρίζει και Αραβικά ή Τουρκικά και έτσι, μέσα από μία εκ των πυλών αυτών, θα μπορέσει να εισέλθει στον κήπο της εκπαίδευσης. Παρά το γεγονός, όμως, ότι υπάρχουν τόσες πολλές δυσκολίες, και πάλι έχουν αναδειχθεί σημαντικά πρόσωπα από αυτά τα μουσουλμανικά στοιχεία [kavm].

Όπως είναι γνωστό, η γλώσσα είναι ένα εργαλείο επικοινωνίας, το οποίο βοηθά να αποκτήσει κανείς πρόσβαση στην επιστήμη και την τέχνη. Η στέρηση αυτού του εργαλείου αναγκάζει τον άνθρωπο να αναζητήσει και να αποκτήσει άλλα εργαλεία, τα οποία, πολλές φορές, σε τούτη τη μικρή μας ζωή, τον αποπροσανατολίζουν. Ένας λαός που δεν έχει γλώσσα γραφής και έχει στερηθεί ή δεν έχει συλλογικά έργα, στερείται γλώσσας και δε θα μπορέσει να εκφράσει τον εαυτό του, γραπτά και προφορικά. Παλιότερα, (το Οθωμανικό Κράτος) είχε βοηθήσει αρκετά τα μουσουλμανικά στοιχεία [kavm] να εκφράσουν τις σκέψεις τους. Απαγορεύοντας, όμως, δυστυχώς, τη γλώσσα των μουσουλμανικών στοιχείων -τα οποία ήταν αχώριστα κομμάτια του κράτους- πρακτικά, τα τιμώρησε πολύ βαριά.

Οι Κούρδοι ήταν ένα από αυτά τα στοιχεία, χωρίς γλώσσα και λόγω της στέρησης της γλώσσας, χωρίς ανάπτυξη. Δεν υπάρχει ούτε ένα βιβλίο γραμματικής της κουρδικής γλώσσας. Δεν υπάρχουν τυπογραφεία και άρα έργα

σε έντυπη μορφή. Οι Κούρδοι έχουν στερηθεί τη λογοτεχνία, την τέχνη, την επιστήμη και τα επιστημονικά έργα, από τα οποία εξαρτώνται. Πώς μπορεί ένα μιλλέτ [ή kavm] να αναπτυχθεί με αυτή την κατάσταση; Μήπως είναι ανάγκη να πούμε πόση ζημιά μπορεί να πάθει ο οθωμανισμός, έχοντας στους κόλπους του ένα τέτοιο στοιχείο, το οποίο έχει στερηθεί την ομιλία, επειδή τα εγκεφαλικά του κύτταρα, λόγω μίας τυφλής τυραννίας, δε λειτουργούν; Όσο τα μουσουλμανικά στοιχεία [kavm], όπως οι Κούρδοι ή οι Αλβανοί, θα μένουν εκτός λογοτεχνίας, επιστήμης και τέχνης, τόσο το Οθωμανικό Κράτος θα αδυνατεί και θα πονά. Η δύναμη και η εξουσία βρίσκονται στην παιδεία. Η παιδεία, όμως, εξαρτάται από τη γλώσσα. Αν το κουρδικό μιλλέτ [kavm], το οποίο είναι από τους βασικούς πυλώνες του οθωμανισμού, μείνει έτσι ‘σκουριασμένο’ και ‘σάπιο’, ο θεός να μας φυλάξει, γιατί τότε, και ο οθωμανισμός, που στηρίζεται σ’ αυτόν, θα γκρεμιστεί.

Μπορεί κάποιος να έχει την ιδέα να τουρκοποιηθούν ή να αραβοποιηθούν οι Κούρδοι, οι Λάζοι, οι Αλβανοί. Επειδή, όμως, από τη δημιουργία του πλανήτη μας, δεν έχει βρεθεί ακόμη μία συγκεκριμένη μέθοδος, όσο βάρβαρη και να είναι, η οποία να ξεριζώνει τη γλώσσα ενός μιλλέτ, γι’ αυτό και δεν πρέπει να ασχοληθεί κανείς με μία τέτοια σκέψη, που δεν έχει νόημα. Δε χρειάζεται, γιατί, ακόμη και σε εποχές αγραμματοσύνης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κανένα μιλλέτ [kavm] δεν έχασε την κουλτούρα ή τη γλώσσα του. Η κουρδική γλώσσα ζει εδώ και χιλιάδες χρόνια. Δεν αλλοτριώθηκε ούτε επηρεάστηκε από τις ξένες γλώσσες, ακόμα και στις πιο δύσκολες εποχές, των Περσών, των Ρωμαίων, των Αράβων, των Τούρκων ή των Τατάρων. Αντιθέτως, αναπτύχθηκε σε μια ευρύτερη περιοχή. Θέλω να πω, δηλαδή, ότι μια γλώσσα μπορεί να ζήσει, ακόμα και αν δεν έχει βιβλίο γραμματικής.

Ας πούμε, το παιδί μιας οικογένειας Κούρδων, το οποίο ζει σε ένα χωριό όπου μιλούν μόνο κουρδικά, αν ξεκινήσουμε να χτίσουμε και να εγκαινιάσουμε ένα σχολείο, που θα βασίζεται μονάχα στην τουρκική γλώσσα και το εκπαιδεύσουμε, φυσικά, αυτό το παιδί θα μεγαλώσει με την τουρκική γλώσσα και, αν είναι και έξυπνο, μπορεί να έχει μια καλή σταδιοδρομία. Έλα, όμως, που θα χάσει σημαντικά χρόνια από τη ζωή του, για την εκμάθηση της γλώσσας, με την οποία θα μπορεί να αποκτήσει πρόσβαση στις επιστήμες. Αν, όμως, ένας Κούρδος βρει τα βιβλία και εκπαιδευτεί στη δική του γλώσσα, αναμφισβήτητα,

θα μπορεί να εντρυφήσει στις επιστήμες πιο γρήγορα και θα είναι ένα εξέχον μέλος της οθωμανικής οικογένειας.

Ακριβώς γι' αυτόν το λόγο, προτείνω στους Κούρδους συμπατριώτες μου να έχουν και να χρησιμοποιούν μία σωστή γλώσσα. Αρχικά να δημιουργηθεί το βιβλίο γραμματικής τούτης της γλώσσας και στη συνέχεια το λεξιλόγιό της. Έπειτα να γραφτεί η ιστορία του κουρδικού λαού [kavm], να δημιουργηθεί μια συλλογή όλων των σκόρπιων ποιημάτων ή λογοτεχνικών έργων. Θεμελιώνοντας τη γλώσσα, με τη μέθοδο αυτή, να είστε σίγουροι ότι το περιστέρι της προόδου και της ανάπτυξης θα μας ανοίξει τα φτερά του.

Εν ολίγοις, ο πρώτος κανόνας για τη σωτηρία του μιλλετιού μας είναι η παιδεία και το κλειδί της παιδείας είναι η γλώσσα. Με αυτό το κλειδί ανοίγει η πόρτα του πολιτισμού. Παρακαλώ τους πλούσιους και καλούς ανθρώπους μας να θέσουν αυτό το θέμα ως προτεραιότητά τους.»[396]

Η θέση των Κούρδων διανοουμένων, σχετικά με την εκπαίδευση, ήταν πάντα ένα θέμα υπό συζήτηση. Μερικοί από τους διανοούμενους θεωρούνταν Κούρδοι διανοούμενοι επειδή έγραφαν για κουρδικά θέματα, κάποιοι, όμως, θεωρούσαν Κούρδους διανοούμενους και εκείνους που είχαν κουρδική καταγωγή, αλλά μπορεί να έγραφαν σε άλλες γλώσσες και, ίσως, ποτέ για κουρδικά θέματα. Ο αρθρογράφος Μ. Χ.[397] στο άρθρο του «Η άσχημη μοίρα και οι στερήσεις των Κούρδων» («Bextreşî û Mehrûmîya Kurdan») ανέφερε τα εξής:

«Σήμερα στον πλανήτη μας όλα τα κράτη και τα μιλλέτια έχουν μία καρδιά, μία γλώσσα, ένα πρόσωπο και έτσι εργάζονται πρωί-βράδυ, για το κράτος και το μιλλέτι τους. Γι' αυτόν το σκοπό, γράφουν, διαβάζουν, δε διστάζουν να κάνουν ό,τι χρειάζεται. Για την ενημέρωση του μιλλετιού τους γράφουν ο,τιδήποτε, για την εξέλιξη της ιστορίας του μιλλετιού τους καταγράφουν ο,τιδήποτε, για να μη χαθούν στην πορεία των εξελίξεων.

[396] Όπως μας πληροφορεί ο ερευνητής και γλωσσολόγος Μεχμέτ Εμίν Μπόζαρσλαν [Mehmet Emin Bozarslan], άλλο ένα τέτοιο άρθρο, το οποίο έδινε έμφαση στη σημασία της γλώσσας, δημοσιεύθηκε σχεδόν 6 χρόνια μετά, από το Χαλίλ Χαγιαλί στο περιοδικό *Jîn*. Βλ.: *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* (M. Emin Bozarslan), σ. 164.

[397] Για τον *M(odanî) X(elîl)* βλ. επίσης: Bahadîn Hawar-Suat Kaymak, «Xelîl Xeyalî ve Elîfbayê Kurmancî», *Kürt Tarihi*, Φεβρουάριος-Μάρτιος, no. 5, σ. 30-34.

Οι Κούρδοι, εδώ και χίλια τριακόσια χρόνια, έχουν δεχθεί το Ισλάμ, ως θρησκεία τους και στην πορεία εμφανίστηκαν, τουλάχιστον, σαράντα χιλιάδες Κούρδοι σεΐχηδες, μουλάδες, εμίρηδες και αυτοί με τη σειρά τους έχουν υπηρετήσει τα ισλαμικά κράτη, όπου ζούσαν και έτσι έχουν γράψει αμέτρητα έργα. Δυστυχώς, όμως, από αυτά τα έργα δεν έχει σωθεί ούτε ένα. Εκείνα που σώθηκαν ήταν με τα ονόματα των Αράβων, των Ατζέμων [Περσών] ή των Ρωμιών [Τούρκων/Οθωμανών] και βεβαίως δεν οφείλονται στους Κούρδους.

Εάν, όμως, δέκα τοις εκατό από αυτούς είχαν γράψει στην κουρδική γλώσσα, θα είχαν εξυπηρετήσει πάρα πολύ τους Κούρδους, δε θα είχαν χαθεί τα έργα τους και τα παιδιά των Κούρδων θα διάβαζαν τα έργα τους και θα ζητούσαν ελεημοσύνη γι' αυτούς από το Θεό.»[398]

Ο ίδιος αρθρογράφος, ο Μ. Χ., στο προηγούμενο άρθρο του «Γλώσσα» («Ziman») καταθέτει τις ανάγκες που έχουν οι Κούρδοι ως εξής:

«1. Νέα γράμματα

2. Νέο αλφάβητο, με νέους χαρακτήρες (εννοεί το λατινικό)

3. Ένα λεξιλόγιο για τις ανάγκες όλων των επιστημών

4. Μία κατήχηση

5. Την ιστορία των Κούρδων

6. Τα ήθη και τα έθιμα των Κούρδων, μαζί με τις ονομασίες των νομαδικών φυλών

7. Ένα λογιστικό βιβλίο

8. Βιβλία για την εκμάθηση της κουρδικής γλώσσας

9. Αναφορές/μεταφράσεις των Κούρδων ηγετών

10. Τη γραφή και την καταγραφή της κουρδικής λογοτεχνίας από όλες τις γωνιές του Κουρδιστάν.»[399]

[398] Μ. Χ., «Bextreşî û Mehrûmîya Kurdan», *Roj-î Kurd*, 1 Αυγούστου 1329, no. 3, σ. 29-31
[399] Μ. Χ., «Ziman» , *Roj-î Kurd*, 1 Αυγούστου 1329, no. 3, σ. 20-21. Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, αποδείχθηκε ότι οι Κούρδοι χρησιμοποιούσαν ένα ιδιαίτερο αλφάβητο πριν ασπαστούν το Ισλάμ. Βλ.:

Ας επιστρέψουμε, όμως, πάλι στην εποχή του Αμπντουλχαμίντ *Β'* και στη σχέση του με την τουρκική γλώσσα. Η εργαλειοποίηση του Ισλάμ εκ μέρους του Σουλτάνου για τις πολιτικές του σκοπιμότητες, με άλλα λόγια, δηλαδή, η πολιτικοποίηση της θρησκείας, δεν ήταν ένα καινούργιο στοιχείο, αλλά δεν ήταν και κάτι που συνιστούσε ακριβώς τη συνέχεια του παρελθόντος. Όσον αφορά στον κουρδικό εθνικισμό, το συγκεκριμένο θέμα είχε σημασία, γιατί μπορεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία ή ο Σουλτάνος με τις πολιτικές του να μην παρουσίαζε, από θρησκευτικής πλευράς, κάτι καινούργιο στους Κούρδους, τους περνούσε, όμως, ένα σαφές μήνυμα ότι δεν θα ήταν δεκτοί στις διοικητικές δομές του κράτους, αν δεν ασπάζονταν το Ισλάμ.

Η προσέγγιση του Σουλτάνου απέναντι στους Άραβες του Ιράκ ήταν αντισιϊτική και απέναντι στους σουνίτες Κούρδους αντιαλεβιτική, αντιεζιδική.[400] Επέλεγε, δηλαδή, τις συγκεκριμένες σουνιτικές ομάδες για την οργάνωση των ταγμάτων Χαμιντιών, χωρίς να αρνηθεί καμία από τις συμφωνίες που είχε συνάψει η Οθωμανική Αυτοκρατορία με τις εξωτερικές μεγάλες δυνάμεις, όπως το Χαττ-ί Χουμαγιούν (1856) ή τη Συνθήκη του Βερολίνου (1878), κλπ. Το αντίθετο, μάλιστα, αποδεχόμενος τις συμφωνίες αυτές, ενδυνάμωνε ταυτόχρονα τα αμυντικά του στηρίγματα. Στο πλαίσιο αυτού του αμυντικού προγράμματος, που εντατικοποιήθηκε την περίοδο του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου, εντασσόταν και η προσπάθεια δημιουργίας μίας ομογενοποιημένης μουσουλμανικής κοινωνίας, η οποία θα μπορούσε να σταθεί εμπόδιο σε κάθε είδους επεκτατισμό από πλευράς των «άλλων», κυρίως των Ρώσων (μέσω των Αρμενίων) ή των Βούλγαρων ή των Ελλήνων. Η 'συνάντηση' του συγκεκριμένου προγράμματος με τον κουρδικό εθνικισμό θεωρώ ότι αποτέλεσε «μερική ανανέωση» της παλιάς οθωμανοκουρδικής Συμφωνίας της Αμάσειας (1514).

Το ειδικό τεύχος του περιοδικού *Kürt Tarihi (Κουρδική Ιστορία)* που αποτελούσε αφιέρωμα στα αλφάβητα των Κούρδων: *Kürt Tarihi*, Φεβρουάριος-Μάρτιος 2013, no. 5.

[400] Πολλές κουρδικές φυλές επιθυμούσαν να συμμετάσχουν στην οργάνωση των ταγμάτων Χαμιντιών, αλλά, από το συνόλο των ενδιαφερομένων να συμμετάσχουν, έγιναν δεκτοί μόνο οι σουνίτες Κούρδοι, οι Άραβες και η φυλή των Καραπαπάγκ [Karapapağ]. Και από τους σουνίτες, όμως, δεν είχαν γίνει δεκτοί οι Τζελαλήδες (Celali), εξαιτίας του ότι οι σχέσεις τους με το Ιράν δεν ήταν ξεκάθαρες. Πέρα από αυτούς, δεν είχε γίνει αποδεκτή και η επιθυμία συμμετοχής των ιεζιδών, των αλεβητικών και των σιϊτικών κουρδικών φυλών. Η άρνηση των αρχών δε στηριζόταν σε θρησκευτικούς λόγους, πάντα εφευρίσκονταν άλλες δικαιολογίες. Αναλυτικά βλ.: Kemal Süphandağ, *Büyük Osmanlı Entrikası Hamidiye Alayları*, İstanbul, Komal yayınları, 2006, σ. 71 και σ. 95-109. Για τις επιθέσεις των σουνιτικών ταγμάτων Χαμιντιών στους Αλεβίτες/Κιζιλμπάς Κούρδους βλ.: Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Ankara, Özge yayınları, 1992, σ. 31 και Hans Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, σ. 352

Μετά από τη μονομερή υπαναχώρηση από τη Συμφωνία της Αμάσειας (1514), την περίοδο του Τανζιμάτ (1839-1847), από την πλευρά της Αυτοκρατορίας και στη συνέχεια την κατάργηση των κουρδικών αυτόνομων οργανώσεων, η στρατηγική σημασία της παρουσίας των Κούρδων στις ανατολικές περιοχές της Αυτοκρατορίας έγινε περισσότερο αντιληπτή την εποχή του Αμπντουλχαμίντ Β' και έτσι δημιουργήθηκαν ιο προϋποθέσεις για μία «νέα» ιστορική συνεργασία των κουρδικών στρατιωτικών νομαδικών φυλών με την οθωμανική αρχή. Σε αυτή τη νέα συνεργασία υπήρχε μόνο μία διαφορά, σε σχέση με την παλιά συνεργασία, της οποίας οι όροι και οι συνθήκες είχαν οριστεί από κοινού, από τους Κούρδους εμίρηδες και τον Ιντρίσι Μπιτλίσι εκ μέρους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αφού τώρα όλοι οι όροι καθορίστηκαν και εκτελέστηκαν από τον ίδιο το Σουλτάνο, χωρίς να υπάρξει καμία προηγούμενη συμφωνία. Αυτή η στάση, από πλευράς του Σουλτάνου, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι συνιστά και μια παραδοχή των λαθών των προγόνων του απέναντι στους Κούρδους.

Με τη συμμετοχή τους στα τάγματα Χαμιντιών, σε αυτή τη νέα εποχή, οι παλιές φυλετικές αυτό-οργανώσεις των Κούρδων ενδυναμώθηκαν και πάλι και δε φορολογούνταν από τις οικονομικές αρχές της Αυτοκρατορίας. Από την άλλη, όμως, τα τάγματα αυτά εγκυμονούσαν ένα μελλοντικό κίνδυνο για τον κουρδικό εθνικισμό, αφού η εκπαίδευση των Κούρδων στα συγκεκριμένα -στρατιωτικά ή μη- σχολεία γινόταν με την υποχρεωτική εκμάθηση της τουρκικής γλώσσας.

Γύρω στο 1908, όλοι σχεδόν οι μεντρεσέδες είτε δε λειτουργούσαν, είτε υπολειτουργούσαν, λόγω των συνεχών πολέμων και ταραχών.[401] Η επιτυχία της εκπαιδευτικής πολιτικής που άσκησε το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου και επηρέασε βαθύτατα τις κουρδικές πόλεις, στηρίχθηκε στο ενδιαφέρον και τις προσεγγίσεις του, μέσα από τις οποίες δημιουργήθηκε ένας τύπος διανοούμενου που έως τότε, είτε δεν είχε εμφανιστεί, είτε δε μπορούσε να εμφανιστεί, εξαιτίας των πιέσεων της πρωτεύουσας. Οι νέοι διανοούμενοι ήταν μεν από τις περιφέρειες, αλλά, στην ουσία, ήταν συνδεδεμένοι, επηρεάζονταν και τροφοδοτούνταν, σε πολιτικό επίπεδο, από το πολιτικό τους κέντρο, δηλαδή από την Κωνσταντινούπολη. Με άλλα λόγια, ήταν οι διανοούμενοι του Κομιτάτου στις περιφέρειες. Μεταξύ αυτών υπήρχε και ένα σημαντικό ποσοστό Κούρδων διανοουμένων, οι οποίοι, τα επόμενα χρόνια,

[401] Molla Said-i Kurdi, «Bediüzzaman Said-i Kurdi'nin Meb'usana Hitabı» στο *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* (M. Emin Bozarslan), σ. 193-196.

μετά από το ίδιο το κράτος, θα αποτελέσουν το μεγαλύτερο εμπόδιο στην εξέλιξη του κουρδικού εθνικισμού στην περιοχή. Σύμφωνα με τον Αλκάν [Alkan], η πολιτική του Κομιτάτου ασκούνταν ως εξής:

> «Η παρακολούθηση των εκπαιδευτικών αλλαγών μας δίνει τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε τις ιδεολογικές αλλαγές. Καταρχήν, μετά από τα γεγονότα της 31ης Μαρτίου, το Κομιτάτο Ενώσης και Προόδου έγινε κυρίαρχος του πολιτικού συστήματος και η κυριαρχία του έγινε αισθητή, κυρίως, στη διδακτέα ύλη ή στα εκπαιδευτικά βιβλία και τα προγράμματα των σχολείων. Το πρώτο βήμα έγινε με την ένωση των δημοτικών σχολείων και των γυμνασίων (ibtidai ve rüştiye), προκειμένου να αλλάξει η διάρκεια της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Το δεύτερο βήμα έγινε ως μία αρχή: η υποχρεωτική εκπαίδευση έγινε δωρεάν. Τα σχολεία, όμως, μεταμορφώθηκαν από δημόσια σχολεία σε ιδεολογικά σχολεία του Κομιτάτου. Εγκαινίασαν κομματικά σχολεία και ιδιαίτερα προγράμματα, σε διάφορα μέρη της χώρας, με σκοπό την ανάπτυξη της ιδεολογίας του Κομιτάτου.»[402]

Τα σχολεία του Κομιτάτου, τα οποία εγκαινιάστηκαν με το όνομά του, ήταν ανοικτά σε όλους και δωρεάν. Πριν την ενεργοποίηση των Κούρδων εθνικιστών (οι ενεργοί πολιτικοί που υποστήριζαν του *kavmiyet*), σύμφωνα με την ορολογία της εποχής), τα σχολεία αυτά ήταν ένα ελκυστικό μέρος για τον απλό κόσμο, ιδιαίτερα στο Κουρδιστάν, όπου είτε δεν υπήρχαν κρατικά σχολεία, είτε ήταν χαμηλής ποιότητας.[403] Το αναλυτικό πρόγραμμα του σχολείου μπορούμε να το δούμε μέσα από την εφημερίδα *Peyman*, η οποία εκδιδόταν στο Ντιάρμπεκιρ, ένα μέρος με ιδιαίτερη σημασία για τον κουρδικό εθνικισμό. Πριν να παραθέσουμε, όμως, τα σχολικά μαθήματα, πρέπει να γίνει η εξής επισήμανση: όπως προαναφέρθηκε, τα σχολεία του Κομιτάτου λειτουργούσαν συστηματικά, πριν ακόμα κάνουν την πρώτη

[402] Mehmet Ö. Alkan, «II. Meşrutiyet'te Eğitim, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Milliyetçilik, Militarizm veya 'Militer Türk-İslam Sentezi'», *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek* (ed. Ferdan Ergut), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, σ. 66-67.

[403] Για την κατάσταση του Κουρδιστάν από πλευράς εκπαίδευσης, βλ.: Malatyalı Abdulbaki, «Urfa'dan mektub», *Müjde*, 24 Kanunievvel 1324/6 Ιανουαρίου 1909, no. 4, σ. 3. Ο αρθρογράφος αναφέρει ότι «εμείς, ως λαοί του Κουρδιστάν (Kürdistan ahalisi), δεν έχουμε γευτεί, ακόμη, τους καρπούς του δυτικού πολιτισμού και ακριβώς γι' αυτό, θέλουμε να τον γνωρίσουμε με σωστές και αληθινές λέξεις. Προτιμάμε να μας τα μάθουν οι δικοί μας, οι Κούρδοι, διότι αυτοί είναι που μας γνωρίζουν και ξέρουν τη θέληση και το χαρακτήρα μας. Είμαστε αισιόδοξοι και θα είμαστε ευχαριστημένοι, αν κάνατε τέτοιες προσπάθειες.» Στη συνέχεια ξεκινάει η αναφορά του στο θέμα της εκπαίδευσης στο Κουρδιστάν, ως ένα ξεχωριστό μέρος στο άρθρο του.

τους εμφάνιση τα στελέχη του Κουρδικού Συλλόγου, ο οποίος είχε έδρα την Κωνσταντινούπολη.

Το σχολείο του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου, πριν να λειτουργήσει σε δικό του, ξεχωριστό χώρο, ξεκίνησε να λειτουργεί ως εσπερινό σχολείο στο κτίριο του Κομιτάτου [Osmanlı İttihad ve Terakki Kulübü]. Λίγο αργότερα, όταν το Κομιτάτο συγκροτήθηκε ως κόμμα [fırka], τότε και το σχολείο ονομάστηκε «Σχολείο Ένωσης και Προόδου» [İttihad ve Terakki Mektebi]. Η πρώτη ανακοίνωση των μαθημάτων, σύμφωνα με τη *Peyman*, έγινε το Νοέμβριο του 1909, αλλά σίγουρα αυτά δεν ήταν τα πρώτα μαθήματα:

> «Τα βραδινά μαθήματα της Οθωμανικής Ένωσης και Προόδου [Osmanlı İttihad ve Terakki].
>
> Εδώ και τρεις μέρες έχουν ξεκινήσει τα δωρεάν βραδινά μαθήματα στο σύλλογό μας, για την καλύτερη εκπαίδευση των γενιών του βατάν. Παρακάτω αναφέρονται τα ονόματα των δασκάλων και τα μαθήματα, τα οποία έχουν εγκριθεί από τη διοίκηση του συλλόγου μας. Πρέπει να πούμε ότι οι δάσκαλοι που αναλαμβάνουν ένα τέτοιο πατριωτικό [vatanperver] καθήκον πρέπει να είναι ειδικοί στα θέματά τους και να ενδιαφέρονται (είτε είναι μέλη του συλλόγου, είτε όχι), να είναι παρόντες […] στο σύλλογο στη μία η ώρα.»[404]

Στη συνέχεια αναφέρονταν αναλυτικά τα μαθήματα (το σχεδιάγραμμα είναι δικό μας):

Ημέρα	**Μάθημα**	**Δάσκαλος**
Πέμπτη	Χίλια λόγια & χίλιες συμπεριφορές του Προφήτη	Χότζας Hamdi Efendi
Παρασκευή	Γαλλικά	Εκατοντάρχης Eşref Efendi
Σάββατο	Τουρκικά	Διευθυντής Τροφίμων (Reji) Abbas Efendi

[404] «Osmanlı İttihad ve Terakki Kulübü'nde Gece Dersleri», *Peyman*, no. 22, 16 Teşrinisani 1325/29 Νοεμβρίου 1909, σ. 4. Murat Issı, «Peymân- Diyarbekir'in İlk Hususi Gazetesi», σ. 109.

Κυριακή	Δίκαιο	Υπάλληλος του Maiyet Rasim Efendi
Δευτέρα	Γεωγραφία	Εκατοντάρχης Eşref Efendi
Τρίτη	Λογιστική	Υποσμηναγός İsmail Efendi
Τετάρτη	Περσικά	Διευθυντής Τροφίμων (Reji) Abbas Efendi

Η κοινωνία, λοιπόν, 'εκπαιδευόταν' σύμφωνα με το πρόγραμμα του Κομιτάτου, ενώ το σχολείο και τα προγράμματά του, όπως ήταν φυσικό, διαφοροποιούνταν ανάλογα με τις πολιτικές του προτεραιότητες. Υπό αυτές τις συνθήκες, δεν είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς τη στάση και τις αδυναμίες του Κουρδικού Συλλόγου - ο οποίος δεν είχε ακόμη ένα συστηματικό πολιτικό πρόγραμμα- έναντι των πολιτικών βολών του Κομιτάτου, που δεν ήταν τίποτα άλλο, παρά το ίδιο το κράτος. Στο πλαίσιο όλων αυτών των εξελίξεων, όσο πιο πολύ αγκάλιαζε τον οθωμανισμό ο Κουρδικός Σύλλογος, τόσο πιο πολύ στρεφόταν στον τουρκισμό το Κομιτάτο.

> «Το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου, μετά από τα γεγονότα της 31ης Μαρτίου, πραγματοποίησε σημαντικές εκπαιδευτικές αλλαγές για τη νομιμοποίηση και την ισχυροποίηση της εξουσίας του. Όλες οι πολιτικές εξελίξεις, που έλαβαν χώρα την περίοδο του Τανζιμάτ, θεωρήθηκαν βήματα στην ιστορία του εκδημοκρατισμού. Όλα εκείνα τα ονόματα των Σουλτάνων που είχαν ξεχαστεί, κυρίως κατά την περίοδο του Αμπντουλχαμίντ Β', όπως ο Μουράτ Ε', ο Αμπντουλαζίζ και εκείνα τα ονόματα που [ως τότε] δεν αναφέρονταν καθόλου, ένα ένα πολιτικοποιήθηκαν και εργαλειοποιήθηκαν, μαζί με τα σημαντικά ιστορικά πολιτικά γεγονότα: ο Μιτχάτ Πασάς, η Ένωση των Νεοοθωμανών και τα μέλη της ίδιας Ένωσης, ο Φαζίλ Μουσταφά Πασάς, ο Σινάση, ο Ναμίκ Κεμάλ, ο Ζιγιά Πασάς, ο Αλή Σουαβή, ακόμα και η ανακήρυξη του Πρώτου Συντάγματος. Έτσι, η διδακτέα ύλη άλλαξε, σύμφωνα με την προσέγγιση του Κομιτάτου περί εθνικής ιστορίας και περιελάμβανε θέματα όπως «οι διαμαρτυρίες των 'Νέων' μέσω του Τύπου», «η ανακήρυξη του Πρώτου Συντάγματος από τον Αμπντουλχαμίντ Β', μετά από την επέμβαση του Μιτχάτ Πασά», «η έναρξη των εργασιών της Βουλής», «το κλείσιμο της Βουλής», «η

περίοδος του Αμπντουλχαμίντ Β'», «η Ένωση των Νεοοθωμανών και ο Σύλλογος Ένωσης και Προόδου» και «η Επανάσταση της 10ης Ιουλίου 1908». Τα θέματα που αφορούσαν στην «περίοδο του Αμπντουλχαμίντ Β'» πήραν το όνομα 'istibdat', δηλαδή «η σκοτεινή περίοδος», αφότου εκθρονίστηκε ο Αμπντουλχαμίντ Β'.

Αυτά τα θέματα εμπλουτίζονται, φυσικά, και με νέες αντιλήψεις, καθώς εισάγονται έννοιες όπως «η προδοσία», «η αυθαίρετη διοίκηση», «η κακή διοίκηση», «η δωροδοκία», «η καταπάτηση της κρατικής τιμής», «ο εξορισμός ή η φυλάκιση αυτών που θέλουν να σωφρονίσουν το κράτος», κλπ. Σε αυτή την προσπάθεια της ιστοριογραφίας, οι Νεότουρκοι, οι οποίοι είχαν δημιουργήσει μία μυστική οργάνωση στη Ρούμελη, ήταν οι πατριώτες [vatanperver] που προσπαθούσαν να επαναφέρουν το σύνταγμα και να ανοίξουν ξανά τις πύλες της βουλής, που είχαν παραβιαστεί από τον Αμπντουλχαμίντ Β'. Τελικά, στις 23 Ιουλίου του 1908, που ανακηρύχθηκε η Ελευθερία, η Βουλή άνοιξε ξανά. Αυτή η συγκεκριμένη εξέλιξη δεν άλλαξε τη σημαντική θέση της ιστορικής αντίληψης του Κομιτάτου στα βιβλία της ιστορίας και έτσι η μετάβαση από την Αυτοκρατορία στην Τουρκική Δημοκρατία έγινε δεκτή ως μία παλιά ιστορική κληρονομιά στα ιστορικά βιβλία του νέου κράτους.»[405]

Από διανοητικής πλευράς, οι Οθωμανοκούρδοι διανοούμενοι [münevver], που ήταν πιο κοντά στους Οθωμανούς, παρά στους Κούρδους εθνικιστές, επηρεάστηκαν βαθύτατα από τις προσεγγίσεις του Κομιτάτου, αφού, από τους συνεχείς βομβαρδισμούς του Κομιτάτου, δεν υπήρχε καμία διέξοδος για τους κλασικούς εκπαιδευτικούς θεσμούς, οι οποίοι σταδιακά εξαφανίζονταν. Δεν υπήρχε άλλος δρόμος: οι διανοούμενοι αντιλαμβάνονταν και ζούσαν την εποχή τους. Οι εφημερίδες του Ντιάρμπεκιρ, ηθελημένα ή άθελά τους, ακολούθησαν το πρόγραμμα και υιοθέτησαν την προπαγάνδα του Κομιτάτου.[406]

[405] Mehmet Ö. Alkan, «II. Meşrutiyet'te Eğitim, İttihad ve Terakki Cemiyeti…», σ. 67.
[406] Nizami, «Vatan», *Dicle*, 28 Şubat 1326/13 Μαρτίου 1911, no. 1, σ. 4. «Vatan», *Dicle*, 7 Mart 1327/20 Μαρτίου 1911, no. 2, σ. 2. «Vatan», *Dicle*, 14 Mart 1327/27 Μαρτίου 1911, no. 3, σ. 2. «Şehid-i Hürriyet, Edip-i Azim Namık Kemal Bey hakkında bir kaç söz», *Dicle*, no. 3, 14 Mart 1327/27 Μαρτίου 1911, σ. 3. «Hürriyet-i Kelama dair birkaç söz», *Dicle*, no. 4, 21 Mart 1327/3Απριλίου 1911, σ. 3.

«Σε κάθε χωριό χρειάζεται ένας μεντρεσές ή ένα σχολείο. Ο άνθρωπος που έχει γνώση είναι δυνατός. Αυτός που δεν έχει γνώση είναι αδύναμος. Αυτοί που διαβάζουν και μαθαίνουν τα πράγματα, δε θα πράξουν κάτι που θα τους οδηγήσει στη φυλακή. Κοιτάξτε το γενικό σύνολο των φυλακισμένων. Σχεδόν όλοι είναι απαίδευτοι. Επειδή είναι αμόρφωτοι, γι' αυτό και εναντιώνονται στο θεό και την κυβέρνηση. Οι Κούρδοι έχουν μόνο ένα πρόβλημα, το οποίο είναι η αγραμματοσύνη. Η λύση, όμως, είναι η μόρφωση και η 'γνωριμία' με τον κόσμο. Από εδώ και πέρα θα γραφτούν και θα δημοσιευθούν τα βιβλία και οι εφημερίδες στην κουρδική γλώσσα. Η παιδεία και η τέχνη στα σχολεία θα είναι στην κουρδική γλώσσα. Τότε και οι Κούρδοι θα είναι πλούσιοι και ευτυχισμένοι σε αυτόν τον κόσμο.

Θα μάθουν ακριβώς τι σημαίνει το βατάν και το μιλλέτ. Έτσι, θα καταλάβουν ότι η φυλή τους είναι το βατάν και το μιλλέτ και δεν είναι τίποτα άλλο. Θα κατανοήσουν ότι όλοι οι Οθωμανοί είναι μία φυλή και ότι όλοι μεταξύ τους είναι φίλοι και αδέλφια. Θα καταλάβουν ότι ο μόνος μας εχθρός είναι η Ελλάδα. Η Κρήτη είναι ένα μέρος της πατρίδας και της ψυχής μας. Εμείς είμαστε πάντα στρατιώτες. Όποτε μας καλεί το βατάν, τότε είμαστε έτοιμοι να επιτεθούμε στους Έλληνες και να θυσιάσουμε τη ζωή μας.»[407]

Η διδακτέα ύλη και τα εκπαιδευτικά προγράμματα, τα οποία ελέγχονταν απευθείας από το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου, προωθούσαν συστηματικά μια εχθρική στάση απέναντι στην Ελλάδα. Πολλές φορές, αυτή την εχθρικότητα απέπνεαν και τα άρθρα των εφημερίδων, οι οποίες υποτιμούσαν υπερβολικά τους Έλληνες, την Ελλάδα και τις ελληνικές εφημερίδες.[408] Η ισλαμοπατριωτική εφημερίδα επέρριπτε, συστηματικά, βαριές κατηγορίες στις ελληνικές και ρωμιές εφημερίδες,[409] ενώ και οι κουρδικές εφημερίδες πρωτοστατούσαν σε αυτή την υστερική ανθελληνική προπαγάνδα.[410] Μεταξύ των αρθρογράφων μιας από αυτές τις

[407] *Peyman*, no. 12, 31 Αυγούστου 1325/13 Σεπτεμβρίου 1909, σ. 3

[408] «Το Κρητικόν Ζήτημα και ο Οθωμανικός Τύπος», *Πολιτική Επιθεωρήσις*, αριθ. 9, 30 Μαΐου 1910, σ. 1

[409] «Biçare Hayalperestler», *Dicle*, no. 1, 28 Şubat 1326/13 Μαρτίου 1911, σ. 4. «Neologos», *Volkan*, no. 33. 20 Kanunisani 1324/2 Φεβρουαρίου 1909, σ. 3. Mimarzade Mehmed Ali, «Nasib veya Nigâh-ı İntibâh», *Volkan*, no. 29, 16 Kanunisani 1324/29 Ιανουαρίου 1909, σ. 2-3.

[410] *Kürdistan* (M. Emin Bozarslan), σ. 202, 227-228. 245. E. A, «Siyasiyat» στο *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* (M. Emin Bozarslan), σ. 41-44. «Girid'i veremeyiz», *Müjde*, no. 7, 27 Kanunuevvel 1324/9 Ιανουαρίου 1909, σ. 3. Cemal, «Girid metni ve devletin hatası», *Müjde*, no.10, 30 Kanunuevvel

εφημερίδες, της *Volkan*, βρίσκονταν και σημαντικές προσωπικότητες Κούρδων, όπως ο Ζιγιά Μπέη [Ziya Bey – Gökalp][411] και ο Μπεδιουζαμάν Σαϊντ-ί Κουρδή [Bediüzzaman Said-î Kurdi].[412]

Το κρίσιμο σημείο αυτού του θέματος είναι το εξής: όλη σχεδόν η ανθελληνική προπαγάνδα περιστρέφεται γύρω από το Κρητικό Ζήτημα, άλλα στη βάση του θέματος βρίσκεται η έννοια του βατάν. Η Κρήτη είναι το τελευταίο κάστρο του απομακρυσμένου βατάν, το οποίο υποστηρίζεται από τους μουσουλμάνους[413] και έτσι καλούνται οι Κούρδοι, όπως και όλοι οι μουσουλμάνοι, να το στηρίξουν. Η Κρήτη είναι τόσο σημαντική για το Κομιτάτο, που διοργανώνονται μεγάλες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, στις μεγάλες πόλεις του Οθωμανικού Κράτους.[414] Μία από αυτές τις συγκεντρώσεις διοργανώθηκε και στη μεγάλη κουρδική πόλη Ντιάρμπεκιρ.[415] Ακόμα και δύο χρόνια μετά, προσπαθούσαν να τραβήξουν την προσοχή των πολιτών, σχετικά με το ζήτημα της Κρήτης, διανέμοντας προκηρύξεις στην ευρύτερη περιοχή της πόλης του Ντιάρμπεκιρ. Μία από αυτές ήταν η προκήρυξη «Η Κρήτη είναι η ζωή μας - Girit bizim hayatımız demektir» του Συλλόγου Εθνικής Βοήθειας στον Οθωμανικό Στόλο [Donanma-i Osmani Mua'venat-ı Milliye Cemiyeti][416], μία προκήρυξη που είχε αποσταλεί από το κέντρο του Κομιτάτου, με σκοπό να ενισχυθεί η εθνική ευαισθησία των πληθυσμών των ανατολικών περιοχών της Αυτοκρατορίας.

1324/12 Ocak 1909, σ. 3. *«Girid meselesi»*, *Şark ve Kürdistan*, no: 1, 19 Teşrinisani 1324/20 Νοεμβρίου 1908), σ. 3.

[411] «Diyarbekir'den: İcmâ'-i Siyasî-i'tizâl-ı Siyasî», *Volkan*, no. 19, 30 Kanunievvel 1324/12 Ιανουαρίου 1909, σ. 1-2. Το κείμενο είναι ανυπόγραφο, αλλά, μετά το άρθρο, επισημαίνεται εκ μέρους της εφημερίδας *Volkan*, ότι το κείμενο ανήκει στον *Ζιγιά Μπέη -Γκοκάλπ (Ziya Bey - Gökalp)*.

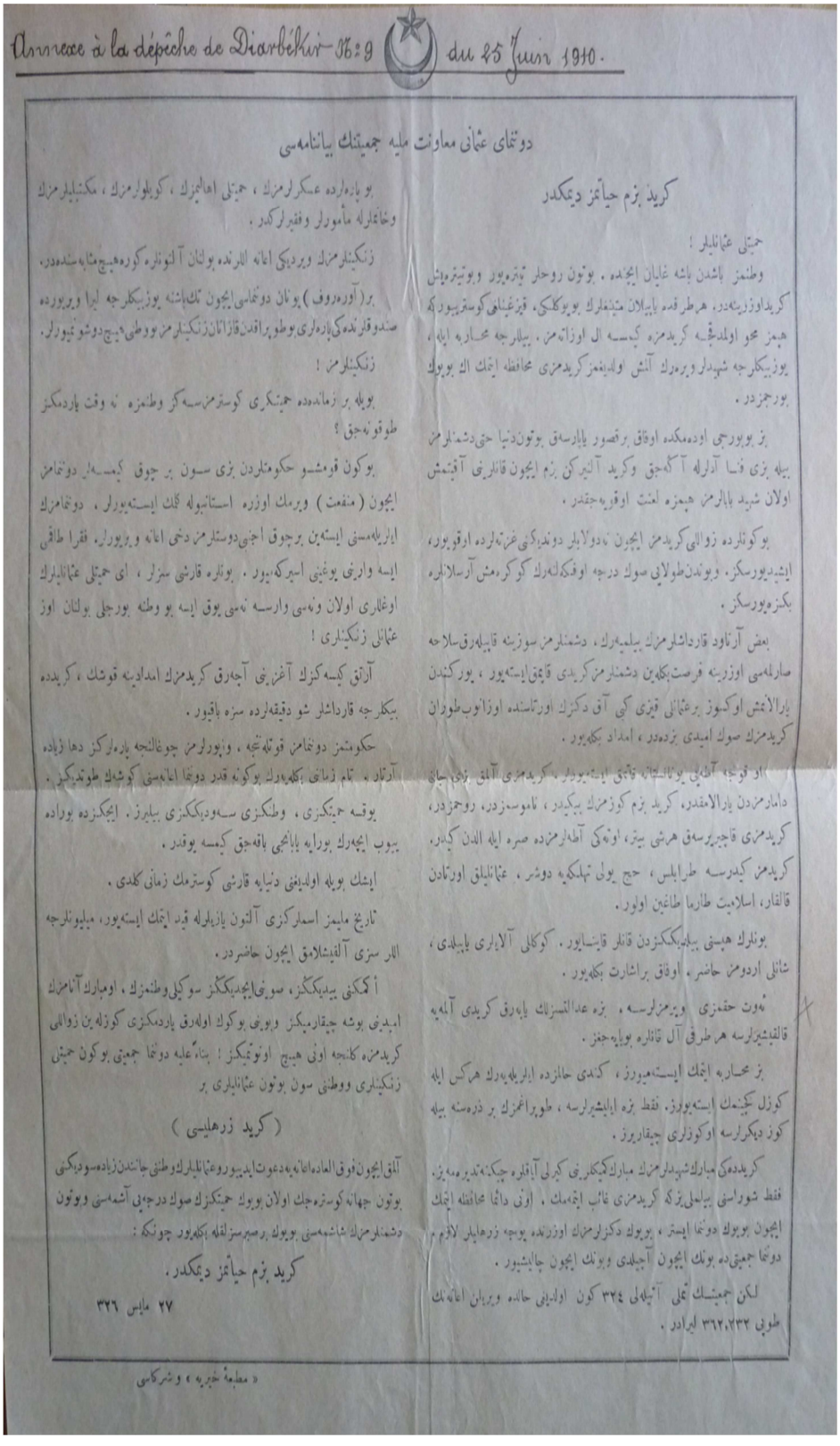
[412] Bediüzzaman Said-i Kurdi, «Hakikat», *Volkan*, no. 70, 26 Şubat 1324/11 Μαρτίου 1909, σ. 3

[413] Τα μέλη του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου για πολύ καιρό, κυρίως στα Άδανα, έβαζαν ταινίες στους ώμους τους, που έγραφαν «Κρήτη ή Θάνατος». Βλ.: Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri*, Ankara, İmge yayınları,1999, σ. 190

[414] «Evvelki Günkü Büyük Miting», *Volkan*, no. 18, 29 Kanunievvel 1324/11 Ιανουαρίου 1909, σ. 2.

[415] «Girid Mitingi», Peymân, 29 Haziran 1325/12 Ιουλίου 1909, no. 3, σ. 2-3.

[416] CADN, Constantinople E-131, «Assistance a la dêpêche de Diyarbekir, no. 9 du 25 Juin 1910.»

Annexe à la dépêche de Diarbékir N° 9 du 25 Juin 1910.

دوتمای عثمانی معاونت ملیه جمعیتك بیانامه‌سی

کریدبزم حیاتمز دیمکدر

جمیتی عثمانیلر !

وطنمز باشدن باشه غایان ایچنده . بوتون روحلر تیتره‌یور وبوتیتره‌یش کریداوزرینه‌در، هرطرفده یایلان متنفرلك بویوکلیکی، قیزغینلغی کوستریبور که همز محو اولمدقچه کریدمزه کیمسه ال اوزاته‌من . بیلرجه محاربه ایله، یوزبیکلرجه شهیدلر ویرمه‌ك آلنش اولدیغمز کریدمزی محافظه ایتمك الك بویوك بورجمزدر .

بز بویورجی اوده‌مکده اوقاق برتصور یایارسه‌ق بوتون‌دنیا حتی دشمنلرمز بیله بزی فنا آدملرله آکمجق وکریدکن آلیرکن بزم ایچون قانلرینی آقیتمش اولان شهید یایارمز همیزه لعنت اوقویه‌جقدر .

بوکونلرده زوالی کریدمز ایچون ۵۰ دولایلر دوندیرکنی غرته‌لرده اوقویور، ایشیدیورسکز . ویوندن‌طولایی صوك درجه اوفکه‌لنه‌رك کوکرمش آرسلانلره بکزه‌یورسکز .

بعض آرناود قاردشلرمزك بیلمه‌مه‌رك، دشمنلرمز سوزینه قاپیله‌رق سلاحه صارلمه‌سی اوزرینه فرصت بکله‌ین دشمنلرمز کریدی قاپمق ایسته‌یور ، یورکندن یارالانمش اوکسوز یرعثمانلی قیزی کبی آغی دکزك اورتاسنده اوزانوب طوران کریدمزك صوك امیدی بزده‌در ، امداد بکله‌یور .

او قوجه آطه‌لی یونانستان، قاپمق ایسته‌یورلر . کریدمزی آلمق زنی جای دامارمزدن یارالامقدر، کریدبزم کوزمزك بیکیدر ، ناموسمزدر، روحمزدر، کریدمزی قاچیرپرسه‌ق هرشی بیتر، اونه‌کی آطه‌لرمزده صره ایله الدن کیدر. کریدمز کیدرسه طرابلس، حج یولی تهلکه‌یه دوشر ، عثمانیلق اورتادن قالقار، اسلامیت طارما طاغین اولور .

بونلرك هیسی بیلمیککزدن قانلر قایسایور . کوکلی آلیاری یاییلدی ، شائلی اردومز حاضر ، اوقاق براشارت بکله‌یور .

ثموت حقمزی ویرمزلرسه ، بزه عدالتسزلك یاپه‌رق کریدی آلمه‌یه قالقیشیرلرسه هرطرفی آل قانلره بویایه‌جمز .

بز محاربه ایتمك ایسته‌میورز ، کندی حالنزده ایراقله‌یه‌رك هرکس ایله کوزل کچینمك ایسته‌یورز. فقط بزه ایلیشیرلرسه ، طوپراغمزك بر ذره‌سنه بیله کوز دیکرلرسه اوکوزلری چیقاریرز .

کریده‌کی مبارك شهیدلرمزك مبارك کیکلرینی کیرلی آیاقله چکنه‌مه‌یز. فقط شوراسنی بیلملی‌یزکه کریدمزی غائب ایتمه‌مك ، اونی دائما محافظه ایتمك ایچون بویوك دوتما ایستر ، بویوك دکزلرمزك اورتاسنده یوجه زرهلیلر لازم ، دوتما جمیتی‌ده بونك ایچون آچیلدی وبونك ایچون چالیشیور .

لکن جمیتمك تحلی آتیله‌لی ۳۲٤ کون اولدیغی حالده ویرمین اعانه‌لك طوپی ۳٦۲،۲۳۲ لیرادر .

بو پاره‌لرده عسکرلرمزك ، جمیتی اعالیمزك ، کویلولرمزك ، مکتبلیلرمزك وخانملرله مأمورلر وفقیرلرکدر .

زنکینلرمزك ویردیکی اعانه اللرنده یولتان آلتونلره کوره هیچ‌مثابه‌سنده‌در. بر (آوره‌روف) یونان دوتمامی ایچون تك باشنه یوزبیکلرجه لیرا ویریورده صندوقلرنده‌کی پاره‌لری بوطوپراقدن قازاتان زنکینلرمز بووطنی هیچ دوشونیورلر.

زنکینلرمز !

بویله بر زمانده‌ده جمیتکری کوسترمزسه‌کز وطنمزه نه وقت یاردمکز طوقونه‌جق ؟

بوکون قومشو حکومتلردن بزی سون بر جوق کیمسه‌لر دوتمامز ایچون (منفعت) ویرمك اوزره استانبوله قبلك ایسته‌یورلر . دوتمامزك ایازیله‌مسی ایسته‌ین برچوق اجنبی‌دوستلرمز دخی اعانه ویریورلر. فقرا طاقمی ایسه وارینی یوغینی اسیرکه‌یور . یونانه قارشی سزلر ، ای جمیتلی عثمانیلرك اوغلاری اولان ونه‌سی وارسه نه‌سی یوق ایسه یو وطنه بورجلی یولتان اوز عثمانلی زنکینلری !

آرتق کیسه کیرك آغزینی آچه‌رق کریدمزك امدادیه قوشك ، کریده بیکرجه قاردشلرکزه شو دقیقه‌لرده سزه باقیور .

حکومتمز دوتمامز قوتلنجه ، وبزلرمز جوغالنجه یاره‌لرکز دها زیاده آرتار . تام زمانی بکله‌یه‌رك بوکونه قدر دوتما اعانه‌سنی کوشك طوتدیکز .

یوقسه جمیتکزی ، وطنکزی سه‌ودیککزی بیلیرز . ایچکزده بوراده یبوب ایچه‌رك بورایه یاپانجی یاقه‌جق کیمسه یوقدر .

ایشك بویله اولدیغنی دنیایه قارشی کوسترمك زمانی کلدی .

تاریخ ملیمز اسمارکزی آلتون یازیلرله قید ایتمك ایسته‌یور، میلیونلرجه اللر سزی آلقیشلامق ایچون حاضردر .

آکمکی بیدیککز، صوبنی ایچدیککز سوکیلی وطنمزك ، اومبارك آنامزك ایدینی بوشه چیقاریمکز وبوبنی بوکوك اوله‌رق یاردمکزی کوزله‌ین زوالی کریدمزه کلنجه اونی هیچ اوتوتمیکز ! بناءً علیه دوتما جمیتی بوکون جمیتی زنکینلری ووطنی سون بوتون عثمانلیلری بر

(کریدزرهلیسی)

آلقی ایچون فوق العاده اعانه یه دعوت ایدییورعثمانلیلرك وطننی جاندن زیاده سودیکی بوتون جهانه کوسترمك ایچون اولان بویوك حمیتکزك صوك درجه‌ی آشمه‌سی وبوتون دشمنلرمزك شاشمه‌سی بویوك برصیرسزلغله بکلیور چونکه :

کریدبزم حیاتمز دیمکدر .

۲۷ مایس ۳۲٦

« مطبعهٔ خیریه » وشرکاسی

CADN, Constantinople E-131

Το τουρκικό πρόσωπο του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου παρουσιάζεται για πρώτη φορά αμέσως μετά τα γεγονότα της 31ης Μαρτίου. Το συγκεκριμένο πρόσωπο του Κομιτάτου έγινε αντιληπτό πρώτα από τους μη μουσουλμάνους και χαρακτηρίστηκε ως «ο μέγιστος των σημερινών εχθρών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», αλλά πρακτικά επηρέασε και τους μη Τούρκους μουσουλμάνους, όπως τους Αλβανούς και τους Κούρδους.

> «Σύμπας ο Ευρωπαϊκός Τύπος συμφωνεί ήδη ότι ο μέγιστος των σημερινών εχθρών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι οι Τούρκοι υπερπατριώτες (chauvinistes), οι φανταζόμενοι ότι είναι δυνατόν να εξακολουθήσωσιν ενεργούντες προς εκτουρκισμόν πασών των άλλων εν τη Αυτοκρατορία φυλών, άνευ κινδύνου αυτής της υποστάσεως του κράτους των Οσμανίδων και προ πάντων αυτών τούτων των Τούρκων. Και εφ' όσον αι ιδέαι αύται επεκράτουν μεταξύ του αμαθούς όχλου, το πράγμα δεν ήτο πολύ επικίνδυνον, διότι οι τότε ιθύνοντες εγνώριζον την σαθρότητα του Κράτους και υπεχώρουν εις πάσαν απειλήν εκφερομένην και αυτών είτε εσωτερικώς, δι' επαναστάσεων και ανταρτικών κινημάτων, είτε εξωτερικώς, δια διπλωματικών ή και πολεμικών μέτρων.
>
> Ατυχώς, νυν, τας ιδέας ταύτας έχει αυτή η Κυβέρνησις, ή, δια να ώμεν δίκαιοι, οι περί την κυβέρνησιν και υπέρ την κυβέρνησιν Νεοτούρκοι.»[417]

Α.2.3 Kürd Meşrutiyet Mektebi - Συνταγματικό Κουρδικό Σχολείο

Η δημιουργία του Συνταγματικού Κουρδικού Σχολείου [Mekteb-i Meşrutiyet] από τον Κουρδικό Σύλλογο Εκδόσεων και Εκπαίδευσης [Kürd Neşr-i Maarif Cemiyeti] ήταν ένα σημαντικό βήμα, διότι, μέσα από αυτό το σχολείο, οι μουσουλμάνοι εκπαιδεύονταν με τα κρατικά προγράμματα. Οι διάφορες μουσουλμανικές κοινότητες [kavm] δεν είχαν και δεν μπορούσαν να έχουν τα δικά τους σχολεία, αφού όλοι οι μουσουλμάνοι ήταν ένα μιλλέτ (μιλλέτι ούμμα ή οθωμανικό μιλλέτι) και ζούσαν υπό την ιερή εντολή του εκπροσώπου του προφήτη του Ισλάμ. Η προώθηση μίας τέτοιας εκπαίδευσης για τα παιδιά των Κούρδων, πάντως, είχε, ήδη, συμπεριληφθεί στο πρόγραμμα του Κουρδικού Συλλόγου Έγερσης

[417] ΥΔΙΑ, 1912 άρθ. Φακ: 104-2.

και Ένωσης[418] και γι' αυτό η δημοσίευσή της, στις ειδήσεις των εφημερίδων, δεν αιφνιδίασε κανένα.[419] Πρέπει να επισημανθεί, στο σημείο αυτό, ότι, την ίδια εποχή, οι σύλλογοι και τα σχολεία ιδρύονταν ελεύθερα,[420] αλλά οι εκδόσεις των ιδίων των κοινοτήτων [kavm] στη γλώσσα τους (κυρίως στα κουρδικά και στα αλβανικά) αντιμετώπιζαν διάφορα εμπόδια και πολλές φορές τους επιβάλλονταν κυρώσεις.[421]

Η παρακάτω ομιλία ανήκει στο βουλευτή της Υεμένης, Σεϊγίτ Αχμέντ Μπέη, ο οποίος πρότεινε στο Οθωμανικό Κοινοβούλιο να εκπαιδευτούν 10 παιδιά από τα διάφορα kavm του οθωμανικού μιλλετιού.

> «Είχε δημιουργηθεί ένα Φυλετικό Σχολείο την περίοδο του Αμπντουλχαμίντ Β', με σκοπό όλες οι μουσουλμανικές κοινότητες [Akvam-ı İslamiyye] να ενωθούν και να γίνουν ένα και έτσι οι Αλβανοί, οι Άραβες, οι Κούρδοι, από όλα τα βιλαέτια του κράτους, σπούδασαν εκεί και μπόρεσαν να αναπτύξουν αλληλοκατανόηση μεταξύ τους. Όταν αποφοίτησαν και επέστρεψαν στον τόπο καταγωγής τους, οι περισσότεροι συνέχισαν να υπηρετούν το κράτος και υπηρέτησαν τις περιοχές τους. Νομίζω ότι σήμερα, για να καταλαβαίνουμε ο ένας τον άλλον, πρέπει Κούρδοι, Άραβες και Τσερκέζοι να σπουδάσουν μαζί, να φάνε μαζί. Μπορούμε να επωφεληθούμε πολύ από αυτή την πράξη. Εγώ, ακριβώς γι' αυτόν το λόγο, προτείνω να ξαναϊδρυθεί το Φυλετικό Σχολείο στον τόπο του Χαλιφάτου με τα 20 παιδιά. Όλα τα έξοδα του σχολείου να προστεθούν στον προϋπολογισμό του κράτους. Πρόεδρος: Παρακαλώ να σηκώσουν τα χέρια τους εκείνοι που δέχονται για 20 παιδιά. (τα χέρια σηκώθηκαν) Δε φτάσαμε την πλειοψηφία. Δέχεστε τα 10 παιδιά; (οι φωνές … «δεκτή»). Έγινε δεκτή η πρότασή σας.»[422]

Η εκπαίδευση στην επαρχία είχε μεγάλη σημασία για την πραγμάτωση της πολιτικής ενότητας στην Αυτοκρατορία, αφού στα δημοτικά σχολεία τα παιδιά των

---

[418] Βλπ: Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler - İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908 -1918*, c. I., İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, σ. 437.

[419] «Mekteb-i Meşrûtiyet», *Yeni Tanin*, no. 502-33, 26 Kanunisani 1325/8 Φεβρουαρίου 1910, σ. 3. «Kürd Neşr-I Ma'arif Cem'iyeti», *Tanin*, no. 563, 28 Mart 1325/10 Απριλίου 1910, σ. 3.

[420] MMZC, 13 Haziran 1325/26 Haziran 1909, İçtima Senesi: 1, Devre: 1, 101. İnikad, TBMM Kütüphanesi, σ. 20-36. ve MMZC, 7 Temmuz 1325/20 Temmuz1909, İçtima Senesi: 1, Devre: 1, 115. İnikad, TBMM Kütüphanesi, σ. 20-36.

[421] BOA Y. PRK.MF, 5-32.

[422] *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, 9 Mayıs 1327/22 Μάιος 1911, İçtima Senesi:3, Devre:1, 104. İnikad, TBMM Kütüphanesi, cilt:7, σ. 48-49.

μουσουλμάνων θα εκπαιδεύονταν στην επίσημη γλώσσα και έτσι θα μεγάλωναν ενστερνιζόμενα την αντίληψη περί «της υπηρεσίας του κοινού βατάν και της ιδέας του οθωμανισμού»[423]. Αν λάβουμε υπόψη ότι όλη η εκπαίδευση ελεγχόταν από τον ίδιο τον Αμπντουλχαμίντ Β' και βασιζόταν στον ισλαμισμό (στα δημοτικά σχολεία) και στον οθωμανισμό (στα γυμνάσια και τα λύκεια), τότε είναι πιο εύκολο να κατανοήσουμε το μορφωτικό υπόβαθρο των Κούρδων διανοουμένων. Ο Ισμαήλ Χακκί Μπαμπανζάδε, για παράδειγμα, έγραφε σχεδόν πάντα στην περιφέρεια του ισλαμισμού ή του οθωμανισμού, ακόμα και όταν έκανε το διαχωρισμό ανάμεσα στους Κούρδους και τους Τούρκους.[424]

Οι Κούρδοι διανοούμενοι, οι οποίοι εκπαιδεύτηκαν από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά, μορφώθηκαν μέσα από το συγκεκριμένο κρατικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, που είχε εκπονηθεί την περίοδο του Τανζιμάτ. Μεγάλωσαν και εκπαιδεύτηκαν στα σχολεία διδασκόμενοι την τουρκική γλώσσα (οθωμανικά-τουρκικά), που ήταν υποχρεωτική και έτσι πάρα πολλά έργα τους γράφτηκαν σε αυτή τη γλώσσα. Οι διανοούμενοι της εποχής του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β', όμως, κατανοώντας τα συγκεκριμένα διλήμματα που προκαλούνταν από τη γλώσσα εκπαίδευσης, προγραμμάτισαν αρχικά την ίδρυση κουρδικών σχολείων και εν συνεχεία, δημιούργησαν έναν ιδιαίτερο, συγκεκριμένο σύλλογο, μονάχα για τα εκπαιδευτικά θέματα των Κούρδων, ο οποίος με τη σειρά του εγκαινίασε το πρώτο (και τελευταίο) κουρδικό σχολείο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.[425]

Η δημιουργία αυτού του κουρδικού σχολείου ήταν, ίσως, το πιο σημαντικό γεγονός στην πορεία του κουρδικού εθνικισμού, όσον αφορά στην παιδεία. Το εν λόγω σχολείο ήταν ιδιωτικό και ιδιαίτερα εκσυγχρονισμένο, για τα δεδομένα της εποχής και του τόπου, αλλά η λειτουργία του εξαρτιόταν από τις προσπάθειες των ίδιων των πρωταγωνιστών. Εγκαινιάστηκε πριν από τη θητεία του Ισμαήλ Χακκί

[423] Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, σ. 78.
[424] İsmail Hakkı Babanzade, «Müslümanlık ve Kürdlük», *Roj-î Kurd*, no. 2, 6 Temmuz 1329/19 Ιουλίου 1913, σ. 5-7
[425] Bahattin Demir, «Devlet Destekli Kürtçe Eğitim. Kürd Meşrutiyet Mektebi», *Toplumsal Tarih*, no. 200, Αύγουστος 2010, σ. 72-78. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι την ίδια χρονιά, το 1913, είχε εγκαινιαστεί και άλλο ένα δημοτικό σχολείο, από τα μέλη της οικογενείας Μπεδιρχάν, κοντά στα οθωμανικά σύνορα, στην κουρδική πόλη Χόι (Xoy] της Περσίας. Το σχολείο ονομάστηκε Γιχαντίν (Gîhandin-Ωρίμανση]. Όπως αναφέρει σε ένα γράμμα του, ο Αμπντουρεζάκ Μπεδιρχάν, το σχολείο θα χρησιμοποιούσε το κυριλλικό αλφάβητο. Για πιο αναλυτικές πληροφορίες βλ.: Celîlê Celîl, *Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Yaprak*, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2007, σ. 81-92.

Μπαμπανζάδε ως Υπουργού Παιδείας [Maarif Nazırlığı], αλλά η οικονομική βοήθεια που ο ίδιος παρείχε στο σχολείο είναι γνωστή.[426]

Όπως αναφέρεται σε ένα έγγραφο, με ημερομηνία 30 Ιανουαρίου 1910, είχε κατατεθεί επίσημη αίτηση για την άδεια λειτουργίας του σχολείου «Mekteb-i Meşrutiyet», το οποίο θα εγκαινιαζόταν από το Σύλλογο «Kürd Neşr-i Maarif Cemiyeti».[427] Σύμφωνα με την εφημερίδα *Τανίν [Tanin]*, το σχολείο εγκαινιάστηκε τελικά τρεις μήνες μετά, το Μάρτιο,[428] ενώ, σύμφωνα με ένα άλλο έγγραφο, με ημερομηνία 12 Σεπτεμβρίου 1910, έξι μήνες μετά τα εγκαίνιά του, ήταν ακόμα σε λειτουργία.[429] Το σίγουρο, πάντως, είναι ότι το σχολείο άνοιξε τις πύλες του πριν από την έναρξη της θητείας του Ισμαήλ Χακκί Μπαμπανζάδε.

Ας δούμε, όμως, λίγο πιο αναλυτικά τα όσα αναφέρονται στο πρώτο έγγραφο με ημερομηνία 18 Kanun-i Sani 1325 (30 Ιανουαρίου 1910):

> «Πρωθυπουργικό Οθωμανικό Αρχείο, Υπουργείο Εσωτερικών, Διεύθυνση Γενικής Αλληλογραφίας, ντοσιέ: 60, φάκελος (gömlek): 2, 19 Muharrem 1328 (31 Ιανουαρίου 1910)
>
> Δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα να δοθεί άδεια λειτουργίας στο δημοτικό σχολείο (mekteb-i ibtidâîye) που θα είναι στο σπίτι του Χασίμ αφέντη, το οποίο βρίσκεται στην περιοχή Ντιβανγιολού – Χοτζά Πασά Μαχαλλεσί, στην οδό Σερεφιγιέ, στον αριθμό εκατόν εβδομήντα πέντε. Το σχολείο θα εγκαινιαστεί από τον Κουρδικό Σύλλογο Εκδόσεων και Εκπαίδευσης (Kürd Neşr-i Maarif Cemiyeti), ο οποίος έχει έδρα κεντρικά, στο σπίτι του Ναφίζ Πασά, στην περιοχή Χοτζά Ρουστέμ Μαχαλλεσί, στην οδό Μεκτεμπί Χουκούκ. Ο διευθυντής και οι δάσκαλοι που προτείνονται δεν έχουν βεβαρημένο ποινικό μητρώο και έτσι, από τα εγκαίνιά του και μετά, το σχολείο θα λειτουργήσει, σύμφωνα με το άρθρο 129 του Γενικού Καταστατικού του Υπουργείου

[426] Malmîsanij, *İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, İstanbul, Vate yayınları, 2009, σ. 89
[427] BOA DH.MUİ 60-2, 19 Muharrem 1328/30 Ιανουάριος 1910.
[428] Bahattin Demir, «Devlet Destekli Kürtçe Eğitim. Kürd Meşrutiyet Mektebi», *Toplumsal Tarih*, Αύγουστος 2010, no. 200, σ. 72-78.
[429] BOA DH.MUİ 129-9, 7 Ramazan 1328/12 Σεπτέμβριος 1910

Παιδείας (...) Fi 15 Muharrem sene 328, fi 14 Kanûnisâni sene 325. Sadr-ı âzam.»[430]

Στη δεύτερη σελίδα του ίδιου εγγράφου, η οποία έχει καταχωρηθεί ως διαφορετικό έγγραφο, άλλα με τον ίδιο αριθμό καταχώρησης, καταγράφεται και η θετική στάση της Νομαρχίας της πόλης. Μεταξύ των δύο σελίδων του εγγράφου υπάρχουν δύο διαφορές: α) σύμφωνα με τη Νομαρχία πρόκειται για 'γυμνάσιο', άλλα για το Υπουργείο Εσωτερικών είναι 'δημοτικό' και β) σύμφωνα με το Υπουργείο Εσωτερικών θα είναι στην 'οδό Σερεφιγιέ', αλλά για την Νομαρχία θα είναι στην 'οδό Σαρκιγιέ' (Şarkiye).[431] Σύμφωνα με το παραπάνω έγγραφο, το σχολείο (mekteb) είναι δημοτικό ή γυμνάσιο[432] και η λειτουργία του θα διέπεται από το άρθρο 129 του Γενικού Εκπαιδευτικού Καταστατικού [Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. Maddesi]. Θα ήταν χρήσιμο, λοιπόν, να δούμε τι ίσχυε, σύμφωνα με το συγκεκριμένο άρθρο:

«Άρθρο 129: Τα ιδιωτικά σχολεία είναι εκείνα τα σχολεία που ανοίγονται από τους Οθωμανούς υπηκόους ή μη. Όλα τα έξοδα των σχολείων, είτε για την ίδρυση, είτε για τη λειτουργία τους, τα αναλαμβάνουν οι ιδρυτές. Οι δάσκαλοι που θα συμμετάσχουν στα μαθήματα οφείλουν να κατέχουν τις πιστοποιήσεις του Υπουργείου Παιδείας ή των τοπικών διευθύνσεων εκπαίδευσης. Τα βιβλία και το πρόγραμμα των μαθημάτων πρέπει να επικυρωθούν από το Υπουργείο Παιδείας ή τις τοπικές διευθύνσεις, πρέπει να συνάδουν με την ηθική και την κρατική πολιτική. (Τα σχολεία) πρέπει να έχουν βεβαίωση λειτουργίας από τον Υπουργό Παιδείας, για την Κωνσταντινούπολη ή από τις τοπικές διευθύνσεις και Νομαρχίες (από αρμόδια όργανα, όπως ο βαλής). Δεν επιτρέπεται η λειτουργία των σχολείων, εάν δεν πληρούν αυτούς τους τρεις όρους».[433]

Σύμφωνα με τον *Σουρεϊγιά Μπεδιρχάν (Süreyya Bedirhan)* ο σκοπός αυτού του σχολείου ήταν ο εξής:

---

[430] Για την πρώτη σελίδα του ίδιου κειμένου βλ. επίσης: Bahattin Demir, «Devlet Destekli Kürtçe Eğitim. Kürd Meşrutiyet Mektebi», *Toplumsal Tarih*, Αύγουστος 2010, no. 200, σ. 77-78.

[431] BOA DH.MUİ 60-2, 19 Muharrem 1328/31 Ιανουάριος 1910. «Υπουργείο Εσωτερικών, Διεύθυνση Γενικής Αλληλογραφίας, γραφείο: 4, αριθμός εγγράφου: 2089. Διεύθυνση Παιδείας του Βιλαετιού Κωνσταντινούπολης. Θέμα: Αφορά το σχολείο που θα εγκαινιαστεί από τον Κουρδικό Σύλλογο Εκδόσεων και Εκπαίδευσης (Kürd Neşr-i Maarif Cemiyeti).»

[432] Celilê Celil, *Kürt Aydınlanması*, İstanbul, avesta, 2000, σ. 69-70

[433] Reşat Özalp, *Milli Eğitimle ilgili Mevzuat (1857-1923)*, İstanbul 1982, σ. 165και 198. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1997, σ. 123..

«Δεν είχαμε άλλη λύση, εκτός της αντίστασης κατά του κράτους, το οποίο, έτσι κι αλλιώς, δεν έβλεπε το Κουρδιστάν ως ένα κομμάτι του βατάν, αλλά ως μία αποικία και όταν του άρεσε -δίχως ντροπή- ρωτούσε κιόλας: "Τι είναι κουρδικότητα; Θεωρείτε τον εαυτό σας ως ένα ξεχωριστό μιλλέτ; Και πόσα σχολεία έχετε;" Αλλά να ξέρετε ότι οι Κούρδοι, πριν αντισταθούν, προσπάθησαν να ανοίξουν τα δικά τους σχολεία, με τα δικά τους χρήματα, με σκοπό να μπορέσουν να μεταφέρουν την επιστήμη, την τέχνη και τη γνώση στο Κουρδιστάν. Οι Κούρδοι, το 1325 (1909-1910), πρώτα οργάνωσαν το Σύλλογο (Kürt Neşr-i Maârif Cemiyeti) στην Κωνσταντινούπολη και μετά εγκαινίασαν ένα σχολείο κοντά στο Σουλτάν Μαχμούντ Τουρμπεσί. Ο σκοπός του Συλλόγου ήταν να περάσει μία δοκιμαστική περίοδος, με αυτό το υποδειγματικό σχολείο και ύστερα να ανοίξει παραρτήματα του ίδιου σχολείου, σε διαφορετικά κεντρικά σημεία του Κουρδιστάν, έτσι ώστε να μπορέσει να εργαστεί για τον ιερό σκοπό του κουρδικού μιλλετιού.

Το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου, όμως, όπου έβλεπε φως, το κοιτούσε σαν κουκουβάγια, δεν πείστηκε ότι το συγκεκριμένο υποδειγματικό σχολείο θα είναι για την εξάπλωση και την ανάπτυξη των εκπαιδευτικών σκοπών, αλλά ένα πρώτο βήμα στις εθνικιστικές διαδικασίες. Και έτσι το έβαλε στόχο και ξεκίνησε τις άκαρδες διαδικασίες. Η Κυβέρνηση του Κομιτάτου δεν τόλμησε να το κλείσει με μια απευθείας εντολή, αλλά με έμμεσους τρόπους. Ο Σύλλογος δε βρήκε ποτέ την ησυχία του και τελικά δεν άντεξε και διαλύθηκε. Από τότε και έπειτα ασχολήθηκε με την αληθινή πολιτική. Είναι πάρα πολύ λογικό και φυσικό, όπως λέει ένα κουρδικό ρητό «τα δύο χέρια είναι για ένα κεφάλι», οι Κούρδοι, όσο μπορούσαν βεβαίως, έπραξαν για τα συμφέροντα του κουρδικού βατάν και μιλλετιού.»[434]

[434] Malmîsanij, *İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan(1868-1936),* İstanbul, Vate yayınları, 2009, σ. 90-91. Ο Σουρεϊγιά Μπεδιρχάν μπέη αναφέρει μία σχετική ημερομηνία για τα εγκαίνια του σχολείου, αλλά όχι για το κλείσιμό του. Από την άλλη, ούτε ο Malmîsanij μας δίνει καμία ημερομηνία, σχετικά με την παροχή οικονομικής βοήθειας από τον Μπαμπανζάδε στο σχολείο.

A.2.4 Medreset-ul Zehra

Εκτός από τις προαναφερθείσες προσπάθειες για την εκπαίδευση των Κούρδων, έγινε η απόπειρα και για άλλη μία προσπάθεια, η οποία, ενώ υπήρχε πάντα ως σκέψη, τελικά δεν ολοκληρώθηκε ποτέ: το σχέδιο Medreset-ul Zehra του Σαϊντ-ί Κουρδή [Said-î Kurdi].[435] Το σχέδιο Medreset-ul Zehra, γνωστό και ως Πανεπιστήμιο Ζεχρά, ήταν ένα σχέδιο που υποστήριζε ένθερμα ο Σαϊντ-ί Κουρδή, ο οποίος πέρασε όλη του τη ζωή προσπαθώντας να το υλοποίησει. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του:

> «Για πενήντα πέντε χρόνια προσπαθούσα να ιδρύσω τα dâr-ul-funun (πανεπιστήμια) της Ανατολής, με το όνομα Medreset-ul Zehra. Ήθελα ένα από αυτά να είναι στο Βαν, ένα στο Ντιάρμπεκιρ και ένα στο Μπίτλις. Αν όχι τρία, τουλάχιστον ένα στο Βαν. Πριν την Απελευθέρωση (κοινοβουλευτικό καθεστώς Μεσρουτιέτ Β'), είχα πάει στην Κωνσταντινούπολη για να κοινοποιήσω τις σκέψεις μου στο Παλάτι. Αλλά έγινε η Απελευθέρωση και το θέμα ξεχάστηκε.
>
> Ύστερα, τις εποχές του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου, μαζί με τους Υψηλούς είχα πάει στο Κόσοβο. Εκεί θα εγκαινίαζαν ένα ισλαμικό dâr-ul-funun. Εκεί, στο Σουλτάνο Ρεσάντ και στα μέλη του Κομιτάτου ανέφερα ότι η Ανατολή, αν και είναι στην καρδιά του ισλαμικού κέντρου, χρειάζεται το πανεπιστήμιο πιο πολύ από τη Δύση. Πείστηκαν. Εκείνη την εποχή μου το υποσχέθηκαν. Ύστερα, ξεκίνησαν τους Βαλκανικούς Πολέμους και καταλήφθηκε το μέρος όπου ήταν το dâr-ul-funun στο Κόσοβο. Τότε ακριβώς επέστρεψα στην Κωνσταντινούπολη και τους είπα 'Δώστε εκείνες τις είκοσι χιλιάδες χρυσές λίρες για την ίδρυση του dâr-ul-funun της Ανατολής'. Δέχθηκαν. Πήγα στην κωμόπολη Άδραμιτ, που βρίσκεται στις όχθες του Βαν. Με χίλιες χρυσές λίρες ολοκληρώσαμε τα θεμέλιά του, αλλά πάλι το σταματήσαμε, διότι ξεκίνησε ο Παγκόσμιος Πόλεμος.

[435] Serdar Şengül, «Osmanlı-Cumhuriyet Eğitim Modernleşme Projeleri ve Medresetü'z-Zehra. Karşılaştırmalı Bir Analiz», *Vefatının 50. Yılında Uluslararası Bediüzzaman Said Nursi Sempozyumu*, İstanbul, Nûbihar, 2011, σ. 198-211

Μετά την ομηρία μου, πέρασα από τη Ρωσία στην Κωνσταντινούπολη. Κλήθηκα στην Άγκυρα, επειδή είχα υπηρετήσει αρκετά στο Εθνικό Κίνημα. Πήγα. Εκεί τους είπα ότι σε όλη μου τη ζωή προσπαθώ να ιδρύσω ένα dâr-ülfünun στην Ανατολή. 'Ο Σουλτάνος και το Κομιτάτο, μου είχαν υποσχεθεί είκοσι χιλιάδες χρυσές λίρες. Δώστε μου κι εσείς τόσες για να ολοκληρώσω το καθήκον μου'. Αυτοί, όμως, αποφάσισαν [να μου δώσουν] εκατόν πενήντα χαρτονομίσματα. Είπα ότι θα τα δεχτώ, εφόσον υπογράψουν την απόφασή τους και οι βουλευτές.

Ενδιαφέρον είναι ότι μερικοί βουλευτές μου είπαν τα εξής: 'Εσύ προσπαθείς να ιδρύσεις ένα μεντρεσέ με τους ισλαμικούς όρους. Εμείς, όμως, στην εποχή μας, πρέπει πια να μοιάσουμε στους Δυτικούς.'

Τους είπα: 'Τα ανατολικά βιλαέτια είναι σαν το κέντρο του ισλαμικού κόσμου. Η γνώση της θρησκείας είναι απαραίτητη, μαζί με εκείνη των θετικών επιστημών. Εσείς, αλλού μπορείτε να εκπαιδεύσετε τον κόσμο χωρίς τη θρησκεία, αλλά, εκεί, στην ανατολή της Ανατολής, η ενότητα βασίζεται στη θρησκεία. Χωρίς το Ισλάμ, δε μπορείτε να τους εξηγήσετε το βατάν ή το μιλλέτ. Να ξέρετε ότι αν πάτε εκεί, χωρίς το Ισλάμ, οι μη Τούρκοι δε θα νιώθουν πραγματική αδελφοσύνη με τους Τούρκους αδελφούς τους'.»[436]

Πάντως, η επίδραση που είχε το σχέδιο Medreset-ul Zehra, παρόλο που τελικά δεν υλοποιήθηκε ποτέ, είναι ακόμα ένα θέμα προς συζήτηση.[437] Ο Σαϊντ-ί Κουρδή είχε καταφέρει να επηρεάσει ένα σημαντικά ευρύ κοινό, είτε με τα άρθρα του στις ισλαμοκουρδικές και μη εφημερίδες, είτε με τη θρησκευτική του ταυτότητα. Από την άλλη, όμως, ο Σαϊντ-ί Κουρδή δεν πήρε μέρος στη νέα περίοδο του κουρδικού εθνικισμού, ο οποίος μεταμορφώθηκε από ένα διανοητικό ρεύμα σε ένα ριζοσπαστικό κίνημα, γι' αυτό και οι Κούρδοι, ως στελέχη της νέας περιόδου, από τα τέλη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και μετά, δεν επηρεάστηκαν από τις ιδέες του. Αυτή η πραγματικότητα, ωστόσο, δεν μας επιτρέπει να αγνοήσουμε την επίδραση που είχαν οι εκπαιδευτικές του ιδέες σε αυτούς του ίδιους, τους Κούρδους εθνικιστές. Εκείνος μπορεί να αρνήθηκε να πάρει μέρος στα εθνικιστικά κινήματα, αλλά η παρουσία της

[436] Risaleyi Nur Külliyatı, *Denizli ve Emirdağ Lahikaları I -II | Mektup 419*. www.nur.gen.tr
[437] Για μία ώριμη συζήτηση σχετικά βλ. τη συλλογή: *Vefatının 50. Yılında Uluslararası Bediüzzaman Said Nursi Sempozyumu*, Nûbihar, İstanbul 2011

επίδρασής του στο υποσυνείδητο της διανόησης των εθνικιστών (ανεξάρτητα από την εθνικότητα) είναι αισθητή, έως και σήμερα.[438]

Όταν το κουρδικό ριζοσπαστικό κίνημα ξεκινούσε την αναγκαστική του πορεία για τη συγκρότηση του κουρδικού έθνους, υπήρχαν κι άλλοι Κούρδοι διανοούμενοι στο Κουρδιστάν, οι οποίοι δεν ένιωθαν ακόμα και δεν πίστευαν στις ίδιες ιδέες με τους Κούρδους εθνικιστές. Με άλλα λόγια, ο Αμπνουλχαμίντ Β' και το Κομιτάτο, μέσω της εκπαιδευτικής τους πολιτικής, είχαν 'στρατολογήσει' τους Κούρδους του Κουρδιστάν, πριν από τους ριζοσπάστες Κούρδους εθνικιστές. Από την άλλη, η συνύπαρξη των κουρδικών συλλόγων με το Κομιτάτο, στο όνομα του οθωμανισμού, τα πρώτα χρόνια του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ *Β'*, είχε ωφελήσει περισσότερο το Κομιτάτο. Πώς θα μπορούσε, λοιπόν, να γίνει κατανοητή, από τους απλούς ανθρώπους, η αλλαγή της πολιτικής των Κούρδων διανοουμένων μέσα σε λίγα χρόνια; Χρειαζόταν να προηγηθούν σημαντικές κοινωνικές ταραχές και πολιτικές εξελίξεις, οι οποίες και πραγματοποιήθηκαν με τους συνεχείς πολέμους μεταξύ των ετών 1912-1918, ένα διάστημα κατά το οποίο συντελέστηκε, τελικά, κατά τη γνώμη μου, και η ποιοτική αλλαγή στη διανόηση των Κούρδων διανοουμένων.

Έως το 1918, πάντως, εξαιτίας των πολιτικών εξελίξεων, οι Κούρδοι, όσον αφορούσε στη διανόηση, δεν είχαν διαμορφώσει μία ιδιαίτερη εθνικιστική γραμμή. Τα πρώτα χρόνια, ο κουρδικός εθνικισμός διαμορφώθηκε μεν μέσα από την κινητοποίηση των διανοουμένων, αλλά η διαδικασία αυτή δεν αποτέλεσε μια διακριτή κουρδική γραμμή. Ούτως ή άλλως, κάθε είδους απόπειρα ή προσπάθεια διεκδίκησης του δικαιώματος «ξεχωριστής ύπαρξης» καταπνίχθηκε από τους ίδιους τους συμπατριώτες τους, αφού, πολύ απλά, η ίδια η κουρδική ελίτ είχε μάθει στους απλούς ανθρώπους, από αιώνες, ότι έχουν δύο πατρίδες, την Οθωμανική Αυτοκρατορία και το Κουρδιστάν, που συνδέονταν μεταξύ τους με την αδιάσπαστη αλυσίδα του Ισλάμ. Κάθε είδους αποσχιστική προσπάθεια, όπως αυτές των Ελλήνων, των Βουλγάρων, των Σέρβων, των Αλβανών, των Αρμενίων, κλπ., σήμαινε προδοσία και ήταν αμαρτία απέναντι στον εκπρόσωπο του προφήτη Μωάμεθ, το Χαλίφη.

> «Με μεγάλη θλίψη θέλω να αναφέρω ότι η αφύπνιση του κουρδικού millet έχει αργήσει, όπως και των άλλων millet του ισλαμικού κόσμου. Μπορεί ο

[438]Veysel Aydeniz, «Bediüzzaman Said-i Nursi'nin Kürt Aydınlarıyla Olan İlişkileri», *Vefatının 50. Yılında Uluslararası Bediüzzaman Said Nursi Sempozyumu*, Nûbihar, İstanbul 2011, σ. 351-377.

διαφωτισμός του, όμως, να είναι αργός, αλλά θα είναι πιο λαμπερός. Κατά τη γνώμη μου, αυτοί που προσπαθούν να διαφωτίσουν το κουρδικό millet (milletê Kurd) δεν πρέπει να το εμποτίσουν με καμία ιδέα που μπορεί να επιφέρει διάσπαση, διότι έχουμε, ήδη, πολλά προβλήματα στην Ανατολία. Φυσικά, αυτοί θα έχουν υπολογίσει τον τόπο και το χρόνο, αλλά το Κουρδικό πρέπει να λειτουργήσει ενωτικά και να μην αποτελέσει μία νέα αιτία διχασμού. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, τότε κι εγώ χαιρετίζω το ξεκίνημα, δηλαδή την αφύπνιση του κουρδικού millet και εύχομαι από την καρδιά μου να έχει επιτυχία.»[439]

Οι εν λόγω Κούρδοι, ως υποστηρικτές του οθωμανικού κοινωνικού συστήματος και βασιζόμενοι κυρίως στο Ισλάμ και στην περίφημη προσέγγιση του Κομιτάτου περί του "κοινού βατάν" (που απλωνόταν από το Ρούμελι έως τη Βασόρα ή την Υεμένη, ή από τον Καύκασο έως το τελευταίο κάστρο του Ισλάμ, την Κρήτη), θα αποτελέσουν εμπόδιο για το κουρδικό εθνικιστικό κίνημα, από τα χρόνια του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ *B'* έως και σήμερα.

Στο σημείο αυτό, πρέπει να επισημάνουμε ότι όλοι οι διανοούμενοι, είτε ήταν Κούρδοι εθνικιστές, είτε όχι, προέρχονταν από κοινά σχολεία και ήταν φυσικό να μοιράζονται τον ίδιο κώδικα επικοινωνίας. Ορισμένες χαρακτηριστικές περιπτώσεις ήταν και οι παρακάτω:

- Ο Αχμέντ Τζεμίλ Μιρικατιμπιζάδε του Ντιάρμπεκιρ [Diyarbekir'li Mirikatibizâde Ahmed Cemil] φοίτησε στο Φυλετικό Σχολείο [Aşiret Mektebi], αργότερα στο Στρατιωτικό Λύκειο Ντιάρμπεκιρ [Diyarbekir Askeri Rüştiyesi] και στην Ιδιωτική Τάξη της Σχολής Πολιτικής Επιστήμης (Mekteb-i Mülkiye'nin Sınıf-ı Mahsusu).

- Ο Ισμαήλ Χακκί Μπαμπανζαδέ [İsmail Hakkı Babanzade] φοίτησε στο Λύκειο Galatasaray (Mekteb-i Sultani)[440] και αργότερα στη Σχολή Πολιτικής Επιστήμης (Mekteb-i Mülkiye).[441]

---

[439]Lütfi Fikri, «Kürd Milleti», *Roj-î Kurd*, no. 4, 30 Ağustos 1329/12 Σεπτεμβρίου 1913, σ. 2-5.

[440] Η επιλογή των νεοεισαχθέντων στο συγκεκριμένο σχολείο πραγματοποιούνταν με μία ειδική διαδικασία που εφαρμοζόταν για κάθε μιλλέτι ή kavm της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για κάθε μιλλέτι ή kavm υπήρχε ένα συγκεκριμένο ποσοστό, ένας ορισμένος αριθμός σπουδαστών που θα μπορούσε να γίνει δεκτός. Βλ.: Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin şifresi*, σ. 97. Για το αναλυτικό διδακτικό πρόγραμμα του έτους 1898 βλ.: Aylin Semiz, *Türk Ortaöğretim sisteminde Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani): Yeri ve Tarihsel Gelişimi*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή), İstanbul 2008, σ. 74-82.

- Ο Μαχμούντ Μπεντρή της Μαλατίας [Malatyalı Mahmud Bedri] φοίτησε στο Στρατιωτικό Γυμνάσιο Μαλατίας (Rüşdiye-i Askeriyesi), μετά στο Στρατιωτικό Λύκειο Κούλελι (Kuleli İdadiyesi), αργότερα στη Σχολή Πολέμου (Mekteb-i Harbiye) και, όντας πρόσφυγας στην Αίγυπτο, απέκτησε και το απολυτήριο της σχολής Πολιτικών Μηχανικών.

- Ο Μεβλανζαδέ Ριφάτ Μπέη [Mevlanzâde Rıfat Bey] έλαβε όλη τη βασική του εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη και ύστερα φοίτησε στην Αυτοκρατορική Σχολή της Νομικής [Mekteb-i Hukuk-i Şahane].

- Ο Μικντάντ Μιδχάντ Μπεδιρχάν [Mikdad Midhat Bedirhan] φοίτησε στο Στρατιωτικό Γυμνάσιο Ουσκουντάρ [Mekteb-i Rüşdiyye-i Askeriyye] και στο Λύκειο Galatasaray (Mekteb-i Sultani).

- Ο Αμπντουραχμάν Μπεδιρχάν [Abdurrahman Bedirhan] φοίτησε στο Λύκειο Galatasaray [Mekteb-i Sultani] και στη Σχολή Πολιτικής Επιστήμης [Mekteb-i Mülkiye].

- Ο Οθωμανός Πασάς, ο Κούρδος Στρατηγός σερίφ Πασάς [Şerif Paşa], ο οποίος, κατέχοντας όλα τα ανώτερα προνόμια, εξελίχθηκε σε ένα σημαντικό διπλωμάτη των Οθωμανών και στη συνέχεια των Κούρδων.

[441] Serif Mardin, *Jön Türklerin*… σ. 47-53

Β. Η Περίοδος του Κοινοβουλευτικού Καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β' (1908-1918)

Η περίοδος του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β' (1908-1918) είναι κομβικής σημασίας για την εξέλιξη και την ανάπτυξη του κουρδικού εθνικισμού. Ήταν μία περίοδος που αποτέλεσε 'γέφυρα' μεταξύ της περιόδου του Αμπντουλχαμίντ Β' (1876-1909) και της Τουρκικής Δημοκρατίας (1923 έως σήμερα), αφού διάφορες πολιτικές, που είχαν ξεκινήσει να εφαρμόζονται από την πρώτη περίοδο, πέρασαν στο νέο κράτος, μέσα από τις πολιτικές του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β'. Με άλλα λόγια, η περίοδος αυτή ήταν μία υποχρεωτική 'γέφυρα' στη μετάβαση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο Τουρκικό έθνος-κράτος. Για την ακρίβεια, κατά τη διάρκεια της περιόδου του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β', πραγματοποιήθηκε μια σειρά κοινωνικοπολιτικών μετασχηματισμών, οι οποίοι διαμόρφωσαν τις συνθήκες ζωής των Οθωμανών,[442] ενώ, παράλληλα, επέδρασαν άμεσα και στη δημιουργία της κουρδικής εθνικής ταυτότητας.

Β.1 Η Ανακοίνωση της Ανόδου του Κοινοβουλευτικού Καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β' και οι Κούρδοι

Η άνοδος του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β' φαίνεται ότι είχε αντιμετωπιστεί ως μία επανάσταση, γεγονός το οποίο πιστοποιείται και από τις εφημερίδες της εποχής. Όλες σχεδόν οι κουρδικές εφημερίδες της εποχής, και την ίδια χρονιά, αλλά και μετέπειτα, αναφέρονταν στην ικανοποίηση και την ανακούφιση που ένιωθε ο κόσμος, αφού είχε τελειώσει πια η σκοτεινή περίοδος του Σουλτάνου

[442] Αντιστοιχεί με την οθωμανική περίοδο, που ξεκινά από την ανακήρυξη του Πρώτου Συντάγματος το 1876 και φτάνει έως τη λήξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου το 1918. Μέσα σε αυτά τα 42 χρόνια, πραγματοποιήθηκε δύο φορές η ανακήρυξη του Συντάγματος και οι περίοδοι αυτοί ονομάστηκαν Μεσρουτιέτ Α'(1876) και Μεσρουτιέτ Β'(1908). Η λέξη «μεσρουτιέτ-meşrutiyet» προέρχεται από τα αραβικά και κυριολεκτικά σημαίνει το «κοινοβουλευτικό καθεστώς». Υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με την περίοδο του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β'. Ενδεικτικά, θα μπορούσαμε να προτείνουμε τις εξής μελέτες: Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara, İmge yayınları, 2001. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009. Necmettin Alkan, *Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler*, İstanbul, Selis kitaplar, 2009. Ferdan Ergut (hazırlayan), *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010. Ahmad Feroz, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, Kaynak yayınları, 2010. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2000.

Αμπντουλχαμίντ Β' και έτσι υπήρχαν πλέον θετικές προσδοκίες για το μέλλον.[443] Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όμως, παρουσιάζει η στάση που επέδειξαν οι οργανωμένοι Κούρδοι, όσον αφορά στην άνοδο του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β', αφού η αντίληψή τους για αυτό το καθεστώς, ακόμα και τα μεταγενέστερα χρόνια, που δεν ήταν ενωμένοι, δεν άλλαξε στο παραμικρό. Αμέσως μετά την ανακοίνωση της ανακήρυξης του καθεστώτος, στις 23 Ιουλίου 1908/10 Temmuz 1324, οι Κούρδοι οργανώθηκαν στον Κουρδικό Σύλλογο Έγερσης και Ένωσης [Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti] και μέσα στα επόμενα χρόνια προσχώρησαν σε διαφορετικά πολιτικά στρατόπεδα. Ωστόσο, σχεδόν ποτέ, δεν έγραψαν κείμενα εμπεριέχοντα βολές, κατά των γεγονότων της περιόδου του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β'. Το αντίθετο, μάλιστα, πάντα το θεωρούσαν ως ένα σπουδαίο επίτευγμα και γιόρταζαν την ημέρα της ανακοίνωσης της ανόδου του, ως εθνική γιορτή [Âyd-ı mili-milli bayram]. Ας δούμε, όμως, λίγο πιο αναλυτικά τα γραφόμενά τους:

> «Όταν ο κουρδικός λαός (kavm), με τη θέλησή του, συμμετείχε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και κουβαλούσε τον ιερό τίτλο του οθωμανισμού, ήταν μια εποχή κατοχής και ο πολιτισμός και η εκπαίδευση όλων ανάγραφονταν στις γραμμές των σπαθιών, η τέχνη αναπαραγόταν μέσα από τους θορύβους των ταμπούρλων, η τόλμη και οι τίτλοι αναγράφονταν στην επιθετικότητα του καθενός. Οι Κούρδοι, επειδή όλους τους αιώνες τους πέρασαν με τέτοιες πράξεις, είχαν συνηθίσει να ζουν με την ισχυρή θρησκευτική πίστη και τη φυσική γενναιότητα.
>
> Οι εποχές των πολέμων και των μαχών τελείωσαν και η ιστορία μας άνοιξε το βιβλίο του μοντερνισμού. Δυστυχώς, όμως, η 'ατυχία' των Κούρδων ήταν τέτοια, που η γλώσσα και τα μάτια τους είχαν μείνει κλειστά. Ζούσαν σε μέρη απομακρυσμένα, ορεινά, μέσα σε σκηνές και έτσι, ήταν καταδικασμένοι να τους εκμεταλλεύονται, όσο γινόταν πιο άγρια. Σήμερα, ζούμε τόσο λαμπερές μέρες, που αναπτύσσονται όλοι λαοί (kavm) της Αυτοκρατορίας.
>
> Εμείς, όμως, εξαιτίας των πόνων και των τύψεων που μας προκάλεσαν τα κλειστά μας μάτια, είμαστε πεσμένοι στο έδαφος, σαν να μας έχουν κόψει το

[443] "Ayd-ı Milli", *Peyman*, 6 Temmuz 1325, no. 4, σ. 2. "Ayd-ı Milli", *Peyman*, 13 Temmuz 1325, no. 5, σ. 4. "Akat-ı İçtima-i'ye", *Dicle*, no. 5, 28 Mart 1327, σ. 1.

λαιμό, δε μπορούμε να βρούμε μία διέξοδο από το αδιέξοδο που βρισκόμαστε (…)

Ο Κουρδικός Σύλλογος Έγερσης και Ένωσης, βλέποντας το λαό (kavm) του στο σκοτάδι και χωρίς γλώσσα και προσπαθώντας να αξιοποιήσει τη νέα κατάσταση, με χαρά, ενώ ταυτόχρονα οικτίρει την παλιά, με μεγάλη αποφασιστικότητα, ανέλαβε ένα σημαντικό καθήκον απέναντι στους Κούρδους αδελφούς του, οι οποίοι είναι κομμάτι της οθωμανικότητας, αλλά και ο πρώτος ένδοξος συνεταίρος του οθωμανισμού: θα προσπαθήσει να βοηθήσει τους Κούρδους να αναπτυχθούν και να επιτύχουν στην παιδεία, τον πολιτισμό, το εμπόριο, τη βιοτεχνία, κλπ. Με αυτή την αποφασιστικότητα και τη θέλησή μας, να είναι ιερό το κήρυγμα στο Κουρδιστάν. Ο Θεός να μας βοηθά.»[444]

Ο σκοπός του Συλλόγου αναφερόταν στο παρακάτω άρθρο που είχε τον τίτλο «Δήλωση του Συλλόγου» [«Cemiyet'in Beyannamesi»].

«Ο σκοπός της ίδρυσης του Κουρδικού Συλλόγου Έγερσης και Ένωσης, όπως αναφέρεται στο Καταστατικό του Συλλόγου, είναι η προφύλαξη και η υποστήριξη του Συντάγματος, το οποίο είναι το επίσημο έγγραφο της σωτηρίας του οθωμανικού μιλλετιού και βασίζεται στη Σαρία, ο καθορισμός των δυνατοτήτων και η κάλυψη όλων των αναγκών της σύγχρονης εκπαίδευσης του ιερού κουρδικού kavm (μιλλέτ), έτσι ώστε να διασφαλιστεί και να αναπτυχθεί μια καλή συνεργασία με όλους τους πολίτες, κυρίως με τους Αρμένιους. Η αποφυγή καταπάτησης ή κατάχρησης του Συντάγματος βασίζεται, κυρίως, στην εδαφική ακεραιότητα του Οθωμανικού Κράτους και στην ενότητα, όσον αφορά στην εθνική (μιλλί) και θρησκευτική αποφασιστικότητα. Από την άλλη, οι σύλλογοι αυτοί, εφόσον μετατραπούν σε κόμματα, δεν πρέπει να είναι αντίθετοι στην ιερή θέση του Χαλιφάτου του Ισλάμ και του Οθωμανικού Σουλτανάτου. Να επισημανθεί ότι, με σκοπό την καλύτερη και σύγχρονη διοίκηση του κράτους, πρέπει να γίνουν συγκεκριμένες αλλαγές στο Σύνταγμα, ώστε να μην υπάρχουν διακρίσεις μεταξύ των στοιχείων (kavm) της Αυτοκρατορίας και να αναγνωριστούν ευρύτερες εξουσίες στις πόλεις. Επειδή ο Σύλλογος αναγνωρίζει και υποστηρίζει κάθε είδους απόψεις και κινήσεις, που έχουν ως στόχο τη βελτίωση και την ανάπτυξη του Οθωμανικού Κράτους, γι' αυτό και

[444] *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*, 22 Teşrinisani 1324/5 Δεκεμβρίου 1908, no. 1, σ. 1.

θέλουμε να αναφέρουμε ότι υποστηρίζουμε συγκεκριμένα σημεία του κοινοποιημένου προγράμματος του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου: εκείνα που αφορούν στη σωτηρία και την ανάπτυξη της πατρίδας (βατάν). Οι υπόλοιποι στόχοι του Συλλόγου αναφέρονται στο Καταστατικό.»[445]

Όπως έχει προαναφερθεί, ο Κουρδικός Σύλλογος της Έγερσης και Ένωσης, ως η μεγαλύτερη κουρδική οργάνωση, προγραμματικά υποστήριζε το παλιό πρόγραμμα της ομάδας του Πρίγκιπα Σαμπαχαντίν [Prens Sabahaddin] περί Αποκέντρωσης [Adem-i merkeziyet].[446] Η υποστήριξη του συγκεκριμένου προγράμματος συνιστούσε αντικομιτατική στάση, αλλά, ούτως ή άλλως, ο Κουρδικός Σύλλογος ήταν εκτός αυτού του πλαισίου.[447] Σύμφωνα με τους υποστηρικτές του Adem-i merkeziyet, η οθωμανική χώρα έπρεπε να διαιρείται, ανάλογα με τους πληθυσμούς και τις ιδιαιτερότητες των περιοχών. Έτσι, με την παραχώρηση μερικής -οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής- αυτονομίας στους άλλους λαούς του Οθωμανικού Κράτους [anâsır-ı muhtelife], θα μπορούσε να επιτευχθεί η ανανέωση της αφοσίωσής τους στο κέντρο, ενώ, παράλληλα, κάθε ημιαυτόνομη περιοχή θα μπορούσε να διασφαλίσει τη δρομολόγηση τοπικών διαδικασιών, απαλλάσσοντας και το κέντρο από τα κοινωνικοοικονομικά βάρη.[448]

Μεταξύ των ετών 1902-1906, δηλαδή πριν την ανακοίνωση της ανόδου του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β', είχε ιδρυθεί και η παράνομη οργάνωση Οθωμανική Ατομική Επέμβαση – Μεσρουτιέτ – Αποκέντρωση [Osmanlı Teşebbüs-i Şahsi–Meşrutiyet–Adem-i Merkeziyet Cemiyet-i] για την υλοποίηση των συγκεκριμένων στόχων. Οι Κούρδοι ήταν ενεργά μέλη της οργάνωσης αυτής, γεγονός το οποίο είναι εμφανές στο πρόγραμμα του πρώτου Κουρδικού Συλλόγου. Με άλλα λόγια, ανεπίσημα, ο Κουρδικός Σύλλογος Έγερσης και Ένωσης μοιάζει να ήταν μια

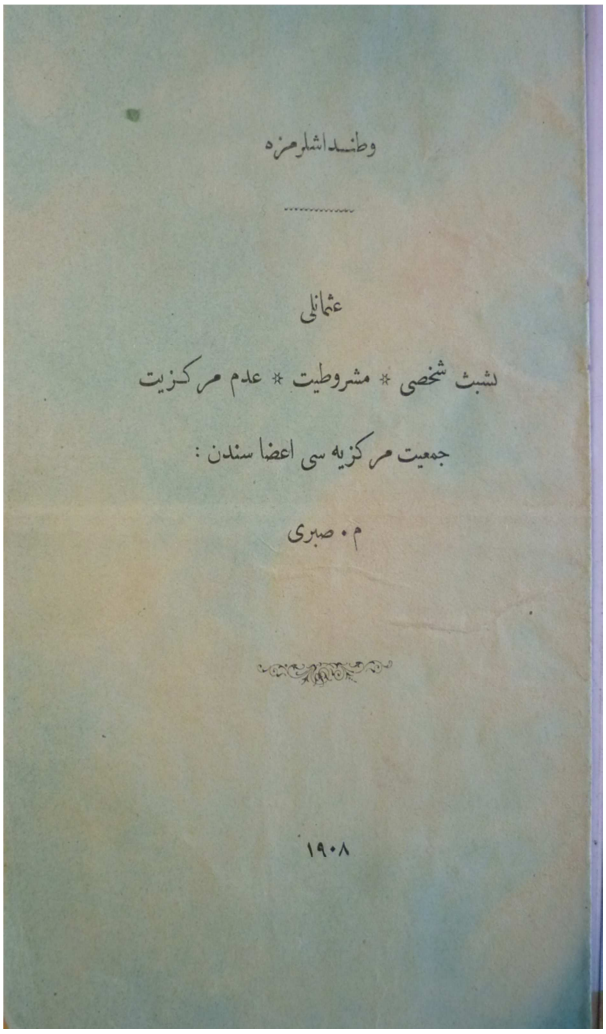
[445] *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*, 22 Teşrinisani 1324/5 Δεκεμβρίου 1908, no. 1, σ. 2.

[446]Η έκφραση Adem-i merkeziyet κυριολεκτικά σημαίνει την «αυτοδιοίκηση των δημοσίων οργάνων». Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 2002, σ. 9.

[447]*Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*, 22 Teşrinisani 1324/5 Δεκεμβρίου 1908, no. 1, σ. 1-2. Σε αυτές τις σελίδες βρίσκεται η κεντρική ανακοίνωση της οργάνωσης. Σύμφωνα με την τελευταία παράγραφο της ανακοίνωσης, ο Κουρδικός Σύλλογος συμφωνεί με το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου σε όλα, εκτός από το θέμα της Αποκέντρωσης. Φαίνεται ότι η κουρδική οργάνωση προσέγγιζε τα πολιτικά θέματα με πραγματιστική αντίληψη και κρατούσε ξεκάθαρα τις πολιτικές ισορροπίες.

[448]Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1996, σ. 18.

μικρογραφία της προηγούμενης οργάνωσης, με μερικές μόνο διαφορές. Για την καλύτερη κατανόηση της πολιτικής στάσης των Κούρδων, στην εποχή μετά το κοινοβουλευτικό καθεστώς Μεσρουτιέτ Β', όμως, σκόπιμο είναι να αναφερθούμε στην ΟΑΕΜΑ (Οθωμανική Ατομική Επέμβαση-Μεσρουτιέτ-Αποκέντρωση), δηλαδή στην προηγούμενη από τον Κουρδικό Σύλλογο οργάνωση που συμμετείχαν οι Κουρδοι.

وطنداشلرمزه

.....

عثمانلی

لشبث شخصی * مشروطیت * عدم مرکزیت

جمعیت مرکزیه سی اعضا سندن :

م. صبری

۱۹۰۸

M. Sabri, «Vatandaşlarımıza. Osmanlı Teşebbüs-i Şahsi, Meşrutiyet, Adem-i Merkeziyet Cemiyet-i Merkeziyesi âzasından», 1908 στο CADN, Constantinople, E-125.

« Οθωμανοί πολίτες!

Σας έχω μία μεγάλη είδηση, μία μεγάλη έκπληξη: Σήμερα συνειδητοποιήσαμε κάτι άνευ προηγουμένου! Σήμερα είδαμε ότι διάφορες μουσουλμανικές και μη μουσουλμανικές οργανώσεις ενώθηκαν, με τον τρόπο που τους υποδείκνυαν τα πολιτικά τους δικαιώματα. Όλοι οι εχθροί μας θα μας φθονήσουν. Σας

συγχαίρουμε, από τα βάθη της καρδιάς μας, γιατί, έτσι, μας αποδείξατε ότι όντως χρειαζόμαστε μία δίκαιη διοίκηση.

Συμπολίτες μας! Η πράξη σας είναι παραδειγματική! Προχωρήστε στο δρόμο της αλλαγής, η οποία πραγματοποιήθηκε με τόσο κόπο και πολέμους. Ενωθείτε και αποκτήστε δύναμη ως Τούρκοι, Αρμένιοι, Άραβες, Αλβανοί, Λάζοι, Κούρδοι, Ρωμιοί, Βούλγαροι. Διεκδικήστε τα δικαιώματά σας μαζί! Μην ξεχάσετε ότι, εκτός από τις δικές σας προσπάθειες και την ενωμένη δύναμή σας, δεν υπάρχει καμία άλλη δύναμη για τη σωτηρία σας! […]

Συμπολίτες μας! Είτε είστε βεζίρηδες, είτε χωρικοί… Απευθύνομαι σε όλους σας: Όλοι μας είμαστε υπεύθυνοι για την κατάσταση στην οποία βρίσκεται η πατρίδα μας (vatan)! Όλοι οι άνθρωποι, που ζουν σε αυτή τη χώρα (vatan) και κουβαλούν το σάβανό τους στο λαιμό τους, πρέπει να ενωθούν έναντι των εχθρών της πατρίδας (vatan). Πρέπει να αγωνίζονται, ενωμένοι, για τα δικαιώματα και την τιμή τους. Δεν έχουμε την πολυτέλεια να χάσουμε ούτε ένα λεπτό! Όλοι μαζί να φωνάξουμε στους εχθρούς μας: "Δεν έχετε δικαίωμα!» […] ».[449]

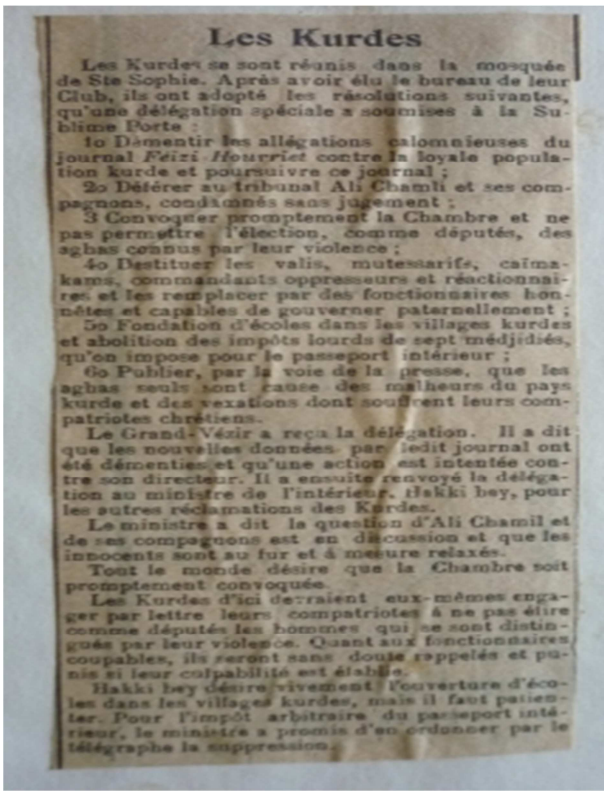
Ο Κουρδικός Σύλλογος Έγερσης και Ένωσης, εξαιτίας του ότι επικρατούσαν αυτές οι αντιλήψεις, χρειαζόταν να έχει μια σαφή προσέγγιση για το εδαφικό ζήτημα ή, τουλάχιστον, για τη γεωγραφική περιοχή, την οποία ανάφερε σε κάθε ευκαιρία, έτσι ώστε να μπορέσει να πολιτικοποιήσει τις πράξεις του. Σύμφωνα με τα γαλλικά αρχεία, οι Κούρδοι είχαν πραγματοποιήσει μία μεγάλη διαδήλωση στην πλατεία του τεμένους Σουλτάν Αχμέτ και μετά πορεία προς το Bab-ı Âli. Μία επιτροπή των διαδηλωτών έγινε δεκτή από τον Σαντραζάμ και έπειτα από τον Υπουργό Εσωτερικών και έτσι οι Κούρδοι υπέβαλαν και στους δύο υπεύθυνους τα αιτήματά τους, τα οποία, σύμφωνα με τις δηλώσεις των επισήμων, έγιναν δεκτά. Τα αιτήματα αυτά των Κούρδων μπορούν να μας δώσουν μια σαφή εικόνα των επιθυμιών και των διεκδικήσεών τους από το κοινοβουλευτικό καθεστώς Μεσρουτιέτ Β'.[450]

[449] M. Sabri, «Vatandaşlarımıza. Osmanlı Teşebbüs-i Şahsi, Meşrutiyet, Adem-i Merkeziyet Cemiyet-i Merkeziyesi âzasından», 1908 στο CADN, Constantinople, E-125. Για το πρόγραμμα της οργάνωσης του Πρίγκιπα Σαμπαχαντίν βλ.: Cenk Reyhan, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri-Prens Sabahaddin (1877-1948)*, Ankara, İmge Yayınları, 2008, σ. 145-149

[450] CADN, Constantinople E-131. Αφορά μια δημοσιογραφική είδηση, αλλά, δυστυχώς, δεν έχουν σημειωθεί τα στοιχεία του αποσπάσματος της εφημερίδας. Συγκρίνοντας, ωστόσο, με τις ειδήσεις των άλλων εφημερίδων της εποχής, πιστεύουμε ότι η συγκεκριμένη είδηση είχε δημοσιευθεί λίγο πριν από

Ο λόγος ή η αφορμή που έκανε τους Κούρδους να πραγματοποιήσουν μία τέτοια πολυπληθή διαδήλωση και να υποβάλουν τα αιτήματά τους, ήταν μία είδηση που είχε δημοσιευθεί στην εφημερίδα *Feyz-i Hürriyet*. Και ενώ δεν καταφέραμε, δυστυχώς, να βρούμε το συγκεκριμένο άρθρο, που προκάλεσε τόση αναταραχή, βρήκαμε, στα γαλλικά αρχεία, αποσπάσματα από μια άγνωστη γαλλική εφημερίδα, τα οποία μας δίνουν το σύνολο σχεδόν της εικόνας της κουρδικής πλευράς.

Πρώτο απόσπασμα:

Les Kurdes

Les Kurdes se sont réunis dans la mosquée de Ste Sophie. Après avoir élu le bureau de leur Club, ils ont adopté les résolutions suivantes, qu'une délégation spéciale a soumises à la Sublime Porte :

1o Démentir les allégations calomnieuses du journal *Feizi Hourriet* contre la loyale population kurde et poursuivre ce journal ;

2o Déférer au tribunal Ali Chamli et ses compagnons, condamnés sans jugement ;

3 Convoquer promptement la Chambre et ne pas permettre l'élection, comme députés, des aghas connus par leur violence ;

4o Destituer les valis, mutessarifs, caïmakams, commandants oppresseurs et réactionnaires et les remplacer par des fonctionnaires honnêtes et capables de gouverner paternellement ;

5o Fondation d'écoles dans les villages kurdes et abolition des impôts lourds de sept médjidiés, qu'on impose pour le passeport intérieur ;

6o Publier, par la voie de la presse, que les aghas seuls sont cause des malheurs du pays kurde et des vexations dont souffrent leurs compatriotes chrétiens.

Le Grand-Vézir a reçu la délégation. Il a dit que les nouvelles données par ledit journal ont été démenties et qu'une action est intentée contre son directeur. Il a ensuite renvoyé la délégation au ministre de l'intérieur, Hakki bey, pour les autres réclamations des Kurdes.

Le ministre a dit la question d'Ali Chamil et de ses compagnons est en discussion et que les innocents sont au fur et à mesure relaxés.

Tout le monde désire que la Chambre soit promptement convoquée.

Les Kurdes d'ici devraient eux-mêmes engager par lettre leurs compatriotes à ne pas élire comme députés les hommes qui se sont distingués par leur violence. Quant aux fonctionnaires coupables, ils seront sans doute rappelés et punis si leur culpabilité est établie.

Hakki bey désire vivement l'ouverture d'écoles dans les villages kurdes, mais il faut patienter. Pour l'impôt arbitraire du passeport intérieur, le ministre a promis d'en ordonner par le télégraphe la suppression.

CADN, Constantinople E-131

τις πρώτες βουλευτικές εκλογές, στις 16 Αυγούστου του 1908. Τονίζοντας τις εκλογές θέλουμε να σημειώσουμε εξής σημαντικό: Σύμφωνα σε μία αναφορά της Οργάνωσης Κωνσταντινούπολης, οι Κούρδοι, στις γενικές εκλογές κατάφεραν να στείλουν 10 βουλευτές στο οθωμανικό κοινοβουλίου. « (Από τους 253 βουλευτές) κατ'εθνικότητας έχουσιν ώδε. Άραβες 46, Αλβανοί 25, Έλληνες 23, Βούλγαροι 4, Σέρβοι 3, Βλάχος 1, Αρμένιοι 9, Κούρδοι 10, Εβραίοι 4, Άραβας καθολικός 1, Αλβανός καθολικός 1, Τούρκοι 126=253. Σημ: Υπολείπονται οι εκλογές τις Αραβικές επαρχίες, στις οποίες οι άραβες λέγεται ότι ανέλθωσιν εις 60 περίπου).» Βλ. *Γεννάδειον Βιβλιοθήκη, Φακ. Οργάνωση Κων/πολης, Φάκελος 9/ΙΙ,1.Υπουργών επι των Εξωτερικών Εμπιστευτικών Γραφείων Αρ. Εμπ. Πρωτ. 615. Αθήνα 26 Ιανουαρίου 1909* και Παραρτήματα 1908. Ενδιαφέρον της αναφοράς στρέφεται σε εξής σημείο: Έως τώρα σχεδόν όλες οι αναφορές ή προσεγγίσεις περί των εκλογών (1908) επικεντρώνονται στις θρησκεύτηκες άλλα αυτή είναι εθνικές.

Οι Κούρδοι

«Οι Κούρδοι συνήλθαν στο τζαμί της Αγιάς Σοφιάς. Έχοντας εκλέξει το γραφείο (τη γραμματεία) του Σώματος, υιοθέτησαν τις ακόλουθες εισηγήσεις, τις οποίες υπέβαλε στην Υψηλή Πύλη μια ειδική αντιπροσωπεία:

1. Καταδίκη των δυσφημιστικών ισχυρισμών της εφημερίδας *Feizi Hourriet* [*Feyz-i Hürriyet]*, η οποία εξακολουθεί να εκφράζεται κατά του νομοταγούς κουρδικού πληθυσμού.

2. Απαλλαγή από το δικαστήριο του Ali Champli και των συντρόφων του που καταδικάστηκαν άδικα.

3. Άμεση έκκληση στη Βουλή για να μην επιτραπεί η εκλογή αγάδων, οι οποίοι είναι γνωστοί για τις βιαιότητές τους, στη θέση των αντιπροσώπων.

4. Κατάργηση των valis, των mutessarifs, των caimakams και των διοικητών, οι οποίοι έχουν χαρακτηριστεί καταπιεστικοί και αντιδραστικοί, και αντικατάστασή τους με λειτουργούς, έντιμους και ικανούς να κυβερνήσουν πατριωτικά.[451]

5. Ίδρυση σχολείων στα κουρδικά χωριά και κατάργηση των υπέρογκων φόρων των επτά medjidies, που επιβάλλονται για τη μετακίνηση στο εσωτερικό.

6. Δημοσίευση, από τον Τύπο, της πραγματικότητας ότι οι αγάδες, και μόνο αυτοί, είναι η αιτία των δυστυχιών της κουρδικής χώρας, καθώς και των παρενοχλήσεων που υφίστανται οι χριστιανοί συμπατριώτες τους.

Ο Μεγάλος Βεζίρης δέχθηκε την αντιπροσωπεία. Είπε ότι δεν γίνεται, παρά να καταδικάσει κάποιος αυτού του είδους τις ειδήσεις, που δημοσιεύει η εφημερίδα και ότι δρομολογούνται ενέργειες κατά του διευθυντή της εφημερίδας. Στη συνέχεια έστειλε την αντιπροσωπεία στον Υπουργό Εσωτερικών, Hakki bey, για τα υπόλοιπα αιτήματα των Κούρδων.

[451] Ειδικότερα το 3ο και το 4ο αίτημα συμπίπτουν ξεκάθαρα με τις διεκδικήσεις της οργάνωσης του *Πρίγκιπα Σαμπαχαντίν*. Πιο αναλυτικά για τον Πρίγκιπα Σαμπαχαντίν βλ.: Akkaya, Rukiye. *Prens Sabahaddin*, Liberte yayınları, Ankara 2005. Reyhan, Cenk. *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri-Prens Sabahaddin (1877-1948)*, İmge Yayınları, Ankara 2008.

Ο Υπουργός διευκρίνισε ότι το θέμα που αφορά τον Ali Chamil και τους συντρόφους του είναι σε διαδικασία διαβούλευσης και ότι οι αθώοι σταδιακά θα αποφυλακιστούν.

Όλος ο κόσμος προσδοκά να συνέλθει άμεσα η Βουλή.

Οι Κούρδοι, από την πλευρά τους, όφειλαν να προσεγγίσουν τους συμπατριώτες τους και να μην εκλέξουν ανθρώπους που είχαν επιδοθεί σε βιαιότητες κατά το παρελθόν. Όσον αφορά στους ένοχους λειτουργούς, αυτοί, αναμφίβολα, θα ανακληθούν και θα τιμωρηθούν, αν επιβεβαιωθεί η ενοχή τους.

Ο Hakki bey επιθυμεί πραγματικά το άνοιγμα σχολείων στα κουρδικά χωριά, αλλά πρέπει να υπάρχει υπομονή. Όσον αφορά στον αυθαίρετο φόρο για την εσωτερική μετακίνηση, ο υπουργός υποσχέθηκε ότι θα διατάξει, μέσω τηλέγραφου, την κατάργησή του.»

Δεύτερο απόσπασμα:

CADN, Constantinople E-131

« Σύλλογος Έγερσης και Ένωσης (Οθωμανοί Κούρδοι)

Χθες, στις 3 η ώρα, μεγάλος αριθμός Κούρδων, μεταξύ των οποίων επιστήμονες, πρόεδροι κουρδικών δικαστηρίων και ανώτατοι επίσημοι, οι οποίοι εκτιμάται ότι ξεπερνούσαν τους πεντακόσιους Κούρδους πατριώτες, συγκεντρώθηκαν στο καφέ Osmanie, που βρίσκεται στο Vezuedjiler [Βεζνέτζιλερ-Vezneciler], για να ιδρύσουν το Σύλλογο Έγερσης και Ένωσης.

Ο Rechid bey, γιος του Μουφτή, χωρίς να το περιμένει κανείς, εκφώνησε έναν πολύ εύγλωττο και συγκινητικό λόγο, δηλώνοντας ότι οι Κούρδοι θα εργαστούν ως σύνολο και με ενέργεια, με όλη την εξυπνάδα και το ζήλο τους και δε θα διστάσουν να χύσουν και την τελευταία ρανίδα του αίματός τους, για να διαφυλάξουν τα όσα προβλέπονται από το Σύνταγμα, τα οποία αποτελούν εγγύηση για την ειρήνη και την ασφάλεια της μονάκριβης πατρίδας, την ευημερία και την πρόοδο όλων των Οθωμανών. Και πρόσθεσε ότι, κατανοώντας και συμμεριζόμενοι την πατριωτική αγωνία της επιτροπής Ένωσης και Προόδου, οι Κούρδοι δεν έχουν καμία ιδέα και καμία πρόθεση να εναντιωθούν στο Σύνταγμα.

Ο Σύλλογος συνέχισε, με χαρακτηριστική ευγλωττία, λέγοντας τα εξής:

«Οι Κούρδοι, στο πλαίσιο των δικαιωμάτων τους, τα οποία ορίζονται από το Σύνταγμα, θα εργαστούν για την εξύψωση και την πρόοδο της μόρφωσής τους, του εμπορίου και του πολιτισμού τους».

Συνέχισε λέγοντας ότι από τα πιο απαραίτητα και σημαντικά καθήκοντα του συλλόγου είναι να εντείνει τις προσπάθειές του με στόχο:

1. Να καταστραφεί ολοκληρωτικά ο σπόρος της διχόνοιας μεταξύ Κούρδων και Αρμενίων. Αυτές οι δυο φυλές παραπλανήθηκαν, μέσα από σιχαμερούς υπαινιγμούς και απαίσιες προδοσίες, από φιλοδοξίες, δίχως πατριωτισμό, δίχως ανθρωπισμό, όντας τα όργανα της εκάστοτε διοίκησης, από τα παλιά και πλέον χρόνια. Δεν πρέπει, όμως, να λησμονείται ότι αυτοί οι δύο λαοί ζούσαν, εδώ και αιώνες, σε αρμονία και μόνο σχέσεις αδελφοσύνης και φιλίας αναπτύσσονταν μεταξύ τους.

2. Να προσεγγίσουμε και να συμπορευτούμε ξανά με τους αρχαίους φίλους μας.

Η διαδοχή του Rechid bey στο βήμα από τον Djemil bey, από το Diarbekir, πραγματοποιήθηκε υπό τις φρενήρεις επευφημίες του κόσμου. Και ο λόγος, όμως, που εκφωνήθηκε από το δεύτερο, ενέπνευσε τα ίδια συναισθήματα και χειροκροτήθηκε, όπως και ο πρώτος.

Η συνεδρίαση έληξε στις πέντε η ώρα. Οριστικοποιήθηκε η δεύτερη συνάντηση μέσα στο τζαμί, εξαιτίας του πλήθους των συμμετεχόντων. Αυτή θα πραγματοποιηθεί το πρωί της επόμενης Κυριακής. Τότε θα εκλεγεί η επιτροπή του συλλόγου (η εκτελεστική γραμματεία) και θα καθοριστεί το καταστατικό.

Τη στιγμή που οι παρευρισκόμενοι ετοιμάζονταν να φύγουν, δε μπόρεσαν να μην εξωτερικεύσουν τα συναισθήματά τους φωνάζοντας δυνατά: Ζήτω η πατρίδα! Ζήτω οι Οθωμανοί! Ζήτω ο στρατός! Ζήτω οι Κούρδοι!

Ο συνταγματάρχης Σουλεϊμάν, αναγνώστης από την Κωνσταντινούπολη»[452]

Τις επόμενες ημέρες, οι Κούρδοι κατέθεσαν μήνυση κατά του *Ali Sacid*, για το προαναφερθέν άρθρο, το οποίο είχε δημοσιευθεί στην εφημερίδα *Feyz-i Hürriyet* και είχε προκαλέσει τόσα προβλήματα.[453] Αναφορές, όμως, στο άρθρο της *Feyz-i Hürriyet* υπήρξαν και στην εφημερίδα *Şark* (29 Αυγούστου 1908), σε άρθρο της με τίτλο «Κουρδιστάν», μέσα από το οποίο ενημέρωνε το αναγνωστικό της κοινό ότι:

«Οι Αρχές έχουν αρνηθεί να υποστηρίξουν την εφημερίδα *Feyz-i Hürriyet*, η οποία στο συγκεκριμένο άρθρο της, με τίτλο 'Οι Κούρδοι στην Ανατολία και τα Συντάγματα Χαμιντιών' [Anadolu'da Kürdler ve Hamidiye Alayları], έγραφε ότι δεν υφίσταται ασφάλεια στο Κουρδιστάν.

Σύμφωνα με τις Αρχές, την ύπαρξη του στρατεύματος IV, του κεντρικού οθωμανικού στρατού, την επιβεβαιώνει ξεκάθαρα και ο αρχηγός της φυλής Μιλλή, ο Ιμπραήμ Πασά, ο οποίος, έτσι κι αλλιώς, έχει λιποτακτήσει στην έρημο με 900 οπαδούς του. Η συγκεκριμένη φυλή, εξ αρχής, δεν επεδείκνυε

[452] Ο σύλλογος που αναγνωρίζεται ως «Οθωμανοί Κούρδοι» είναι ο Σύλλογος Έγερσης και Ένωσης, ο οποίος ιδρύθηκε από τους Οθωμανούς Κούρδους.
[453] Σύμφωνα με τον ίδιο τον *Ali Sacid*, εκείνοι που τον μήνυσαν, εκ μέρους των Κούρδων, ήταν οι *Bedirhanpaşazâde Emin*, *Bedirhanpaşazâde Murad* και *Bedirhanpaşazâde Hüseyin*. Βλ.: Ali Sacid, «… Davet», *Feyz-i Hürriyet*, 25 Ağustos 1324/7 Σεπτεμβρίου 1908, no. 18, σ. 4

υπακοή στις Αρχές, γι' αυτό και η παρούσα πράξη της δεν έχει σχέση με το Σύνταγμα (Kanun-i Esasi).

Όποιος έχει ταξιδέψει ή έχει βρεθεί στο Ντιάρμπεκιρ, γνωρίζει ότι ανάμεσα στους Κούρδους υπάρχουν πάρα πολλοί διανοούμενοι […] και άνθρωποι που αγαπούν την ελευθερία. Από την άλλη, μέσα σε ένα kavm, πάντα μπορεί να βρεθούν σωστοί (salih) και λάθος (talih). Η φυγή του Ιμπραήμ, σε αυτή τη φάση, είναι για καλό.»[454]

Σύμφωνα με τις εφημερίδες τις εποχής, η άνοδος του κοινοβουλετικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β' είχε προκαλέσει αισθήματα ενθουσιασμού στις ανατολικές πόλεις της Αυτοκρατορίας, στις οποίες, πληθυσμιακά, η πλειοψηφία ήταν Αρμένιοι και Κούρδοι. Πριν περάσουμε, όμως, στις θετικές αντιδράσεις των πολιτών, πρέπει να πούμε ότι είχε εκφραστεί και η άποψη ότι το γεγονός της ανακήρυξης του κοινοβουλετικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β' δεν είχε επηρεάσει την περιοχή του Κουρδιστάν. Ο M. Bedri, ο οποίος κατέκρινε όσους νόμιζαν ότι το κοινοβουλετικό καθεστώς Μεσρουτιέτ Β' δεν επηρέαζε το Κουρδιστάν και τους Κούρδους, έγραψε το παρακάτω άρθρο, ως μία πολιτική απάντηση, σε αυτούς τους πολιτικούς κύκλους.

«Κούρδοι και Κουρδιστάν.

Πρέπει να έχουν μαυρισμένες καρδιές εκείνοι που νομίζουν ότι η αγαπημένη μας ελευθερία, η οποία διασφαλίζεται από τα δικαιώματά μας, δεν έχει περάσει από το Κουρδιστάν και οι Κούρδοι δεν την έχουν καταλάβει. Αυτές οι μαυρισμένες καρδιές και τα σβησμένα μάτια πού να ξέρουν ή πού να δούνε το πνεύμα της κουρδικότητας και την κατάσταση του κόσμου του Κουρδιστάν;

Οι καημένοι οι Κούρδοι ανέλαβαν όλη την ευθύνη της ανατολικής πολιτικής της παλιάς κυβέρνησης στο Βερολίνο και τη Χάγη. Και οι δυτικές εφημερίδες, που βλέπουν τα πράγματα πάντα μονομερώς, παρουσίασαν τους Κούρδους ως 'τυράννους' και 'τέρατα'!

Και τι να πούμε τώρα σ' αυτούς; Να δεχτούμε, δηλαδή, τώρα αυτούς τους χαρακτηρισμούς, που μας αποκαλούν κλέφτες, τυράννους και απάνθρωπους;

[454] *Şark*, «Kürdistan», no. 10, 2 Şaban 1326/16 Ağustos 1324/29 Αυγούστου 1908, σ. 4. Το συγκεκριμένο άρθρο γράφτηκε ως απάντηση στο άρθρο με τίτλο «*Anadolu'da Kürdler ve Hamidiye Alaylar»"* που είχε δημοσιευθεί μία εβδομάδα πριν στην εφημερίδα *Feyz-i Hürriyet*.

Όχι φυσικά! Σε καμία περίπτωση, εμείς οι Κούρδοι δεν αξίζουμε τέτοιες εκφυλιστικές ονομασίες. Να ξέρετε ότι αυτοί που μας αποκαλούν έτσι, διαφωνούν με τους νόμους της ελευθερίας, την ενότητα της χώρας [memleket] και του οθωμανικού μιλλετιού. Είναι οι συνωμότες, οι οποίοι αντιλαμβάνονται τις ανθρώπινες σχέσεις μέσα από τις ταραχές.

Εμείς οι Κούρδοι, μουσουλμάνοι και μη μουσουλμάνοι, πολιορκούσαμε, εδώ και χρόνια, τούτο το κάστρο της ελευθερίας που κατακτήσαμε. Εμείς οι Κούρδοι, με όλη μας τη δύναμη και τις πράξεις μας, θα αποδείξουμε ότι είμαστε υπέρ της νομιμότητας και του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ, το οποίο περίμενε τόσο καιρό το οθωμανικό μιλλέτ. Μας κατέστησε υπεύθυνους το παρελθόν, αλλά θα προσπαθήσουμε να είμαστε ευτυχισμένοι στο μέλλον! M. Bedri»[455]

Αργότερα, ο M. Bedri, στα δικά του περιοδικά *Müjde* (*Έκπληξη*) και *Yeni Müjde* (*Νέα Έκπληξη*), προσπαθούσε, με κάθε ευκαιρία, να αποδείξει την αφοσίωση των κουρδικών πληθυσμών στο κοινοβουλετικό καθεστώς Μεσρουτιέτ Β'. Η παρακάτω φωτογραφία, η οποία δημοσιεύθηκε στο εξώφυλλο του περιοδικού *Yeni Müjde*, αποτελεί μια ένδειξη αυτής της προσπάθειας. Κάτω από τη φωτογραφία, μετά από τα ονόματα των νομάδων και των ηγετών, υπάρχει η εξής λεζάντα: «Είναι η φωτογραφία -χαιρετισμός των Κούρδων ηγετών στη Συνταγματική Κυβέρνηση» («Re'is-i Ekrad'ın Hukumet-i Meşrutiye sûret-i selamları»).

[455] M. Bedri, «Kürtler ve Kürdistan", *Şark ve Kürdistan*, 19 Teşrinisani 1908, no. 1, σ. 1.

برنجی سنه نومرو ۵ | جمادی الاخر ۳۲۷ پازارایرتسی ۸ حزیران ۱۳۲۵ | سنه‌لك ابونه ۵۰ غروش

اداره خانه‌سی
باب عالی جاده‌سنده

جهان کتبخانه‌سیدر
نومرو ۲۳

مژده

مدیر و محرری : م . بدری . استانبول ایچون نسخه‌سی ۱۰ پاره

حکومت مشروطه‌نك تحکیمی ایچون وقایع مهمه‌زمانی قیدایدر

شاط علی رموانا ... وا غا امیر اغا و ماثره

رؤسای اکراسنه حکومت مشروطه‌یه صورت ماعنلری .

Πηγή: (εξώφυλλο), *Yeni Müjde*, 8 Heziran 1325/21 Ιουνίου 1909, No 5

Στις επόμενες σελίδες του περιοδικού δημοσιεύθηκε η εξής δήλωση:

«Οι Κούρδοι Πολίτες (Vatandaşlar).

Στο προηγούμενο τεύχος μας, είχαμε ευχαριστήσει τους πολίτες μας, που είχαν χαιρετήσει το κοινοβουλευτικό καθεστώς Μεσρουτιέτ [Β'] και τους είχαμε συμβουλεύσει η ισότητα των πολιτών, η σωτηρία και η ανεξαρτησία του βατάν να είναι σε συνάρτηση και σε πλήρη αρμονία με το κοινοβουλευτικό καθεστώς Μεσρουτιέτ. Τονίζουμε και πάλι τις ίδιες συμβουλές σε αυτούς, των οποίων τη φωτογραφία δημοσιεύουμε στο Müjde μας».[456]

Ο M. Bedri είναι ο πρώτος Κούρδος πολιτικός και δημοσιογράφος, ο οποίος χρησιμοποίησε εναλλακτικά τη λέξη «πολίτης – vatandaş – وطنداش» και τη λέξη «λαός – halk – خالق-».

Όπως προαναφέρθηκε, οι πολίτες στις ανατολικές περιοχές της Αυτοκρατορίας αντιμετώπισαν πολύ θετικά την ανακοίνωση της Επανάστασης της 23ης Ιουλίου 1908/10ης Temmuz 1324 και το κοινοβουλετικό καθεστώς Μεσρουτιέτ Β'.

«Ο κόσμος, κυριολεκτικά, έχει κατακλύσει τους δρόμους και τις πλατείες των πόλεων Χαρπούτ και Ελαζίγκ. Συνεχώς έρχονται άνθρωποι από τα χωριά στις πόλεις. Οι Τούρκοι, οι Κούρδοι, οι Αρμένιοι και οι Σουριανοί πιάνονται χέρι-χέρι, φιλιούνται (…) κρατούν τις σημαίες και φωνάζουν όλοι μαζί: Ζήτω η Ελευθερία! Ζήτω η Δικαιοσύνη! Ζήτω η Ισότητα!»

«Οι Αρμένιοι είχαν διοργανώσει άλλη μία εκδήλωση και είχαν κουβαλήσει μαζί τους και μία σακαράκα. Εν μέσω ζητωκραυγών, άνοιξαν τη σακαράκα και βγήκε έξω ένα πανέμορφο Αρμένιο κοριτσάκι 7-8 χρονών. Το πήραν στους ώμους τους, ως Σύμβολο Ελευθερίας και φώναζαν: Ελευθερία! Ελευθερία!»[457]

---

[456] *Yeni Müjde*, 8 Heziran 1325/21 Ιουνίου 1909, No 5, σ. 2. Οι επισημάνσεις είναι δικές μας. Τα ονόματα της φωτογραφίας δε φαίνονται καλά. Όσα φαίνονται είναι των: «*Zati, Ali Remo Ağa, Mahmud Ağa, Emir Ağa vesaire*» και βρίσκονται στην επάνω σειρά. Στην κάτω σειρά βρίσκεται η λεζάντα της φωτογραφίας: «Είναι η φωτογραφία -χαιρετισμός των Κούρδων ηγετών στη Συνταγματική Κυβέρνηση-*Re'isi Ekradın Hükümet-i Meşrutiye suret-i selamları.*»

[457] Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri*, Ankara, İmge kitabevi, 1999, σ. 183-187. Ο συγγραφέας, σε αυτό το έργο του, βασιζόμενος στις εφημερίδες της εποχής, μας δίνει διάφορες εικόνες από πάρα πολλές πόλεις της Αυτοκρατορίας, εικόνες που σχετίζονται με τις αντιδράσεις των λαών, όσον αφορά στην ανακήρυξη του κοινοβουλετικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β'. Μεταξύ των πόλεων αυτών υπάρχουν και οι πόλεις των ανατολικών περιοχών της Αυτοκρατορίας, όπως Χαρπούτ, Ντερσίμ, Ντιάρμπεκιρ, Ερζερούμ, Βαν και Μους.

Υπάρχουν πάρα πολλές αναφορές σχετικά με τις αντιδράσεις των Κούρδων, σε έγγραφα που βρίσκονται στα Αρχεία των Υπουργείων Εξωτερικών της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας. Εδώ θα παραθέσουμε δύο αναφορές, μία του αγγλικού και μία του γαλλικού προξενείου, μέσα από τις οποίες παρουσιάζεται η γενικότερη κατάσταση των ανατολικών πόλεων της Αυτοκρατορίας:

Βρετανική Αναφορά:

«Στη δική μου αποστολή, με No 533, της πρώτης περίπτωσης, είχα την τιμή να σας ενημερώσω για την κατάσταση των βιλαετιών που κατοικούνται από Αρμένιους: η κατάσταση, σύμφωνα με τις εκθέσεις που είχαν φτάσει σε μένα, μέχρι εκείνη τη στιγμή, δεν ήταν ικανοποιητική. Είμαι ευτυχής που μπορώ να αναφέρω ότι, αυτή τη στιγμή, υπάρχει μια πλήρης αλλαγή στην όλη κατάσταση.

Στο Χαρπούτ (Kharput) οι αντιδράσεις έχουν καταλαγιάσει. Παρόλο που υπάρχει ακόμη μια μικρή αίσθηση δυσφορίας μεταξύ των Αρμενίων, φαίνεται να υπάρχει σταδιακή υποχώρηση.

Η Ένωση (το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου) ή τα άτομα που υποστηρίζουν τους στόχους της Ένωσης, έχουν πάρει την κατάσταση στα χέρια τους και έχουν αναλάβει την απόλυση των περισσότερων, από τους πιο διεφθαρμένους και αναποτελεσματικούς υπαλλήλους, συμπεριλαμβανομένου και του Αρμένιου Επισκόπου, του οποίου η παραίτηση ζητήθηκε από το πλήθος, αλλά ο ιεράρχης είχε ήδη αναχωρήσει, λένε, με ένα σημαντικό χρηματικό ποσό.

Το Σύνταγμα έτυχε θερμής υποδοχής και γιόρτασαν στη Μαλατία.

Οι Κούρδοι του Ντερσίμ (Dersim) φαίνεται να είναι περικυκλωμένοι, αλλά σταθεροί στη θέση τους πάνω στα βουνά, ωστόσο, οι ειδήσεις από την περιοχή αυτή είναι αβέβαιες.

Στο Ντιάρμπεκιρ το αντιδραστικό κόμμα φαίνεται να έχει εξαφανιστεί: πραγματοποιήθηκε μια συνάντηση όλων των δογμάτων στην αρμένικη εκκλησία, για να γιορτάσουν το Σύνταγμα και ορισμένοι απεσταλμένοι μπέηδες του Χανιού (Hani), οι οποίοι, τώρα τελευταία, τρομοκρατούν την πόλη και είχαν έρθει για να εξακριβώσουν κατά πόσο είχαν φτάσει οι διαταγές για τη

σφαγή, επέστρεψαν κατάπληκτοι και έδωσαν αναφορά στους προϊσταμένους τους.

Γνωρίζετε ότι έχουν ληφθεί πολύ αυστηρά στρατιωτικά μέτρα κατά του Ιμπραήμ Πασά και των Κούρδων της φυλής Μιλλί (Milli); Αυτό το γεγονός αποτελεί το αντικείμενο πολλών εκθέσεων του στρατιωτικού ακόλουθου. Η Επιτροπή πέτυχε ένα εξαιρετικό αποτέλεσμα στις επαρχίες, ίσως, το δεύτερο (καλύτερο αποτελέσμα), μετά την απόλυση του περίφημου Ζεκί Πασά, από τον αρχηγό του στρατεύματος IV, στο Ερζίντζαν (Erzincan) και την αντικατάστασή του από τον Αμπντουλλάχ Πασά. Αυτή η ενέργεια είναι το ίδιο ευπρόσδεκτη από τους μουσουλμάνους και τους χριστιανούς, αφού, κυρίως με τη βοήθεια των ταγμάτων Χαμιντιών, αυτοί ήταν οι βασικοί αντιρρησίες, οι οποίοι εναντιώθηκαν σε όλα.

Το Erzeroum είναι εξ ολοκλήρου στα χέρια των μελών και των υποστηρικτών της Ένωσης και υπάρχει πλήρης τάξη και απόλυτη αρμονία. Εδώ, όπως και στα περισσότερα κέντρα, οι αξιωματικοί, τα στρατεύματα και οι επίσημοι έχουν ορκιστεί πίστη και αφοσίωση στο Σουλτάνο, ‘εφόσον αυτός είναι πιστός στο Σύνταγμα’. Η τοπική επιτροπή έχει εδραιωθεί και επιβλέπει τις ενέργειες της κυβέρνησης, χωρίς, όμως, να επεμβαίνει υπερβολικά στις διοικητικές ενέργειές της. Αποτελείται από 8 Μουσουλμάνους, 3 Αρμένιους και 3 Καθολικούς και όλα τα μέλη της είναι αξιοσέβαστα. Στις αρχές του μήνα, έγινε μια εκκλησιαστική τελετή από τον Αρμένιο Αρχιεπίσκοπο, για την ανάπαυση των ψυχών όσων έχασαν τη ζωή τους στις σφαγές του 1895, στην οποία παρέστη πλήθος μουσουλμάνων, ενώ κάποιοι από τους ηγέτες τους έβγαλαν και λόγους, προς τιμήν αυτών που, όπως είπαν, έπεσαν για την ελευθερία. Ήλπιζαν ότι το παρελθόν θα ξεχαστεί και από εδώ και πέρα, Τούρκοι και Αρμένιοι θα μπορούσαν να συμβιώσουν σαν αδέλφια, για το καλό της κοινής τους πατρίδας.

Τώρα, θα περάσω στο χειρότερο απ’ όλα, το Βιλαέτι Bitlis (Μπιτλίς), του οποίου η κατάσταση, από τα τέλη Ιουνίου, είναι τελείως απελπιστική.

Μετά την ανακήρυξη του Συντάγματος, ακολούθησε μια βίαιη αντίδραση: κάποια μουσουλμανικά στοιχεία, θέλοντας να αποδείξουν με τεκμήρια ότι το συνταγματικό καθεστώς ήταν ακατάλληλο γι’ αυτό το κομμάτι της χώρας, έκαναν κινήσεις που οδηγούσαν στη σφαγή. Ο προσωρινός Βάλης είχε μεν τη

διάθεση να παρέμβει, αλλά, λόγω του αδύναμου χαρακτήρα του, δεν μπόρεσε να το καταπνίξει και κάποιοι αξιωματικοί, υποστηρικτές της Ένωσης, πήραν την κατάσταση στα χέρια τους και, αφού σιγουρεύτηκαν ότι η πόλη και τα παζάρια είχαν την κατάλληλη προστασία, έδωσαν στους Σεΐχηδες και τους διακεκριμένους να καταλάβουν ότι δε θα επιτρέψουν καμία καταπάτηση της ειρήνης. Έτσι, αποκαταστάθηκε η γαλήνη και λίγες μέρες αργότερα ήταν εφικτό να γίνει ο επίσημος δημόσιος εορτασμός για το Σύνταγμα. Αργότερα, ο Feizi Bey απαλλάχθηκε από τα καθήκοντά του και τη θέση του πήρε ένας αξιωματικός του στρατού, ο οποίος ήταν μέλος της Ένωσης. Η αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών εξακολούθησε (να υπάρχει) και συνεχώς ενδυναμωνόταν, ενώ στο βιλαέτι ξεκίνησαν να επικρατούν συνθήκες πρωτόγνωρης ειρήνης και ασφάλειας.

Οι Αρμένιοι επαναστάτες στο Mush (Μους) άφησαν τα όπλα τους, ενώ οι Κούρδοι, οι οποίοι 'κρέμονται' από την κυβέρνηση, έφυγαν από την πόλη και επέστρεψαν στα σπίτια τους.

Τέλος, έχω την τιμή να εσωκλείω το αντίγραφο της επιστολής από τον κύριο Safrastian, τον Αντιπρόξενο στο Bitlis, το οποίο επιβεβαιώνει πλήρως τις προηγούμενες αναφορές του. Θα προσέξετε ότι επιμένει στο εντυπωσιακό αποτέλεσμα που προέκυψε από την άμεση και επιτυχή σειρά μέτρων, τα οποία έλαβαν για να μαζέψουν τα βοοειδή, που είχαν κλαπεί από τους Αρμένιους και επίσης στο ότι εκατοντάδες Αρμένιοι, βλέποντας τη νέα κατάσταση που επικρατεί, επιστρέφουν από τη Ρωσία στα σπίτια τους και τυγχάνουν θερμής υποδοχής από τους Κούρδους»[458]

Γαλλική Αναφορά:

«Ορισμένοι Νεότουρκοι, εκ παραδρομής, μερικές φορές, αναφέρουν ότι, αφού επέβαλαν στην Αλβανία το σεβασμό των Συνταγματικών Νόμων, θα επιτεθούν στη χώρα των Κούρδων. Εκεί, όντως, όπως και στην Αλβανία, ο πληθυσμός δεν εκπληρώνει την πλειονότητα των υποχρεώσεων, με τις οποίες επιβαρύνονται

[458] CAB 3Y/95, 1908 no.120, «Gerard Lowther, Asiatic Turkey and Arabia. September 26.» Οι επισημάνσεις είναι δικές μας.

τώρα όλοι οι υπήκοοι της Αυτοκρατορίας. Οι Κούρδοι δύσκολα ξεχνούν τα προνόμια, τα οποία είχαν υπό το καθεστώς του Αμπντουλχαμίντ. Νοσταλγούν τις διακρίσεις και τις χάρες που τους είχαν προσφερθεί από τον Ιδρίς (Idris-i Bitlisi), ως ανταμοιβή, για τα εγκλήματα που είχαν διαπράξει κατά του αρμενικού πληθυσμού.

Η πρεσβεία επεσήμανε ήδη στο τμήμα, ότι οι Κούρδοι δεν ήταν κατάλληλα προετοιμασμένοι για τις μεταρρυθμίσεις, τις οποίες εισήγαγε το Σύνταγμα στην Αυτοκρατορία. Μεταξύ αυτών, πολλοί υποδέχθηκαν με αληθινό ενθουσιασμό την είδηση της 'αντιδραστικής κίνησης' του Ιουλίου του 1909.[459] Αλλά ο τόσο γρήγορος θρίαμβος του στρατού της Θεσσαλονίκης επιφέρει μία επικίνδυνη αντίδραση στις περιοχές της Ανατολίας. Φαίνεται ότι και στο Ερζερούμ υπήρχαν υποστηρικτές των Γεγονότων της 31ης Μαρτίου, οι οποίοι, μετά από εντολή που έλαβε το 1ο Σώμα Στρατού του Ερζερούμ, έγιναν αποδέκτες σκληρής καταπίεσης προκειμένου να σεβαστούν το νέο καθεστώς. Στο Ντιάρμπεκιρ, όπου οι επιφανείς πολίτες και οι Σεΐχηδες με τη μεγαλύτερη επιρροή φάνηκε ότι ήταν έτοιμοι να επιστρέψουν στις παλιές παραδόσεις, του Ιμπραήμ Πασά, αυτός, ο αρχηγός της φυλής Μιλλί, του οποίου η μυθική καριέρα επαναπροσδιορίστηκε με την επιδρομή της 17ης Ιουλίου του 1908, αρκέστηκε στην αποφασιστική συμπεριφορά ορισμένων αξιωματούχων των Νεότουρκων, για να σταματήσει το κίνημα το οποίο ξεκινούσε. Επιφανείς πολίτες συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν ενώπιον του Στρατιωτικού Δικαστηρίου στην Κωνσταντινούπολη. Αυτό, άλλωστε, αποτελούσε γνωστή τακτική, η οποία είχε εφαρμοστεί παντού, στη διάρκεια των πρώτων μηνών που κύλησαν μετά την πτώση του Αμπντουλχαμίντ. Ο Ιμπραήμ Πασάς, ο οποίος είχε αντικαταστήσει το Ζεκί Πασά, ως επικεφαλής του 4ου σώματος, είχε έρθει για να μετριάσει τις άτακτες συνήθειες των αξιωματούχων του καθεστώτος των Χαμιντιών. Ανακατέλαβε την επαρχία του Ντερσίμ, κάτι το οποίο δεν είχε καταφέρει την προηγούμενη χρονιά (κατά την επιδρομή της 17ης Ιουλίου του 1908) και κατόρθωσε να υποτάξει πλήρως την περιοχή, πετυχαίνοντας τη διείσδυση των Οθωμανών στρατιωτών σε περιοχές που δεν είχαν, ποτέ μέχρι τότε, μπορέσει να περάσουν. Εκεί άφησαν φρουρές για να ενισχύσουν αυτές τις οποίες οι Τούρκοι ήδη είχαν στο Χοζάτ, την πρωτεύουσα του Ντερσίμ.

[459] Εννοούνται τα Γεγονότα της 31ης Μαρτίου του 1909.

Ο Mareşal İbrahim Paşa ταυτόχρονα επιτέθηκε και στους Χαϊνταρανλήδες (Haydaranlilar). Αυτοί οι αρχηγοί συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν στο Βαν. Πολεμούσε με σκληρό τρόπο εναντίον των φυλών Μπαρζάν (Barzan) και Χεμαβέντ (Hemavend), από όλες τις πλευρές και μέχρι τα περίχωρα της Μοσούλης και έτσι επιβλήθηκε.

Άρχισε, λοιπόν, να ξαναγεννιέται η ελπίδα στους πληθυσμούς που δυστυχούσαν τόσο καιρό. Δεν ήταν ευχάριστο να παρακολουθούν τις διώξεις των Αρμενίων, η Κυβέρνηση ανακοίνωνε ότι όντως θα επέστρεφε στους χωρικούς τη γη, η οποία ανήκε στους Κούρδους και θα έψαχνε τρόπο να δώσει μία λύση σε αυτό το αγροτικό ζήτημα, διαιωνίζοντας τα αδιάκοπα αιτήματα του Αρμενικού Γρηγοριανού Πατριαρχείου.

Οι αξιωματούχοι των Χαμιντιών ξανακέρδισαν, σταδιακά, την εύνοια του στρατηγού Ιμπραήμ Πασά (Marechal İbrahim Pacha), ο οποίος, αναμφίβολα, δεν είχε ξεχάσει ότι ήταν υπό τις διαταγές του Σακίρ Πασά (Chakir Pacha), ενός από τους πολλούς αξιωματούχους του κύκλου τους. Οι αρχηγοί των Χαϊνταρανλήδων (Haidaranlis) έβγαιναν από τη φυλακή και εκμεταλλεύονταν την ελευθερία τους για να διαφύγουν στα περσικά εδάφη. Διαπραγματευόμενοι με όλες τις πλευρές, εξασφάλιζαν [αμοιβαίες] δεσμεύσεις από τους αρχηγούς των διάφορων φυλών και επιζητούσαν να κερδίσουν τη συμπάθεια εκείνων των ανθρώπων που προηγουμένως τους είχαν φερθεί τόσο σκληρά. Ο κύριος Perettil λαμβάνει υπόψη του τις προσπάθειες που γίνονταν προς αυτή την κατεύθυνση από το γερουσιαστή Αμπντουλκαδίρ (Abdulkadir), γιο του διάσημου Ουμπεϊδουλλάχ (Ubeydullah), ο οποίος άλλοτε είχε υπό τον έλεγχό του τόσα οθωμανικά στρατεύματα.

Τα πιο άσχημα νέα φτάνουν όντως από όλες τις περιοχές της Αυτοκρατορίας που κατοικούνται από τους Κούρδους. Η αντιπροσωπεία μας στο Ντιάρμπεκιρ επεσήμανε σε μία αναφορά, στις 25 Ιουνίου, ότι ο κυβερνήτης - στρατηγός Γκαλίπ Μπέη είχε κρίνει αναγκαίο να γυρίσει στο βιλαέτι του, όπου εκδηλώνονταν συμπτώματα αντιδράσεων, και στην επιστροφή του αυτή να συνοδεύεται από 2 Κούρδους ιμάμηδες, των οποίων η αποστολή ήταν να κηρύξουν την ομόνοια στους πληθυσμούς (κουρδικούς και αρμενικούς). Από το Βαν, ο κύριος Perettil της Rocca έλαβε υπόψη του τις ανησυχίες που

προκαλούσε στις Αρχές η ύποπτη/διφορούμενη συμπεριφορά του γερουσιαστή Αμπντουλκαδίρ, ο οποίος φαινόταν να ετοιμάζει ένα αντισυνταγματικό κίνημα, από την κατοικία του στο Σεμντίναν (Chandinan-Chemdinan). Ο κύριος Sarabian ανακοινώνει τελικά, από το Ερζερούμ ότι οι Χαϊνταρανλήδες (Haidaranlis) επέστρεψαν σε οθωμανικό έδαφος.

Όλα αυτά τα γεγονότα φαίνεται ότι προκάλεσαν κάποια προβλήματα στην Κυβέρνηση, η οποία μόλις απέσυρε το στρατηγό Ιμπραήμ Πασά, που είχε υπό τις διαταγές του το 4ο σώμα στρατού και ετοιμάζει σημαντικές αλλαγές, που αφορούν στο διοικητικό προσωπικό του βιλαετιού των Αρμενίων. Αυτά τα μέτρα, όπως και η αυστηρή επιτήρηση κάτω από την οποία τέθηκαν ορισμένοι Κούρδοι μπέηδες, αξιωματούχοι των Χαμιντιών, των οποίων την άφιξη στο Ερζερούμ, στις 20 αυτού του μήνα, επισήμανε ο κύριος Sarabian, φαίνεται ότι είχαν μελετηθεί καλά, μετά την αντίδραση που ξεκίνησε στους κουρδικούς κύκλους. Σύμφωνα με έναν από τους πληροφοριοδότες μου, ο οποίος γενικά είναι καλά πληροφορημένος, θα βρεθούμε ενώπιον μιας αληθινής κουρδικής συνομωσίας, οργανωμένης στο εξωτερικό, από αυτόν τον ανίκανο βουλευτή, το Νιαζή (Niasi-Niyazi), ο οποίος, την προηγουμένη χρονιά, είχε καταφέρει να ξεφύγει από το στρατοδικείο, σαλπάροντας κρυφά από τη Σμύρνη.

Χωρίς να φτάσω σε σημείο να ισχυριστώ την ύπαρξη μιας αληθινής κουρδικής συνομωσίας, οφείλουμε, τουλάχιστον, να διαπιστώσουμε ότι η κατάσταση είναι πιο προβληματική σ' αυτές τις περιοχές της Αυτοκρατορίας και ότι απαιτείται μεγαλύτερη προσοχή από την πλευρά της Κυβέρνησης».[460]

Οι Κούρδοι, όπως φαίνεται και από τις αναφορές, τα πρώτα χρόνια του κοινοβουλετικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β', συμμετείχαν σε δύο, κυρίως, πολιτικούς σχηματισμούς: στο Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου, το οποίο δρούσε στα αστικά και διοικητικά κέντρα και στις στρατιωτικές οργανώσεις των Χαμιντιών, οι οποίες δρούσαν στην επαρχία. Οι άλλες, υπαρκτές ή ανύπαρκτες, δυνάμεις, όπως οι

[460] CADN Constantinople C-2322, correspondance politique vol. 363, «Therapia, le 31 Juilles 1910, no. 277, Affaires Kurdes»

αρμενικές οργανώσεις, δεν εμφανίζονταν ή δεν υπολογίζονταν στο πλαίσιο της κρατικής νομιμότητας.[461]

Οι Κούρδοι των Χαμιντιών, όμως, ταύτιζαν την ύπαρξή τους με την ύπαρξη του παλιού καθεστώτος, αφού η κατάργησή του θα σήμαινε αυτομάτως την παύση των καθηκόντων τους ή την αλλαγή των ρόλων τους. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, μέχρις ότου να αποδεχθούν το νέο τους ρόλο, στο πλαίσιο της νέας τάξης πραγμάτων του Κομιτάτου, εξεγέρθηκαν και δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα στην Κυβέρνηση, όπως συνέβη και στην περίπτωση της πολιορκίας της πόλης Ντιάρμπεκιρ, υπό την καθοδήγηση του Ιμπραήμ Πάσα,[462] γεγονός το οποίο αναφερόταν στις παραπάνω γαλλοαγγλικές αναφορές.

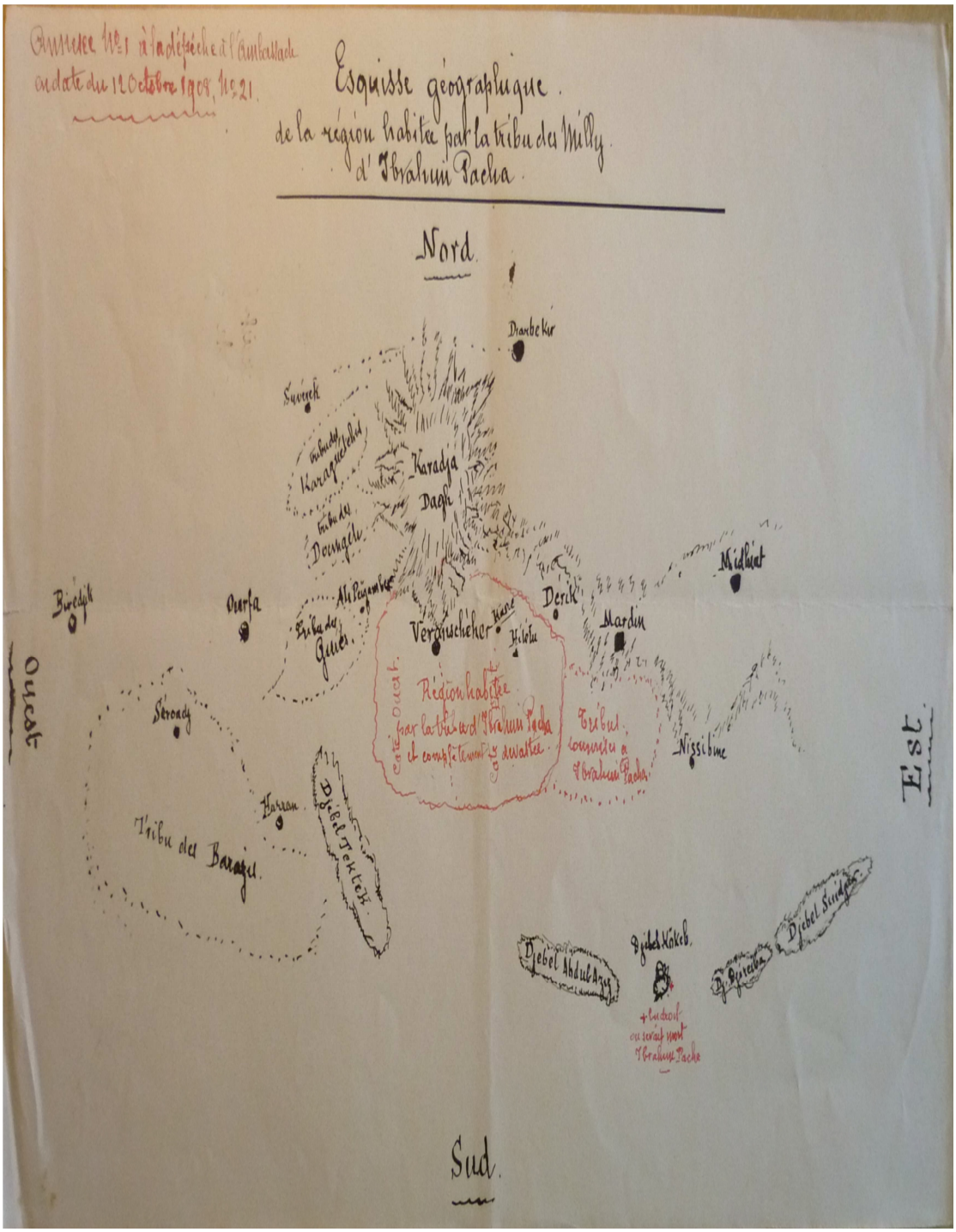

Πηγή: CADN, Constantinople D-2.

[461] Εδώ δεν υπολογίζουμε τους Κούρδους που στρατολογήθηκαν στα παραρτήματα του πρώτου Συλλόγου των Κούρδων, γιατί αυτοί, όπως φαίνεται, μετά από τα γεγονότα της 31ης Μαρτίου, κινούνταν εκτός νομιμότητας.
[462] «Milli Aşireti Re'isi İbrahim Paşa», *Sada-ı Hak*, 27 Ağustos 1324/13 Ş a'ban 1326, no. 7, s. 2.

Επί τη ευκαιρία, για να συμπληρώσουμε την εικόνα των δυνάμεων των τοπικών ηγεσιών, να αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με τις γαλλικές αρχές του Ντιάρμπεκιρ, ο αριθμός των χωριών που βρίσκονταν υπό την ηγεσία του Ιμπραήμ Πάσα, στα τέλη του 1908, ήταν γύρω στα 363[463] ή 450.[464] Οι πληθυσμοί των χωριών αυτών, ως προς το θρήσκευμα, ήταν μεικτοί, κυρίως μουσουλμάνοι, ιεζίδες και χριστιανοί.

[463] CADN, Constantinople E-131, αναφορά: «…. A la depeche ambassade du 12 Octobre 1908, no. 21». Εδώ αναφέρονται τα ονόματα των χωριών και των τοπαρχών.
[464] CADN, Constantinople E-131, αναφορά: «Vice-Consulat de France a Diarbekir, le 12 Octobre 1908, σ. 2»

Πηγή: CADN, Constantinople E-131, «Σκίτσο της γεωγραφικής περιοχής που κατοικείται από τη φυλή του Ιμπραήμ Πασά, Milly.»

Σε μία άλλη αναφορά επισημαίνεται ότι ο πρώτος νόμιμος Σύλλογος των Κούρδων, εντός της Αυτοκρατορίας, ιδρύθηκε εξαιτίας των γεγονότων που σχετίζονταν με τον Ιμπραήμ Πασά των Χαμιντιών.

«Οι προσπάθειες του αρχηγού των Κούρδων.

Σε όλη την επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, λόγω της ελευθερίας, υπάρχουν αισθήματα χαράς, θείας φώτισης, ισότητας και δικαιοσύνης. Αλλά στο Κουρδιστάν τα γεγονότα του Ιμπραήμ Πασά έχουν προκαλέσει, πλέον, μεγάλο θυμό στους σημαίνοντες Κούρδους (σεΐχηδες και εμίριδες).

Ο αρχηγός των Κούρδων, ο Αμπντουλκαδίρ Εφέντη (Abdulkadir Efendi), από την οικογένεια του Σεΐχη Αμπντουλλάχ Εφεντιζάδε (Şeyh Abdullah Efendizade), ανακοίνωσε ότι, μετά από τα γεγονότα του Ιμπραήμ Πασά και τις πολλές συζητήσεις που έκαναν μεταξύ τους οι Κούρδοι της Κωνσταντινούπολης, αποφάσισαν να δημιουργήσουν έναν κουρδικό σύλλογο. "Με αυτό το Σύλλογο σκοπεύουμε" έλεγε ο αρχηγός "να προσπαθήσουμε να δημιουργήσουμε μία γέφυρα ανάμεσα στο κράτος και τους Κούρδους και βεβαίως ανάμεσα σε Αρμένιους και Κούρδους, κλπ.". Ακούσαμε ότι ο Κουρδικός αυτός Σύλλογος θα ετοιμάσει το καταστατικό του (nizamname - νιζαμναμέ) βάσει της ιδέας και της πίστης στην ισότητα και τη φιλία όλων των στοιχείων της Αυτοκρατορίας. Τους ευχαριστούμε.»[465]

Στην Κωνσταντινούπολη, υπήρχαν ήδη, από το 1908-1909, οργανωμένες κουρδικές οργανώσεις, οι οποίες προέβαλαν μία ιδιαίτερη κουρδική ταυτότητα και επεδείκνυαν ισχυρή βούληση. Την πρώτη τους εμφάνιση και την επιδίωξή τους, να εξαπλωθούν στις ευρύτερες περιοχές του Κουρδιστάν και της Αρμενίας, φαίνεται ότι ανέκοψαν τα γεγονότα της 31ης Μαρτίου του 1909. Το Στρατιωτικό Κίνημα αποτέλεσε την πρώτη παρέμβαση του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου στην πολιτική. Μέχρι σήμερα, δεν έχει βρεθεί καμία απόφαση απαγόρευσης ή παύσης της λειτουργίας του Κουρδικού Συλλόγου της Κωνσταντινούπολης, ωστόσο, όμως, δε γνωρίζουμε και τις διεργασίες του συλλόγου.[466] Παρόλα αυτά, σε αναφορές, όπως οι παραπάνω και όχι μόνο, ο σύλλογος φαίνεται να είχε τεθεί εκτός νόμου, γεγονός το οποίο είναι πολύ πιθανόν. Το ερώτημα που ανακύπτει, όμως, είναι για ποιο λόγο συνέβη αυτό, δηλαδή, για ποιο λόγο απαγορεύτηκε ή περιορίστηκε ένας κουρδικός σύλλογος που είχε ως στόχο τη διαφύλαξη της οθωμανικής ακεραιότητας; Την

[465] *Şark*, «Re'is-i Ekrad'ın Teşebbüsat-ı Münasebeti», No. 31, 6 Eylül 1324 /23 Şa'ban 1326, s. 4
[466] CADN, Constantinople E-85.

απάντηση σε αυτό το ερώτημα μπορούμε να την εντοπίσουμε αν εξετάσουμε τις εξωτερικές επεμβάσεις στο Οθωμανικό Κράτος.

Β.2 Ο ρόλος του εξωτερικού παράγοντα κατά τη μετάβαση στο τουρκι(στι)κό έθνος-κράτος

Στην προσπάθεια ερμηνείας των γεγονότων της εποχής, δεν πρέπει να ξεχνάμε το εξής: χωρίς καμία διάθεση υπερβολής, δυστυχώς, σε όλα σχεδόν τα σημαντικά γεγονότα ή τις εξελίξεις -εκτός από σπάνιες περιπτώσεις- υπήρχαν εξωτερικές παρεμβάσεις, οι οποίες αφορούσαν είτε στις ανατολικές περιοχές της Αυτοκρατορίας (Αρμενία - Κουρδιστάν), είτε στις εξελίξεις που δρομολογούνταν από το κέντρο των διοικητικών αρχών της Αυτοκρατορίας, όπως, παραδείγματος χάριν, στα οικονομικά θέματα. Σύμφωνα με τα διάφορα αρχεία, οι παρεμβάσεις αυτές, μπορεί τις περισσότερες φορές να ήταν ορατές, άλλες φορές όχι και τόσο, αλλά σίγουρα ήταν καθοριστικές.

Το 1910 το Οθωμανικό Κράτος, για να ξεπεράσει τα οικονομικά του προβλήματα, απευθύνθηκε και πάλι στη Γαλλική Κυβέρνηση. Ήταν η πρώτη φορά, όμως, που η εσωτερική κατάσταση του Οθωμανικού Κράτους παρουσιάστηκε, από την πλευρά των δανειστών, ως ένα σημαντικό πρόβλημα. Η παρακάτω αναφορά της Πρεσβείας της Ελλάδας στο Παρίσι, η οποία εστάλη στην Αθήνα, αναφέρει τα εξής σημαντικά στοιχεία:

> «Ο κύριος Υπουργός προσέθεσεν ότι, πριν να υποσχεθή η Γαλλική Κυβέρνησις την cote του χρηματιστηρίου, ηθέλησε να πεισθή ότι το γαλλικόν χρήμα δεν θα εχρησιμοποιείτο προς στρατιωτικάς παρασκευάς, ως αποτέλεσμα θα ηδύνατο να είναι η διατάραξις της ειρήνης εν Ανατολή και δη η επίθεσις κατά της Ελλάδος, ήτις ουδεμίαν προς τούτο παρέσχε τη γείτονι επικρατεία αφορμήν.»[467]

Τελικά, όμως, η λύση στα κρατικά οικονομικά προβλήματα δόθηκε από τη Γερμανία, η οποία δέχτηκε να δανείσει στο Οθωμανικό Κράτος το 5% του προϋπολογισμού της, σε δόσεις που θα καταβάλλονταν σε τακτά χρονικά διαστήματα.

[467] Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΔΙΑ), Αρχείο 1911, Αριθ. Φακ. 80, Υποφακ. 3, «Εμπιστευτικόν Πρωτοκόλλον. Αριθ. Πρωτ. 1482, Paris le 6/19 Οκτωβρίου 1910.»

«Μανθάνω εξ αρίστης πηγής ότι η Γερμανική Κυβέρνησις θα έλθη αρωγός εις την τόσο … στενοχωρουμένην οικονομικώς την στιγμήν ταύτην Οθωμανικήν Κυβέρνησιν, προέτρεψε τους μεγάλους πιστωτικούς οίκους της Γερμανίας να διευκολύνωσι το τουρκικόν δημόσιον, μέχρι της στιγμής της συνάψεως του υπό διαπραγμάτευσιν εν Γαλλία τουρκικού δανείου. Επί τω τέλει τούτω, οι γερμανικοί πιστωτικοί οίκοι βοηθώσι την Τουρκίαν εις την έκδοσιν των βραχυπροθέσμων bons du προς 5%, επιφυλασσόμενοι να εισπράξωσι τα προκαταβληθέντα ποσά … ως συντελεσθή το Τουρκικόν Δάνειον. Η στάσις αυτή των γερμανικών τραπεζών επιτρέπει προς τούτοις εις την Τουρκίαν να διατηρή ποίαν τινά ελευθερίαν και άνεσιν εις τας προς την Γαλλίαν διαπραγματεύσεις.»[468]

Όπως επισημαίνεται και στην παραπάνω αναφορά, οι γαλλικοί χρηματοπιστωτικοί όροι δε θα μπορέσουν να εμποδίσουν τις στρατιωτικές ή μη πράξεις, κατά των μη μουσουλμάνων, εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το αντίθετο, μάλιστα, η αδιαμφισβήτητη βοήθεια από την πλευρά της Γερμανικής Κυβέρνησης (αλλά ουσιαστικά του Γερμανικού Κράτους) θα ενθαρρύνει ακόμα πιο πολύ την πολιτική που ασκεί το οθωμανικό κράτος.[469] Αυτά τα γεγονότα, όμως, η άρνηση, δηλαδή, της Γαλλίας και η αποδοχή από την πλευρά της Γερμανίας, δεν παρουσιάστηκαν όπως έπρεπε, στις εσωτερικές συζητήσεις του οθωμανικού κοινοβουλίου. Χαρακτηριστικό είναι ότι, ερωτώμενος για το λόγο της άρνησης της Γαλλίας, ο Πρωθυπουργός Ιμπραήμ Χακκί Πασά απάντησε:

«Στην αρχή η Γαλλία συμφώνησε μαζί μας, αλλά ύστερα, έθεσε την εγκατάσταση ενός Γάλλου υπαλλήλου στο Υπουργείο Οικονομικών της χώρας μας, ως προϋπόθεση για το δανεισμό, η οποία δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή από την πλευρά μας.»[470]

[468] ΥΔΙΑ, Αρχείο 1911, Αριθ. Φακ. 80, Υποφακ. 3, «Εμπιστευτικόν Πρωτοκόλλον. Αριθ. Πρωτ. 579, εν Βερολίνω, την 25η Σεπτεμβρίου 1910.»

[469] Τα επιτόκια των βοηθειών θα είναι 4.5% (Βλ.: ΥΔΙΑ, Αρχείο 1911, Αριθ. Φακ. 80, Υποφακ. 3, «Εμπιστευτικόν Πρωτοκόλλον. Αριθ. Πρωτ. 15692 Α/5, εν Κωνσταντινούπολει, την 22α Σεπτεμβρίου 1910.») και η Γερμανία στις διαβουλεύσεις δε θα επιμείνει για την εγγύηση, η οποία θα διευκολύνει πάρα πολύ την Οθωμανική Αυτοκρατορία, μια και υπολειτουργούσε, λόγω των οικονομικών της προβλημάτων. (Βλ.: ΥΔΙΑ, Αρχείο 1911, Αριθ. Φακ. 80, Υποφακ. 3, «Εμπιστευτικόν Πρωτοκόλλον. Αριθ. Πρωτ. 3134, ελήφθη την 15η Αυγούστου 1910.»)

[470] MMZC , 20 Teşrin-i Sani 1326 (3 Aralık 1910), İctima: 3 , Devre: 1 , s. 279

Με την απομάκρυνση από τη σφαίρα της γαλλικής επιρροής, η περίοδος αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το τέλος της μακρής εποχής του Τανζιμάτ. Η γαλλική λογοτεχνία, η γαλλική γλώσσα, ως σύμβολο του ανώτερου δυτικού κόσμου, δε ήταν πια τόσο σημαντικά για την κυβέρνηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά για την αντιπολίτευση. Έτσι, σαν μία κρυφή *σύγκρουση των πολιτισμών* του *Huntington*, ξεκίνησε η περίοδος της γερμανικής επιρροής, η οποία, σταδιακά και διακεκομμένα, συνεχίστηκε έως τα τέλη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, με αποτέλεσμα να επιταχυνθεί η διαδικασία στρατιωτικοποίησης του οθωμανικού κρατικού συστήματος και παράλληλα και της κοινωνίας. Ενδιαφέρον, όσον αφορά στο θέμα μας, είναι το γεγονός ότι οι πολιτικές και στρατιωτικές ελίτ του οθωμανικού συστήματος, μέσα από ένα εντατικό πρόγραμμα, οδήγησαν[471] την Οθωμανική Αυτοκρατορία, πρώτα στους Βαλκανικούς Πολέμους και ύστερα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.[472]

Άλλο ένα στοιχείο που επηρέασε βαθύτατα την κουρδική κοινωνία, αλλά και τον κουρδικό εθνικισμό, ήταν η ανάμειξη των μουσουλμανικών κοινωνιών, η οποία συνιστούσε μία καθολική επέμβαση των πολιτικών αρχών στην κοινωνία και τη ζωή, με στόχο την πολιτική ομογενοποίηση του συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου. Άλλωστε, ο σχεδιασμός και η υλοποίηση ενός προγράμματος για τη δημιουργία μιας κοινωνίας, η οποία θα είχε μία θρησκεία (Ισλάμ), μία πολιτική ταυτότητα (τουρκική) και ένα κράτος, το οποίο δεν θα κουβαλούσε τα ιστορικά βάρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή τους μη μουσουλμάνους, ξεκίνησε (δίχως να ανακοινωθεί) ως μία πολιτική αρχή του Κομιτάτου. Οι στόχοι του προγράμματος αυτού αποτελούσαν το όνειρο του στρατηγού Von der Goltz και το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου το έκανε πραγματικότητα.

Οι ενέργειες για την ομογενοποίηση του γεωγραφικού χώρου, ως βατάν, αποδοκιμάστηκαν από όλους σχεδόν τους λαούς της νέας Οθωμανικής

[471] Αυτός ο ισχυρισμός ανήκει στον Κούρδο ηγέτη *Μεβλανζαδέ Ριφάτ Μπέη*. Ο ίδιος αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος του βιβλίου του σε αυτόν τον ισχυρισμό του και φέρνει στην επιφάνεια τις διάφορες μυστικές συναντήσεις του Κομιτάτου, είτε για την είσοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, είτε για τη Γενοκτονία των Αρμενίων. Βλ.: Mevlanzâde Rıfat, *Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, İstanbul, Pınar yayınları, 1993. Ήταν ο πρώτος, από την κουρδική πλευρά, που προέβη σε τέτοιους ισχυρισμούς, με διάφορα αποδεικτικά στοιχεία και έτσι, για χρόνια, ήταν ένα σημαντικό πρόσωπο για την Αρμένικη Διασπορά, εναντίον της Τουρκικής Δημοκρατίας.

[472] Για πιο αναλυτικές ιστορικές αναφορές βλ.: Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008. Επιπλέον, για τις σχέσεις των οθωμανικών αρχών με τη Γερμανία στα σχετικά χρονικά διαστήματα βλ.: Faysal Mayak, *Tanin Gazetesine Göre II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı-Alman İlişkileri (1910-1912)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2008, σ. 5-47.

Αυτοκρατορίας. Το πρόγραμμα το οποίο εφαρμόστηκε ήταν ένα πρόγραμμα περίπλοκο, αλλά με σαφή σκοπό. Πρόσφατες μελέτες μας αποδεικνύουν ότι τα βασικά, αλλά και κρυφά σημεία του προγράμματος ήταν κωδικοποιημένα στα τηλεγραφήματα του Κομιτάτου.[473] Οι αμέτρητες αναφορές και οι αναλύσεις των διάφορων Ελληνικών Προξενείων, τις οποίες εντοπίσαμε στο Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, επιβεβαιώνουν την άποψή μας.

> «Από την 1ην Ιουλίου μέχρι την 5ην Νοεμβρίου 1915 έλαβον χώραν αί εξής εξακριβωθείσαι βιαιοπραγίαι: Φόνοι: 46, Εξορίαι και Απελάσεις: 76.
>
> Εξηκολούθησαν δε μετά μεγίστης εντάσεως αι εκκενώσεις χωρίων, βία και δια των γνωστών μεθόδων, εν Θράκη και εν Προποντίδι δια στρατιωτικούς δήθεν λόγους. Αι περιφέρειαι Αϊνού, Ουζούν Κιοπρού, Μαλγάρων και Κεοσάνης έχουν ερημωθή του ελληνικού πληθυσμού των όστις μετακομίζεται παρά των τουρκικών αρχών εις το εσωτερικόν της Μ. Ασίας και εγκαθίσταται εις τουρκικά χωρία.»[474]

Η Ελληνική Πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, σε μία αναφορά της, τόνιζε τα εξής:

> «Ογδοήκοντα οκτώ χωρία ελληνικά εκκενώθησαν και επυρπολήθησαν (καθ' ολοκληρίαν τα πλείστα, τινά εξ' αυτών μόνον μερικώς εκάησαν) από Δεκεμβρίου 1916 μέχρι Φεβρουαρίου 1917. Τριάκοντα χιλιάδες ομογενών, εκ των οποίων το μεγαλύτερον μέρος γυναίκες, παιδία και γέροντες μετεφέρθησαν βία, εις τα χωρία του Βιλαετίου Αγκύρας.
>
> Αφορμή του διωγμού είναι ολίγοι ένοπλοι φυγόστρατοι οίτινες κατά την διαβεβαίωσιν του Μητροπολίτου Αμασείας δεν υπερβαίνουσι τους 300 και τους οποίους βεβαίως η Τουρκική Κυβέρνησις είχε καθήκον να καταδιώξη και να τιμωρήση αυστηρώς. Αλλά τι πταίουσιν αι χιλιάδες των ομογενών αίτινες κατεστράφησαν και τα χωρία αυτών αίτινα επυρπολήθησαν; Η ασφάλεια του κράτους και οι στρατιωτικοί λόγοι είναι η πρόφασις, η αιωνία πρόφασις,

[473] Ο Dündar στην έρευνά του αναλύει με μεγάλη επιτυχία τα κωδικοποιημένα τηλεγραφήματα. Βλ.: Dündar, Fuat. *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008. Οι περισσότερες αναφορές μας είναι από τον *Dündar*.
[474] ΥΔΙΑ, Β 1917, Β/38(1), «Διωγμοί Ελλήνων εν Τουρκία. 1902 και 1916-1917».

όπισθεν της οποίας κρύπτεται και πάλιν η εκτέλεσις του προ πολλού αποφασισθέντος σχεδίου της εξοντώσεως και του ελληνικού στοιχείου, ως τούτο εγένετο τους Αρμενίους.»[475]

«Σήμερον επιτροπή Κυδωνιών με επληροφόρησεν ότι παρελθούσαν Κυριακήν ανεγνώσθη επί εκκλησίας και ετοιχοκολλήθη εν Κυδωνίαις προκήρυξις αυτόθι τουρκικών αρχών δι' ης καλούνται άπαντες κάτοικοι όπως εντός 10 ημερών αποσυρθώσιν εις εσωτερικόν. Εις περίπτωσιν καθ' ην δεν προσέλθωσι στρατεύσιμοι εις τάξεις στρατού άλλως θέλουσι εφαρμοσθή κατ' αυτών βίαια μέτρα. Επιτροπή παρεκάλεσεν όπως εισηγηθή παρ' υμίν σύντονον ενεργείαν παρά Πρεσβείαις συμμάχων Τουρκίας και Τουρκική Κυβερνήσει προς αναστολήν εν λόγω αποφάσεως καταστρεπτικής σύμπαντος ελληνικού πληθυσμού, εν εναντία περιπτώσει να μεριμνήση κυβέρνησις περί μεταφοράς πληθυσμού εις Ελλάδα αποστέλλουσα πλοία προς παραλαβήν προ λήξεως ανωτέρω προθεσμίας.

Λαμβανομένου υπ' όψιν ότι λόγω συσσωρεύσεως ενταύθα 100 περίπου χιλιάδων προσφύγων και πολλού συμμαχικού στρατού νήσου αδυνατεί απολύτως επαρκέση εις εγκαταστάσιν και διατροφήν ολοκλήρου πληθυσμού. Παρακαλώ όπως μεταφορά αν ήθελε αποφασισθή τοιαύτη μη γίνη εις Μυτιλήνην.»[476]

Οι συγκεκριμένοι πρόσφυγες (και ακόμη περισσότερες οικογένειες πριν από αυτούς) μοιράστηκαν, ανά 10-30 ομάδες, στα μουσουλμανικά χωριά του εσωτερικού της Μικράς Ασίας και αυτή η διπλωματική προσπάθεια παρουσιάστηκε στο Υπουργείο Εξωτερικών της Αθήνας ως μία λαμπρή επιτυχία της Ελληνικής Πρεσβείας της Κωνσταντινούπολης.[477]

Η πραγματικότητα, όμως, δεν είχε καμία σχέση, ούτε με τις λαμπρές διπλωματικές επιτυχίες, ούτε με αυτές καθαυτές τις οθωμανικές πράξεις, οι οποίες δεν είχαν ως στόχο μόνο τους χριστιανούς ορθόδοξους. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν περιοριζόταν στη Μικρά Ασία. Οι πολιτικές και στρατιωτικές ελίτ της Αυτοκρατορίας, είχαν ήδη αποφασίσει, από το 1913, να περιορίσουν τα εδάφη της

[475] ΥΔΙΑ, Β 1917, Β/38(1), Αριθ. Πρωτ. 548, εν Κων/πόλει τη 21η Απριλίου 1917.
[476] ΥΔΙΑ, Β 1917, Β/38(1), «Εξαιρετικώς Επείγον», Αριθ. πρωτ. 1974 Β/38, ελήφθη την 28η Ιανουαρίου 1916, Μυτιλήνη, Νομάρχης Λέσβου Νικολόπουλος.
[477] ΥΔΙΑ, Β 1917, Β/38(1), Αριθ. Πρωτ. 05549, ελήφθη την 8η Μαρτίου 1916.

νέας χώρας, σε σχέση με αυτά που κατείχε η ιστορική Αυτοκρατορία και ως εκ τούτου, το συνεχές κύμα μετανάστευσης των μουσουλμανικών πληθυσμών προς την πρωτεύουσα ή το εσωτερικό της χώρας, από μόνο του δημιουργούσε προβλήματα.

Σύμφωνα με το σχεδιασμό, όλες σχεδόν οι μουσουλμανικές κοινότητες των Βαλκανίων, θα εγκαθίσταντο στα δυτικά και νότια παράλια. Στο εσωτερικό της χώρας, όπου οι συνθήκες ζωής ήταν πιο δύσκολες, θα εγκαθίσταντο κοινότητες που θα μπορούσαν να ανταπεξέλθουν σε αυτόν τον τρόπο ζωής, δηλαδή οι πιο πολεμικοί μουσουλμανικοί πληθυσμοί: οι μουσουλμάνοι Αλβανοί, Κούρδοι και Τσερκέζοι.[478] Ο λόγος που υπαγόρευσε το συγκεκριμένο σχεδιασμό ήταν σαφής: η εκκαθάριση της περιοχής της Ανατολίας από τα 'μη αποδεκτά στοιχεία'.[479] Τα Βαλκάνια, η Κρήτη και η βόρεια Αφρική είχαν πια χαθεί, ενώ στα νότια και τα μακρινά βιλαέτια είχαν εισβάλει οι Μεγάλες Δυνάμεις. Η Ανατολή, βέβαια, δεν είχε ακόμα χαθεί, αλλά, εάν δεν εφαρμοζόταν ένα ειδικό πρόγραμμα, θα χανόταν και αυτή.

Όσο για το κύμα της μετανάστευσης, πρέπει να επισημανθεί το εξής: αυτή η μετακίνηση των πληθυσμών ήταν υποχρεωτική και γινόταν με βίαιο τρόπο, με αποτελέσμα να καταλήξει σε ένα μικρό ποσοστό θανάτων για τους μουσουλμάνους και σε ένα συγκριτικά μεγαλύτερο ποσοστό θανάτων για τους μη μουσουλμάνους. Σύμφωνα με τους ίδιους τους Κούρδους, εξαιτίας των αναγκαστικών εσωτερικών μεταναστεύσεων, 700.000 Κούρδοι υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τον τόπο τους,[480] 800.000 σκοτώθηκαν στο μέτωπο, ως Οθωμανοί στρατιώτες[481] και αμέτρητοι έχασαν τη ζωή τους στις εξεγέρσεις που πραγματοποιήθηκαν, είτε εναντίον των Οθωμανών (όπως αυτές στην περιοχή του Ντερσίμ και στην περιοχή του Μπίτλις ή όπως οι αντικρατικές προσπάθειες των μελών της οικογένειας Μπεδιρχάν, κλπ.), είτε εναντίον των Ρώσων. Σε αυτούς τους αριθμούς, ωστόσο, δε συμπεριλαμβάνονται οι Κούρδοι του ανατολικού Κουρδιστάν - Ιράν.[482]

Ορισμένοι Κούρδοι, οι οποίοι μετανάστευσαν κατά την περίοδο του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, επαναπατρίστηκαν σταδιακά, μετά τη λήξη του πολέμου,

[478] Ήδη εκατοντάδες χιλιάδες Τσερκέζοι ερχόντουσαν στις ανατολικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τα Καυκάσια. Για πιο αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με τη μετακίνηση και την εγκατάσταση των μουσουλμανικών πληθυσμών βλ.: Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası 1913-1918*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
[479] Fuat Dündar, σ. 37
[480] Sinan Hakan, «1915 Sonrası Kürt Mülteci Göçü», *Kürt Tarihi*, Şubat-Mart 2013, no. 5, σ. 44-47.
[481] Haydarizade İbrahim, «Bir Hasbıhal», *Jîn*, 7 Teşrinisani 1334 (7 Νοεμβρίου 1918), no. 1, s. 4.
[482] Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası 1913-1918*, s. 137-155

γεγονός το οποίο, όμως, αντιμετωπίστηκε από την αρμένικη ιστοριογραφία ως εισβολή των κουρδικών πληθυσμών στην Αρμενία. Στην πραγματικότητα, ο ρωσικός στρατός είχε προχωρήσει βαθιά στις ανατολικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (συγκεκριμένα έως τα βόρεια του Βιλαετιού Ντιάρμπεκιρ), από όπου είχαν μεταναστεύσει οι Κούρδοι και οι Τσερκέζοι, δηλαδή ο καθαρά μουσουλμανικός πληθυσμός. Έτσι, ο συγκεκριμένος γεωγραφικός χώρος είχε 'αδειάσει' από τον απλό μουσουλμανικό πληθυσμό και είχε μετατραπεί σε πεδίο μάχης μεταξύ τακτικών (Οθωμανοί - Ρώσοι) και άτακτων (Αρμένιοι - Κούρδοι - Τσερκέζοι) στρατών. Ωστόσο, όμως, κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων αυτών, οι οθωμανικές αρχές είχαν ήδη ξεκινήσει να θέτουν σε εφαρμογή το πρόγραμμα υποχρεωτικής μετανάστευσης των αρμενικών πληθυσμών προς τις νότιες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (στις ερήμους της Συρίας), στους οποίους μάλιστα, όπως συνέβη και με την πλειοψηφία των Κούρδων, δεν επέτρεψαν ποτέ ξανά να επαναπατριστούν.[483] Έτσι, το αποτέλεσμα, όπως προαναφέραμε, ήταν ο επαναπατρισμός -κατ' εξαίρεση- ορισμένων κουρδικών οικογενειών, χωρίς, όμως, ποτέ να δοθεί η 'άδεια επιστροφής' στους Κούρδους που είχαν σταλεί σε επιλεγμένες περιοχές, όπως η Κόνια, το Εσκίσεχιρ, τα Άδανα και η Ούρφα, αφού η εγκατάσταση των κουρδικών πληθυσμών σε αυτές τις περιοχές λειτουργούσε ομογενοποιητικά για τη νέα χώρα της Ανατολίας.

Οι υποχρεωτικές μεταναστεύσεις αποτέλεσαν σημαντικό παράγοντα για την εξέλιξη του κουρδικού εθνικισμού, με θετικές αλλά και αρνητικές απολήξεις. Η απομάκρυνση των Κούρδων από τα εδάφη τους και η παρουσία κουρδικών πληθυσμών σε διαφορετικές περιοχές της σημερινής Τουρκίας ήταν ένα γεγονός το οποίο, από μόνο του, δημιούργησε το εδαφικό πρόβλημα στον κουρδικό εθνικισμό. Από την άλλη, η ρητή απαγόρευση χρήσης της μητρικής τους γλώσσας και επαφής των πληθυσμών, οι οποίοι είχαν απομακρυνθεί εξαιτίας των μεταναστεύσεων, αποτέλεσαν παράγοντες που συνέβαλαν στην επιτάχυνση της τουρκοποίησης των κουρδικών πληθυσμών. Ακόμα και σήμερα, υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός

[483] Οι περίφημες σφαγές των Αρμενίων, το 1915, αμφισβητούνται από πολλούς πολιτικούς ιστορικούς, διότι υποστηρίζεται η εκδοχή των θανάτων κατά τη μετακίνηση/μετανάστευση (tehcir) των πληθυσμών από τις εμπόλεμες ζώνες, στη διάρκεια του πολέμου και όχι η επιτόπου εξόντωσή τους. Αυτή είναι και η επίσημη πολιτική στάση του τουρκικού κράτους, έναντι αυτών που υποστηρίζουν ότι επρόκειτο για Γενοκτονία. Για μία ποιοτική συζήτηση μεταξύ των ιστορικών βλ.: Fuat Dündar, «Aktar ve Kırmızı'nın eleştirisi vesilesiyle: Algılama ve ölçüyü tutturma sorunu», *Tarih ve Toplum*, sayı 9, güz 2009, σ. 227-246. Με άλλα λόγια, αυτός είναι ο λόγος που ορισμένοι πολιτικοί ιστορικοί αμφισβητούν τις σφαγές των Αρμενίων, το 1915, αφού αποδίδουν την εξάλειψη του αρμενικού στοιχείου στις μετακινήσεις των πληθυσμών από τις εμπόλεμες ζώνες και όχι στην επιτόπου εξόντωσή τους.

τουρκοποιημένων Κούρδων στην Τουρκία, οι οποίοι αποτελούν ένα ακόμα, άλυτο πρόβλημα για το σημερινό κουρδικό εθνικισμό.

Οι Κούρδοι, πλην ορισμένων εξαιρέσεων, στην πλειοψηφία τους, συμμετείχαν στους πολέμους (Α' και Β' Βαλκανικούς Πολέμους και Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο), είτε ως στρατιώτες του οθωμανικού στρατού, είτε στο πλευρό του Χαλίφη (και του στρατού του Ισλάμ) ως καλοί μουσουλμάνοι.[484] Στο πλαίσιο αυτού του ιερού σκοπού, μάλιστα, ενεπλάκησαν ενεργά και στην εσωτερική πολιτική της Περσίας. Οι γερμανοτουρκικές στρατιωτικές ελίτ προσπαθούσαν να δημιουργήσουν μία «ισλαμική» γραμμή, από τη Θράκη έως το Αφγανιστάν, με σκοπό τον έλεγχο της περιοχής. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού, το πιο ελκυστικό εργαλείο ήταν το χρήμα και έτσι ο γερμανικός χρυσός «έρεε» στο ανατολικό - Περσικό Κουρδιστάν και στα χωριά της Περσίας. Σε αυτή την προσπάθεια, το ρόλο του -ιδιαιτέρως σημαντικού- μεσολαβητή ανέλαβαν οι Κούρδοι του Κουρδιστάν.[485] Την περίοδο των ελληνοτουρκικών συγκρούσεων, το 1922, όταν ο Κούρδος Μουσταφά Πασάς ρώτησε τους ίδιους τους Κούρδους τοπικούς αρχηγούς, έλαβε την εξής καταπληκτική απάντηση:

> «Γνωρίζομεν πολύ καλώς ότι οι κεμαλικοί είναι οι θανάσιμοι εχθροί μας, ένα όμως επολεμούσαμεν συγχρόνως και κατά των Κεμαλικών, ποίος θα ήρχετο εις βοήθειάν μας, χορηγών ημίν το υλικόν πολέμου; Οι Ευρωπαίοι αγνοούντες την ύπαρξίν μας δεν μας δίνουν σημασίαν τινά. Η καταστροφή εν Χακεουρία μεταξύ των Νεστοριανών του Μαρ-Χαμών και των Κούρδων, εγένετο, διότι οι Πέρσαι μας είχον υποσχεθή να μας δώσουν την Ελευθερίαν εάν κατελαμβάνομεν το Μαρ-Χαμών. Μετά την καταστροφήν οι Περσαι επωφελούμενοι της ευκαιρίας ηθέλησαν να μας υπαγαγώσιν υπό τον ζυγόν των. Αλλού οι κεμαλικοί μας προσέφεραν την Ελευθερίαν εάν καταστρέφαμεν τους Αρμενίους, οίτινες είχον έλθη από την Βαγδάτην διά να μεταβώσιν εις την Ανατολίαν.

[484] ΥΔΙΑ, Α 1917 Α/4 V., «Τουρκικός Πόλεμος», Αριθ. Πρωτ. 5553 Α4/V, ελήφθη την 15/2-0/i8/VIII 1917, Βέρνη, 14/1/1917. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα αναφέρεται στη Μάχη του Σαγγάριου και μέσα από αυτό τονίζεται ότι «η ταξιαρχία του ιππικού, η οποία αποτελούνταν αποκλειστικά από Κούρδους, αποδείχθηκε τελικά πολύ χρήσιμη και αποτελεσματική.» Βλ.: ΥΔΙΑ, Φακ. 1922-11, υπόφ. 1, αριθ. Πρωτ. 4226, ελήφθη Αθήνα την 22-4-1922.

[485] Για μία εκπληκτική αναφορά σε αυτό το θέμα βλ.: ΥΔΙΑ, Α 1915 Α/4, 5, 14, 19, «Ενέργειες στην Κωνσταντινούπολη και στο Παρίσι», Αριθ. Πρωτ. 4578, εν Αθήναις την 1η Μαΐου 4115.

Ίνα πεισθή δι' αυτά ο Μουσταφά Πασάς είδεν ιδίοις όμμασι το έγγραφον με την υπογραφήν του Μουσταφά Κεμάλ.»[486]

Εκτός, όμως, από τους Κούρδους του Κουρδιστάν, και οι άλλοι Κούρδοι, όπως ήταν οι οργανωμένοι στους διάφορους πολιτικούς / πολιτιστικούς συλλόγους ή τα μέλη των μεγάλων κουρδικών οικογενειών, στάθηκαν στο πλευρό του Οθωμανικού Κράτους. Εδώ, ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί το εξής σημαντικό στοιχείο: θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο πολυκομματισμός της Οθωμανικής Βουλής είχε πάψει να υφίσταται, μετά την κατάληψη της Υψηλής Πύλης από το Κομιτάτο, αφού όλα σχεδόν τα στελέχη της αντιπολίτευσης είτε διώχθηκαν από τη χώρα ή σκοτώθηκαν ή φυλακίστηκαν ή υποχρεώθηκαν να μείνουν εκτός πολιτικής. Υπό αυτές τις συνθήκες, λοιπόν, όπως είναι λογικό, η μοναδική δύναμη ήταν το Κομιτάτο. Επομένως, όταν η πολιτική του στάση μετατοπιζόταν από τον οθωμανισμό στον τουρκισμό, σύμφωνα με τις έρευνες, οι περισσότεροι ηγέτες των παλιών κουρδικών συλλόγων στρατολογήθηκαν στα οθωμανικά μέτωπα. Από αυτούς τους ηγέτες, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, που είτε πέθαναν στα μέτωπα, είτε πίστεψαν στον τουρκισμό, σχεδόν όλοι, τα ύστερα χρόνια, πήραν μέρος στο κουρδικό εθνικιστικό μέτωπο. Σε αυτά τα δύσκολα χρόνια, η απουσία ηγετών στον τομέα της διανόησης ήταν καταστροφική για τους Κούρδους, δεδομένου, μάλιστα, ότι οι και εφημερίδες του Κομιτάτου στις κουρδικές πόλεις είχαν προετοιμάσει τους Κούρδους για πολέμους εναντίον των χριστιανών.

Ο μελλοντικός Κούρδος εθνικιστής και ορκισμένος εχθρός του Κομιτάτου Σερίφ Πασάς συνέχισε τον αγώνα του μαζί με τον Σαμπαχαντίν[487] και στο πλαίσιο αυτής της συνεργασίας είχε έρθει σε επαφή και με το Ελληνικό Βασίλειο.

«Προκειμένου περί των κατά των Νεοτούρκων ενεργειών του Πρίγκηπος Σαμπαχαδίν και του στρατηγού Cherif Pacha, ο τελευταίος ούτος μοι είπεν ότι τα οικονομικά αυτού μέσα δεν τω επιτρέπουσι να συνεχίση μόνος του τον μετά του Κομιτάτου αγώνα και ότι έχει ανάγκην της οικονομικής συνδρομής της Β. Κυβερνήσεως προς εξακολούθησιν αυτού.

[486] ΥΔΙΑ, φάκ. 1922-11, υποφ. 1, Αριθ. Πρωτ. 157, ελήφθη την 21-3-1922.
[487] ΥΔΙΑ, Β 1916 Β/47, «Προπαγάνδαι εν Τουρκία», αριθμός 14773-16696.

Καθ' α συμπεραίνω πρόκειται περί μεγάλων ποσών άτινα ζητεί όπως τεθώσιν εις την διάθεσίν του προς τον σκοπόν τούτον, είναι δε λίαν αβέβαιον και αμφίβολον αν η ενέργεια αυτού θέλει τελεσφορήσει.

Εν πάση περιπτώσει είναι πολύ ευχερέστερον να εξετασθώσιν εν Κων/πόλει παρά εν Παρισίοις αι πιθανότητες της επιτυχίας του απ' αυτού επιδιωκομένου σκοπού.»[488]

Το Ελληνικό Κράτος φαίνεται ότι ξεκίνησε να συνεργαστεί με τον Κούρδο στρατηγό Σερίφ Πασά, προκειμένου να επιτευχθεί ο κοινός τους στόχος. Η οικονομική του άνεση ήταν ένα σημαντικό κίνητρο,[489] αλλά, σε μικρό χρονικό διάστημα, το κράτος δανείστηκε από τον ίδιο ποσό, το οποίο σύντομα έφτασε τα 107.243 φράγκα και ήταν δύσκολο να αποπληρωθεί. Ο Σερίφ Πασάς μετέβη στην Αθήνα για να συναντηθεί με τον Σαμπαχαντίν και ταυτόχρονα για να πληρωθεί από το Ελληνικό Κράτος. Αντί, όμως, να πληρωθεί από το Ελληνικό Κράτος, στην Αθήνα έπεσε θύμα μίας ακόμα απόπειρας δολοφονίας μαζί με τον Σαμπαχαντίν.[490] Ίσως ήταν ένα από τα καμώματα της ιστορίας, ίσως και όχι, αλλά 4 χρόνια μετά, ο Σερίφ Πασάς, ως πρόεδρος της Κουρδικής Επιτροπής, εμφανίστηκε ενώπιον της Ελληνικής Επιτροπής στις Ειρηνευτικές Διασκέψεις του Παρισιού.

Εκτός από τον κούρδο στρατηγό Σερίφ Πασά και ο Αμπντουρεζάκ Μπεδιρχάν [Abdurrezak Bedirhan], ως Κούρδος εθνικιστής και όχι ως Οθωμανοκούρδος πολιτικός, αποτελεί μία σημαντική εξαίρεση ανάμεσα στους Κούρδους διανοουμένους,[491] αφού έκανε μία σημαντική κουρδική εθνικιστική προσπάθεια, κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, στις ανατολικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, με την εξέγερση του Μπίτλις το 1914.

[488] ΥΔΙΑ, Β 1914 Β/59, Αριθ. Πρωτ. 6964, ελήφθη την 12η Μαρτίου 1914
[489] ΥΔΙΑ, Β 1914 Β/59, Αριθ. Πρωτ. 21086 Β, ελήφθη την 1η Ιουλίου, Παρισίου, 30 Ιουνίου 1914. Σισιλιανός.
[490] ΥΔΙΑ, Α 1915 Α/19, «Διαμαρτυρίαι Τουρκίας δια τους υπηκόους της», Αριθ. Πρωτ. 9455, εν Αθήναις την 4η Δεκεμβρίου 1915. Επίσης Kuran, Ahmet Bedevi, σσ. 431-435.
[491] Αν και έως τώρα δεν έχει γίνει καμία επιστημονική μελέτη για τη ζωή και τις ιδέες του, για την αυτοβιογραφία του βλ.: Celîlê Celîl, *Abdurrezak Bedirhan Otobiyografya*, İstanbul, Pêrî Yayınları, 2000.

Β.3 Η Εξέγερση του Μπίτλις (Bitlis)

Όπως προαναφέρθηκε, από όλες τις ανατολικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, αυτή η οποία ήταν η πιο πρόσφορη για να λάβει χώρα η επανάσταση των Νεότουρκων ήταν το Μπίτλις, γεγονός που πράγματι αποδείχθηκε με μία σημαντική, μαζική ένοπλη εξέγερση των Κούρδων το 1914. Η εξέγερση αυτή δεν έχει μελετηθεί όσο θα έπρεπε, στο πλαίσιο της τουρκικής ή της κουρδικής ιστοριογραφίας, αλλά αποτελεί την πρώτη ένοπλη εξέγερση των Κούρδων πολιτικών, με τη μαζική στήριξη των Αρμενίων, εναντίον της εξουσίας του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου, η οποία είχε ξεκάθαρες εθνικές πολιτικές διεκδικήσεις.

Η κατάσταση του Μπίτλις,[492] πριν την περίοδο του κοινοβουλετικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β', δε διέφερε από τις άλλες ανατολικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, σύμφωνα με τις διάφορες αναφορές των Γάλλων, των Άγγλων, των Ρώσων και των Οθωμανών. Κάθε κράτος, βέβαια, ερμήνευε τις καταστάσεις από διαφορετική οπτική γωνία και κατάληγε σε ανάλογα συμπεράσματα, γι' αυτό και μερικές φορές εντοπίζονται μεγάλα χάσματα, όσον αφορά στο ζήτημα του «ποιος τυραννούσε ποιόν». Σύμφωνα λοιπόν με τους Οθωμανούς, οι Ρώσοι, μέσω των Αρμενίων, τυραννούσαν τους μουσουλμάνους (ανεξαρτήτως καταγωγής),[493] σύμφωνα με τους Γάλλους, υπάρχει πλήρης συνεννόηση μεταξύ Οθωμανών και Κούρδων (ανεξάρτητα από το κοινωνικό τους status),[494] ενώ, από την άλλη, σύμφωνα με τους Άγγλους, τα κουρδικά τάγματα Χαμιντιών (όχι οι άλλοι Κούρδοι), μαζί με τις οθωμανικές αρχές, καταπίεζαν τους μη μουσουλμάνους. Συγκεκριμένα, οι Οθωμανοί υποστήριζαν ότι η Ρωσία, λόγω των στρατηγικών στόχων και των προγραμμάτων της, έφερε τη μεγαλύτερη ευθύνη, επειδή ανακάτευε διαρκώς την τράπουλα των τοπικών δυνάμεων και βρισκόταν, σχεδόν πάντα, πίσω από τις αναταραχές στην περιοχή. Έτσι, με την εξέγερση του Μπίτλις, θεώρησαν ότι η ένοχη στάση της Ρωσίας κορυφώθηκε.

---

[492] Βλ. επίσης «La Principauté de Bitlis», *Etudes kurdes* - Hors Serie no.1 - Avril 2004, σ. 12-13.

[493] İsrafil Kurtcephe,. Suat Akgül,. «Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri», OTAM, sayı. 6 (1995), σ. 249-256. Mustafa Balcıoğlu, «Birinci Dünya Savaşı Oncesinde Bir Rus Komplosu; Şeyh Selim Ayaklanması», *Türk Kültürü*, sayı. 350 (Haziran 1992), σ. 363.

[494] CADN, Constantinople E-131. Όλη η αναφορά είναι 17 σελίδες. Για τη μεταφρασμένη εκδοχή της βλ. στα Παραρτήματα της παρούσας μελέτης.

Β.3.1 Το καλωσόρισμα του Κοινοβουλετικού Καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β' στο Μπίτλις

Με την εξαίρεση των πρώτων εβδομάδων της περιόδου του κοινοβουλετικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β', στη διάρκεια των οποίων είχαν δημιουργηθεί αναταραχές στα 'συστήματα' των ταγμάτων Χαμιντιών, όπως είχαν δημιουργηθεί και σε όλες τις περιοχές του Κουρδιστάν, η πολιτική κατάσταση ομαλοποιήθηκε σε σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, με τη σταδιακή εδραίωση του 'συστήματος' του του κοινοβουλετικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β'. Χαρακτηριστική, ως προς αυτό, είναι μία βρετανική αναφορά, σύμφωνα με την οποία, η κατάσταση στο Μπίτλις, πριν και μετά από την περίοδο του κοινοβουλετικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β', ήταν η εξής:

> «Τώρα, θα περάσω στο χειρότερο απ' όλα, το Βιλαέτι Bitlis (Μπίτλις), του οποίου η κατάσταση, από τα τέλη Ιουνίου, είναι τελείως απελπιστική.
>
> Μετά την ανακήρυξη του Συντάγματος, ακολούθησε μια βίαιη αντίδραση: κάποια μουσουλμανικά στοιχεία, θέλοντας να αποδείξουν με τεκμήρια ότι το συνταγματικό καθεστώς ήταν ακατάλληλο γι' αυτό το κομμάτι της χώρας, έκαναν κινήσεις που οδηγούσαν στη σφαγή. Ο προσωρινός Βάλης είχε μεν τη διάθεση να παρέμβει, αλλά, λόγω του αδύναμου χαρακτήρα του, δεν μπόρεσε να το καταπνίξει και κάποιοι αξιωματικοί, υποστηρικτές της Ένωσης, πήραν την κατάσταση στα χέρια τους και, αφού σιγουρεύτηκαν ότι η πόλη και τα παζάρια είχαν την κατάλληλη προστασία, έδωσαν στους Σεΐχηδες και τους διακεκριμένους να καταλάβουν ότι δε θα επιτρέψουν καμία καταπάτηση της ειρήνης. Έτσι, αποκαταστάθηκε η γαλήνη και λίγες μέρες αργότερα ήταν εφικτό να γίνει ο επίσημος δημόσιος εορτασμός για το Σύνταγμα. Αργότερα, ο Feizi Bey απαλλάχθηκε από τα καθήκοντά του και τη θέση του πήρε ένας αξιωματικός του στρατού, ο οποίος ήταν μέλος της Ένωσης. Η αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών εξακολούθησε (να υπάρχει) και συνεχώς ενδυναμωνόταν, ενώ στο βιλαέτι ξεκίνησαν να επικρατούν συνθήκες πρωτόγνωρης ειρήνης και ασφάλειας.

Οι Αρμένιοι επαναστάτες στο Mush (Μους) άφησαν τα όπλα τους, ενώ οι Κούρδοι, οι οποίοι 'κρέμονται' από την κυβέρνηση, έφυγαν από την πόλη και επέστρεψαν στα σπίτια τους.

Τέλος, έχω την τιμή να εσωκλείω το αντίγραφο της επιστολής από τον κύριο Safrastian, τον Αντιπρόξενο στο Bitlis, το οποίο επιβεβαιώνει πλήρως τις προηγούμενες αναφορές του. Θα προσέξετε ότι επιμένει στο εντυπωσιακό αποτέλεσμα που προέκυψε από την άμεση και επιτυχή σειρά μέτρων, τα οποία έλαβαν για να μαζέψουν τα βοοειδή, που είχαν κλαπεί από τους Αρμένιους και επίσης στο ότι εκατοντάδες Αρμένιοι, βλέποντας τη νέα κατάσταση που επικρατεί, επιστρέφουν από τη Ρωσία στα σπίτια τους και τυγχάνουν θερμής υποδοχής από τους Κούρδους.»[495]

Η απομάκρυνση των Νεότουρκων από τον οθωμανισμό και η προσέγγιση τους στον τουρκισμό, σε συνδυασμό με τις ασαφείς πολιτικές τους στις κουρδικές περιοχές, δημιουργούσαν στους Κούρδους τοπικούς ηγέτες ένα αίσθημα νοσταλγίας για την περίοδο του Αμπντουλχαμίντ *Β'*. Σύμφωνα με τις ελληνικές στρατιωτικές αποστολές, οι επιθέσεις κατά των μη μουσουλμάνων είχαν αυξηθεί τόσο πολύ, που δε θα μπορούσαν πλέον να θεωρούνται «μεμονωμένες». Σύμφωνα μάλιστα με τις ίδιες πηγές, οι Αρμένιοι βουλευτές έφεραν διαρκώς το θέμα στη Βουλή, αλλά λάμβαναν πάντοτε την ίδια κλασική απάντηση από τον Υπουργό Εσωτερικών:

«Υποσχέθη δε ότι θα καταστρέφη εντελώς τους ληστάς Κούρδους και θα καθαρίση την Ανατολήν από τους κακοποιούς»[496]

Για όλη αυτή την κατάσταση, λοιπόν, ο Άγγλος Πρόξενος έλεγε στους ανώτερούς του:

«Οι Κούρδοι, οι οποίοι είχαν πολλές παροχές, εν μέρει λόγω της θρησκευτικής τους πίστης και εν μέρει λόγω των παροχών που έπαιρναν την παλιά εποχή τα στρατιωτικά τάγματα Χαμιντιών, τώρα νοσταλγούν εντονότατα τον Αμπντουλχαμίντ Β'. Η παρούσα κυβέρνηση τους δημιουργεί ένα αίσθημα αβεβαιότητας και έτσι στα μάτια των Κούρδων η θέση της κυβέρνησης στο

[495] CAB 3Y/95, 1908, no.120, «Gerard Lowther, Asiatic Turkey and Arabia. September 26.»
[496] ΥΔΙΑ 1912-104-2, Αποστολή Στρατού, «Η εν Ανατολή κατάστασις, αι περί σφαγών ειδήσεις. Διαβήματα των Αρμενίων Βουλευτών και του Αρμενικού Πατριαρχείου» στο Β' Πολιτική.

μέλλον δεν είναι πλέον δεδομένη. Δηλαδή, η κυβέρνηση των Νεότουρκων δεν μπορεί να τους κρατήσει για πολύ μαζί με την Αυτοκρατορία.

Αν η τουρκική κυβέρνηση δεν δώσει μεγαλύτερη προσοχή στην ανάπτυξη αυτού του τμήματος της Τουρκίας και δεν φέρει τα κουρδικά βιλαέτια σε στενότερη επαφή με τις δυτικές επαρχίες της Μικράς Ασίας και αν δεν δημιουργήσει ένα κοινό θεσμό, διαμορφώνοντας μια στενότερη σχέση ανάμεσα στο κουρδικό στρατιωτικό πνεύμα (τις φυλές) και τον τακτικό στρατό, φαίνεται ότι είναι αναπόφευκτο αυτό το αίσθημα της δυσαρέσκειας να αυξάνεται.

Τότε, καμία κυβέρνηση ή οποιαδήποτε κοινή δράση δεν θα μπορέσει να εξαλείψει το αίσθημα της δυσαρέσκειας των κουρδικών φυλών για την κυβέρνηση. Αν οι παρούσες συνθήκες εξακολουθήσουν να υφίστανται ως έχουν και εξελιχθούν, τότε, πιθανότατα, τα ανατολικά σύνορα της Μικράς Ασίας θα μετατραπούν σε σκηνικό εχθροπραξιών.»[497]

Δύο μήνες μετά από αυτή την αναφορά, παρατηρούνται «ύποπτες κινήσεις» από την πλευρά των Κούρδων ηγετών, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται κυρίως η εμπλοκή του Αμπντουρεζάκ Μπεδιρχάν στα γεγονότα του Μπίτλις. Οι πρώτες κινήσεις που έγιναν υποδήλωναν μία κλασική κουρδική εξέγερση, κατά των αρχών και κυρίως κατά του νέου νόμου περί στρατολογίας,[498] αλλά, στη συνέχεια, η εμφάνιση του Αμπντουρεζάκ Μπεδιρχάν δημιούργησε σε όλους ένα αίσθημα ανησυχίας, γιατί ήταν ήδη ένας γνωστός και επικίνδυνος Κούρδος εθνικιστής της οικογένειας Μπεδιρχάν.[499]

Την πορεία αυτής της εξέγερσης μπορούμε να την παρακολουθήσουμε μέσα από διάφορα αρχεία των Μεγάλων Δυνάμεων, όπως η Ρωσία,[500] η Αγγλία,[501] η Γαλλία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι οποίες εμπλέκονταν άμεσα στις υποθέσεις της περιοχής. Μέσα από όλα όσα αναφέρονται σε αυτά τα αρχεία, όμως,

[497] FO 195/2458, no. 808, 14th February 1914.
[498] FO 195/2458, no.1911, 6th May 1914. «Η Βουλή. Η Χτεσινή Συνεδρία», *Η ΗΧΩ*, 19 Οκτωβρίου 1911, σ. 2 στο ΥΔΙΑ 1912-104-2.
[499] Υπάρχουν αμέτρητες αναφορές για τις κινήσεις του Αμπντουρεζάκ Μπεδιρχάν από τις οθωμανικές αρχές (μυστικές, στρατιωτικές και διοικητικές αρχές), αφού για πολύ καιρό θεωρούνταν εχθρός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε μία μυστική αναφορά των Βρετανών *ο Αμπντουρεζάκ Μπεδιρχάν* αναφέρεται ως ηγέτης των Κούρδων και τονίζεται ότι και να πεθάνει, δε θα ξεχαστεί ποτέ από τους Τούρκους, ως ο μεγαλύτερος Κούρδος εθνικιστής. Βλ.: WO 95/5279, 24.10.1917
[500] Tibet Abak, «Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)» *Toplumsal Tarih*, no. 208, Nisan 2011, σ. 64-73.
[501] FO 195/2456; FO 195/2458; WO 95/5279

αυτό που μας ενδιαφέρει και αφορά στο θέμα μας, δηλαδή στη δημιουργία και τη βαθμιαία ανάπτυξη της νέας κουρδικής εθνικής ταυτότητας, είναι ότι με το συγκεκριμένο κίνημα του Μπίτλις:

α) Ο αγώνας για τη νέα κουρδική εθνική ταυτότητα μεταμορφώθηκε από μία παραδοσιακή σε μία εθνική εξέγερση, με τη χρήση όλων των σύγχρονων μέσων και συμβόλων, όπως ήταν μία μυστική οργάνωση, η εθνική σημαία, οι διπλωματικές σχέσεις, αλλά και με την εμφάνιση ενός πρωτότυπου φαινομένου, που ήταν η μαζική συμμετοχή των γυναικών.

β) Τα αποτελέσματα της πολιτικής του Κομιτάτου -η οποία βασιζόταν στην εκπαίδευση- για τη δημιουργία ενός νέου είδους διανοούμενου, στην καρδιά του Κουρδιστάν, ήταν πλέον εμφανή. Η διαδικασία της δημιουργίας του νέου Κούρδου διανοούμενου έναντι του Κούρδου εθνικιστή, άρχισε να αποφέρει καρπούς στις εμπόλεμες περιοχές. Το γεγονός αυτό αποτελούσε ένα νέο στοιχείο, το οποίο, όπως φάνηκε στην πορεία της εξέγερσης, δεν το είχαν υπολογίσει οι εξεγερμένοι. Ο νέος τύπος του Κούρδου διανοούμενου δεν ήταν απλά πλέον εμφανής, αλλά αντιστεκόταν και στους συμπατριώτες του, όντας στο πλευρό της ισλαμικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία δεν έκρυβε πια το τουρκικό πρόσωπο της.

γ) Οι κουρδικές εθνικιστικές διεκδικήσεις εμφανίζονται πια σε συνάρτηση με τις αρμενικές οργανώσεις, μια ενότητα η οποία στη συνέχεια θα μπορούσε να είναι εμπόδιο για τα ρωσικά ή τα περσικά μέτωπα. Το φαινόμενο αυτό έκανε την οθωμανική κρατική πολιτική να λάβει σοβαρά υπόψη της τη δρομολόγηση πολιτικών αλλαγών, κατά των κουρδικών περιοχών και ήταν στη συνέχεια αυτών των διεργασιών που νομιμοποιηθηκε, όπως προαναφέραμε, η υποχρεωτική και άμεση μετανάστευση των κουρδικών πληθυσμών σε «ασφαλείς, μη εμπόλεμες περιοχές».[502]

δ) Ο εγκλωβισμός των κουρδικών πληθυσμών στις ιδέες περί Χαλιφάτου ή Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου ήταν προφανές ότι είχε πλέον ολοκληρωθεί και ως εκ τούτου, η κουρδική κοινωνία είχε πια διασπαστεί ως προς τις πολιτικές της διεκδικήσεις.[503] Αυτή η πραγματικότητα έγινε πολύ καλά αντιληπτή από τις Οθωμανικές Αρχές, με αποτέλεσμα να αλλάξει ο τρόπος που αντιμετώπιζαν τους

[502] Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası 1913-1918*, σ. 137-155.
[503] Για μία κοινωνιολογική προσέγγιση του θέματος «Κούρδοι και πόλεις» βλ.: Martin van Bruinessen, «Kurds and the City» στο Hamit Bozarslan and Clémence Scalbert-Yücel (eds), *Joyce Blau, l'éternelle chez les Kurdes*, Paris, Institut Kurde de Paris, 2013, σ. 273-95.

εξεγερμένους Κούρδους. Η αθρόα συμμετοχή των μαζών θορύβησε τους Οθωμανούς σε τέτοιο βαθμό, που στο εξής η πολιτική τους απέναντι στους Κούρδους συμπεριελάμβανε και την υποχρεωτική αλλαγή τόπου κατοικίας, μια αντιμετώπιση, δηλαδή, ίδια με αυτή των άλλων εθνοτήτων. Ενώ, λοιπόν, παλιότερα, εξοριζόταν μόνο ο ηγέτης, η οικογένειά του και, ίσως, και το στενό του περιβάλλον, από την εξέγερση του Μπίτλις και έπειτα, η πρακτική αυτή άλλαξε, με αποτέλεσμα, σε κάθε εξέγερση πλέον, ολόκληρη η περιοχή να έρχεται αντιμέτωπη με τις συνέπειες των πράξεών της. Αυτή η αλλαγή της πολιτικής μάλιστα κληροδοτήθηκε και στο νέο τουρκικό κράτος. Φυσικά, όμως, το κοινωνικό - δημογραφικό κόστος που έχουν τέτοιες πολιτικές αποφάσεις είναι πολύ μεγάλο και, όπως ήταν λογικό, επηρέασε βαθύτατα τα ύστερα κουρδικά εθνικιστικά κινήματα.

Στο πλαίσιο της τιμωρίας των εξεγερμένων του Μπίτλις, μεταξύ άλλων, υπήρξαν και απαγχονισμοί. Ο απαγχονισμός, ως μία κλασική αυτοκρατορική επίσημη ποινή, μεταφέρθηκε στην Τουρκική Δημοκρατία και πρακτικά εφαρμοζόταν έως το 1984. Επίσημα, όμως, από το 1991 και έπειτα, η ποινή όλων των καταδικασμένων σε θάνατο μετατράπηκε σταδιακά σε ισόβια κάθειρξη. Στο Μπίτλις, πάντως, απαγχονίστηκαν αμέτρητοι Κούρδοι και Αρμένιοι, οι οποίοι καταδικάστηκαν στις επιτόπου δίκες που πραγματοποίησαν τα στρατοδικεία.[504]

ε) Το έργο του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου, που αφορούσε στα επόμενα προγράμματά του, διευκολύνθηκε από τη συμμετοχή των αρμενικών πληθυσμών στην εξέγερση, μαζί με τους Κούρδους εθνικιστές. Έτσι, τα επόμενα προγράμματα του Κομιτάτου μπορούσαν πλέον να αποτυπωθούν σε ένα σύνθημα, το οποίο μάλιστα είχαμε προαναφέρει: «Τα χριστιανικά κράτη, κυρίως η Ρωσία, μέσω των Αρμενίων, θα δημιουργήσουν ένα χριστιανικό κράτος στις ανατολικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το Κουρδιστάν θα ονομαστεί Αρμενία». Το αποτέλεσμα ήταν, ένα χρόνο μετά, να λάβει χώρα στην περιοχή του Μπίτλις η μεγαλύτερη ίσως σφαγή Αρμενοασσουρίων που είχε γίνει ποτέ.[505]

Μετά την εξέγερση, μία ομάδα διανοουμένων του Μπίτλις προσπάθησε να αποδείξει ότι είναι καλοί και αφοσιωμένοι στο κράτος μουσουλμάνοι. Οι ανήκοντες

[504] *Νεολόγος*, 11 Μαΐου 1914, σ. 2 και *Νεολόγος*, 13 Μαΐου 1914, σ. 2 στο ΥΔΙΑ 1914-101γ, Εξωτερικός Τύπος (Τουρκίας – Κωνσταντινούπολης – Αιγύπτου).

[505] Σύμφωνα με την αναφορά του Maunsell, μετά τη λήξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, εμφανίζονται ξανά Κούρδοι εθνικιστές στις ευρύτερες περιοχές του Μπίτλις. Βλ.: WO 106/64, «J. R. Maunsell, 'Kurdistan', 1 December 1918».

σε αυτή την ομάδα των διανοουμένων είναι δύσκολο να ταξινομηθούν, ανάλογα με την κοινωνική τους θέση, αφού υπήρχαν άνθρωποι όλων των κατηγοριών, στην πλειοψηφία τους, όμως, γνωρίζουμε ότι ήταν «δημόσιοι»[506] υπάλληλοι. Σύμφωνα μάλιστα και με τις ελληνόφωνες εφημερίδες, πράγματι ορισμένοι Κούρδοι βουλευτές και διανοούμενοι, ανάμεσά τους και οι Κούρδοι διανοούμενοι στην Κωνσταντινούπολη, παρουσίαζαν εαυτούς ως πολίτες αφοσιωμένους στο κράτος:

«Η Αφοσίωσις των Κούρδων.

Οι Κούρδοι βουλευταί του Σίγερτ συνοδευόμενοι και υπό τινών εκ των κατοίκων της περιφερείας ταύτης εξέφρασαν εν διαδηλώσει απέναντι της Υψηλής Πύλης την προς την Κυβέρνησιν αφοσίωσίν των. Μετά την ανάγνωσιν των συνήθων προσευχών οι διαδηλωταί διηυθύνθησαν προς το κεντρικόν Κομιτάτον της Ενώσεως και Προόδου όπου προέβησαν εις πατριωτικάς εκδηλώσεις.»[507]

«Το Κίνημα του Μπίτλις.

Κατά τας ληφθείσας ενταύθα ειδήσεις τα υπό την γενικήν αρχηγίαν του Χασάν Πασά στρατεύματα εισήλθον εις Σιμέκ ένθα είχον καταφύγει ως εγράψαμεν οι υποκινηταί των εν Μπίτλις γεγονότων αλλά ουδένα εύρον εκεί, διότι οι στασιασταί εν τω μεταξύ είχον διαφύγει εις το εσωτερικόν. Αι υπό του στρατοδικείου ανακρίσεις των συλληφθέντων εξακολουθεί.

Η Αποκήρυξις του Κινήματος υπό των Κουρδών.

Πολλά νεώτερα τηλεγραφήματα ελήφθησαν υπό του βουλευτού Γκεντζ Μεχμέτ εφέντη εκ μέρους διαφόρων προκρίτων Κούρδων αποδοκιμαζόντων το κίνημα.

Χτες δε όμιλος Κούρδων εγκατεστημένων εν τη Πόλει μας υπό την αρχηγίαν του βουλευτού Σαάρδ Χόδζα Νασρεδίν εφέντη μετέβη είς την Υψηλήν Πύλην όπως εκφράση την αφοσίωσίν του αλλά δεν εύρεν εκεί τον Μ. Βεζύρην μη προσελθόντα εισέτι δι' ο και διηυθύνθη εις την έδραν της 'Ενώσεως και

[506] Με τη χρήση της έννοιας του 'δημοσίου' δεν εννοώ ότι 'υπήρχε δημόσιος χαρακτήρας ή πρόσωπο μιας παραδοσιακής αυτοκρατορίας σε μία προνεοτερική εποχή'. Φυσικά δε χρησιμοποιώ τη λέξη με τη σύγχρονη έννοιά της, απλά προσπαθώ να διευκολύνω τον αναγνώστη να κατανοήσει τη φύση του επαγγέλματος διάφορων κοινωνικών κατηγοριών, που ήταν έμμισθοι εργαζόμενοι του κράτους και λόγω της ιδιαιτερότητας των επαγγελμάτων τους, είχαν άμεση επαφή με το κοινό.

[507] ΥΔΙΑ 1914-101γ, Εξωτερικός Τύπος (Τουρκίας – Κωνσταντινούπολης – Αιγύπτου), Αριθ. Πρωτ. 10361, ελήφθη την 12η Απριλίου 1914.

Προόδου' όπου εγένετο δεκτός από του Κεμάλ Βέη μέλους του διοικητικού συμβουλίου όστις εξεφώνησε λόγον δια του οποίου διεπίστωσε την αφοσίωσιν και πίστιν των Κούρδων προς την Χαληφείαν και τον Οθωμανισμόν προσθέσας ότι το τελευταίον κίνημα του Βιτλίς είναι αποτέλεσμα ξενικών εισηγήσεων και ξένων δακτύλων.

Είτα οι Κούρδοι διηυθύνθησαν εις το Υπουργείον των Στρατιωτικών όπου επίσης εξεδήλωσαν την αφοσίωσίν των προς τον Οθωμανισμόν και διελύθησαν ησύχως.»[508]

Τα ονόματα εκείνων που δήλωσαν την αφοσίωσή τους στο Υπουργείο των Στρατιωτικών αναφέρονται ως εξής:

«Βουλευτής Γκεντζ Μεχμέτ εφέντη,

ο σεΐχης του Μπίτλις Μουχίδιν,

αλλοι σεΐχηδες: Αμπντουλχαμίντ Ίμπν Νακιμπούλ Εσρέφ Ιμπραήμ (μουφτής), Αμπντουλκερίμ, Σεμσεττίν, Αμπντουλκαδίρ, Χουσεΐν, Αμπντουλχαντή, Σουκρή, Εμίν Αμπντουλμπακή, Οσμάν, Σαΐντ (δάσκαλος),

από τον Ουλεμά: Αμπντουρεζάκ, Σιδίκ Φεβζή, Ισμαήλ (πρώην βουλευτής),

από το Δήμο: Ιμπραήμ, Γιουσούφ, Σαμπάν,

Φαρίζ, Χαλίλ, Χατζί Εγιούπ, Αχμέτ Ρεσάντ, Μουσταφά, Αμπντουλαζίζ και Χαλίλ.»[509]

Β.4. Οθωμανικότητα – Osmanlılık

Σε αυτό το σημείο μπορούμε να επανεξετάσουμε την πρώτη μας προσέγγιση που αφορούσε στην ερμηνεία της στάσης των ίδιων των Κούρδων. Με άλλα λόγια, δηλαδή, να δούμε εκ νέου τον τρόπο με τον οποίο ερμήνευαν τους Κούρδους οι ίδιοι Κούρδοι.

[508] *Ταχυδρόμος*, Αριθμός 531, 31 Μαρτίου 1914 στο ΥΔΙΑ 1914-101γ, Εξωτερικός Τύπος (Τουρκίας – Κωνσταντινούπολης – Αιγύπτου).
[509] ΥΔΙΑ 1914-101γ, Εξωτερικός Τύπος (Τουρκίας – Κωνσταντινούπολης – Αιγύπτου).

Η πρώτη και αδιαμφισβήτητη προσέγγιση για την ερμηνεία της στάσης των Κούρδων περιστρέφεται γύρω από τον Οθωμανισμό. Οι Κούρδοι, έως τη λήξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, τόνιζαν επανειλημμένα ότι εξαρτόνταν από τον Οθωμανισμό, δεν αμφισβητούσαν την Οθωμανικότητα και παρουσίαζαν το γεγονός ότι οι ίδιοι ήταν μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως μία κατάσταση στην οποία βρίσκονταν με τη θέλησή τους. Στο πλαίσιο αυτής της γενικής θεωρία τους, αποδέχονταν και τους μουσουλμάνους και τους μη μουσουλμάνους, συνολικά, ως ένα Οθωμανικό Μιλλέτι, ωστόσο, όμως, θεωρούσαν τους μουσουλμάνους Οθωμανούς περισσότερο ιερούς και έντιμους και γι' αυτό τους αναγνώριζαν ως Οθωμανική Ούμμα (Osmanlı Ümmeti). Οι ίδιοι, μέσα σε αυτή τη γενική περιγραφή των ευρύτερων ομάδων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Οθωμανικό Μιλλέτι και Οθωμανική Ούμμα), ήταν το κουρδικό kavm/qewm, μια ονομασία την οποία είχαν αποδεχθεί, αφού δεν υπήρχε και άλλη ονομασία για την ισλαμική κρατική αντίληψη. Ας δούμε, όμως, λίγο πιο αναλυτικά την έννοια του Οθωμανισμού (İttihad-ı Ânasır), την εξέλιξη και την πολιτικοποίησή της. Το «İttihad-ı Osmani», «İttihad-ı Anasır» ή «Osmanlıcılık»,[510] δηλαδή η προσπάθεια για τη δημιουργία ενός Οθωμανικού Μιλλετιού[511] ή ο Οθωμανισμός, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ήταν μία επιλογή που αναγκάστηκαν να κάνουν οι οθωμανικές αρχές και οι διανοούμενοι, μία αντίδραση κατά του δικαιώματος της «αυτοδιάθεσης των λαών», των εσωτερικών «εθνικιστικών» κινημάτων και των ευρωπαϊκών πιέσεων. [512]

Οι Οθωμανοί διανοούμενοι, όπως και οι δυτικοί συνάδελφοί τους, στην προσπάθειά τους αυτή είχαν δύο επιμέρους στόχους: ο πρώτος στόχος ήταν να διαμορφώσουν το θεωρητικό υπόβαθρο και ο δεύτερος να μεταβούν από τη θεωρία στην πράξη, δημιουργώντας πράγματι ένα Οθωμανικό Μιλλέτι. Αυτό που θεωρητικά ήδη υπήρχε ήταν το Ισλαμικό Μιλλέτι (İslam Milleti) και αυτό που αναγκαστικά έπρεπε να δημιουργηθεί ήταν το Οθωμανικό Μιλλέτι (Osmanlı Milleti).[513]

---

[510] Selçuk Akşin Somel, «Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)», *Modern Türkiyede Siyasi Düşünce I*, İstanbul, İletişim Yayınları,2004, σ. 88-117.
[511] Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara, Lotus Yayınları, 2005, σ. 34.

[512] Όσον αφορά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που περιελάμβανε στους κόλπους της τα μιλλέτια, μήπως το θεωρητικό πρόβλημα του εθνικισμού μπορεί να ξεπεραστεί με την προσέγγιση του *Rubert Emerson* ότι *«το έθνος είναι αυτοί που αποκαλούν και νιώθουν τον εαυτό τους ως Έθνος»;* Βλ.: Rubert Emerson, *Sömürgelerin Uluslaşması*, Ankara, Ayyıldız yayınevi,1965, σ. 104).
[513] Στην προσπάθεια για να δημιουργηθεί το τουρκικό μιλλέτι, ακολουθήθηκε σχεδόν η ίδια μέθοδος που είχε χρησιμοποιηθεί και για τη δημιουργία του οθωμανικού μιλλετιού. Το τουρκικό μιλλέτι έχει σχέση με την έννοια του "nation", η οποία δεν ήταν ακόμα γνωστή στην περιοχή, ήταν θέμα χώρου και

Οι Οθωμανοί διανοούμενοι υποστήριζαν μεν τις δημοκρατικές ιδέες, αλλά τις συνέδεσαν, όπως θα δούμε αναλυτικά στο παρακάτω μέρος, με τις κλασικές ισλαμικές έννοιες, λόγω της ανάγκης που υπήρχε να θεμελιωθούν ιδέες που θα υποστήριζαν τη δημιουργία του έθνους. Έτσι, το «κυρίαρχο» έθνος, σύμφωνα με τις δημοκρατικές ιδέες των διανοουμένων, παίρνει την ένδοξη θέση του μέσα στο «εθνικό κράτος» («vatan – βατάν»).

> «Η ευτυχία των ανθρώπων προέρχεται από το δίκαιο, το οποίο τους το παρέχει ο αιώνας. Δηλαδή, η κατάσταση κάθε μιλλετιού δεν αλλάζει (tağyir ve tadile), σύμφωνα με τη διάθεση του καθενός. Έχουν περάσει οι καιροί που βλέπαμε τις χώρες ως τσιφλίκια των κυρίαρχων, τώρα είναι ιδιοκτησία του μιλλετιού. Ο αιώνας που ζούμε έχει κατεβάσει τον κυρίαρχο από την ανώτατη θέση, στη θέση του υπαλλήλου του μιλλετιού».[514]

Μέσα σε αυτό το Οθωμανικό Έθνος, ο «Οθωμανός» θα ζούσε σε ένα ενιαίο κράτος, ως υπήκοος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μακριά από το δυτικού τύπου εθνικό συναίσθημα, χωρίς φυλετικούς και θρησκευτικούς διαχωρισμούς (μουσουλμάνοι – μη μουσουλμάνοι / müslim-gayr-ı müslim).[515] Ο «Οθωμανός», δηλαδή, αποτελούσε μία έννοια που ταυτιζόταν με όλους τους υπηκόους της Αυτοκρατορίας, όπως καταδεικνύεται και μέσα από τα γραπτά του Ναμίκ Κεμάλ.[516]

Η εξάπλωση των εθνικιστικών ιδεών στην Ευρώπη ήταν ένα σοβαρό ζήτημα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ένα ζήτημα, το οποίο αντιμετώπιζαν σχεδόν όλες οι αυτοκρατορίες εκείνη την εποχή, είτε με μεθόδους που δημιουργούσαν μια εμπόλεμη κατάσταση, είτε με την ανάπτυξη των αυτοκρατορικών ιδεολογιών τους, όπως ήταν η ρωσική, η αυστροουγγρική, η γαλλική, η αγγλική κλπ. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν η Ρωσία, η οποία ήταν κατακερματισμένη σε σλαβικά κρατίδια και στον αγώνα της, κατά του σλαβισμού, στηριζόταν στην Ορθόδοξη Εκκλησία, όπως αντίστοιχα και

χρόνου. Ο *Mardin* σημειώνει: «Ο Ναμίκ Κεμάλ φαίνεται ότι έχει αλλάξει γνώμη για τη δημιουργία ενός οθωμανικού μιλλετιού. Ο πανσλαβισμός έχει αναπτυχθεί και το Οθωμανικό Κράτος έχει χάσει τα μεγαλύτερα εδάφη που κατείχε στα Βαλκάνια. Ο Κεμάλ έχει στρέψει την προσοχή του στην ενότητα των μεγάλων αδελφών των Οθωμανών, δηλαδή στην ενότητα των μουσουλμάνων, İttihad-ı İslam. Από εδώ και πέρα θα ασχοληθεί με το ένδοξο παρελθόν των Τούρκων.» Βλ. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, σ. 367-368.

[514] «İrade-i Millet», *İttihad*, 27 Μαΐου 1869 στο Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, Ankara, Lotus Yayınları, 2003, σ. 223.
[515] Mardin, 365-366.
[516] Nâmık Kemâl, «Usul-i Meşveret», *Hürriyet*, 23 Νοεμβρίου 1868, σ. 6 και *Hürriyet*, 7 Δεκεμβρίου 1868, (πρωτοσέλιδο-χωρίς τίτλο).

η Αυστρία, η οποία αγωνιζόταν κατά του παγγερμανισμού και στηριζόταν στην Καθολική Εκκλησία.

> «Ο Γάλλος Αυτοκράτορας Ναπολέων Γ', όταν πολεμούσε με την Αυστρία για την Ιταλία, ανήγαγε το κοινωνικό (kavmiyet) ζήτημα σε 'nationalité'. Αυτό 'ενόχλησε' το ισχύον δίκαιο των κρατών (…) με το nationalité υποστηρίζει ότι "η κυβέρνηση που δεν είναι αποδεκτή από την κοινωνία πρέπει να φύγει" και ότι "η Αγγλία προηγουμένως είχε δεχθεί το nationalité, αλλά η Ρωσία και η Αυστρία αρνήθηκαν. Έτσι δημιουργήθηκε η Ιταλία." Στη συνέχεια πραγματώθηκε η γερμανική ενότητα, η Γαλλία ηττήθηκε και ο Ναπολέων βρέθηκε όμηρος».[517]

Οι Οθωμανοί διανοούμενοι είχαν καταλάβει ποια ήταν η δύναμη που δημιούργησε την ιταλογερμανική ενότητα και έτσι τίποτα πλέον δεν τους εμπόδιζε να στηριχθούν στο Ισλάμ ή στον ισλαμισμό, ως ιδεολογία.

> «Έναντι αυτής της περίεργης ευρωπαϊκής ενότητας κι εμείς στη χώρα μας πρέπει να 'δημιουργήσουμε' πολιτική και στρατιωτική ενότητα (ittihad). Γιατί ο ρωσικός πανσλαβισμός, που αποσκοπεί να ενώσει τους Σλάβους, δε θα πετύχει, αλλά αυτός ο κατακερματισμός θα μας στερήσει το ενιαίο μέλλον».[518]

Οι έννοιες «έθνος», «εθνικισμός», «nation», «kavmiye», «millet», «milletdarlık» αποτελούσαν πια αντικείμενο συζήτησης μεταξύ των διανοουμένων. Έτσι τίθεται το εξής ερώτημα: Οι οθωμανοί διανοούμενοι της εποχής πώς ερμήνευαν την έννοια του μιλλέτ (millet), τη στιγμή που οι ίδιοι ήταν σε κομβικό σημείο των πολιτικών εξελίξεων;

Όπως αναφέρει ο Τούρκονε [Türköne], σύμφωνα με την εφημερίδα *Basiret*, η έννοια του μιλλέτ πρέπει να επεξηγηθεί ως εξής: «Άνθρωποι ενωμένοι με τους κανόνες της Σαρίας, οι οποίοι έχουν στο μυαλό τους μερικές συμβάσεις». Αξίζει να σημειωθεί ότι στο ίδιο άρθρο, στην ερμηνεία του Ίμπνι Χαλντούν [İbn-i Haldun] περί «ασαμπιέτ

[517] Mümtaz'er Türköne, σ. 225.

[518] Nuri, «Teşyid-i Revabıt», *İbret*, no. 14, 3 Ιουνίου 1872. Σύμφωνα με τον Türköne, η λέξη « ittihad» χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον εθνικισμό και όχι την ενότητα. Την ίδια εποχή θα χρησιμοποιηθεί και η λέξη «milletdarlık» για να δηλώσει τον εθνικισμό. Βλ.: Türköne, σ. 226.

[asabiyet]» ή «ασαμπιέ [asabiyye»,[519] η έννοια του μιλλέτ αποτελεί βασική προϋπόθεση για την ερμηνεία της εθνικότητας [milliyet].

Ο Ali Suavi θα δώσει στο μιλλέτ [nation] τη μορφή της ούμμας [ümmet]: «Ümmet [nation] σημαίνει ο λαός που είναι ήρεμος και ενωμένος, υπό τη διοίκηση ενός κυρίαρχου ή της κυβέρνησής του. Αυτή η ενότητα είναι το ούμμα». Στην περίπτωση του Ισλάμ πιθανότατα εννοούσε το Χαλίφη και την κυβέρνηση του Şûrâ ή Meşveret. «Αν ονομάσουμε έτσι τους κατοίκους της Αυτοκρατορίας, πρέπει να τους πούμε ümmet-i Osmaniye».[520]

Από την άλλη, ο Μαχμούντ Τζελαλεδίν Πασάς [Mahmud Celaleddin Paşa] στο *Hazine-i Evrak* αναφέρει ότι το μιλλέτ και το ούμμα χρησιμοποιούνται με λάθος τρόπο. «Το μιλλέτ είναι αραβική λέξη. Προέρχεται από το ρήμα ίμλα». Ο ίδιος θα προσπαθήσει να εξηγήσει τη λέξη σύμφωνα με την αραβική γραμματική. «Θα ήταν λάθος αν ονομαστούν οι άνθρωποι και οι αιρέσεις ως μιλλετ-ί Οσμανιγιέ [millet-i Osmaniye], πιο σωστό θα ήταν το ουμμετ-ί Οσμανιγιέ [Ümmet-i Osmaniye]. Έτσι κι αλλιώς, οι Οθωμανοί [teba-i Osmaniye] είναι μια κοινότητα που την ενώνει η υπηκοότητα. Δηλαδή, ένα κράτος το οποίο, με τη γλώσσα και τους νόμους του, τους έχει συγκεντρώσει, τους έχει ενώσει. Οπότε, η μετάφραση της γαλλικής λέξης 'nasyon' ως 'millet' είναι λάθος».[521] Την ίδια εποχή, ο Σεμσεττίν Σαμί [Şemsettin Sami] χρησιμοποιεί τον όρο «Türk ümmeti», ενώ ο Αχμέτ Τζεβδέτ Πασά [Ahmet Cevdet Paşa] συμφωνεί με το παραπάνω σχόλιο του Μαχμούντ Τζελαλεδίν Πασά [Mahmud Celaleddin Paşa] και προσεγγίζει το μιλλέτ με την έννοια του φυλή ή γενιά [kavim].

Το μιλλέτ, στο λεξιλόγιο των Οθωμανών διανοουμένων, ήταν πια αντίστοιχο του όρου *nation*. Οπωσδήποτε είχε και θρησκευτικό περιεχόμενο, αλλά κυρίως χρησιμοποιούνταν στη θέση του nation. Το ούμμα, από την άλλη, ήταν πια σε μια άκρη

[519] Η ερμηνεία του Ίμπνι Χαλντούν περί «asabiyet» ή «asabiyye» είναι πρωτότυπη, ανήκει δηλαδή στον ίδιο και παραπέμπει στη δύναμη του ενωτικού πνεύματος ή, με άλλα λόγια, «στο πνεύμα της ενότητας» και «στη δύναμη που προέρχεται από το πνεύμα της ενότητας». Γι' αυτό και το «asabiyet» ή «asabiyye» εμπεριέχει τις έννοιες της αλληλεγγύης και της δύναμης. Με δικά του λόγια: «Asabiyet δημιουργείται σε πολλές περιπτώσεις, όπως, παραδείγματος χάριν, για την άμυνα έναντι των εχθρών ή στο κυνήγι των εισβολέων (ή στην απόκτηση πλούτου)». Η λέξη εκφράζει την εσωτερική αλληλεγγύη και την ενότητα των κοινωνικών ομάδων. «Μερικές φορές, ομάδες που δεν έχουν μεταξύ τους συγγένεια (neseb), δεν ανήκουν δηλαδή στην ίδια οικογένεια και έχουν ανάγκη να ενωθούν, μπορεί να αναζητήσουν άλλα στοιχεία για την ενότητά τους. Και με αυτόν τον τρόπο μπορεί να δημιουργηθεί το asabiyet». Για την αναλυτική ερμηνεία, βλ. Mehtap Soylu, *İbn Haldun'da Sosyolojik Düşünce*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Felsefe Grubu Öğretmenliği Anabilim Dalı, Μεταπτυχιακή Διατριβή, σ. 41-49.
[520] Türköne, σ. 227-229.
[521] Türköne, σ. 230-231.

και χρησιμοποιούνταν στις βαθύτερες πολιτικές συζητήσεις, δηλαδή στις συζητήσεις για τον Οθωμανισμό. «Το ούμμα είναι η έκφραση της απόλυτης διαταγής του αντιπροσώπου για τη δημιουργία της σύγχρονης επιτροπής».[522] Εδώ ο συγγραφέας παραπέμπει ξεκάθαρα στο Κοινοβούλιο.

Ακόμα κι έτσι, όμως, η υιοθέτηση των ερμηνειών αυτών δεν συνιστούσε σημαντική ρήξη με την παραδοσιακή οθωμανική κρατική ιδεολογία, αφού ενυπήρχε σε αυτές η έννοια της ενοποίησης της κατακερματισμένης θρησκευτικά οθωμανικής κοινωνίας, με αρμό τα πολιτικά δικαιώματα, τα οποία, από την πρώτη στιγμή, ήταν εναντίον όλων των αρχών του Ισλάμ, που υπαγόρευε την ανωτερότητα των μουσουλμάνων. Εάν, όμως, δεν ήταν η ρήξη, τότε ποιος ήταν ο σκοπός των υποστηρικτών του οθωμανικού μιλλετιού; Ή μήπως χρησιμοποιούσαν την κλασική πολιτική μέθοδο «αν είσαι σε αδιέξοδο, δημιούργησε μία χαοτική κατάσταση και προσπάθησε να βγάλεις κάτι μέσα από αυτήν»; Αλλά, από την άλλη, η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν ήδη μέσα σε ένα χάος, στο οποίο οι διανοούμενοι προσπαθούσαν να βρουν τρόπο να βάλουν μία τάξη.

Ήταν δυνατόν να βρεθεί μία διέξοδος μέσα από μια τέτοια πολιτική; Οι δυσκολίες ήταν πολλές, αλλά οι Οθωμανοί διανοούμενοι και οι αρχές αυτό ήθελαν. Το teba'a, όμως, τι ήθελε; Οι μη μουσουλμάνοι, οι οποίοι, τόσους αιώνες, δεν είχαν ίση αντιμετώπιση με τους υπόλοιπους υπηκόους της Αυτοκρατορίας, θα μπορούσαν να ξεχάσουν τη δική τους κατάσταση; Θα μπορούσαν να κλείσουν τα μάτια τους στα πολιτικά δικαιώματα που έμαθαν ότι μπορούν να έχουν; Ή θα μπορούσαν να αλλάξουν τις αντιλήψεις των μουσουλμάνων, οι οποίοι ήταν τόσο πολύ προκατειλημμένοι απέναντί τους; Πώς θα μπορούσαν οι Οθωμανοί διανοούμενοι να κερδίσουν την εύνοια της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης, όσον αφορούσε στην κατάσταση των μη μουσουλμάνων, σε αυτό το δραματικό, ατελείωτο οθωμανικό 19^{ο} αιώνα;[523]

> «Κανένα μιλλέτι, από αυτά που αποτελούν την οθωμανική κοινωνία (camia), δεν έχει αρκετό έδαφος και πληθυσμό ώστε να ζήσει ξεχωριστά. Ας πούμε οι Ρωμιοί.

[522] Namık Kemal, «Bazı Mülahazat: Devlet ve Millet», *İbret*, No: 27, 13 Οκτωβρίου 1872.

[523] Σύμφωνα με τον *Κεμάλ*, το Ανατολικό Ζήτημα μπορεί να επιλυθεί με τη σωστή εφαρμογή του Οθωμανισμού. Ο ίδιος έχει καταθέσει τις απόψεις του, σε μια σειρά άρθρων με τίτλο «Ανατολικό Ζήτημα – Şark Meselesi» στην εφημερίδα *İbret* (βλ. Namık Kemal, «Şark Meselesi-I», *İbret*, no. 24 και μετά).

Για να τους δούμε ανάμεσα στις άλλες χώρες (heyeti umumiye) πρέπει να χρησιμοποιήσουμε ‘μεγεθυντικό φακό’».[524]

«Αυτές οι φυλές (kavim), οι οποίες είναι περήφανες, επειδή έχουν άλλες γλώσσες, αιρέσεις και ιδιαιτερότητες, ξεχνούν ότι τις διατήρησαν επειδή τους το επέτρεψαν οι Τούρκοι. Φυσικά και από εδώ και πέρα θα ξέρουν ότι θα τις διατηρήσουν με τον ίδιο τρόπο». (η υπογράμμιση είναι δική μας)[525]

Ο *Κεμάλ* εκτιμά ότι αυτές οι θρησκευτικές και οι άλλες διαφορές [φυλή *(cins)* και θρησκεία *(mezhep)*] δεν είναι δυνατόν να αποτελέσουν έναν ‘αναπόφευκτο και απίθανο μπελά’ και να διαλύσουν το *vatan*.

«Αντίθετα, αν αυτός ο πλούτος της διαφορετικότητας αξιοποιηθεί σωστά, θα μας μεταφέρει στο ανώτερο σημείο, στον κόσμο των ενοτήτων (terakki alemi). Γιατί οι φυλές που ζουν στα μέρη μας δεν είναι λιγότερες από αυτές της Ευρώπης και διατηρούν τη γλώσσα και την καταγωγή τους (lisan ve milliyet) (...) γι’ αυτό και δε θα δημιουργηθεί άλλη φορά φασαρία στο Κουρδιστάν ή για το Κρητικό Ζήτημα (…) Αλλά πρέπει να υπάρχει ένας κοινός δρόμος για όλους, όλοι πρέπει να επωφεληθούν από το δίκαιο και τις ελευθερίες. Πρέπει μέσα από την εκπαίδευση να υπάρξει μια τέτοια διαπαιδαγώγηση, ώστε όλοι να γνωρίζουν την αξία του vatan στον ίδιο βαθμό και να μην αμφισβητούν ότι αν χωριστούν θα γίνουν ή το γεύμα της Ρωσίας ή όμηρος ενός άλλου κράτους».[526]

Όταν σκοπός είναι να μην αποσχιστούν κι άλλοι, τότε και το *vatan* γίνεται ενιαίο και παίρνει τη μορφή ενός δεσμού μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων.

«Κάθε άτομο που ανήκει σε αυτή την κοινωνία (camia), από όποια θρησκεία και αν είναι, είναι υποχρεωμένο να αγαπά και να προφυλάσσει το vatan του. Αυτή η ματωμένη κληρονομιά μας έχει μείνει από τους προγόνους μας. Κάθε χούφτα από το χώμα του έχει ζυμωθεί με το αίμα τους. Έτσι, αυτό το vatan, αναμφισβήτητα, ανήκει σε μας και όποιο μιλλέτι ζει σε αυτή την ιδιοκτησία και

[524] Namık Kemal, «Usulü Meşveret hakkında mektuplar 1», *Hürriyet*, No: 11, 7 Σεπτεμβρίου 1868.
[525] Namık Kemal, «İmtizac-ı Akvam», *İbret*, No.14, και Özön, σ. 84.

[526] Tahsin Banguoğlu, *Namık Kemal Hakkında*, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi yayınları, İstanbul, Vakit matbaası, 1942, σ. 196.

πράττει το καθήκον του, είναι υπήκοος μας, είναι αδέλφια μας». (οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας)[527]

Η συγκεκριμένη τοποθέτηση δεν έχει καμία σχέση με τις κλασικές έννοιες, συνιστά ρήξη με την παράδοση και παραπέμπει απευθείας σε μια σύγχρονη αντίληψη. Από αυτό το χρονικό σημείο και έπειτα, στην έννοια του μιλλέτ έχει αποδοθεί πια η έννοια του γαλλικού "nation", ενώ το βατάν σήμαινε πλέον πατρίδα. Οι δύο αυτές έννοιες ταυτίστηκαν με:

α) την έννοια του ατόμου, του υπηκόου, κατά τον *Hobbes*,

β) την άμβλυνση των θρησκευτικών διαφορών

γ) τα καθήκοντα για το *vatan*, το οποίο είναι πλέον ιδιοκτησία της λαϊκής κυριαρχίας που βρίσκεται σε ομηρία και πρέπει να 'σωθεί'

δ) τη συνέχεια του Έθνους

ε) τον πατριωτισμό (για την ώρα θα τον ονομάζαμε *vatanseverlik*).

Ας δούμε, όμως, λοιπόν τι σήμαινε για τους Κούρδους μία τέτοια προσέγγιση. Όπως αναφέρθηκε στο πρώτο μέρος της παρούσας μελέτης, σε πάρα πολλά οθωμανικά δημόσια ή κρατικά έγγραφα οι Κούρδοι αναγνωρίζονταν ως ταϊφά (tayfa/taifa). Η εξέλιξη της αυτοσυνειδησίας των Κούρδων, οι οποίοι από ταϊφά ή kavm έγιναν κουρδικό μιλλέτ (nation) και η απαγκίστρωση του διανοητικού τους κόσμου από την Οθωμανικότητα, υποδηλώνει αφενός την παρουσία των διανοουμένων στο κουρδικό κίνημα και αφετέρου τη ριζοσπαστικοποίηση του κουρδικού κινήματος. Ποιος ήταν, όμως, τελικά ο ρόλος των διανοουμένων; Όσον αφορά στις ιδέες, όλα εξαρτόνταν από τις προσεγγίσεις των διανοουμένων, αλλά όσον αφορά στην επίδραση που άσκησαν στην ετερογενή κουρδική κοινωνία, η κατάσταση ήταν πιο περίπλοκη.

Ένα είναι σίγουρο: το κουρδικό εθνικιστικό κίνημα ξεκίνησε, κυριολεκτικά, ως ένα κίνημα της κουρδικής ελίτ, μία πραγματικότητα, η οποία μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι δεν είχε αλλάξει μέχρι και τις αρχές της ίδρυσης της Τουρκικής Δημοκρατίας. Ως την αρχή του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, μάλιστα, υπήρχε μία

[527] Türköne, σ. 233.

έντονη συζήτηση στις σελίδες των κουρδικών εφημερίδων και περιοδικών, σχετικά με τη θέση και το καθήκον αυτής της ελίτ. Η εικόνα που παρουσιαζόταν ήταν ξεκάθαρη: Οι διανοούμενοι που έφεραν το βάρος της Κουρδικότητας (Kurdishness-Kurdayetî) βρίσκονταν μακριά από την ομάδα – στόχο τους, ενώ, λογικά, θα έπρεπε οι δύο αυτές κοινωνικές ομάδες (αν μπορούμε να δεχθούμε ότι η ελίτ ήταν μία ομοιογενής ομάδα) να βρίσκονται μαζί,[528] έτσι ώστε η ελίτ να μπορέσει να φέρει εις πέρας το καθήκον της και να πραγματωθεί η ανάπτυξη και η πρόοδος της Κουρδικότητας εντός του πλαισίου της Οθωμανικότητας.[529]

Οι Κούρδοι διανοούμενοι, όπως διαπιστώνουμε μέσα από ένα άρθρο, παρακολουθούν και μελετούν και τις άλλες ελίτ, όπως την τουρκική και την αλβανική ελίτ. Πριν δούμε, όμως, ένα μικρό απόσπασμα του εν λόγω άρθρου, μία μικρή επισήμανση για το άρθρο αυτό θα μπορούσε να είναι η εξής: με την εξαίρεση ελάχιστων αναφορών, σε κανένα σχεδόν περιοδικό ή εφημερίδα των Κούρδων δεν υπάρχει μια τόσο ξεκάθαρη τοποθέτηση για τα καθήκοντα των διανοουμένων. Όλο το άρθρο βασίζεται σε αυτή την εθναφυπνιστική ιδέα: οι Κούρδοι είναι ένα μιλλέτ που πρέπει να ξυπνήσει με τη βοήθεια των διανοουμένων του.

> «Προς τη Διανοούμενη Κουρδική Νεολαία. Μέσα από αυτό το άρθρο θέλω να μιλήσω με την κουρδική νεολαία. Ο συνομιλητής μου είναι οι διανοούμενοι (münevver) της κουρδικής νεολαίας. Εκείνα τα παιδιά των Κούρδων, εκείνα τα παλικάρια που έχουν αποφοιτήσει από τις ανώτερες σχολές ή ακόμη συνεχίζουν (τις σπουδές τους).
>
> Σήμερα το μιλλέτι μας έχει ανάγκη να αναγεννηθεί, όπως τα άλλα kavm του Ισλάμ. Σύμφωνα με τον αιώνα που ζούμε, κάθε μιλλέτ πρέπει να αποκτήσει ορισμένες ιδιαιτερότητες, για να είναι υπολογίσιμο ανάμεσα στις άλλες κοινωνίες. Το δικό μας μιλλέτ είναι στερημένο από αυτές τις ιδιαιτερότητες. Το μεγάλο και ένδοξο καθήκον σας είναι να καταβάλετε προσπάθειες έτσι ώστε να

[528] Mevlanzâde Rıf'at, «Muhterem 'Hetav-i Kurd' gazetesi Mü'esseslerine», *Hetawi Kurd*, 21 Teşrinisani 1329/4 Δεκεμβρίου 1913, no. 2, Resimli Kitab matba'ası, İstanbul, σ. 2-3.

[529] Ο Ισμαήλ Χακκί Μπαμπανζάδε, ένθερμος υποστηρικτής του Οθωμανισμού, λίγο πριν από το θάνατό του, σε ένα από τα τελευταία του άρθρα με τίτλο «Κουρδικότητα και Ισλάμ», χωρίς να νιώσει την ανάγκη να ζητήσει συγγνώμη από τους Κούρδους, που τόσα χρόνια τους ανέλυε τις θετικές πλευρές του Οθωμανισμού, επέδειξε συγκαταβατική στάση και δεν έκανε κανένα σχόλιο περί Οθωμανισμού. Βλ.: Babanzade İsmail Hakkı, «Müslümanlık ve Kürdlük», *Roj-i Kurd*, 6 Temmuz 1329, no. 2, σ. 5-7. Με μία ερευνητική μάτια, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι σε αυτό το κουρδικό περιοδικό, το *Roj-i Kurd*, δεν υπάρχει ούτε ένα άρθρο περί Οθωμανικότητας.

τις αποκτήσει το μιλλέτι μας. Αυτές οι ιδιαιτερότητες, σε ένα γενικότερο πλαίσιο, είναι δύο: διανοητικές και οικονομικές (…)

(…) Εσείς μη μιμείστε την οθωμανική νεολαία. Αυτοί δεν εισχώρησαν ποτέ μέσα στο μιλλέτ, κοίταζαν πάντα αφ' υψηλού το μιλλέτι τους. Ήθελαν να εισάγουν στο μιλλέτ τις ξένες ιδέες, με ξένες γλώσσες. Σε καιρούς καταστροφής ήταν πάντα μακριά και από μακριά έδιναν συμβουλές. Γι' αυτό και ποτέ δεν γνώρισαν το μιλλέτι τους, το μιλλέτ τους έβλεπε σαν ξένους και δεν τους γνώρισε ποτέ. Εν ολίγοις, το τουρκικό μιλλέτ, για αιώνες, στερήθηκε το διαφωτισμό των διανοουμένων. (Οι διανοούμενοι) θεωρητικά και πρακτικά έχασαν τη δύναμη τους. Εσείς δεν πρέπει να κάνετε ένα τέτοιο λάθος. Πρέπει να πάρετε το μάθημά σας από την κατάσταση του τουρκικού μιλλετιού». (οι επισημάνσεις είναι δικές μας)[530]

Η αποδοχή και η σταδιακή εδραίωση της έννοιας του *μιλλετιού* στη διανόηση των Κούρδων, όσον αφορά στο κουρδικό *kavm*, έχει ως σημείο αναφοράς την περίοδο του Τανζιμάτ, αλλά ως *nation*, δηλαδή με την πολιτικοποιημένη της μορφή, χρησιμοποείται από την πρώτη κουρδική εφημερίδα, τη δεύτερη κυρίως περίοδο του αρχισυντάκτη Αμπντουραχμάν Μπεδιρχάν.[531] Η ταυτόχρονη χρήση των εννοιών kavm και μιλλέτ δημιουργούσε αισθήματα διαρκούς αμφισβήτησης και καχυποψίας στο Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου, το οποίο δεν ήταν τίποτα άλλο παρά το ίδιο το κράτος.

Όπως αναλύσαμε παραπάνω, σύμφωνα με την προσέγγιση του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου -κυρίως από το 1910 και έπειτα- οι Κούρδοι ήταν απλά ένα στοιχείο (kavm) της Ισλαμικής Οθωμανικής Ούμμας το οποίο έπρεπε να τουρκοποιηθεί. Η εμμονή, όμως, των μουσουλμάνων Οθωμανών με την κουρδική καταγωγή, όπως εμφανιζόταν στην πολιτική σκηνή, μέσα από τα σχολεία και τις εφημερίδες, δυσχέραινε το έργο του Κομιτάτου, το οποίο, πρέπει να παραδεχτούμε με ειλικρίνεια, ότι αδυνατούσε να καταλάβει τους στόχους των Κούρδων, αφού σε όλα σχεδόν τα έγγραφα των Κούρδων διανοουμένων, που χρονολογούνται πριν την έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, οι όροι kavm και μιλλέτ ταυτίζονται

[530] Bulgaristan'lı Doğan, «Milletinize karşı vazifeniz», *Roj-i Kurd*, 6 Temmuz 1329, no. 2, σ. 2-5. Το άρθρο αποτελεί μια μελέτη -με συμβουλευτικό χαρακτήρα- για το θέμα των διανοουμένων και της ελίτ.
[531] Murat Issı, «Kürt Basını ve Kürdistan Gazetesi (1898-1902)», *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı. IX, Nisan 2013, s. 127-147.

εννοιολογικά και δε σημαίνουν nation. Αυτό το οποίο έχει ενδιαφέρον και πρέπει να επισημανθεί είναι ότι οι Κούρδοι χρησιμοποιούσαν τη λέξη kavm εντάσσοντας την Κουρδικότητα μέσα στην Οθωμανικότητα ή αναφερόμενοι στις κρατικές λειτουργίες, ενώ τη λέξη μιλλέτ τη χρησιμοποιούσαν μιλώντας για τις άλλες κοινότητες (μουσουλμανικές ή μη) ή αναφερόμενοι στο μιλλέτ που ανήκε η κοινότητα για την οποία μιλούσαν, αν αυτή η κοινότητα δε βρισκόταν στο Οθωμανικό Κράτος.

Μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, πάντως, δε συναντάμε πια τόσο συχνά τον όρο kavm, ενώ κομβικό σημείο για την εμφάνιση του όρου κουρδικό μιλλέτ αποτέλεσαν τα πρώτα χρόνια του πολέμου, μια περίοδος κατά την οποία οι Κούρδοι, με τις διάφορες ένοπλες εξεγέρσεις, έθεταν κάθε τόσο υπό αμφισβήτηση τη δυνατότητα που είχε η Οθωμανικότητα να λειτουργήσει ενωτικά. Στο πλαίσιο αυτής της διαρκούς αμφισβήτησης, τα τελευταία λόγια από την πλευρά των Κούρδων, στη σύγκρουσή τους με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήταν λόγια του Μεβλανζάδε Ριφάτ Μπέη, τα οποία παρατέθηκαν σε μία συζήτηση μεταξύ των δύο πλευρών. Συγκεκριμένα, όταν η Κουρδική Επιτροπή αντιλήφθηκε ότι τα εδάφη των Κούρδων, σύμφωνα με τις αποφάσεις των Ειρηνευτικών Διασκέψεων του Παρισιού, θα παραχωρούνταν στο μελλοντικό κράτος της Αρμενίας και η Οθωμανική Κυβέρνηση, ως ηττημένη του πολέμου, θα αποδεχόταν αυτή την απόφαση, τότε ξαναζωντάνεψε ο μεγάλος εφιάλτης της και έτσι έδωσε στους Οθωμανούς την περίφημη απάντηση: «Άρα οι Κούρδοι, από μόνοι τους, θα βρουν τη λύση στα προβλήματά τους».[532] Τη συγκεκριμένη τοποθέτηση την είχε ξανακάνει ο Μεβλανζάδε 5 χρόνια πριν, σε ένα κουρδικό περιοδικό,[533] αλλά ήταν η πρώτη φορά που ακουγόταν επισήμως, δια στόματος ενός κουρδικού θεσμικού οργάνου και, φυσικά, ήταν πρώτη φορά που γινόταν σε ένα εθνικό πλαίσιο, στο οποίο είχε πλέον καταλήξει η κουρδική διανόηση.

Η ζωή και η εν γένει τοποθέση του Μεβλανζάδε αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα της ανάπτυξης και της «εξέλιξης» των προσεγγίσεων των Κούρδων διανοουμένων. Ο Κούρδος Μεβλανζάδε Ριφάτ, ένθερμος υποστηρικτής της δημιουργίας του οθωμανικού μιλλετιού, έως τις αρχές του 1913 είχε μία ξεκάθαρη

[532] Mesut Yeğen, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*, İstanbul, Dipnot yayınları, 2012, σσ. 85-88. Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, İstanbul, Doz Yayınları, 1992, σ. 75-77. Bilal Şimşir, *Kürtçülük*, Bilgi Yayınevi, 2007, σ. 312.

[533] Mevlanzâde Rıf'at, «Muhterem 'Hetav-i Kurd' gazetesi Mü'esseslerine», *Hetawi Kurd*, 21 Teşrinisani 1329/4 Δεκεμβρίου 1913, no. 2, İstanbul, Resimli Kitab matba'ası, σ. 2-3. Σε αυτό το άρθρο ο ερευνητής μπορεί να παρακολουθήσει τη συζήτηση και βεβαίως τη σύγκρουση των Κούρδων διανοουμένων, σχετικά με την πορεία των Κούρδων.

θέση σχετικά με τα εθνικά ζητήματα και τοποθετούσε εαυτόν εκτός «κουρδοκεντρικής» πολιτικής.[534] Μετά τα γεγονότα της 31ης Μαρτίου του 1909, κατηγορήθηκε ως ένας εκ των υποκινητών των γεγονότων και καταδικάστηκε, ερήμην, σε 10 χρόνια φυλάκιση, ωστόσο, ο ίδιος είχε ήδη διαλέξει το δρόμο της προσφυγιάς. Μέσα από την εφημερίδα του Σερίφ Πασά, τη *Meşrutiyet*, έστειλε μία ανοιχτή επιστολή στον Μαχμούντ Σεβκέτ Πασά, με την οποία του εξηγούσε γιατί είχε επιλέξει την προσφυγιά. Η επιστολή αυτή έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού παρουσιάζει το πώς ένας διανοούμενος υπερασπίζεται τον εαυτό του, ενώ, ταυτόχρονα, μας δίνει τη δυνατότητα να ανακαλύψουμε σημαντικές πτυχές της προσωπικότητάς του.

> «Σας προκαλώ να βρείτε, τόσο στο παρελθόν, όσο και στο παρόν, μία δικιά μου λέξη που να αποδεικνύει ή να υπονοεί ότι εγώ ήμουν ή μπορεί να είμαι αντιδραστικός. Εγώ ήμουν υπέρ της ελευθερίας, ένθερμος υπερασπιστής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.
>
> Ήμουν εγώ που οργάνωσα την πρώτη συνάντηση διαμαρτυρίας[535] ενάντια στο στόχο του νόμου, που ετοιμάστηκε για να κινήσει το Κομιτάτο τη διαδικασία περιορισμού της ελευθερίας του Τύπου, ο οποίος αποκάλυπτε τις ραδιουργίες τους (τα σχέδιά τους). Συνεπώς πιστεύω ότι έχω το δικαίωμα να χαρακτηρίσω πρόστυχο και ελεεινό το κατηγορητήριο σε βάρος μου.
>
> Όσον αφορά στο θέμα της αναχώρησής μου από την Κωνσταντινούπολη, ιδού: θέλω ο νόμος να είναι υπεράνω κάθε δύναμης και επειδή ο στρατιωτικός νόμος δεν είναι νόμος, παρά μόνο κατ' όνομα και οι αποφάσεις του εξαρτώνται περισσότερο από κόλπα, παρά από την πραγματική έννοια της δικαιοσύνης, ήθελα να ξεφύγω από αυτό το ζυγό, αναβάλλοντας για κάποιο διάστημα την έκδοση της εφημερίδας και φεύγοντας από την Κωνσταντινούπολη. Την

[534] Για μία πλήρη βιογραφία του βλ.: Murat Issı, «Hürriyet Âşığı Bir Osmanlı-Kürt Aydını Mevlanzâde Rıf'at Bey», *Toplumsal Tarih*, Nisan/Απρίλιος 2010, no. 196, σ. 72-80.

[535] Στο πλαίσιο της διοργάνωσης της διαμαρτυρίας στάλθηκαν προσκλήσεις σε όλα τα κεντρικά γραφεία των εφημερίδων, οι οποίες ανέφεραν: «Dâvetnâme. Önümüzdeki Perşembe günü gazetemizde tafsilen ilan edildiği vechile Sultanahmed Camii meydanı'nda icrası mukarrer olan 'Serbesti-i Matbu'at' mitingine heyet-i umumiyyenizle iştirakı temenni ederek keyfiyet-i kabulün bera-yı ilan iş'arı mütemennadır efendim. Fi 23 Mart sene 325 Serbesti» . Βλ.: Serbesti, «Dâvetnâme», *Volkan*, no. 97, 25 Mart 1325/7 Απριλίου 1909, s. 2-3. Η διαμαρτυρία δεν πραγματοποιήθηκε τελικά την Πέμπτη, όπως ανέφερε η πρόσκληση, άλλα την επόμενη, γιατί στην απόπειρα δολοφονίας κατά του Μεβλανζάδε δολοφονήθηκε ο Χασάν Φεχμί, ο αρχισυντάκτης της εφημερίδας του Μεβλανζάδε, *Serbesti* (Σερμπεστί) και αναγνωρίστηκε ως ο πρώτος μάρτυρας του οθωμανικού Τύπου.

προηγούμενη της αναχώρησής μου, μάλιστα, έμαθα ότι τα μέλη του Κομιτάτου είχαν αποφασίσει να εφαρμόσουν ένα ριζικά διαφορετικό μέτρο σε βάρος μου, το οποίο δεν ήταν άλλο από αυτό της εκτέλεσης.

Δεν πιστεύω ότι η αναχώρησή μου συνιστά παράπτωμα και επιτρέψτε μου, τελειώνοντας, να σας παρακαλέσω να μου γνωστοποιήσετε και το υπόλοιπο κατηγορητήριο σε βάρος μου, ώστε να είμαι έτοιμος να απαντήσω».[536]

Στη συνέχεια ο ίδιος θα κάνει την εξής καταπληκτική τοποθέτηση:

«Αν, ρίχνοντας μια γενική ματιά, μελετήσει κάποιος τις διάφορες επαναστάσεις διαπιστώνει ότι πραγματοποιούνται σε τρεις ευδιάκριτες φάσεις:

1. Οι καταπιεσμένοι λαοί αποτινάσσουν το ζυγό ανατρέποντας τα εμπόδια.

2. Οι πρωτοπόροι του κινήματος, έχοντας μελετήσει τη θεωρία και τις πρακτικές βίαιων μεθόδων, δεν μπορούν να μη χρησιμοποιήσουν και δεν χρησιμοποιούν τίποτα άλλο, παρά μόνο αυτές τις μεθόδους στη διακυβέρνηση την οποία αναλαμβάνουν οι ίδιοι. Οι καταστροφείς, είτε έχουν εκπαιδευτεί, είτε είναι έτσι από ταμπεραμέντο, παραμένουν πάντα καταστροφείς - νέου είδους τυραννία.

3. Ο λαός, έχοντας συνηθίσει, από την πρώτη του χειραφέτηση, να απαλλάσσεται από τα κατάλοιπα των προηγούμενων γενιών και να αναπτύσσει την κοινωνική ζωτικότητά του, αναθέτει με πολύ μεγαλύτερη ευκολία στους δεύτερους τυράννους να λάβουν μέτρα έναντι των πρώτων. Επειδή, όμως, όντας εξουθενωμένοι από τις συνεχείς αναταραχές, που δεν είναι στη φύση τους, έχουν μια φυσική τάση προς την εξουσία και την ειρήνη, σε αυτό το περιβάλλον, στο έδαφος όπως έχει προετοιμαστεί, εμφανίζονται άνθρωποι που επιθυμούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες του λαού, οι οποίοι, έχοντας μάθει απ΄ όλες αυτές τις περιπέτειες τι σημαίνει μια πραγματική κυβέρνηση, μπορούν να κυβερνήσουν και κυβερνούν όντως ρεαλιστικά.

Εάν τώρα προβάλουμε αυτές τις παρατηρήσεις ειδικά στη χώρα μας, βλέπουμε ως πρώτη φάση την τυραννία του Αμπντουλχαμίντ και μετά την επανάσταση, την οποία ακολούθησε η τυραννία του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου ως

[536] «Mevlanzade'den Mahmud Şevket Paşa'ya mektup», *Mechouriette*, no.1, 15 Octobre 1909, s.4

δεύτερη φάση. Σε αυτή βρισκόμαστε τώρα. Δεν απελπιζόμαστε όμως καθόλου. Ήδη αναγγέλλεται η αυγή μιας καλύτερης ημέρας και ευχόμαστε, με όλη μας την καρδιά, το πέρασμα από τη δεύτερη στην τρίτη φάση (να γίνει) χωρίς να χυθεί αίμα, (να είναι) μια αυγή ροζ και όχι κόκκινη».[537]

Με αυτά τα λόγια, ο Μεβλανζάδε, ως ένας πρωτοπόρος διανοούμενος της κοινωνίας, σκιαγραφεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται η πολιτική του. Δύο-τρία χρόνια αργοτέρα, το 1912, ως πολιτικός πρόσφυγας στην Αθήνα, σε ένα άρθρο του θα παρουσιάσει ξεκάθαρα την πολιτική του θέση, για τις εκλογές και την ισότητα, καθώς και για τα έθνη *(nation)*:

«Λόγω των Εκλογών. Η απόφαση των μη μουσουλμάνων να κινηθούν μαζί με τους μουσουλμάνους στις εκλογές είναι μία στάση που πρέπει να συγχαρούμε στο όνομα της Οθωμανικότητας. Είναι ένα βήμα που αποδεικνύει ότι κάθε kavm και κάθε θρησκεία (mezheb) είναι ίσα κατά το Σύνταγμα. Δεν χρειάζεται καν να εξηγήσουμε πόσο επωφελής θα είναι για τους μη μουσουλμάνους αυτή η κοινωνική συμπεριφορά. Εμείς υποστηρίζουμε ότι, εάν μπορέσουμε να προχωρήσουμε στο δρόμο της «ισότητας», θα τελειώσουν και οι αναταραχές για τις ανεξαρτησίες. Οι μη μουσουλμανικές κοινότητες, εφόσον βλέπουν την ισότητα του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ, θα την εμπιστευθούν και δε θα θελήσουν προνόμια. Επομένως, θα το αναγνωρίσουν (το κράτος) σαν την τιμή τους.

Είναι δυνατόν να μην είναι κανείς χαρούμενος, όταν παρακολουθεί τις προσπάθειες που αγκαλιάζουν και το kavm και τη θρησκεία (mezheb) του; Η βάση της ευτυχίας, της ευημερίας και της προόδου της χώρας μας (memleket) είναι αυτή. Τα συμφέροντα και η σωτηρία όλων μας είναι, αναμφισβήτητα, εφικτά με την πρόοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Κάθε kavm (στοιχείο) και κάθε mezheb (θρησκεία) της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πρέπει να προετοιμαστεί για τα πολιτικά γεγονότα που θα προκύψουν και θα παρουσιάσουν τις αποσχιστικές ενέργειες μέσα από τις ιδέες περί “nationalisme”. Δυστυχώς, τέτοια γεγονότα είναι καταστροφικά για κάθε κράτος, συγκλονιστικά και οι υποστηρικτές τέτοιων γεγονότων είναι ανόητοι,

[537] «Du Serbesti», *Mechouriette*, no.1, 15 Octobre 1909, σ. 3

άμυαλοι. Λόγω των εκλογών παρατηρούμε ότι κάποιοι θέλουν να φυτέψουν τέτοιους επιβλαβείς (αποσχιστικούς) σπόρους στην περιοχή μας. Αυτοί πρέπει να εκδιωχθούν, να εξοντωθούν. Θέλουμε να δούμε την Κυβέρνησή μας πιο προετοιμασμένη, χωρίς να κάνει διακρίσεις, ανάλογα με το άτομο ή το kavm. Προσκαλούμε λοιπόν όλο το οθωμανικό μιλλέτι να μισήσει, χωρίς εξαίρεση, βάσει της θρησκείας ή του kavm, αυτούς που επιδιώκουν να προκαλέσουν ταραχές». [538]

Η συμφωνία του Μεβλανζάδε με τις αρχές του Οθωμανικού Κράτους τον άφησε, καθ'όλη τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, εκτός πολιτικής.[539] Την περίοδο του πολέμου 'παρουσιάζεται' μονάχα μέσα από ένα γράμμα του προς το περιοδικό *Hetaw-î Kurd (Ήλιος των Κούρδων)*, του Συλλόγου των Κούρδων Φοιτητών Hevî και σε ένα άλλο περιοδικό, το *Erkekler Dünyası (Ο Κόσμος των Αντρών)*[540], το οποίο εξέδιδε ο ίδιος. Και παρόλο που δεν επρόκειτο για άμεσα πολιτικά άρθρα, ωστόσο, μέσα από τα γράμματά του αυτά, διαγράφεται ξεκάθαρα η πολιτική και η ιδεολογική του στάση, καθώς και οι αντιλήψεις του για τα ζητήματα του φύλου και της οικογένειας.

Αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου, ο Μεβλανζάδε εμφανίστηκε ως ένα βασικό στέλεχος του κουρδικού κινήματος, αλλά η αντίληψή του για το βατάν ήταν η ίδια με αυτή που είχε και πριν από τον πόλεμο. Το παρακάτω άρθρο το έγραψε, πριν την άφιξη των Δυνάμεων της Entente στην Κωνσταντινούπολη, σε μια περιόδο που ο ίδιος ήταν ιδρυτής του Radikal Âvam Fırkası – Κόμματος του Ριζοσπαστικού Λαού και σημαντικό στέλεχος του Kürd Teali Cemiyeti – Συλλόγου Έγερσης της Κουρδικότητας. Για να είμαστε πιο σαφείς, θα πρέπει να επισημάνουμε το εξής: το ίδιο αυτό χρονικό διάστημα, ο Σύλλογος, ως εκπρόσωπος του κουρδικού kavm, βρισκόταν σε συζητήσεις με τις οθωμανικές αρχές και απαιτούσε να έχει μία ιδιαίτερη αντιμετώπιση από αυτές.

«Ah Vatan! Ah Vatan!

---

[538] *Cihad*, no. 12, 17 Şubat 1327/1 Μαρτίου 1912, σ. 3

[539] Murat Issı, «Hürriyet Âşığı Bir Osmanlı-Kürt Aydını Mevlanzâde Rıf'at Bey», *Toplumsal Tarih*, Nisan/Απρίλιος 2010, no. 196, σ. 72-80. Σύμφωνα με το ΥΔΙΑ, συλλογικές δραστηριότητες των Κούρδων της Κωνσταντινούπολης παρατηρούνταν και στις αρχές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Βλ.: ΥΔΙΑ 1914-101γ, Εξωτερικός Τύπος (Τουρκίας – Κωνσταντινούπολης – Αιγύπτου), Αριθ. Πρωτ. 10361, ελήφθη την 12η Απριλίου 1914.

[540] *Erkekler Dünyası*, no:1, 6 Kanunisani 1329/19 Ιανουαρίου 1914, İstanbul. Έως τώρα έχει βρεθεί μόνο ένα τεύχος του περιοδικού.

> Σύμφωνα με την ανακοίνωση του εθνικού πρακτορείου, σε λίγες μέρες τα πλοία των Συμμαχικών Δυνάμεων θα καταλάβουν κάποια από τα λιμάνια μας, μαζί και της πρωτεύουσας. Σήμερα το βατάν έχει μικρύνει τόσο πολύ, που αντιστοιχεί πια στο παλιό Οθωμανικό Μπεηλίκι. Ολόκληρη Οθωμανική Αυτοκρατορία, αντί να μεγαλώσει, να σπρώξει τους ανθρώπους της στην αγκαλιά του σύγχρονου πολιτισμού, καθυστερεί και πάει πίσω! Σήμερα όλοι μας, γυναίκες, άντρες, παιδιά, θρηνούμε! Τιμωρούν το παρελθόν μας, οι άχρηστοι διοικητές μας, οι χαρακτήρες μας, που δεν μας επέτρεψαν να εργαστούμε σκληρά. Από σήμερα θα μικρύνουμε πιο πολύ. Αλλά δεν πρέπει να απελπιστούμε καθόλου! Ελλάδα, Σερβία, Βουλγαρία, ακόμα και η σημερινή μικρή Αρμενία πρέπει να αποτελέσουν παράδειγμα για μας».[541]

Αυτή η αντίληψη για το βατάν δεν εμπόδιζε κανένα Κούρδο διανοούμενο να θεωρεί και τα παλιά και τα νέα οθωμανικά εδάφη ως *άνωθεν βατάν*. Όσο το βατάν εξακολουθούσε να είναι τα εδάφη των δοξασμένων Οθωμανών, τόσο ο 'απλός' Κούρδος ήταν 'αγκιστρωμένος' από τη διανόηση των Κούρδων διανοουμένων. Η συγκεκριμένη προσέγγιση των Κούρδων εθνικιστών διανοουμένων μεταμορφώθηκε ουσιαστικά την περίοδο μεταξύ των ετών 1919-1923.

Ο ίδιος ο Μεβλανζάδε, τα κρίσιμα αυτά χρόνια, κατά τα οποία αναδιαμορφώθηκε η Μέση Ανατολή (συγκεκριμένα οι ανατολικές και οι νοτιοανατολικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, επομένως και το Κουρδιστάν), διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο, ως διπλωμάτης στις διαπραγματεύσεις μεταξύ των Κούρδων και των εξωτερικών δυνάμεων, κυρίως των Άγγλων, των Γάλλων και των Ελλήνων. Τη συγκεκριμένη περιόδο, βέβαια, ο ρομαντικός, ιδεαλιστής Μεβλανζάδε είχε αλλάξει, είχε γίνει πια ένας κλασικός εθνικιστής, ο οποίος προσπαθούσε να κάνει τις ιδέες του πράξη με τον πλέον πραγματιστικό τρόπο, με άλλα λόγια, ήταν πια ακόλουθος του real politic. Μέσα σε ένα χρόνο, το 1921, ως εκπρόσωπος των κουρδικών δυνάμεων, ήρθε σε επαφή με τις δυτικές δυνάμεις, με σκοπό να εξασφαλίσει την αυτονομία του Κουρδιστάν και παρόλο που όλες οι δυνάμεις του έδωσαν το λόγο τους για τη διευθέτηση του ζητήματος αυτού, καμία δεν τον τήρησε.[542]

---

[541] «Ah Vatan! Ah Vatan!», *İnkılab-ı Beşer*, 2 Teşrinisani 1334/2 Νοεμβρίου 1918, no. 8, σ. 1
[542] ΥΔΙΑ 1922-22-1, Επιτελική Υπηρεσία Στρατού, Γραφείο ΙΙ, 09/11/1921.

Ένας άλλος Κούρδος συγγραφέας, αρθρογράφος, πολιτικός ηγέτης και στενός φίλος του Μεβλανζάδε ήταν ο Καμουράν Αλή Μπεδιρχάν (Kamuran Âli Bedirhan), ο οποίος ήταν εξ αρχής στο κουρδικό μέτωπο και μεταμόρφωσε συνειδητά το κουρδικό kavm σε millet.[543]

Υπό αυτές τις συνθήκες, το βατάν [vatan-weten] δεν αποτελούσε πλέον ένα πολιτικό εργαλείο, το οποίο οι Κούρδοι μπορούσαν να το μοιραστούν με τους άλλους, αλλά ένα πολιτικό γεγονός στα ιερά, αδιαμφισβήτητα και πραγματικά εδάφη του ιστορικού κουρδικού μιλλετιού, τα οποία ήταν πάνω από την πολιτική. Οι Κούρδοι, με τις πολιτικές τους οργανώσεις, με τις πολιτικές τους επιλογές και -το σημαντικότερο- με την επιθυμία τους για τη διακυβέρνηση των δικών τους (πολιτικοποιημένων) εδαφών, δεν χρειαζόταν πια να προσπαθήσουν να αποδείξουν την υπόστασή τους, αλλά μόνο να είναι παρόντες, έτοιμοι στα δικά τους εδάφη/στο βατάν.

Ο διαμελισμός των κουρδικών περιοχών με τη Συνθήκη της Λωζάνης, στις 24 Ιουλίου 1923, είχε ως αποτέλεσμα να υπάρξουν διαφοροποιήσεις και στους κόλπους του εθνικιστικού κινήματος των Κούρδων. Οι Κούρδοι των παλιών οθωμανικών εδαφών, αδιαφορώντας για τα νέα σύνορα, τα οποία αποκαλούσαν «τεχνητά», προσπάθησαν να μείνουν ενωμένοι, τουλάχιστον στο επίπεδο των οργανώσεων και των στρατιωτικών τους κινήσεων.[544] Ωστόσο, όμως, μετά από συνεχείς και βαριές ήττες, στις ένοπλες συγκρούσεις με τους διάφορους αντιπάλους τους και χωρίς ουσιαστική υποστήριξη από τις μεγάλες αποικιοκρατικές δυνάμεις, «δέχτηκαν και υπέκυψαν», κάνοντας πλέον σιωπηλή αντίσταση και δίνοντας βάρος, κυρίως, στα πολιτιστικά θέματα, στις χώρες όπου βρίσκονταν ως εξόριστοι ή πολιτικοί πρόσφυγες. Όσον αφορούσε στο βόρειο κομμάτι των κουρδικών περιοχών, δηλαδή τα εδάφη που έμειναν εντός των συνόρων της Τουρκικής Δημοκρατίας έως και τη δεκαετία του 1980, το κουρδικό κίνημα επεδείκνυε ελιτίστικο χαρακτήρα. Η μαζικοποίηση του κινήματος αφορά στην περίοδο μετά τη δεκαετία του ’80.

[543] Kiamouran Aali Bedirhan, «Les Kurdes. Essais sociologiques et historiques», *Constantinople-Matin*, 25 Novembre 1918, no. 22, σ. 1.
[544] «Organizations Kurdes a Alep. J. A. / 3 Ex., IA1100. D» στο CADN, Mandat. Syrie-Liban. no. 1055, Dossier 1927-1928. «B. Y. C. R. no. 85, le 21 Aout 1925, Turquie Renseignements Generaux, page 8» στο CADN, Mandat.Syrie-Liban. no. 1055, Kurdes 1925. AIR 23/236. «I/10/4, Part I, Kurdish Rising in Anatolia from 26/2/25 to 17/6/25 - 57e και 57-1».

Β.5 Δικαιοσύνη – Êdalet – Dadmendî

Μία ακόμα αδιαμφισβήτητη προσέγγιση των Κούρδων για την ερμηνεία του ίδιου τους του εαυτού περιστρέφεται γύρω από την έννοια της δικαιοσύνης, την οποία οι Κούρδοι θεωρητικοί, και όχι μόνο, όριζαν στηριζόμενοι σε μια απλή σκέψη: εφόσον είμαστε μουσουλμάνοι και ζούμε υπό τις εντολές του Χαλίφη, τότε το θεσμικό πλαίσιο της ισλαμικής μας ζωής, δηλαδή η ισλαμική Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο εκπρόσωπος του προφήτη Μωάμεθ επί της γης, πρέπει να τηρήσουν την πρώτη και βασική εντολή του Ισλάμ που αφορά σε όλους τους μουσουλμάνους και φυσικά και στους Κούρδους: τη δικαιοσύνη. Πριν περάσουμε, όμως, στις προσεγγίσεις των Κούρδων, την περίοδο των τελευταίων χρόνων της Αυτοκρατορίας, ας δούμε από λίγο πιο κοντά την έννοια της δικαιοσύνης στο Ισλάμ και την πολιτικοποίησή της από τους Νεο-οθωμανούς και τους Νεότουρκους διανοούμενους.

Η έννοια της δικαιοσύνης πολιτικοποιήθηκε πρώτα από τους Νεο-οθωμανούς και έπειτα, χωρίς να υποστεί μεγάλες αλλαγές, χρησιμοποιήθηκε με μεγάλη επιτυχία και από τους Νεότουρκους, στο πλαίσιο του Οθωμανισμού. Η δικαιοσύνη λογίζεται ως μία από τις βασικές έννοιες του Κορανίου, στο πλαίσιο του οποίου μπορεί κανείς να τη συναντήσει αμέτρητες φορές, σε πολλά σημεία και με διαφορετικές μορφές στις ανθρώπινες δραστηριότητες. Επειδή, λοιπόν, πρόκειται για μία βασική έννοια, σύμφωνα με το Κοράνι, αποτελεί διαταγή του Αλλάχ. Το Κοράνι, άλλωστε, δεν είναι ένα βιβλίο που εστιάζει μονάχα στη σχέση του ανθρώπου με τη θρησκεία και έτσι, όπως όλες οι άλλες έννοιες, και η έννοια της δικαιοσύνης εξετάζεται μέσα στο πλαίσιο της ανθρώπινης ζωής.

Η αραβική λέξη για τη δικαιοσύνη, η λέξη «Adâlet» είναι απαρέμφατο του ρήματος "a'.d.l. – ع د ل – " και έχει διάφορες έννοιες όπως: 1**.** να κάθεσαι σωστά, 2. να περνάς από το λάθος δρόμο στο σωστό, 3. να είσαι ευθύς, 4. να κρατάς την ισορροπία (σε κάτι). Το Ισλάμ, ή καλύτερα η ισλαμική σκέψη Fıkıh[545] αναφέρεται στη δικαιοσύνη σε σχέση με το χώρο και το περιεχόμενο και έτσι, σε γενικές γραμμές, η δικαιοσύνη

[545] Fıkıh-Φικίχ: προέρχεται από την αραβική λέξη fe-ku-he και επιδέχεται πολλών ερμηνειών. Ως μία προσέγγιση των κοσμικών θεμάτων της Σαρίας, αργότερα ερμηνεύτηκε ως «το να κατέχει κάποιος τις επιστήμες της Σαρίας», δηλαδή το Kitap και τη Sünnet, αλλά σε επίπεδο γενικής ορολογίας σημαίνει «ορθή κατανόηση των πραγμάτων». Βλ. *İslam Ansiklopedisi-Darulkitap*, την έννοια "fıkıh". Για την ιστορική εξέλιξη των εννοιών του Φικίχ, του Ισλαμικού Δικαίου και της Ισλαμικής Σαρίας, βλ.: Talip Türcan, *İslam Hukuk Biliminde Hukuk Normu / Kavramsal Analiz ve Geçerlilik Sorunu*, Ankara 2003, σ. 47-51.

διαχωρίζεται α) σύμφωνα με το περιεχόμενό της και β) σύμφωνα με το χώρο της. Ας δούμε, λοιπόν, πιο αναλυτικά, όσον αφορά στη δικαιοσύνη, τα σημεία εκείνα που παρουσιάζουν ενδιαφέρον για την παρούσα μελέτη, καθώς και εκείνα που επεσήμαναν περισσότερο οι Κούρδοι.

α) Η Δικαιοσύνη σύμφωνα με το περιεχόμενό της.

1. Απόλυτη (Mutlak) και Αναλογική (Mukayyed) Δικαιοσύνη.

Απόλυτη Δικαιοσύνη βασίζεται στον ανθρώπινο νου και την ανθρώπινη συμπεριφορά και έχει μια συνέχεια ως έννοια. Το Κοράνι δεν επιτρέπει στους ανθρώπους την υπερβολή και την τυραννία στη συμπεριφορά και τα λόγια τους. Παραδείγματος χάριν, μπορείς να κάνεις καλό σε αυτόν που σου έκανε καλό, αλλά δεν επιτρέπεται να τυραννάς αυτόν που σε τυραννάει.

Αναλογική Δικαιοσύνη βασίζεται στη Σαρία και τους τοπικούς νόμους, οι οποίοι πηγάζουν από τη Σαρία, οπότε είναι μια σχετική έννοια. Η επεξήγησή της, σχεδόν πάντα, αντιστοιχεί με ανταποδοτικές –mukabele– ενέργειες, στις οποίες εμπεριέχονται οι έννοιες της αποζημίωσης και της εκδίκησης, όπως, παραδείγματος χάριν, η απάντηση στην κακία με κακία και το kısas (η δολοφονία κάποιου, αν προηγουμένως έχει και ο ίδιος σκοτώσει επίτηδες).

> «Ο απαγορευμένος μήνας είναι απογορευμένος. Η ευσέβεια ανταμείβεται. Όποιος σας επιτεθεί να του επιτεθείτε κι εσείς για εκδίκηση. Να φοβάστε μονάχα τον Αλλάχ και να ξέρετε ότι ο Αλλάχ είναι μαζί με αυτούς που τον φοβούνται.»[546]

> «Η τιμωρία μίας κακίας είναι μία αντίστοιχη κακία. Το έπαθλο αυτού που συγχωρεί και φέρνει ειρήνη ανήκει στον Αλλάχ. Στην πραγματικότητα, αυτός δεν αγαπά τους τυράννους.»[547]

2.Ανοιχτή - Εμφανής (Zahiri) και Μυστική (Batını) Δικαιοσύνη.[548]

[546] *El-Bakara*, 92/2.
[547] *El-Şura*, 62/42.
[548] Şükran Balıkkaya, *Kur'an'da Adalet Kavramı*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim dalı, Yüksek Lisans Tezi – Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή, Bursa 2005, σ. 39.

Ανοιχτή - Εμφανής Δικαιοσύνη είναι η δικαιοσύνη που γίνεται εύκολα αντιληπτή από τον ανθρώπινο νου και τη θρησκεία, δύο στοιχεία τα οποία μαζί μπορούν να καθοδηγήσουν σωστά έναν άνθρωπο.

Μυστική Δικαιοσύνη είναι μία εντελώς διαφορετική δικαιοσύνη από τη Zahiri και εξαιτίας αυτής της διαφορετικότητάς της, δεν είναι δυνατόν να αναγνωριστούν τα όριά της από αυτούς που ερμηνεύουν τη θρησκεία. Στο πλαίσιο της ερμηνείας αυτής της έννοιας της δικαιοσύνης, δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στο να μην αγγίζει κανείς και να μην υπερβαίνει τα όρια της Σαρίας, με το να αποφεύγει τις μεγάλες αμαρτίες, να μην επιμένει στις μικρές αμαρτίες, να διαλέγει το δρόμο της θρησκείας και του νου με την εμπειρία του κλπ. Αυτή η έννοια της δικαιοσύνης μπορεί να εμπεριέχεται στις αποφάσεις, στις μαρτυρίες, στις οικογένειες, στις καθημερινές εργασίες των κρατικών υπαλλήλων (σε αυτή την περίπτωση έδιναν μεγαλύτερη έμφαση οι Νεο-οθωμανοί),[549] στο ζύγισμα των εμπορικών αγαθών κλπ. και επειδή εξαρτάται καθαρά από τον άνθρωπο, έχει αναγνωριστεί από πολλούς ως «Πνευματική», «Υψηλή», «Ανθρώπινη», «Κοινωνική» Δικαιοσύνη.[550]

β) Η Δικαιοσύνη σύμφωνα με το χώρο της.

1.Θρησκευτική Δικαιοσύνη: Η απόλυτη υπακοή στις διαταγές του θεού, η οποία στο Ισλάμ μεταφράζεται ως «η απόλυτη αποδοχή όλων όσων επιτρέπονται και απαγορεύονται από τον Αλλάχ και η εκπλήρωση των υποχρεώσεων του μουσουλμάνου».[551] Η εκπλήρωση των υποχρεώσεων του μουσουλμάνου απέναντι στο Δημιουργό του, ως δούλος του [kul], αποτελεί τη βάση όλων των ανθρωπίνων σχέσεων και δράσεων. Η θεία «αντίληψη» για τη δικαιοσύνη είναι απόλυτη και συνεχής, γι' αυτό όσο υπάρχουν θρησκείες, θα υπάρχει και αυτή η αντίληψη.

> «Στο Δευτερονόμιο της Παλαιάς Διαθήκης λέει: "Θέλει δοθεί ζωή αντί ζωής, οφθαλμός αντί οφθαλμού, οδούς αντί οδόντος, χειρ αντί χειρός, πους αντί ποδός". Και τα τραύματα έχουν ίδια αντιμετώπιση. Όποιος τα συγχωρήσει, θα

[549] «Δεν ακούμε άραγε κάθε Παρασκευή από τα κηρύγματα ότι ο Αλλάχ, μέσω του Κορανίου, διατάζει δικαιοσύνη και χάρη;». Βλ.: Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri 1* **(**Hazırlayanlar: Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara), İstanbul, dergah Yayınları, 2005, σ. 319-327.
[550] Ballıkaya, σ. 39-40.
[551] Ballıkaya, s. 40.

τραβήξει την κουρτίνα που έκρυβε τις αμαρτίες του. Όποιοι δεν διοικούν με τον τρόπο που υπέδειξε ο Αλλάχ είναι τύραννοι [zalim].»[552]

«Αυτοί που πιστεύουν στο Ευαγγέλιο να διοικήσουν υπό τις διαταγές του Αλλάχ, τις οποίες υπέδειξε μέσα από το Ευαγγέλιο. Όποιοι δεν διοικούν με αυτόν τον τρόπο, είναι αυτοί που παράκουσαν τις διαταγές Του [fâsık].»[553]

«Με τη θρησκευτική έννοια, δικαιοσύνη (για τους διοικητές) σημαίνει να προστατευτούν τα δικαιώματα όλων, και κυρίως των αδύναμων, να τιμωρηθούν οι άδικοι, να μην υπάρχουν τύραννοι.»[554]

«(Μα δεν υπάρχουν) άνθρωποι που απαρνήθηκαν τους στίχους (του Κορανίου), άδικα σκότωσαν τους προφήτες και τους ανθρώπους που ζητούσαν δικαιοσύνη για άλλους ανθρώπους; Αυτούς τους περιμένουν τρομερά βάσανα!»[555]

2. Πολιτική Δικαιοσύνη: Ο ορισμός της είναι πάρα πολύ δύσκολος, γιατί οι πολιτικές εξελίξεις είναι ραγδαίες και το γεγονός αυτό, από μόνο του, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για μία εντελώς υποκειμενική αντίληψη της έννοιας αυτής. Ωστόσο, για το Ισλάμ αυτό δεν αποτελεί πρόβλημα, αφού η εφαρμογή του Ιερού Νόμου στα πολιτικά ζητήματα λύνει αυτομάτως τα προβλήματα. Από την άλλη, όμως, κάθε πολιτικό καθεστώς δημιουργεί το δικό του δίκαιο και έχει διαφορετική αντίληψη περί δικαιοσύνης. Άλλωστε, αυτοί που καθορίζουν τους πολιτικούς νόμους, δεν ταυτίζουν και τα συμφέροντά τους με τη δικαιοσύνη;

Η (κρατική) πολιτική δικαιοσύνη αποτελεί μια λειτουργία με πολιτικές σκοπιμότητες, ορίζεται από το βαθμό της επιρροής που ασκεί και σε τελική φάση υπερισχύει της νομικής δικαιοσύνης, γιατί εξαρτάται από υψηλούς σκοπούς, από τις κοινωνικές διεκδικήσεις –είτε με την πίεση της κοινής γνώμης, είτε για ομαδικά συμφέροντα– ή από τις ατομικές φιλοδοξίες. Συνήθως οι συζητήσεις περί πολιτικής δικαιοσύνης ανακύπτουν σε περιόδους κρίσης. Παραδείγματος χάριν, οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις των Αλ Φαραμπί [Al Farabi], Αλ Γκαζάλι [Al Gazali], Νιζάμ-ουλ μουλκ [Nizam ul mülk], Ιμπν-ί Χαλντούν, Αχμέντ Τζεβδέτ Πασά και Ναμίκ Κεμάλ, οι οποίοι

[552] *el-Maide*, 110/5.
[553] *el-Maide*, 110/5. Στους στίχους του Κορανίου χρησιμοποιούνται τρεις διαφορετικοί χαρακτηρισμοί για αυτούς που δεν διοικούν σύμφωνα με τις διαταγές του Αλλάχ: el-Kafir (ελ καφίρ): αυτοί που δεν υπάκουσαν στις διαταγές, ez-Zalim (εζ ζαλίμ), αυτοί που απαρνήθηκαν τη δικαιοσύνη και έγιναν τύραννοι, el-Fâsık (ελ φασίκ), αυτοί που με τη θέλησή τους αποφεύγουν να υπακούσουν στις διαταγές.
[554] Anıl ÇEÇEN, *Adalet Kavramı*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1993, σ. 30.
[555] *Âli İmran*, 94/3. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

έτυχε να ζήσουν και να δράσουν σε ένα πλαίσιο πολιτικών ζυμώσεων που συντελούνταν εν καιρώ κρίσης, βασίστηκαν σε αυτήν ακριβώς την αρχή της δικαιοσύνης, αφού, σύμφωνα με το Ισλάμ, στη βάση της κοινωνικής δομής βρίσκονταν το *Kitâb* (οι ιερές διαταγές) και το *Mîzân* (η εντολή για την απόδοση της δικαιοσύνης) και οι άνθρωποι, αν ακολουθούσαν το *Kitâb* και συμπεριφέρονταν όπως όριζε το *Mîzân*, θα μπορούσαν να σταθούν στα πόδια τους.

> «Ορκιζόμαστε ότι εμείς στείλαμε στους προφήτες μας αδιάσειστα αποδεικτικά στοιχεία και κατεβάσαμε το *Kitâb* και το *Mîzân* για να πραγματωθεί η δικαιοσύνη μεταξύ των ανθρώπων. Κατεβάσαμε και το *Demir* (Σίδερο), το οποίο είναι πολύ δυνατό και εμπεριέχει πάρα πολλά καλά για τους ανθρώπους. Αυτά χρειάζονται για να εντοπιστούν αυτοί που πιστεύουν στη θρησκεία του Αλλάχ και του προφήτη Του. Αναμφισβήτητα ο Αλλάχ είναι δυνατός και πάντα είναι ανώτερος».[556]

Το *Mîzân* βρίσκεται μεταξύ του *Kitâb* και του *Demir*. Σύμφωνα με την ισλαμική σκέψη Fıkıh (Φικίχ), προτεραιότητα έχει το *Kitâb*, ακολουθεί το *Mîzân* και στο τέλος βρίσκεται το *Demir*. Το *Kitâb*, από μόνο του, ίσως να μην εφαρμοστεί και τότε δεν έχει νόημα η ύπαρξή του. Το *Demir*, αν και είναι σκληρό, είναι απαραίτητο για την απόδοση της δικαιοσύνης σε μια κοινωνία, αλλά δεν πρέπει να βρίσκεται αμέσως μετά το *Kitâb*, γιατί μπορεί να το καταστρέψει και έτσι να το αποκλείσει. Χρειάζεται λοιπόν ένα διαμεσολαβητικό στοιχείο για να ευθυγραμμίσει το *Demir* με το *Kitâb* και να το οδηγήσει. Έτσι εφαρμόζεται η πολιτική δικαιοσύνη κατά το Ισλάμ. Η έλλειψη έστω και ενός από αυτά τα στοιχεία δημιουργεί τυραννία.[557]

Όπως είχαμε προαναφέρει, η δικαιοσύνη, με την ευρεία έννοιά της, αναφέρεται συνεχώς, σε ολόκληρο το κείμενο του Κορανίου. Επομένως, όσοι ερμηνεύουν το Κοράνι, με τη βοήθεια του Φικίχ, παραθέτουν και ερμηνείες της έννοιας της δικαιοσύνης. Σε ποιες κοινωνίες, όμως, μπορούν να εφαρμοστούν αυτές οι ιδανικές πολιτικές θεωρίες; Το συγκεκριμένο ερώτημα, βέβαια, μας παραπέμπει απευθείας στο θέμα του πολιτικού συστήματος, εμείς, όμως, θα περιοριστούμε στο δικό μας θέμα και συγκεκριμένα σε ό,τι έχει σχέση με τη δικαιοσύνη.

---

[556] *El Hadid*, 112/57.
[557] Ali Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, İstanbul, Nil Yayınları, 2001, σ. 254-255.

Όλες σχεδόν οι πολιτικές θεωρίες των πολιτικών σχολιαστών του Ισλάμ, όπως είναι φυσικό, βασίζονταν στο Ισλάμ. Σύμφωνα με τον Μαρντίν,[558] ο Namık Κεμάλ, στην ανάλυσή του για την κοινωνική δομή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είχε επηρεαστεί πολύ από τον Κιναλιζαδέ [Kınalızade], ο οποίος, με τη σειρά του, είχε βασιστεί στους προγενέστερούς του, τους Τουσί [Tûsi], Ακίφ Πασά [Âkif Paşa], Τζελαλουντίνη Δεβάνι [Celalü'd-din-i Devvani] και Κατίπ Τσελεμπή [Kâtip Çelebi] και στο έργο του με τίτλο *Ahlak-ı Alâî* ανέλυε την περίφημη κοινωνική σύνθεση, η οποία ήταν οι τέσσερις πυλώνες ή τα τέσσερα στηρίγματα της κοινωνίας [erkan-ı erba'a]: η κοινωνία στηρίζεται σε τέσσερις πυλώνες: στη στρατιωτική αριστοκρατία (askeri aristokrasi), στους στρατιώτες (seyfiye), στους ιδιοκτήτες (mülk)[559] και στους πολίτες (teba'a). Έτσι, η πολιτική δικαιοσύνη εφαρμόζεται και συνδέεται με το κοινωνικό σύνολο, σύμφωνα με το σχεδιάγραμμα του Μαρντίν, το οποίο έχει τη μορφή φαύλου κύκλου:

> «1. Ο Κόσμος είναι ένα σύνολο και τα τείχη του είναι το Κράτος. → 2. Το Κράτος ρυθμίζεται από τη Σαρία. → 3. Αν δεν υπάρχει ιδιοκτησία, το κράτος δεν μπορεί να επηρεάσει τη Σαρία. → 4. Η ιδιοκτησία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς στρατό. → 5. Αν δεν έχει ιδιοκτησία, δεν μπορεί να μαζευτεί ο στρατός → 6. Ο πλούτος και η ιδιοκτησία είναι εφικτά με το teba'a. → 7. Αν ο Σουλτάνος του Κόσμου είναι δίκαιος με το teba'a, θα τον ακούει από καρδιάς. → 8. Η σωτηρία του Κόσμου είναι η Δικαιοσύνη → 1. Ο Κόσμος είναι ένα σύνολο και τα τείχη του είναι το Κράτος. → 2. Το Κράτος ρυθμίζεται από τη Σαρία. → 3. Αν δεν υπάρχει ιδιοκτησία, το κράτος δεν μπορεί να επηρεάσει τη Σαρία. … κλπ.»[560]

3.Κοινωνική Δικαιοσύνη: Σε σχέση με μεταφυσικές έννοιες, όπως είναι η ιερή απόλυτη δικαιοσύνη, η κοινωνική δικαιοσύνη έχει περισσότερο θετικιστικό χαρακτήρα. Δε βασίζεται στις αξίες που έχουν καθοριστεί από συγκεκριμένα δίκαια, αλλά σε

---

[558] Mardin, σ. 111-116.

[559] Οι αναφορές του Ιμπν-ί Χαλντούν στο θέμα του mülk [κράτος ή ιδιοκτησία] είναι σημαντικές και, κατά τη γνώμη μας, φαίνεται ότι ο Κιναλιζαδέ είχε δανειστεί ορισμένες έννοιες από αυτόν. Σύμφωνα με τον Ιμπν-ί Χαλντούν, το mülk βασίζεται σε δύο σημεία: στο ασαμπιγιέ [asabiye] και στις οικονομικές δυνάμεις. Η δύναμη του ασαμπιγιέ είναι ο στρατός, αλλά για την τροφοδοσία του στρατού χρειαζόμαστε χρήματα. Βλ.: Mehtap Soylu, *İbn Haldun'da Sosyolojik Düşünce*, σ. 60-69. Από την άλλη, και ο Naima, στο περίφημο έργο του, υποστηρίζει ότι το σχεδιάγραμμα του Κınalızade ανήκει στον İbn-i Haldun. Βλ. Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, Ankara, İmge Kitabevi, 2000 , σ. 117.

[560] «1-Adldir mucib-i salah-ı cihan, 2-Cihan bir bağdır divan devlet, 3-Devletin nazzımı Şeriat'dır, 4-Şeriat'e olamaz hiç haris illa mülk, 5- Mülk zapt eyleyemez illa leşker, 6-Leşkeri cem eyleyemez illa mal, 7- Mali cem'eyleyen ra'iyyetdir, 8- Ra'iyyeti kul eder padişah-ı alem'adil». Βλ. Mardin, σ. 115.

κοινωνικές αξίες, όπως οι παραδόσεις και οι ανθρώπινες εμπειρίες. Προσπαθεί να βρει μία ισορροπία μεταξύ της κοινωνίας και των ανθρώπων, αντιμετωπίζοντας τον άνθρωπο, όχι ως άτομο, αλλά ως ένα κομμάτι του συνόλου. «Εμείς σας στείλαμε έναν αγγελιοφόρο που σας γνώριζε (…)»[561]

Οι περισσότεροι στίχοι στο Κοράνι αφορούν, κυρίως, στην κοινωνική δικαιοσύνη. Συγκεκριμένα αναφέρονται στη δικαιοσύνη μέσα στην οικογένεια, στην κοινωνία, μεταξύ των μουσουλμάνων κλπ.

> «Εσείς οι Πιστοί! Να είστε αυτοί που κρατούν το δίκαιο και μαρτυρούν δίκαια για τον Αλλάχ. Το μίσος που έχετε για μια κοινωνία να μη σας παρασύρει σε αδικίες. Να εφαρμόσετε τη δικαιοσύνη. Αυτή η συμπεριφορά ταιριάζει πιο πολύ με το φόβο απέναντι στο θεό.»[562]

Στο Κοράνι υπάρχουν και στίχοι για τους διοικητές της κοινωνίας, στους οποίους οι Κούρδοι διανοούμενοι, κυρίως οι αρθρογράφοι της εφημερίδας *Kürdistan*, βασίζονταν για να επηρεάσουν την ομάδα – στόχο τους. Τη συγκεκριμένη πρακτική, βέβαια, τους την είχαν κληροδοτήσει οι Νεο-οθωμανοί και οι Νεότουρκοι. Οι Νεο-Οθωμανοί, μάλιστα, σχεδόν πάντα, έκαναν αναφορές σε αυτό το θέμα, τονίζοντας κυρίως ό,τι αφορούσε στην άδικη συμπεριφορά των κρατικών υπαλλήλων.[563]

«Αυτοί που θα συμπεριφερθούν δίκαια στην οικογένεια και στους ανθρώπους που είναι υπό τη διοίκησή τους, την ημέρα της Δευτέρας Παρουσίας θα είναι πάνω σε λαμπερούς άμβωνες.»[564]

«Δαυίδ, εμείς σε κάναμε Χαλίφη στη γη. Οπότε, κυβέρνησε δίκαια μεταξύ των ανθρώπων. Μη ζηλεύεις, αλλιώς αυτό θα σε απομακρύνει από το δρόμο του Αλλάχ. Είναι αλήθεια ότι ο Αλλάχ τιμωρεί πολύ βαριά αυτούς που φεύγουν από το δρόμο Του και ξεχνούν τη Δευτέρα Παρουσία».[565]

---

[561] *Müzzemmil*, 3/73. Στο Ισλάμ το άτομο δεν υπολογίζεται και δεν αναγνωρίζεται ξεχωριστά. Η αναγνώριση του ατόμου θα γίνει στην επόμενη ζωή, όπου κάθε άνθρωπος θα δικαστεί ξεχωριστά.
[562] *El-Maide*, 110/5.
[563] Namık Kemal, «Müvaredat-ı belediye», *İbret*, 24 Μαρτίου 1873, no. 122, σ. 1-2. «Adalet ve Mahkemeler hakkında», *İbret*, 16 Νοεμβρίου 1872, no. 54, σ. 1-2. Το γράμμα του Μουσταφά Φαζίλ Πασά, το οποίο είχε σταλεί στο Σουλτάνο, βρίθει αναφορών σχετικά με απαράδεκτες συμπεριφορές των κρατικών υπαλλήλων. Βλ. Ebuziyya, σ. 27-40.
[564] Ballıkaya, σ. 53.
[565] *Sâd*, 38/38.

4. Νομική Δικαιοσύνη: Η λέξη-κλειδί του Ιερού Νόμου είναι η δικαιοσύνη. Η σκέψη και η ανθρώπινη αναζήτηση της δικαιοσύνης δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ύπαρξη της κοινωνικής διάστασης του Κορανίου, η οποία, ωστόσο, στην πραγματικότητα είχε νομικό υπόβαθρο.[566] Στο πλαίσιο του ισλαμικού νομικού καθεστώτος, για να αποτραπούν οι εγκληματικές πράξεις ή/και να περιοριστεί η αύξησή τους, δημιουργήθηκε ένα ποινικό σύστημα, όπως γίνεται άλλωστε σε κάθε νομικό καθεστώς. Σύμφωνα με τον Τσετσέν [Çeçen], η νομική δικαιοσύνη εμπεριέχει και την «ποινική δικαιοσύνη»,[567] δηλαδή τη δικαιοσύνη η οποία αφορά στις κυρώσεις, ενώ, σύμφωνα με τους ερμηνευτές του Φικίχ, για την ορθή κατανόηση της δικαιοσύνης, η «ποινική δικαιοσύνη» πρέπει να έχει ανθρώπινες διαστάσεις, δεδομένου ότι και ο Προφήτης Μωάμεθ έλεγε: «(…) ο Αλλάχ διατάζει σε κάθε πράγμα να συμπεριφερθείτε σωστά και ωραία. Ακόμα κι αν σκοτώσετε, κάντε το ωραία».[568] Όλοι είναι ίσοι απέναντι στην ισλαμική ποινική δικαιοσύνη και έτσι, αναφορικά με το ζήτημα αυτής της σχέσης, δικαιοσύνης και ισότητας, θα έλεγε ο Μωάμεθ:

> «Τι συμβαίνει με κάποιους που μεσολαβούν για να εμποδίσουν μια τιμωρία που έχει επιβάλει ο Αλλάχ; Αυτοί που καταστράφηκαν πριν από εσάς, το έπαθαν μόνο για ένα λόγο: Αν έκλεβε κάποιος από τους μεγάλους (εννοεί τους αξιωματούχους) δεν τον άγγιζαν και αν ήταν κάποιος αδύναμος τον τιμωρούσαν. Ορκίζομαι στο όνομα του Αλλάχ ότι ακόμα και η κόρη του Μωάμεθ να κλέψει, θα την τιμωρήσω»,[569]

> «Κανένας ή καμία κοινωνική ομάδα δεν έχει προνόμια».[570]

Οι άνθρωποι που επιλαμβάνονται της λήψης νομικών αποφάσεων πρέπει να βασίζονται στις ιερές διαταγές για να αποφασίζουν, γιατί μόνο έτσι μπορούν να λύσουν τα προβλήματά τους και να αποδώσουν δικαιοσύνη. Ο Κεμάλ στο άρθρο του «Η Ευρώπη δεν γνωρίζει την Ανατολή» αναφέρει χαρακτηριστικά:

> «(Το Φικίχ) είναι ένα σύνολο νόμων και ερμηνειών της δικαιοσύνης. Οι περισσότεροι Ευρωπαίοι, χωρίς να έχουν καμία γνώση του Φικίχ, το κρίνουν. Κι

[566] Ballıkaya, σ. 45.
[567] Çeçen, 31-32.
[568] Ballıkaya, σ. 57. «Allah herşeyde güzel ve uygun davranmayı emretmiştir. Öldürdüğünüzde bile bu işi güzel yapınız».
[569] Ballıkaya, σ. 32.
[570] *el-En'am*, 55/6.

από εμάς, μερικοί αγράμματοι, οι οποίοι έμαθαν 4-5 λέξεις γαλλικά και νομίζουν ότι κάτι ξέρουν, συμφωνούν μαζί τους (…)»[571]

Ο ίδιος, σε ένα άλλο άρθρο του, με τίτλο «Δίκαιο»,[572] προσπάθησε να δώσει μια εξήγηση για την περί δικαίου ισλαμική αντίληψη, δίνοντας διάφορες δυτικότροπες ερμηνείες, το σύνολο των οποίων εξηγούσε από τη μία και αναιρούσε από την άλλη. Ο Κεμάλ υπερασπίστηκε την ανωτερότητα του ισλαμικού δικαίου [şer'î hukuk] έναντι του δυτικού δικαίου και προσπάθησε να νομιμοποιήσει τις βάσεις του στα μάτια των Δυτικών. Σε κάποιο άλλο άρθρο του τόνιζε ότι «οι άνθρωποι για να ζούνε μαζί χρειάζονται ένα δεσμό. Αυτός ο δεσμός για εμάς είναι το Ισλάμ [şerr] και μπορεί να εφαρμοστεί για την ούμμα. Η βάση του, όμως, βρίσκεται στο φυσικό δίκαιο [hukuk-ı tabiiye], που είναι ιερό και έχει σταλεί με το Κοράνι».[573] Με αυτά τα δεδομένα και χωρίς καμία διάθεση υπερβολής, δεν μπορούμε να μη συμφωνήσουμε με τον Μαρντίν ότι «όλες οι προσπάθειες του Κεμάλ και των Νεο-οθωμανών αποτελούν μια κραυγή στο όνομα της δικαιοσύνης».[574]

Όσον αφορά, όμως, στην ερμηνεία αυτής της κραυγής των Κούρδων για δικαιοσύνη προκύπτει το εξής ερώτημα: Πώς ορίζονταν το 'δίκαιο' και η 'δικαιοσύνη' στην Οθωμανική Αυτοκρατορία; Με άλλα λόγια, οι ισλαμικοί νόμοι ίσχυαν στην οθωμανική επικράτεια;

Το οθωμανικό νομικό σύστημα, δεδομένου ότι βασιζόταν στη Σαρία, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως ισλαμικό, ωστόσο, όμως, εμπεριείχε και κάποιες άλλες ρυθμίσεις, η ύπαρξη των οποίων οφειλόταν σε διάφορα κοινωνικοπολιτικά αίτια. Έτσι, για να μη συγχέονται με όσα αναφέρονταν στα βιβλία του Φικίχ, οι οθωμανικές αυτές ρυθμίσεις ονομάζονταν ορφί χουκούκ (örf'î hukuk δηλαδη εκείνο το δίκαιο που είναι συνδεδεμένο περισσότερα με τις γήινες πράξεις) και περιελάμβαναν τα κανουννάμε [kanunname], τα φιρμάνια [ferman], τα αδαλετναμέ [adaletname], τα γιασακναμε [yasakname] κλπ. Και τα δύο μαζί, δηλαδή ιερό δίκαιο [şer'î hukuk] και εγκόσμιο δίκαιο [örf'î hukuk], δημιουργούσαν το σύνολο του Οθωμανικού Δικαίου,[575]

[571] Namık Kemal, «Avrupalılar Şark'ı bilmez», *İbret*, 10 Ιουνίου 1872, no. 7, σ. 2.
[572] Namık Kemal, «Hukuk», *İbret*, 19 Ιουνίου 1872, no. 5, s. 1-2 και Özön, s. 46-51.
[573] Namık Kemal, «Devlet-i Âliyye», *Hürriyet*, 24 Αυγούστου 1868, no: 9, σ. 1-3
[574] Mardin, σ. 347.
[575] Πολλές φορές ήταν αναγκαίο να διευκρινιστεί το πλαίσιο στο οποίο εντασσόταν μία συγκεκριμένη απόφαση, δηλαδή το δίκαιο στο οποίο ανήκε, όπως ήταν τα «örf-i padişâhî», «örf-i sultâni», «yasâğ-ı pâdişâhî», «siyaset», «siyeset-i şer'îye». Έχουν γίνει σημαντικές μελέτες πάνω στο Οθωμανικό Δίκαιο.

χωρίς, όμως, το ένα να αποτελεί εμπόδιο για το άλλο. Το αντίθετο μάλιστα, το ιερό δίκαιο επέτρεπε και προσέφερε τις δυνατότητες για να δημιουργηθεί το ορφί χουκούκ, αφού το οι ιεροί νόμοι ή ιερό δίκαιο [şer'î hukuk] έδινε περιορισμένες νομοθετικές αρμοδιότητες στους διοικητές του κράτους.[576]

Σ' αυτό ακριβώς το σημείο εντοπίζεται και η δυσκολία στη διάκριση των τομέων εφαρμογής τους, δεδομένου ότι ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο δε διέφεραν πολύ. Παραδείγματος χάριν, η απόφαση του Αρχηγού του Κράτους αποτελούσε, κατά βάση, μία πράξη εντασσόμενη στο πλαίσιο του ορφί χουκούκ, αλλά, λόγω της θρησκευτικής θέσης του Αρχηγού (εν προκειμένω του Σουλτάνου, που ήταν και Χαλίφης), η συγκεκριμένη πράξη θα μπορούσε να εντάσσεται και στο πλαίσιο του şer'î. Σε μια τέτοια περίπτωση, για να επιλυθεί το ζήτημα, έπρεπε ο Ουλεμά να ανακοινώσει ότι η απόφαση είναι şer'î, αλλά η μορφή της είναι örf'î.[577]

Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε, λοιπόν, ότι τις κοσμικές πράξεις των Σουλτάνων τις κάλυπτε η ισλαμική θεωρία Ορφ [Örf], σύμφωνα με την οποία, εάν η Σαρία δεν μπορούσε να δώσει μία λύση για τα συγκεκριμένα πρακτικά προβλήματα, τότε, ως «αναγκαστική» λύση, μπορούσαν να γίνονται ρυθμίσεις με ισχύ νόμου.[578] Η εφαρμογή της θεωρίας αυτής, τα πρώτα χρόνια των ισλαμικών κρατών, ήταν μια καλή και ωφέλιμη επιλογή, ωστόσο, μετά την εισβολή των Μογγόλων, το τοπίο διαφοροποιήθηκε, αφού οι αποτελεσματικοί κοσμικοί νόμοι επηρεάστηκαν πολύ από τους Ουλεμάδες.

> «Εμφανίστηκε μία μογγολική μόδα στον απολυταρχισμό. Έτσι, χωρίς να γίνεται διάκριση, αυτοί οι μογγολικοί κοσμικοί νόμοι και η ισλαμική θεωρία Ορφ [Örf] αναφέρονταν πια μαζί. Ο Ουλεμά, σαν να ήταν μια πολύ φυσική πράξη, αναλάμβανε και τα ιερά [şer'î] και το υπόλοιπο κομμάτι (κοσμικοί νόμοι και

Βλ.: Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 1, İstanbul 1990. M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, Beta Basım Yayım, 2012, σ. 65-77.

[576] Akgündüz, σ. 51.

[577] «Σε οικονομικά και ποινικά ζητήματα το ορφί χουκούκ κάλυπτε ακόμα και το 90%, στα δάνεια και στα οικογενειακά ζητήματα, όμως, μόνο το 1%» Βλ.: Osman Kaşıkçı, Adalet, Hukuk ve Yargı, http://www.jura.uni-sb.de/turkish/OKasikci1.html).

[578] Mardin, σ. 118.

Ορφ), γεγονός το οποίο διευκόλυνε τους Σουλτάνους. Μετά από αυτά γράφτηκαν οι πρώτοι κανόνες του οθωμανικού ποινικού δικαίου».[579]

Η εμφάνιση του ορφί χουκούκ έγινε, λοιπόν, με αυτόν τον τρόπο και έτσι το σύστημα, με την εξαίρεση κάποιων μικρών τριβών, παρουσίαζε μία ομαλή λειτουργία. Όταν ξεκίνησαν, όμως, οι εκδυτικιστικές, κοσμικές μεταρρυθμίσεις του Οθωμανικού Κράτους, το 19ο αιώνα, αυτή η ισορροπία που υπήρχε έως τότε διαταράχθηκε, με αποτέλεσμα το ορφί χουκούκ να 'καταλάβει το έδαφος' του ιερό δικαίου [şer'î hukuk]. Πάνω σε αυτό το ζήτημα, πάντως, οι Νεο-οθωμανοί δεν πήραν ποτέ μία ξεκάθαρη θέση, άλλοτε υποστήριζαν τον πανίσχυρο Ουλεμά και άλλοτε το Χαλίφη.

Ας δούμε, όμως, λίγο πιο αναλυτικά τις σχέσεις μεταξύ των Ουλεμάδων και των Νεο-οθωμανών, αφού το ίδιο σχεδόν μοτίβο θα το συναντήσουμε και πάλι την περίοδο των Νεότουρκων, ως μια κληρονομιά όλων αυτών των πεπραγμένων στις σχέσεις των Κούρδων διανοουμένων, έχοντας φυσικά κατά νου ότι, όπως προαναφέρθηκε στην ενότητα της θρησκείας, τα ύστερα χρόνια, οι Κούρδοι θρησκευτικοί ηγέτες ανέλαβαν τον πολιτικό και διοικητικό ρόλο που είχαν έως τότε οι κοσμικοί ηγέτες.

Η θέση και η ισχύς του Ουλεμά έχει γίνει ευρέως γνωστή μέσα από την οθωμανική βιβλιογραφία, στο πλαίσιο της οποίας έχουν πραγματοποιηθεί μελέτες που παρουσιάζουν εν γένει μία αρνητική εικόνα των Ουλεμάδων, μία εικόνα που τους θέλει να αποτελούν πάντα ένα εμπόδιο σε κάθε είδους εξέλιξη. Ωστόσο, σε καμία ομάδα δεν μπορεί να αποδοθεί ένας και μοναδικός, απόλυτος χαρακτηρισμός.

Σύμφωνα με τον Τζεβδέτ Πασά, ο θάνατος του Σεϊχουλισλάμης Αρίφ Χικμέτ Μπέη [Şeyhülislam Arif Hikmet Bey] σήμανε το τέλος της περιόδου των *alim*[580] Ουλεμάδων.[581] Μέχρι τότε τα μέλη του Ουλεμά μπορούσαν να συναντιούνται και να παίρνουν μέρος σε πολλές, διαφορετικές και μερικές φορές εντυπωσιακές δραστηριότητες.[582] Οι Νεο-οθωμανοί, οι οποίοι δεν αρνούνταν το Ισλάμ, είχαν κοινά σημεία και καλές σχέσεις με τα μέλη του Ουλεμά, δεδομένου, μάλιστα, ότι οι

[579] Halil İnalcık, «Osmanlı Hukuku'na Giriş», *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi,* İstanbul, Eren Yayıncılık, 1996, σ. 319-341 και Mardin, σ. 119.
[580] Πληθυντικός του ονόματος ilim (επιστήμη). Στο Φικίχ δεν αναγνωρίζεται μόνο ως ειδικός επί των ισλαμικών θεμάτων, αλλά και ως επιστήμονας των μαθηματικών, της φιλοσοφίας, της αστρονομίας, του Ισλάμ (Τεφσίρ, Κελάμ) κλπ.
[581] Mardin, σ. 246.
[582] Για τις περιπτώσεις προοδευτικής στάσης των μελών του Ουλεμά, βλ. Mardin, s. 243-253 και Abdülhalim Yener, «Son Dönem Osmanlı Ulemasının Meşrutiyet ve Hürriyete Dair Görüşleri», *Köprü dergisi*, No. 87, σ. 93-112.

περισσότεροι από αυτούς προέρχονταν από το Μεταφραστικό Γραφείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και είχαν ως πνευματικό τους πατέρα τον Ρεσίντ Πασά [Reşid Paşa].

Ο Ρεσίντ Πασάς, όπως είναι γνωστό, προσπαθούσε να δημιουργήσει μια ομάδα μετριοπαθών Ουλεμάδων, περισσότερο ανεκτικών στις δυτικές ιδέες. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, ο Χοτζά Ταχσίν Εφέντη [Hoca Tahsin Efendi] είχε σταλεί στη Γαλλία,[583] όπου παρέμεινε για 12 χρόνια, έχοντας πολλές φορές συναντήσεις με φυγάδες Νεο-οθωμανούς και γράφοντας πολλά εκσυγχρονιστικά έργα από τη σκοπιά διάφορων επιστημών. Τα έργα αυτά, μάλιστα, άσκησαν ιδιαίτερη επιρροή σε άλλα μέλη του Ουλεμά, όπως, παραδείγματος χάριν, στον Χοτζά Σαδίκ Εφέντη του Σαριγιέρ (Sariyerli Hoca Sadık Efendi). Ωστόσο, τα κηρύγματά του, στα οποία υπήρχαν αναφορές για την τυραννία και την καταπίεση, έγιναν αιτία να κατηγορηθεί ως οπαδός των Νεο-οθωμανών και να εξοριστεί στη Συρία.

Οι Νεο-οθωμανοί, αλλά και οι Νεότουρκοι, χρησιμοποιούσαν ως τόπο συνάντησής τους τις λέσχες [cemiyet][584] στις οποίες συμμετείχαν και πραγματοποιούσαν τις συνεδριάσεις τους. Παράλληλα, όμως, μέσα από αυτές τις λέσχες, ωρίμασαν, εξελίχθηκαν και μερικές φορές αναδιοργανώθηκαν και οι σχέσεις τους με τους Ουλεμάδες. Από τους ηγέτες των Νεο-οθωμανών, αυτοί οι οποίοι προέρχονταν από το Ουλεμά ήταν ο Αλή Σουαβή [Ali Suavi, ο οποίος σκοτώθηκε σε ένοπλη επίθεση κατά του Σουλτάνου], ο Βελιγιουντίν Εφέντη [Veliyyüddin Efendi, ο οποίος φυλακίσθηκε] και ο Σεΐχης Χασάν Εφέντη του Ακσαράι [Aksaraylı Şeyh Hasan Efendi, ο οποίος εξορίστηκε στην Κύπρο ως μέλος της Ένωσης των Νεο-οθωμανών],[585] όπως άλλωστε και ο Ισμαήλ Χακί Εφέντη [İsmail Hakkı Efendi].[586]

Η θεωρία της Δικαιοσύνης, στην οποία βασίζεται σχεδόν όλο το θεωρητικό πλαίσιο του Ισλάμ,[587] αποτελούσε ένα θέμα στο οποίο έκανε τακτικές αναφορές η πρώτη κουρδική εφημερίδα *Kürdistan*. Και παρόλο που η εφημερίδα ανήκε στο

[583] Μέσα από τη ζωή του Χοτζά Ταχσίν Εφεντή κυριολεκτικά απεικονίζεται το δεύτερο μισό του οθωμανικού 19ου αιώνα. Έχουν γίνει διάφορες μελέτες για τη ζωή και τις ιδέες του, βλ. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002. Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, Cilt I-II, 1977.
[584] Για μία αναλυτική μελέτη σχετικά με τις λέσχες της περιόδου, βλ. Ahmet Karaçavuş, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006 και Mardin, σ. 248.
[585] Kuntay, *Namık Kemal*, II, σ. 471.
[586] Kuntay, *Namık Kemal*, II, σ. 167.
[587] Balıkkaya, σ. 181-192.

νεοτουρκικό πολιτικό ρεύμα, στις αναφορές που έκανε σχετικά με τη δικαιοσύνη, μπορεί κανείς να εντοπίσει βαθιά χαραγμένη την επιρροή του νέο-οθωμανικού ρεύματος. Έτσι, η πάγια τακτική των Νέο-οθωμανών, να στοχοποιούν τους κρατικούς υπαλλήλους αντί για τον ίδιο το Χαλίφη, υιοθετήθηκε και από την *Kürdistan.* Στα τελευταία τεύχη, όμως, η εφημερίδα άλλαξε τακτική και αποδεχόμενη πλέον την πολιτική των Νεότουρκων, αντί να στοχοποιεί όλο το σύστημα του χαλιφάτου, αναζητούσε τρόπους για την αλλαγή του ίδιου του Χαλίφη. Με άλλα λόγια, η εφημερίδα *Kürdistan* επιθυμούσε να πραγματοποιηθούν συγκεκριμένες αλλαγές σε συγκεκριμένα άτομα (τα ονόματά τους υπάρχουν σε πολλά τεύχη) του κρατικού διοικητικού κλάδου, τα οποία καταδίκαζε, αλλά δεν επεδίωκε την αλλαγή του συστήματος, το μόνο που ζητούσε ήταν η επαναφορά του παλιού Συντάγματος του 1876.

Η διεκδίκηση της αλλαγής του Χαλίφη, όπως έχει προαναφερθεί, δεν ήταν εκτός πλαισίου του Ισλάμ, αφού, σύμφωνα με τη θεωρία του biat, το Ισλάμ νομιμοποιεί τη διαδικασία αλλαγής του Χαλίφη από την *ehl-i hall ve'l akd* δηλαδή την επιτροπή που εξέλεγε και έλεγχε το Χαλίφη, εφόσον αιτία για την κοινωνική ή/και πολιτική κρίση του ισλαμικού κράτους είναι ο ίδιος.[588] Με άλλα λόγια, η προσπάθεια των Κούρδων να τηρήσουν αυτή την ισλαμική αρχή, αποτελούσε ταυτόχρονα και μία προσπάθεια να αποδείξουν ότι ήταν καλοί μουσουλμάνοι.

> «(…) Πρέπει όλοι οι μουσουλμάνοι να μάθουν ότι, εάν οι Κούρδοι δεν ήταν μουσουλμάνοι, οι Ρώσοι, εδώ και πολύ καιρό, θα είχαν καταλάβει όλη την περιοχή και φυσικά θα είχαν καταστρέψει την ταυτότητα και τη δομή των εδαφών της Ανατολίας. Μπορείτε να μας πείτε, παρακαλώ, τότε άραγε τι θα γινόταν με την κατάσταση των Τούρκων; Εξηγήστε αμέσως στο Σουλτάνο αυτά που λέμε και πείτε του να επαναφέρει αμέσως τη δικαιοσύνη στο Κουρδιστάν. Αλλιώς, φοβάμαι ότι οι Κούρδοι και οι Αρμένιοι θα ενωθούν και θα διεκδικήσουν από κοινού τη δικαιοσύνη (...)».[589]

---

[588] Για πιο αναλυτική εξήγηση βλ. Μουράτ Ισσί, *Η Ένωση των Νεο-Οθωμανών (1839-1876)*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Ιστορίας, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή, Αθήνα 2008, σ. 108

[589] Ji Eşrafên Dîyarbekrê Ş. M., «Kaxideke ji Kurdistanê Hatî», *Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarslan), c. I. s. 259-260.

Μπορεί βέβαια η έννοια της ενότητας μουσουλμάνων και χριστιανών εναντίον του Χαλίφη να μην υπάρχει και να μην εξηγείται σε καμία από τις θεωρίες ή τις νομικές σχολές του Ισλάμ, το συγκεκριμένο άρθρο, όμως, δεν παύει να παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, στο πλαίσιο της μελέτης των διεκδικήσεων των διάφορων κοινωνικών ομάδων [kavm-taife-millet] εντός της Αυτοκρατορίας.

Τα πρώτα χρόνια του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β', η προσέγγιση των Κούρδων στο θέμα της δικαιοσύνης δεν ήταν και τόσο διαφορετική από αυτή των άλλων Οθωμανών της Αυτοκρατορίας, μουσουλμάνων ή μη μουσουλμάνων. Οι πρώτες ενδείξεις μιας διαφορετικής οπτικής, από την πλευρά των Κούρδων, πάνω σε αυτό το συγκεκριμένο θέμα, εμφανίστηκαν την περίοδο που λάμβαναν χώρα τα γεγονότα της Κρήτης.

Όπως είχαμε αναφέρει στο προηγούμενο μέρος, οι Κούρδοι, καταδικάζοντας την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας και τασσόμενοι στο πλευρό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, άρχισαν να επικρίνουν την οθωμανική εσωτερική πολιτική, που αφορούσε στις ανατολικές περιοχές. Με λίγα λόγια, εάν το κράτος δεν τους αντιμετώπιζε δίκαια, το κακό δε θα αργούσε να γίνει. Από την άλλη, ακόμα και αυτή την κρίσιμη περίοδο, που η Οθωμανική Αυτοκρατορία ετοιμαζόταν για περιπέτειες δίχως γυρισμό, δε θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι Κούρδοι ήταν μία υπολογίσιμη δύναμη ή ότι είχαν σημαντικές έδρες πολιτικής έκφρασης. Οι ήδη υπάρχουσες κουρδικές οργανώσεις δεν έπαυαν να είναι πολιτιστικά κέντρα και να ασχολούνται, κυρίως, με τα φιλολογικά και τα εκπαιδευτικά ζητήματα των Κούρδων, αφού η ανάγκη αυτή ήταν πραγματικά μεγάλη. Την εποχή εκείνη η έννοια της δικαιοσύνης είχε μονάχα κοινωνικό και νομικό περιεχόμενο, έπρεπε να περάσουν λίγα χρόνια ακόμα για να αποκτήσει και πολιτικό περιεχόμενο. Ενδιαφέρον, πάντως, παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο συνδεόταν το θέμα της δικαιοσύνης με την εκπαίδευση, στα γράμματα των Κούρδων προς τις οθωμανικές αρχές:

> «(…) Σε αυτή την εφημερίδα, λόγω της αγάπης μου για το κουρδικό μιλλέτι, στο οποίο ανήκω κι εγώ, προσπαθώ να υποδείξω στους Κούρδους το σωστό δρόμο. Οι Οθωμανοί για τους Τούρκους φτιάχνουν τα μεγάλα σχολεία. Η κυβέρνηση εισπράττει από τους Κούρδους, αλλά ξοδεύει για τους Τούρκους. Οι καημένοι οι Κούρδοι έχουν γίνει όμηροι αυτής της κυβέρνησης. Και ο λόγος είναι ότι τα παλάτια τα έχουν καταλάβει οι τσιγγάνοι. Λυπάμαι τους Κούρδους,

οι οποίοι, αν και είναι τόσο έξυπνοι και τολμηροί, έχουν μείνει τόσο πίσω από τα άλλα μιλλέτ. Εκείνο που ζητάω από το Θεό είναι, από σήμερα και πέρα, οι Κούρδοι να βάλουν μυαλό, να ξυπνήσουν από το βαθύ ύπνο, να ξεκινήσουν να εργάζονται με τη δύναμη του μυαλού και να ξεχωρίσουν από τα άλλα μιλλέτ που υπάρχουν γύρω τους (…)».[590]

Η προσέγγιση της δικαιοσύνης από την πλευρά των Κούρδων θρησκευτικών ηγετών είχε, αναμφισβήτητα, επιρροές από τον ίδιο τον Μεβλανά Χαλίντ, γι' αυτό, άλλωστε, και η κοινωνική και πολιτική στάση των πρώτων ακολούθων του Μεβλανά Χαλίντ δεν μπορούσε να γίνει κατανοητή από πολλούς ιστορικούς και πολιτικούς. Παραδείγματος χάριν, το αν το κίνημα του Σεΐχη Ουμπεϊδουλλάχ (δηλαδή η ένοπλη διεκδίκηση δίκαιης αντιμετώπισης από τις οθωμανικές αρχές) εντασσόταν στο πλαίσιο της ισλαμικής δικαιοσύνης ή όχι, είναι ένα θέμα το οποίο, ακόμα και σήμερα, είναι υπό συζήτηση.[591]

Η έννοια της δικαιοσύνης μπορεί να μη διαφοροποιήθηκε στο λεξιλόγιο των Κούρδων ισλαμιστών, οι οποίοι συμπορεύθηκαν με το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου και έπειτα με το κίνημα του Μουσταφά Κεμάλ [όπως ήταν ο Σεΐχης Μουσταφά Σαφβέτ Εφέντη (Şeyh Mustafa Safvet Efendi),[592] ο Κούρδος Σεϊχουλισλάμης Χαϊνταριζάδε Ιμπραήμ Εφέντη (Kürt Şeyhûlislam Haydarizade İbrahim)[593] ή ο Μπεντρή της Μαλατίας (Malatyalı Bedri)], διαφοροποιήθηκε, όμως, στο λεξιλόγιο των Κούρδων εθνικιστών, οι οποίοι είχαν σκοπό να διαμορφώσουν τη δική τους πολιτική και διοικητική δομή.

Σε αυτή την κατεύθυνση, οι πιο συγκεκριμένες επίσημες θεσμικές προτάσεις από την πλευρά των Κούρδων παρουσιάστηκαν στις Ειρηνευτικές Διασκέψεις του Παρισιού, όπου οι Κούρδοι εμφανίστηκαν ως ένα ετερογενές πλέον έθνος [nation], το οποίο είχε το δικαίωμα να αναγνωριστεί ως πολιτική οντότητα και να έχει το δικό του κράτος. Έτσι, η έννοια της δικαιοσύνης, η οποία έως τότε είχε μονάχα κοινωνική και νομική διάσταση, απαγκιστρωνόταν από τον ισλαμικό της προσανατολισμό και αποκτούσε επιτέλους πολιτικό περιεχόμενο, εναρμονιζόμενη με τις διεθνείς εξελίξεις:

[590]Bedirhan Paşazade Abdurrahman Bey, *Kürdistan* (ed.M. Emîn Bozarslan), c. I. σ. 179

[591] Ekopolitik Panel: Müfit Yüksel/Nakşibendilik, Etnik Milliyetçilik ve Medreseler.

[592] Sever Işık, «Şeyh Mustafa Safvet Efendi», *Kürt Tarihi*, Şubat-Mart 2013, no. 5, σ. 38-43

[593] Για τη βιογραφία του βλ.: «Şeyh ûl İslam Haydarizade İbrahim Efendi Hazretleri resmi tercüme-i hali», *Servet-i Fünun*, no. 1420, σ. 364-366.

δικαιοσύνη λοιπόν σήμαινε το δικαίωμα στην αναγνώριση της εθνικής οντότητας. Λόγω της ιδιαίτερης σημασίας που έχει η έννοια αυτή, σκόπιμο είναι να παραθέσουμε εδώ ένα σημαντικό έγγραφο που κατατέθηκε από τον Κουρδικό Σύλλογο Έγερσης στην Προεδρία των ΗΠΑ.[594]

«Από τον Κουρδικό Σύλλογο Έγερσης προς τον Πρόεδρο των ΗΠΑ

25 Μαρτίου 1919, Constantinople

Κύριε Πρόεδρε των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, θέτοντας σε εφαρμογή τις ιδιαίτερα πολύτιμες αρχές σας για την επίτευξη γενικευμένης ειρήνης, θελήσατε να πραγματώσετε τις επιστημονικές θεωρίες, στις οποίες βασίστηκαν οι κοινωνιολόγοι του περασμένου αιώνα, προκειμένου να δημιουργήσουν καλές συνθήκες για τη συνύπαρξη των διαφορετικών εθνών. Παρά τις δυσαναπλήρωτες απώλειες που υπέστη ολόκληρη η ανθρωπότητα, ο κόσμος που υποφέρει αισθάνεται ανακουφισμένος, χάρη στην εφαρμογή αυτών των υπέρτατων αξιών.

Χάρη στην εφαρμογή των αρχών του Wilson, τα διάφορα έθνη, που καταπιέστηκαν υπό το ζυγό κυβερνήσεων – αρπακτικών, θα δουν, επιτέλους, το τέλος των απειράριθμων βασάνων, στα οποία τους υπέβαλε ο Παγκόσμιος Πόλεμος, για τον οποίο δε μπόρεσαν, λόγω έλλειψης μέσων, να διαμαρτυρηθούν. Χάρη στο σπουδαίο αυτό γεγονός, τα χειραφετημένα έθνη θα μπορέσουν να δημιουργήσουν, να αναπτυχθούν ελεύθερα.

Είμαστε βέβαιοι ότι η Σύνοδος της Ειρήνης των Παρισίων θα εφαρμόσει τις αρχές του Wilson με έναν τρόπο ισότιμο, σε όλα τα έθνη, χωρίς φυλετικές και θρησκευτικές διακρίσεις. Την ίδια στιγμή, λοιπόν, που αναζητούμε τρόπους να αποκαταστήσουμε την ευημερία και την ευτυχία σε ολόκληρη την ανθρωπότητα, στη βάση των εθνοτήτων, δε θα αφήσουμε ένα έθνος, το οποίο έχει ιστορικές ρίζες και έναν αρκετά ανθηρό πολιτισμό, να εκμηδενιστεί υπό το ζυγό ενός «άρρωστου ανθρώπου». Αυτό το έθνος είναι το έθνος των Κούρδων, το οποίο είναι προικισμένο με τις καλύτερες έμφυτες αρετές, κατέχει μια ιδιαίτερη αρχαία κουλτούρα και κατοικεί (καταλαμβάνει πληθυσμιακά) σε ένα

[594] CADN, Ankara-Amb.-13. Οι επισημάνσεις ανήκουν σε εμάς.

μεγάλο μέρος αυτής της εκτεταμένης περιοχής της Τουρκίας που ονομάζεται Κουρδιστάν, όπως και στα περίχωρά της.

Παρά τις διάφορες αλλαγές που υπέστησαν τα κράτη, τις πολυάριθμες μεταναστεύσεις των διαφορετικών εθνών της Ασίας, οι Κούρδοι διατήρησαν πάντοτε την πατρίδα των προγόνων τους. Πριν αναλύσουμε, όμως, το ζήτημα από επιστημονικής απόψεως, πρέπει πρώτα να εξετάσουμε αν οι Κούρδοι είναι πραγματικά άξιοι να κατέχουν μια θέση ανάμεσα στα έθνη (nation), τα οποία διαχειρίζονται τα ίδια τη μοίρα τους, σύμφωνα με τη θέλησή τους και βάσει της αρχής των εθνοτήτων.

Όπως θα τεκμηριώσουμε λεπτομερώς, οι Κούρδοι έχουν το δικαίωμα να αναγνωρίζονται ως μια εθνότητα, η οποία είναι ανεξάρτητη και κυρίαρχος του μέλλοντός της.

Πρώτα απ' όλα, βάσει του συνόλου των αρχών για την επίτευξη της ειρήνης, οι Κούρδοι μπορούν να απαιτήσουν να τους αναγνωριστεί αυτό το δικαίωμα ύπαρξης. Από την άλλη πλευρά, ο Βρετανός Υπουργός Λόρδος Νόρτκλιφ, με τις δηλώσεις του σχετικά με το μέλλον της Τουρκίας και των διάφορων αραβικών κρατών, που συγκροτούνται ήδη στους κόλπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δικαιώνει την άποψή μας και στρατεύεται υπέρ της.

Ας μας επιτραπεί να παραθέσουμε το σύμφωνο με το κείμενο άρθρο 9, μέσα από τα 13 συνολικά άρθρα από τα οποία ο Λόρδος Νόρτκλιφ οριστικοποίησε περιληπτικά τις συνθήκες για τη διασφάλιση της ειρήνης:

"Θα καταργήσουμε, όσο είναι δυνατό, την τουρκική κυριαρχία πάνω στους μη Τούρκους. Η κατανομή των εθνών, τα οποία κατοικούν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, είναι εξαιρετικά πολύπλοκη και καθιστά τη λύση του προβλήματος αυτού δύσκολη. Ωστόσο, οι Τούρκοι είναι πραγματικά ανίκανοι να κυβερνήσουν. Εξαιτίας της υποστήριξης που παρείχαν οι Κεντρικές Δυνάμεις στους Τούρκους, η τρομερή δυστυχία της ανθρωπότητας πολλαπλασιάστηκε κατά τρόπο που να μη μας επιτρέπει να δεχτούμε να υπάρξει καμία εξαίρεση σε αυτή τη λύση (δηλαδή στην κατάργηση της τουρκικής κυριαρχίας πάνω στους μη Τούρκους)".

Αν λάβουμε υπόψη μας αυτή την ένδοξη και γενναιόδωρη λύση και ακολουθήσουμε την πρώτη πρόταση αυτού του άρθρου, οφείλουμε να δώσουμε ένα τέλος στην τουρκική κυριαρχία στο Κουρδιστάν, έτσι ώστε οι χειραφετημένοι Κούρδοι να μη στενάζουν πια, κάτω από την πιο τρομερή, την πιο αβάσταχτη σκλαβιά. Άλλωστε, το ζήτημα της πολυπλοκότητας της κατανομής του λαού μέσα στην (Οθωμανική) Αυτοκρατορία δεν υφίσταται στο Κουρδιστάν, κάτι το οποίο προκύπτει από το γεγονός ότι οι μη Κούρδοι αποτελούν ολοφάνερα μια μειονότητα. Από τη στιγμή λοιπόν που το ζήτημά μας έγινε λίγο πιο ξεκάθαρο, μέσα από αυτή τη σύντομη έκθεση, ας μας επιτραπεί να το εξετάσουμε λίγο πιο αναλυτικά.

Μας φαίνεται ότι οι ξεκάθαρες και πειστικές απαντήσεις που δόθηκαν στα ακόλουθα ερωτήματα επαρκούν για να δικαιωθεί το κουρδικό ζήτημα.

1. Υπάρχει μέσα στην ιστορία κουρδικό έθνος;

2. Αν αυτό το έθνος υπάρχει, σε ποια περιοχή κατοικεί;

3. Ποια είναι η χρονολογία εκείνη που οι Κούρδοι ξεκίνησαν να μοιράζονται το μέλλον τους με αυτό των Τούρκων, ποιες είναι οι αιτίες και οι πολιτικοί, κοινωνικοί και θρησκευτικοί παράγοντες αυτής της σύνδεσης;

4. Σε ποιο βαθμό ήταν υποταγμένοι οι Κούρδοι, ως τις μέρες μας, στους οθωμανικούς νόμους;

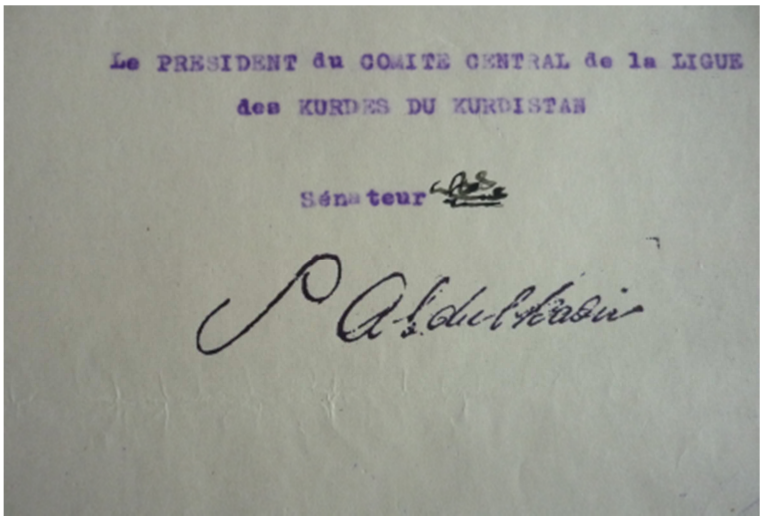
5. Ποια ήταν η τουρκική πολιτική της εκμηδένισης;

6. Μπορούν οι Κούρδοι, ακολουθώντας τις «αρχές του Wilson», να είναι οι μοναδικοί κυρίαρχοι της μοίρας τους, αποτελώντας την πλειοψηφία στην περιοχή (έκταση) όπου κατοικούν συγκεντρωμένοι;

7. Μπορούμε να υποδείξουμε ένα χάρτη του Κουρδιστάν, ο οποίος να είναι αδιαίρετος και κατοικούμενος από Κούρδους;

8. Ποιες είναι οι νέες ιδέες που προέκυψαν μετά από αυτόν τον πόλεμο; Αναφορά στο θέμα των Κούρδων βάσει αυτών των ιδεών.»

Στη συνέχεια του κειμένου, ο Σύλλογος προσπαθεί να απαντήσει στα ερωτήματα που έθεσε ο ίδιος.

ΜΕΡΟΣ IV

Ταξίδι χωρίς επιστροφή: Η Γενοκτονία των Αρμενο-Ασσυριακών Πληθυσμών και η εκ των υστέρων επιδίωξη της φιλίας

Άλλο ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα στην πορεία του κουρδικού εθνικισμού είναι η Γενοκτονία των Αρμενο-Ασσυρίων στον ίδιο τους το γεωγραφικό χώρο. Πέρα από όσα προσπαθήσαμε να αναλύσουμε σε όλη αυτή τη μελέτη, πρέπει να επισημανθεί ότι στην ανάπτυξη του κουρδικού εθνικισμού δεν έπαιξαν καθοριστικό ρόλο οι σφαγές ή η Γενοκτονία αυτή καθαυτή, αλλά τα γεγονότα που έλαβαν χώρα τις περιόδους πριν και μετά από τις σφαγές. Η συστηματική προσπάθεια εκφοβισμού των μουσουλμάνων υπηκόων της Αυτοκρατορίας από την οθωμανική εξουσία, έναντι των υπαρκτών χριστιανικών απειλών στην περιοχή τους, κατάφερε να υποδαυλίσει το φόβο και τις επιθετικές τους διαθέσεις. Αυτή η προσέγγιση στηρίζεται σε μια πραγματικότητα αποδεκτή από όλους σχεδόν τους επιστήμονες.[595]

Η δική μου ένσταση έγκειται στο ότι δεν είναι δυνατόν να δημιουργούνται φοβίες και ομάδες φάλαγγας, εναντίον των «αδελφών» λαών, μέσα σε 2-3 χρόνια (μεταξύ 1912-1915) και μάλιστα με τόσο μεγάλη συμμετοχή από την πλευρά των ενόπλων κουρδικών ομάδων. Ένας τέτοιος φόβος πρέπει να προϋπήρχε, γεγονός το οποίο διαφαίνεται και μέσα από τις σελίδες της πρώτης κουρδικής εφημερίδας. Η εφημερίδα *Kürdistan*, στην προσπάθειά της να πείσει τους Κούρδους να δημιουργήσουν ομάδες αυτοάμυνας έναντι των Ρώσων, άθελά της, τους δημιουργούσε ένα αίσθημα αντιπαλότητας και απέναντι στους ίδιους τους αδελφούς, τους συγγενείς και τους γείτονες τους. Παράλληλα, πρέπει να παραδεχτούμε ότι οι προσπάθειες των διανοουμένων για την αντιμετώπιση πιθανών κινδύνων ήταν ελλιπείς και ανώφελες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συνεργασία των Αρμενίων με την εφημερίδα *Kürdistan*, η οποία δεν ήταν μόνο ελλιπής, αλλά, πρακτικά, δεν απέφερε και καρπούς στην προσπάθεια αντιμετώπισης των ενόπλων ομάδων.

[595] Για την κουρδική ιστοριογραφία βλ. Hamit Bozarslan, «Türkiye'de (1919-1980) yazılı Kürt Tarih Söylemi Üzerine Bazı Hususlar», στο *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, σ. 35-63.

Ωστόσο, παρά τις καταστροφικές συνέπειες που είχαν οι σφαγές στη συλλογική μνήμη των Κούρδων, οι Κούρδοι εθνικιστές επωφελήθηκαν από τη νέα τάξη πραγμάτων, αφού με τη «μείωση» του πληθυσμού των Χριστιανών, ο πραγματικός γεωγραφικός χώρος των ετερογενών κουρδικών πληθυσμών είχε πλέον αυξηθεί και έτσι ξεκίνησε η φυσική μετανάστευση των Κούρδων προς το βορρά. Βέβαια, αυτή την εικόνα της ευρύτερης περιοχής θα μπορούσε να τη δει κανείς λίγο διαφορετικά, υπό το πρίσμα του προγράμματος των οθωμανικών αρχών για τους Κούρδους, στο πλαίσιο του οποίου τους μετακινούσαν, προσπαθώντας να δημιουργήσουν ένα μείγμα πληθυσμών, με απώτερο σκοπό την ομογενοποίηση μιας πιθανής μελλοντικής πατρίδας. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού, κατά τη διάρκεια των δύο σημαντικών πολέμων (Βαλκανικοί Πόλεμοι και Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος) περίπου ενάμιση εκατομμύριο Κούρδοι εγκατέλειψαν τον τόπο καταγωγής τους. Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκαν και οι σημερινές κουρδικές περιοχές των παλιών Καραμανλήδων στα νότια της πόλης της Άγκυρας.

Αναμφισβήτητα, αν λάβουμε υπόψη τον πληθυσμό ολόκληρης της Αυτοκρατορίας, που έφτανε τα δεκαπέντε με δεκαοκτώ εκατομμύρια στις αρχές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου,[596] ο αριθμός των Κούρδων που μετανάστευσαν, εξορίστηκαν ή σκοτώθηκαν είναι πάρα πολύ μεγάλος. Το θέμα αυτό, όμως, είναι λίγο περίπλοκο, αφού, λόγω των ιδιαιτεροτήτων της περιόδου, όλοι οι ενδιαφερόμενοι, προκειμένου να αποκομίσουν πολιτικά οφέλη, αλλοίωναν τα στατιστικά στοιχεία. Για παράδειγμα, παρουσίαζαν μεγαλύτερο το ποσοστό του πληθυσμού τους, μικρότερο το ποσοστό των άλλων εθνοτικών ομάδων, ακόμα και αυξημένο τον αριθμό των νεκρών τους.

Μέχρι σήμερα, πάντως, δεν έχει επιβεβαιωθεί αν οι αρχές είχαν προγραμματίσει τις μαζικές μεταναστεύσεις των Κούρδων στο βορρά, ωστόσο, αυτό το οποίο είναι σίγουρο είναι ότι οι Κούρδοι, μετά τις σφαγές και έχοντας χάσει ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού τους, «κέρδισαν» σχεδόν ολόκληρη την ανατολική περιοχή της Αυτοκρατορίας. Αυτή η πραγματικότητα, βέβαια, έγινε αργότερα ένας μόνιμος πονοκέφαλος για τις οθωμανικές / τουρκικές αρχές και τις αρμενικές εθνικιστικές οργανώσεις, αφού όπως ανέφερε ο Κούρδος διανοούμενος και υποστηρικτής της αρμενοκουρδικής συνεργασίας Καμουράν Αλή Μπεδιρχάν:

[596] Servet Mutlu, «Late Ottoman Population and Its Ethnic Distribution», *Nüfusbilim Dergisi\Turkish Journal of Population Studies*, 2003, 25, σ. 3-38

«Δεν ταιριάζει να ονομάσουμε Αρμενία τη μεγάλη πεδιάδα που βρίσκεται στα βόρεια της Μεσοποταμίας, διότι σε αυτή την περιοχή σε κάθε δύο Αρμένιους συναντάς δέκα Κούρδους»[597] αλλά «η σωτηρία και το μέλλον των δύο μιλλετιών, Αρμενίων και Κούρδων, είναι στο Κουρδιστάν.»[598]

Σε αυτό ακριβώς το σημείο, θα ήθελα να κάνω (δες παρακάτω) μία αναφορά σε δύο κείμενα που αποδεικνύουν ότι είχε ήδη ξεκινήσει η προσπάθεια για μια αρμενοκουρδική συνεργασία. Οι ιδέες των συγγραφέων μπορεί να φάνταζαν ουτοπικές, για εκείνη την εποχή, απέφεραν όμως καρπούς, αμέσως μετά την ίδρυση του Τουρκικού Κράτους, με τη δημιουργία της αρμενοκουρδικής οργάνωσης Χοϊμπούν [Hoybûn-Ύπαρξη], της οποίας ιδρυτικό μέλος ήταν ο Καμουράν Αλή Μπεδιρχάν, συγγραφέας πολλών κειμένων με θέμα την αρμενοκουρδική συνεργασία.

Το πρώτο κείμενο είναι η γαλλική μετάφραση της μπροσούρας του Κούρδου στρατηγού Μουσταφά Γιαμουλκιζαδέ Πασά [Mustafa Yamulkizâde Paşa], με τίτλο *La Verite sur le Kurdistan*, η οποία είχε γραφτεί αμέσως μετά τη λήξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, στις 3 Νοεμβρίου του 1918, αλλά πρωτοκολλήθηκε από τις γαλλικές αρχές στις 25 Ιουλίου του 1921. Δε θα παραθέσουμε εκτενή αποσπάσματα από αυτή τη μακροσκελή μπροσούρα, αλλά πρέπει να επισημάνουμε ότι στα περιεχόμενά της εντάσσεται η ανάπτυξη διάφορων σημαντικών θεμάτων, όπως η καταγωγή των λέξεων «kurd» και «Kurdistan», καθώς και η «κοινή πατρίδα των Αρμενοκούρδων - La Patrie Collective des Kurdes et Armeniens».

«Ζητώ από τους αξιότιμους αναγνώστες μου να πιστέψουν ότι, ενώ ανήκω στο κουρδικό έθνος, θεωρώ αδέλφια μου όλους τους ανθρώπους του κόσμου και είμαι υπερήφανος που είμαι μέρος της ανθρωπότητας. Θεωρώ ιερό καθήκον μου να υπερασπιστώ την ίδια στιγμή το έθνος μου και τις άλλες εθνικότητες. Η έκθεση που ακολουθεί βασίζεται στις δικές μου παρατηρήσεις. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι τα αρχαία χρόνια, σε πολλά μέρη του βόρειου Κουρδιστάν, οι Αρμένιοι ζούσαν μαζί με τους Κούρδους (…).

[597]Kamran Ali Bedirxan, «Kürdistan ve Kürdler», *Jîn*, 6 Kanun-i Sani 1335 (6 Ιανουαρίου 1919), no. 9 στο *Jîn*, (ed. M. Emîn Bozarslan), Uppsala, Weşanxana Deng, 1985, c. II. s. 448.

[598] Kamuran A'li Bedirhan, «Kürdler ve Ermeniler», *Akıl*, 2 Kanunievvel 1918, no. 18, s. 2

Έτσι, μπορεί κανείς, χωρίς δισταγμό, να εξετάσει το βόρειο Κουρδιστάν ως την κοινή πατρίδα των Κούρδων και των Αρμενίων. Επί του παρόντος, η πλειοψηφία αποτελείται από Κούρδους.

(Για τη λύση του προβλήματος) αντί να επιβάλλονται οι αποφάσεις των Ευρωπαίων, το καλύτερο είναι, με την άδεια της οθωμανικής κυβέρνησης, να δημιουργηθεί μία κοινή επιτροπή και να λάβει υπόψη τα παλιά 'σύνορα' των κουρδικών και των αρμενικών χωρών. Γι' αυτό ίσως θα πρέπει να λάβουν υπόψη και «τις εθνικές παραδόσεις των δυο εθνών» (traditions nationales des deux nations), πριν και μετά την έλευση του Ισλάμ.»[599]

Οι Κούρδοι ηγέτες και οι διανοούμενοι, οι οποίοι φαίνεται πως διατηρούσαν στενές επαφές, διατύπωναν παρόμοιες απόψεις για την επίλυση του αρμενοκουρδικού προβλήματος. Ο Καμουράν Αλή Μπεδιρχάν, μέσα από την εφημερίδα *Ινκιλάμπι Μπεσέρ [İnkılab-ı Beşer-Ανθρώπινή Επανάσταση]*, η οποία ήταν το επίσημο όργανο του Κόμμα του Ριζοσπαστικού Λαού [Radikal Âvam Fırkası] και αρχισυντάκτης της ήταν ο Μεβλανζάδε Ριφάτ Μπέη, δημοσίευσε ένα σημαντικό άρθρο με τίτλο «Αρμενοκουρδική Φιλία» [«Kürd-Ermeni Meveddeti»]. Το άρθρο αυτό βασιζόταν στην αρμενοκουρδική συνεργασία και προσπαθούσε να πείσει τον αναγνώστη ότι υπήρχαν ήδη οι προϋποθέσεις για τη δημιουργία μιας αρμενοκουρδικής φιλίας. Σύμφωνα με το συγγραφέα, οι Αρμένιοι και οι Κούρδοι, εδώ και αιώνες, ζούσαν ειρηνικά και είχαν πλέον εξαλειφθεί οι λόγοι που θα μπορούσαν να προκαλέσουν ταραχές μεταξύ των δύο λαών, εξαιτίας των διαφορετικών τους θρησκευτικών πιστεύω. Τα προβλήματα εμφανίστηκαν τον 19^{ο} αιώνα, με την είσοδο στην περιοχή των Μεγάλων -ξένων- Δυνάμεων και κυρίως των Ρώσων. Κατά την κρίση του

[599] CADN, Mandat. Syrie-Liban no. 1054 Dossier Kurdes 1919-1923. Οι επισημάνσεις ανήκουν σε εμάς. Η μπροσούρα αποτελείται από τα εξής μέρη: «La verite Sur le Kurdistan / Oeuvre de Yamulchi Zade Souleimanali Moustapha Pacha / Preface / Origine des Kurdes et la Formation du Kurdistan / Le sens du Kurde et du Kurdistan / La Patrie Collective des Kurdes et Armeniens / L'Autonomie du Kurdistan Pendant L'envahissement de Djenguiz / Le Passe Des Kurdes / Affinite Entre les mots Kurde et Georgien et Reflexions a ce Sujet / Langue Nationale Generale Pour les Kurdes / Le Devoir des Kurdes devant les Revolutions et evenements tragiques qui se deroulent actuellement dans le monde. (Η αλήθεια για το Κουρδιστάν / Εργασία του Μουσταφά Γιαμουλκιζαδέ Πασά του Σουλεϊμανί / Πρόλογος / Καταγωγή των Κούρδων και δημιουργία του Κουρδιστάν / Οι έννοιες 'Κούρδοι' και 'Κουρδιστάν' / Η Κοινή Πατρίδα των Αρμενίων και των Κούρδων / Η Αυτονομία του Κουρδιστάν κατά τη διάρκεια της εισβολής του Djenguiz / Το παρελθόν των Κούρδων / Συγγένεια μεταξύ των λέξεων Κούρδος και Γεωργιανός και Σκέψεις για αυτό το θέμα / Γενική Εθνική Γλώσσα για τους Κούρδους / Τα καθήκοντα των Κούρδων μπροστά στις επαναστάσεις και τα τραγικά γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στον κόσμο σήμερα.)»

συγγραφέα, λοιπόν, εκείνοι οι οποίοι κάθε τόσο αναφέρονταν στα παλιά γεγονότα, ήταν εκείνοι ακριβώς που δεν επεδίωκαν τη φιλία ανάμεσα στα δύο μιλλέτια.[600]

Έπειτα από αυτές τις επισημάνσεις, ας ξαναδούμε τα ερωτήματα που είχαμε θέσει στα προηγούμενα μέρη της μελέτης μας.

α) Σε αντίθεση με όσα υποστηρίζουν οι ύστεροι Κούρδοι και Τούρκοι εθνικιστές, μήπως ο κουρδικός εθνικισμός διαμορφώθηκε και αναπτύχτηκε ως απάντηση σε μία πιθανή ρωσοαρμενική απειλή; Δηλαδή για την «προφύλαξη της πατρίδας», μέσα σε συγκεκριμένες πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες, από μια πιθανή ρωσοαρμενική απειλή και όχι εναντίον του τουρκικού εθνικισμού; ή

β) Μήπως ο κουρδικός εθνικισμός -αν και είναι ειρωνικό- απέκτησε αυτοσυνειδησία και κατά συνέπεια πολιτική ταυτότητα, διακριτή από τους υπόλοιπους μουσουλμάνους, εξαιτίας των σφαγών των χριστιανικών πληθυσμών;

[600] Kamuran Âli Bedirhan, «Kürd Ermeni Meveddeti», *İnkılab-ı Beşer*, 21 Teşrinisani 1918, no. 27.

Επίλογος

Μέσα από την παρούσα έρευνα προσπαθήσαμε να καταδείξουμε την ύπαρξης μίας σημαντικής διαφοράς, η οποία εντοπίζεται σε σχέση με άλλες μελέτες που έχουν εκπονηθεί για τον κουρδικό εθνικισμό. Ο κουρδικός εθνικισμός δε μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο των κλασικών θεωριών του εθνικισμού, αν δε διερευνηθεί πρώτα η δημιουργία και η εξέλιξη της νέας κουρδικής ταυτότητας η οποία 'έφερε' το βάρος του εθνικού κινήματος. Χωρίς την προηγούμενη ανάλυση των ιδιαιτεροτήτων της κουρδικής ταυτότητας, η προσπάθεια κατηγοριοποίησης του κουρδικού εθνικισμού, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, είναι άσκοπη. Αυτή η έλλειψη, κατά τη γνώμη μας, αποτελεί και το λόγο της ασυμφωνίας των θεωρητικών του κουρδικού εθνικισμού.

Οι δυτικές θεωρίες περί εθνικισμού μπορούν να βρουν εφαρμογή στην περίπτωση του κουρδικού εθνικισμού την περίοδο από το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, δηλαδή από το διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έως το 1925, χρονιά κατά την οποία, σύμφωνα με την επίσημη τουρκική ιστοριογραφία, πραγματοποιείται η πρώτη μεγάλη εξέγερση των Κούρδων. Αυτό το οποίο, όμως, προσπαθήσαμε να καταδείξουμε εμείς είναι αφενός ότι οι απαρχές του κουρδικού εθνικισμού εντοπίζονται στην προηγούμενη περίοδο και αφετέρου ότι ο κουρδικός εθνικισμός διέγραψε διαφορετική πορεία, σε σύγκριση με τους δυτικούς, αλλά και τους γειτονικούς εθνικισμούς, όπως ήταν αυτοί των Αρμενίων, των Τούρκων και των Αράβων. Ως εκ τούτου, οι θεωρίες για τον εθνικισμό που αναπτύχθηκαν στη Δύση δεν μπορούν να έχουν παρά μόνο περιορισμένη εφαρμογή όσον αφορά στον κουρδικό εθνικισμό.

Εκείνοι οι οποίοι υποστηρίζουν ότι ο κουρδικός εθνικισμός 'γεννήθηκε' και αναπτύχθηκε υπό την επίδραση του τουρκικού εθνικισμού, εντάσσοντάς τον στο πλαίσιο της χρονικής περιόδου που αντιστοιχεί στην εθνογενετική προσέγγιση, στηρίζουν συνήθως την άποψή τους αυτή στο γράμμα που απέστειλε ο Τζελαντέτ Μπεδιρχάν στο Μουσταφά Κεμάλ.[601] Ωστόσο, όμως, αν αναλυθούν προσεκτικά οι περίοδοι της διανόησης του κουρδικού και του τουρκικού εθνικισμού, τότε παρατηρείται το εξής σημαντικό: ενώ ο τουρκικός εθνικισμός συγκροτήθηκε με

[601] *Mektup - Mümtaz Mütefekkir C e l a d e t Alî Bedirhan'ın (Türkiye reisi Cumhuru Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine) yazdığı açık mektup, 19 3 3*. (Naşiri Dr. M. Nuri Dersîmî), Halep 1973.

άξονα τη γλώσσα -όπως προέβλεπε ο Γιουσούφ Άκτσουρα (Yusuf Akçura), από την περίοδο του Τουρκικού Συλλόγου[602]- ο κουρδικός εθνικισμός συγκροτήθηκε αρχικά με άξονα την έννοια του χώρου· η γλώσσα αποτέλεσε ένα μεταγενέστερο κριτήριο του. Με άλλα λόγια, η εξέλιξη του κουρδικού εθνικισμού, στο πλαίσιο μιας διαδικασίας παρουσίασης του εαυτού του, βασίστηκε, καταρχήν, στον καθορισμό του «χώρου» και στη συνέχεια στην έννοια της ιστορικής βούλησης, η οποία προέκυψε μέσα από την «ιστορία». Από την άλλη, βέβαια, η ιστορία, σαν έννοια, αποτέλεσε ένα χρήσιμο εργαλείο στον αγώνα για τον καθορισμό του «χώρου». Η «γλώσσα» και η «θρησκεία», πάντως, εργαλειοποιήθηκαν ως κριτήρια από εκείνους που είχαν ήδη στηριχθεί στα προηγούμενα τρία κριτήρια, του «χώρου», της «ιστορίας» και της «ιστορικής βούλησης».

Επομένως, ο «χώρος» αποτέλεσε, εξ αρχής, ένα σημαντικό χαρακτηριστικό του κουρδικού εθνικισμού. Μέσα από προσεκτική παρατήρηση, μάλιστα, διαπιστώνεται ότι σε κανένα σχεδόν έγγραφο δε γίνεται προσπάθεια να αποδειχθεί η ύπαρξη των κουρδικών πληθυσμών. Αντίθετα, φαίνεται ότι υπάρχει μία σιωπηλή συμφωνία ανάμεσα σε όλες τις ενδιαφερόμενες πλευρές, όσον αφορά στην ύπαρξη των κουρδικών πληθυσμών, στα μέρη όπου κατοικούν οι Κούρδοι. Οι αμφισβητήσεις και οι διενέξεις ξεκινούν την περίοδο του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Ωστόσο, όμως, τα πρώτα βήματα, που σχετίζονταν με τις αναφορές και τις διεκδικήσεις, είχαν ήδη γίνει για τις έξι πόλεις, στο Συνέδριο του Βερολίνου για τους Αρμένιους το 1878, στο οποίο δεν υπήρξε μεν αμφισβήτηση για την ύπαρξη των Κούρδων, αλλά, ωστόσο, αμφισβητήθηκε και ο πληθυσμός τους και τα όρια του Κουρδιστάν.

Αυτό το οποίο ισχυριζόμαστε εμείς είναι ότι εφαλτήριο της διανόησης του σύγχρονου κουρδικού εθνικιστικού κινήματος -το οποίο τοποθετείται στα τέλη του 19ου αιώνα (εθνογενετική προσέγγιση)- ήταν τα στοιχεία (ethnie) που αποτέλεσαν τα εργαλεία των διανοουμένων στην προσπάθειά τους να θεμελιώσουν τις θεωρίες τους, εργαλεία τα οποία χρονολογούνταν από τον 17ο αιώνα και είχαν προ-εθνικιστικό περιεχόμενο (θυμίζει την εθναφυπνιστική προσέγγιση, αλλά, φυσικά, δεν την επιβεβαιώνει).

Στο πλαίσιο της έρευνάς μας, προσπαθήσαμε, κυρίως, να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των εννοιών που απασχόλησαν τους Κούρδους διανοούμενους, όπως

[602] Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, σ. 23-49.

ήταν η «δικαιοσύνη», το «βατάν», η «Οθωμανικότητα», η «Κουρδικότητα», το «Μεσρουτιέτ Β'» κλπ., και παράλληλα να αναλύσουμε τα ουσιαστικά κριτήρια που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του κουρδικού εθνικισμού, όπως ήταν ο «χώρος», η «γεωγραφία», η «ιστορία» και η «θρησκεία». Στις ερμηνείες που παρατέθηκαν, όσον αφορά στο κριτήριο του «χώρου», κρίθηκε αναγκαία η επεξήγηση της έννοιας των γεωγραφικών όρων «Κουρδιστάν», «Μεσοποταμία» και «Ανατολή», αφού τα όρια των συγκεκριμένων περιοχών ήταν πάντα -και είναι ακόμα και σήμερα- υπό αμφισβήτηση. Έτσι, σύμφωνα με τα ιστορικά έγγραφα, τους χάρτες και τις πραγματοποιηθείσες αναλύσεις που μελετήσαμε, παρατηρήσαμε ότι καμία από αυτές τις έννοιες δεν έμεινε σταθερή μέσα στη ροή των κοινωνικοπολιτικών γεγονότων που έλαβαν χώρα στην ευρύτερη περιοχή.

Στη διαδικασία παράθεσης των ερμηνειών μας, πολλές φορές αναγκαστήκαμε να στηριχθούμε στα ιστορικά γεγονότα και έτσι, αναπόφευκτα, οδηγηθήκαμε και στην ανάλυση της ανάπτυξης των ιδεών των διανοουμένων. Ο τρόπος με τον οποίο εργαλειοποίησαν τις έννοιες οι διανοούμενοι και η αξιοθαύμαστη προσέγγισή τους, όσον αφορά στα θέματα των ουσιαστικών κριτηρίων του κουρδικού εθνικισμού, μας βοήθησε να διαμορφώσουμε μία ξεκάθαρη εικόνα για τις μεθόδους που χρησιμοποιούσαν εν γένει στις προσεγγίσεις τους. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι ήταν αυτοί, οι Οθωμανοκούρδοι διανοούμενοι, οι οποίοι, ηθελημένα ή άθελά τους, άνοιξαν με τα ίδια τους τα χέρια τον ασκό του Αιόλου την εποχή του εθνικισμού, με αποτέλεσμα να εμφανιστούν τα πρώτα κουρδικά ριζοσπαστικά διαβήματα. Δεν υποστηρίζουμε, βέβαια, την άποψη ότι οι Νεότουρκοι έγιναν η αιτία της δημιουργίας του κουρδικού εθνικιστικού κινήματος, αλλά σίγουρα με τις πολιτικές τους -ιδίως μετά τα γεγονότα της 31^{ης} Μαρτίου του 1909- συνέβαλαν καθοριστικά στην επίσπευση της συγκρότησής του.

Η ενότητα για την περίοδο του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β' ήταν μία αναγκαστική στάση στην πορεία της έρευνάς μας, δεδομένου ότι η περίοδος αυτή δεν αποτέλεσε απλά ένα κομβικό σημείο στην ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν μία εξίσου σημαντική περίοδος και για την κουρδική ιστορία, αφού έγινε η αιτία να συντελεστούν πολλές και ουσιαστικές αλλαγές στην κουρδική ταυτότητα. Γι' αυτό το λόγο, άλλωστε, δε σταθήκαμε στη σημασία που είχε το κοινοβουλευτικό καθεστώς Μεσρουτιέτ Β' για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά

στα στοιχεία εκείνα που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση, καταρχήν, της κουρδικής ταυτότητας και μετέπειτα του κουρδικού εθνικισμού.

Είναι προφανές ότι η στάση των Οθωμανοκούρδων και των Κούρδων διανοουμένων είχε αρχίσει να διαφοροποιείται την περίοδο λίγο μετά από την ανακοίνωση του δεύτερου Συντάγματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1908. Ενώ λοιπόν, αρχικά, οι Οθωμανοκούρδοι διανοούμενοι δραστηριοποιούνταν, σχεδόν όλοι μαζί, μέσα στον ίδιο σύλλογο, μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα έκαναν την εμφάνισή τους νέα μέσα για την έκφραση και την επικοινωνία των σκέψεών τους, δηλαδή νέες εφημερίδες και βιβλία, τα οποία εκδίδονταν εκτός του πλαισίου του «ενωμένου» συλλόγου. Έτσι, λίγο πριν τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, άρχισαν να διαφαίνονται, σε πρακτικό επίπεδο, οι διαφοροποιήσεις μεταξύ Οθωμανοκουρδών και Κούρδων διανοουμένων, οι οποίες, όμως, κορυφώθηκαν στο διάστημα από τα τέλη του πολέμου έως και τα χρόνια που ακολούθησαν αμέσως μετά.

Έως τότε, πέρα από ορισμένες ατομικές διεκδικήσεις, δεν προβάλλεται η διεκδίκηση ενός ανεξαρτήτου κουρδικού κράτους ή μίας ξεχωριστής κουρδικής κρατικής οντότητας, γεγονός το οποίο οφείλεται αφενός στην πολιτική του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου στις κουρδικές περιοχές και αφετέρου στη μη επεξεργασία της έννοιας της ελευθερίας από τις κουρδικές πολιτικές οργανώσεις. Η έμφαση που δόθηκε από τους Νεοοθωμανούς και τους Νεότουρκους στην έννοια της ελευθερίας, κατά τη γνώμη μας, δεν έγινε κατανοητή και γι' αυτό και δεν αναφέρθηκε, όπως έπρεπε, από τους Κούρδους στις πολιτικές τους προσεγγίσεις. Έτσι, η συγκεκριμένη έννοια δεν έτυχε επεξεργασίας στο πλαίσιο της εθνικιστικής προσέγγισης ή των συζητήσεων της διανόησης. Σε αυτό υποθέτουμε ότι μπορεί να συνέβαλε και το αίσθημα του κινδύνου «χριστιανοποίησης» του βατάν, υπό την απειλή της Ρωσίας, το οποίο μπορεί να υπαγόρευε την εφαρμογή βεβιασμένων λύσεων. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το αποτέλεσμα τελικά ήταν το βατάν να μην συνδεθεί με την ελευθερία εκ μέρους των Κούρδων διανοουμένων, οι οποίοι, αρχικά, αρκέστηκαν στην εκθρόνιση του Σουλτάνου Αμπντουλχαμίντ *Β'* και αργότερα ταυτίστηκαν με την πολιτική που είχε ως στόχο την υλοποίηση αλλαγών στο Οθωμανικό Κράτος.

Η στροφή των Κούρδων διανοουμένων από τις μεταρρυθμιστικές στις εθνικιστικές ιδέες πραγματοποιήθηκε παράλληλα με τις εξελίξεις, με τις οποίες ήρθε

αντιμέτωπο το Οθωμανικό Κράτος, τόσο στο εσωτερικό του όσο και στο εξωτερικό. Μία από αυτές τις σημαντικές εξελίξεις, η οποία μάλιστα σημάδεψε τον κουρδικό εθνικισμό, ήταν η επαμφοτερίζουσα στάση του Οθωμανικού Κράτους απέναντι στο Αρμενικό Ζήτημα, σε συνδυασμό με την παράλληλη -αδιάκοπη- αποδοχή των αρμενικών μεταρρυθμίσεων από το Οθωμανικό Κράτος, στο πλαίσιο των διεθνών συζητήσεων ή συμφωνιών. Άλλη μία σημαντική εξέλιξη, όμως, ήταν και οι Αρχές του Ουίλσον (Wilson), τις οποίες οι Κούρδοι τις αποδέχτηκαν από την πρώτη στιγμή που παρουσιάστηκαν και δεν έπαψαν ποτέ να τις αναφέρουν στα γραπτά τους.

Οι Κούρδοι και οι Αρμένιοι είχαν εναποθέσει τις ελπίδες τους για την επίλυση των εθνικών τους ζητημάτων στις Μεγάλες Δυνάμεις, γεγονός το οποίο έγινε η αιτία για τις ακόλουθες εξελίξεις:

α) Δε δημιουργήθηκαν τα δυναμικά εκείνα εθνικιστικά κινήματα που θα βασίζονταν στις δικές τους δυνάμεις.

β) Οι σχέσεις μεταξύ Αρμενίων, Κούρδων και Τούρκων πήραν αρνητική τροπή, με αποτέλεσμα τα ζητήματα των πληθυσμιακών αυτών ομάδων να εξακολουθούν να υφίστανται ακόμα και σήμερα.[603]

γ) Οι Κούρδοι, οι οποίοι ήταν το τελευταίο κάστρο της Οθωμανικότητας ή του Οθωμανισμού, όταν το κάστρο αυτό έπεσε, προσχώρησαν στα ριζοσπαστικά κουρδικά εθνικιστικά κινήματα.

Όσον αφορά στον Οθωμανισμό, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι οι πρώτες ενδείξεις άρνησης, στη στάση των Κούρδων απέναντι στην πολιτική εξουσία, εμφανίστηκαν μετά τα γεγονότα της 31^{ης} Μαρτίου του 1909 και οι ιδέες των Τουρκιστών, οι οποίες ήταν πια εμφανείς στο πλαίσιο της οθωμανικής εξουσίας (κυρίως όμως η ιδέα του «Κυρίαρχου Μιλλέτ» / «Millet-i Hakimiye»), ξεκίνησαν να κάνουν πιο δυναμική την παρουσία τους στον πολιτικό χώρο. Η ιδέα του «Κυρίαρχου Μιλλέτ» μάλιστα υποστηρίχθηκε και από τους Τουρκιστές και από το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου, ως ένα ενδιάμεσο στάδιο πριν το πέρασμα στις Τουρκιστικές ιδέες.[604] Ένας από τους υποστηρικτές της ιδέας αυτής, στενός φίλος του Κούρδου

[603] L. Carl Brown, *İmparatorluk Mirası*, İstanbul, İletişim yayınları, 2000, σ. 57
[604] Fahri Yetim, «II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: 'Millet-i Hâkime' Düşüncesi ve Etkileri», *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2008, no: 18, σ. 71-84.

Ισμαήλ Χακκί Μπαμπανζάδε και υψηλόβαθμο στέλεχος του Κομιτάτου, ο Χουσεΐν Τζαχίντ (Hüseyin Cahid), έλεγε αναφερόμενος σε αυτήν ότι θα μπορούσε να θεωρηθεί ως νεοοθωμανισμός, έναντι όλων εκείνων των επιθέσεων που δεχόταν το Οθωμανικό Κράτος.[605] Άλλωστε, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της εν λόγω ιδέας, κανένας από τους υπηκόους του κράτους δε θεωρεί το κράτος δικό του, εκτός από τους μουσουλμάνους.[606]

[605] Hüseyin Cahid, «Millet-i Hâkime», *Tanin*, 25 Teşrinievvel 1324/7 Νοεμβρίου 1908
[606] Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976, σ. 42.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Παράρτημα Ι

Α. Οι Σύλλογοι και ο Τύπος των Κούρδων

Kürdistan Azm-i Kavi Cemiyeti [Σύλλογος της Ισχυρής Βούλησης του Κουρδιστάν, 1900, Κωνσταντινούπολη]. Ο πρώτος επίσημος κουρδικός σύλλογος στο πλαίσιο της οθωμανικής νομιμότητας, ο οποίος εξέδωσε διάφορα βιβλία σχετικά με τα προβλήματα των Κούρδων. Οι εξέχουσες προσωπικότητες του συλλόγου ήταν οι: Φικρή Εφεντή [Fikri Efendi] από το Ντιάρμπεκιρ και ο Κουρδιζάδε Αχμέντ Ραμίζ [Ahmed Ramiz] από το Ντιάρμπεκιρ.

Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti [ΚΚΤC- Κουρδικός Σύλλογος Έγερσης και Ένωσης, 1908-1909, Κωνσταντινούπολη]. Το επίσημο όργανο του συλλόγου αυτού ήταν η εφημερίδα *Εφημερίδα της Κουρδικής Έγερσης και Ένωσης* [*Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*]. Ο Κουρδικός Σύλλογος Έγερσης και Ένωσης ήταν, αναμφισβήτητα, η πιο μεγάλη οργάνωση των Κούρδων έως το 1918 και προγραμματικά υποστήριζε το πρόγραμμα της Αποκέντρωσης [Adem-i Merkeziyet], γεγονός το οποίο συνιστούσε μεν αντι-Κομιτατική στάση [αντί-I.T.C.- Το Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου], αλλά ο Κουρδικός Σύλλογος Έγερσης και Ένωσης ήταν, ούτως ή αλλως, εκτός αυτού του πλαισίου. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της Αποκέντρωσης, η οθωμανική χώρα έπρεπε να διαιρείται βάσει των πληθυσμών και των ιδιαιτεροτήτων των περιοχών. Έτσι, με τη μερική παραχώρηση οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών αυτονομιών στους άλλους λαούς του Οθωμανικού Κράτους [anâsır-ı muhtelife], θα ανανεωνόταν η αφοσίωσή τους στο κέντρο, ενώ παράλληλα κάθε ημιαυτόνομη περιοχή θα είχε την ευθύνη για τη δρομολόγηση των τοπικών διαδικασιών και το κέντρο θα ελάφρυνε από τα κοινωνικοοικονομικά βάρη. Οι προσωπικότητες που συμμετείχαν σε αυτή την οργάνωση, εμφανίζονται συνεχώς, σε διαφορετικούς χώρους και χρόνους των κουρδικών πολιτικών εξελίξεων. Ο σύλλογος Κουρδικός Σύλλογος Έγερσης και Ένωσης μετά τα γεγονότα της 31^{ης} Μαρτίου του 1909 απαγορεύτηκε επίσημα.

Kürd Neşr-i Maarif Cemiyeti [Κουρδικός Σύλλογος της Εκπαίδευσης και της Ανάπτυξής της, 1910, Κωνσταντινούπολη]. Ο συγκεκριμένος σύλλογος φαίνεται ότι

ήταν μια μικρογραφία του Συλλόγου Έγερσης και Ένωσης, αφού μετά την απαγόρευση της λειτουργίας του δεύτερου το 1909, τα ίδια σχεδόν πρόσωπα ξεκίνησαν έναν πιο μικρό σύλλογο, καταβάλλοντας πιο ταπεινές προσπάθειες. Σκοπός τους ήταν η ίδρυση ενός κουρδικού σχολείου και το κατάφεραν: το Κουρδικό Σχολείο Μεσρουτιέτ [Kürd Meşrutiyet Mektebi] εγκαινιάστηκε το 1910 και κατά τα φαινόμενα, λειτουργούσε για δύο χρόνια.

Kürdistan Muhiban Cemiyeti [Σύλλογος των Αγαπημένων του Κουρδιστάν, 1912, Κωνσταντινούπολη]. Ένας καθαρά πολιτιστικός σύλλογος των Κούρδων, ο οποίος ιδρύθηκε από τον Μολλά Χιντίρ [Molla Hıdır] και ο οποίος, σύμφωνα με τις έρευνες, είχε εκατοντάδες μέλη.

Hêvî-Kürd Talebe Cemiyeti [Ο Κουρδικός Φοιτητικός Σύλλογος - Ελπίδα (Χεβή), 1912, Κωνσταντινούπολη]. Σύμφωνα με τις έρευνες, ο σύλλογος αυτός είχε περίπου 200 μέλη Κούρδους μαθητές και φοιτητές, οι οποίοι σπούδαζαν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και σε άλλα μέρη. Σε μικρό χρονικό διάστημα από την ίδρυσή του, εγκαινιάστηκαν τα παραρτήματα του συλλόγου στη Γενεύη, στο Μόναχο και στη Λωζάνη. Εκτός από τους πρακτικούς, καταστατικούς σκοπούς του, ο φοιτητικός αυτός σύλλογος, προγραμματικά, είχε ένα συγκεκριμένο στρατηγικό σκοπό: την προσπάθεια επιστημονικής και κοινωνικής ανάπτυξης των Κούρδων. Ο Κουρδικός Φοιτητικός Σύλλογος θα εξακολουθήσει να υπάρχει ως το 1921, αλλά κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου οι δραστηριότητές του θα «παγώσουν». Οι σκέψεις και οι ιδέες των μελών του διαδόθηκαν μέσα από τα δικά τους επίσημα όργανα: την εφημερίδα Κουρδικός Ήλιος [*Roj-î Kurd*] και το περιοδικό Ήλιος των Κούρδων [*Hetaw-î Kurd*].

Kürdistan Teşri'i Mesai Cemiyeti [Ο Κουρδικός Σύλλογος των Νόμιμων Εργασιών, 1912, Κωνσταντινούπολη]. Ο σύλλογος αυτός ιδρύθηκε από τον Abdullah Sadi, ο οποίος ήταν από το Ντιάρμπεκιρ. Παρόλο που η συγκεκριμένη οργάνωση προγραμματικά έκανε γενικές αναφορές, η δημιουργία της φαίνεται ότι είχε υπαγορευθεί από τις πρακτικές ανάγκες των χιλιάδων Κούρδων εργατών που ζούσαν στην πόλη. Σύμφωνα μάλιστα με τα αρχεία, ο συγκεκριμένος σύλλογος είναι η πρώτη εργατική οργάνωση των Κούρδων.

Kürd İrşad ve İrtika Cemiyeti [Ο Κουρδικός Σύλλογος Εμπιστοσύνης και Σωστής Καθοδήγησης, 1912, Κωνσταντινούπολη]. Η δημιουργία του εν λόγω συλλόγου

προέκυψε μέσα από την ένωση των δύο προαναφερθέντων κουρδικών συλλόγων: του Kürdistan Teşri'i Mesai Cemiyeti και του Hêvî-Kürd Talebe Cemiyeti. Οι Κούρδοι διανοούμενοι είχαν σκεφτεί ότι η συγκεκριμένη οργάνωση θα λειτουργούσε σαν μια ασπίδα έναντι των πολιτικών γεγονότων, αφού, λόγω των πολέμων, πολλά από τα στελέχη των κουρδικών συλλόγων έφευγαν για να πολεμήσουν. Ο στόχος αυτός, όμως, δεν επετεύχθη.

Kürdistan Teali Cemiyeti [Ο Κουρδικός Σύλλογος Έγερσης, 1918, Κωνσταντινούπολη]. Το επίσημο όργανο του συλλόγου αυτού ήταν το περιοδικό *Jîn* [*Ζωή*]. Μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, το περιοδικό αυτό αποτέλεσε μία πολύ σημαντική πολιτική εστία για τους Κούρδους εθνικιστές, υποστήριξε ενεργά την Κουρδική Επιτροπή στις Ειρηνευτικές Διασκέψεις του Παρισιού, το 1918-1920, ενώ παράλληλα προσέγγιζε, σχεδόν πάντα, θέματα που αφορούσαν στο κουρδικό ζήτημα. Το περιοδικό *Jîn* [*Ζωή*], από το πρώτο κιόλας τεύχος του, χάραξε μία εντελώς διαφορετική πορεία, η οποία τα ύστερα χρόνια θεωρήθηκε ως τα πρώτα βήματα της διανόησης του ριζοσπαστικού κουρδικού κινήματος. Την περίοδο των Ειρηνευτικών Διασκέψεων του Παρισιού (1918-1920), ωστόσο, ο σύλλογος διασπάστηκε σε τρεις επιμέρους οργανώσεις: α) ***Kürdistan Teali Cemiyeti*** [Ο πρώτος Σύλλογος που ιδρύθηκε μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο], β) ***Kürt Millet Fırkası*** [Το Κόμμα του Κουρδικού Έθνους: οι ριζοσπάστες που σκόπευαν στην πλήρη ανεξαρτησία], γ) ***Kürd Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti***[607] [Ο Σύλλογος της Κοινωνικής Οργάνωσης των Κούρδων: οι πιο μετριοπαθείς που δέχονταν την ύπαρξη μίας αυτόνομης κουρδικής περιοχής εντός της οθωμανικής επικράτειας]. Όλα τα μέλη των τριών αυτών οργανώσεων που έμειναν εν ζωή μετά την εξέγερση του Σεΐχης Σαίντ [Şêx Seîd] το 1925, ενώθηκαν τα ύστερα χρόνια με τους Αρμένιους και επανεμφανίστηκαν στην αρμενοκουρδική ένοπλη οργάνωση Χοϊμπούν [Hoybûn, 1927 Δαμασκός Συρίας], η οποία οργάνωσε με μεγάλη επιτυχία την εξέγερση του Αραράτ (1930-36).

Kürd Kadınları Teali Cemiyeti [Ο Σύλλογος Έγερσης των Κούρδων Γυναικών, 1919, Κωνσταντινούπολη]. Σύμφωνα με το καταστατικό αυτού του συλλόγου, μέλη του μπορούσαν να γίνουν όλες οι γυναίκες του κόσμου, όχι μόνο οι Κούρδισσες.

[607] *Jîn*, no. 36, 21 Juin 1920, σ . 1

Β. Οι Κουρδικές Εφημερίδες και τα Περιοδικά της περιόδου

Ο εντοπισμός και η πρόσβαση στις κουρδικές εφημερίδες και τα περιοδικά αποτέλεσαν ένα πολύ δύσκολο έργο. Ο εντοπισμός τους, καταρχήν, απαιτεί μία ιδιαίτερα μεγάλη προσπάθεια, αφού μπορεί να εμφανίζονται στους καταλόγους των βιβλιοθηκών ή των αρχείων, αλλά στη διαδικασία αναζήτησή τους δεν είναι δυνατόν να βρεθούν, δεδομένου ότι το κουρδικό ζήτημα έχει πολιτικές διαστάσεις στην Τουρκία. Έτσι, προσπαθήσαμε να συγκεντρώσουμε τις κουρδικές εφημερίδες και τα περιοδικά που βρίσκονται διασκορπισμένα σε διάφορες άλλες χώρες. Ωστόσο, υπάρχουν και διάφορες εφημερίδες, των οποίων τα ονόματα είναι μεν γνωστά στους Κούρδους ερευνητές / ιστορικούς, αλλά δεν έχει καταστεί δυνατός ο εντοπισμός τους. Εμείς πιστεύουμε ότι καταφέραμε να εντοπίσουμε και να συγκεντρώσουμε αρκετές εφημερίδες και περιοδικά της περιόδου, μερικά από τα οποία θα γνωστοποιηθούν για πρώτη φορά στη διδακτορική μας διατριβή. Αμέσως μετά παραθέτουμε, λοιπόν, με χρονολογική σειρά, όλες τις κουρδικές εφημερίδες και τα περιοδικά που δημοσιεύθηκαν είτε στην κουρδική, είτε σε άλλες γλώσσες.

Kürdistan **(1898-1902)** [«Κουρδιστάν», Εφημερίδα]. Πρόκειται για την πρώτη κουρδική εφημερίδα, η οποία εξέδωσε 31 συνολικά τεύχη σε διάφορα μέρη του κόσμου, όπως στο Κάιρο, στη Γενεύη, στο Λονδίνο και στο Φόλκστοουν, λόγω της δίωξης που υφίστατο από τις οθωμανικές αρχές. Εκτός από δυο-τρία τεύχη, όλη η υπόλοιπη συλλογή έχει εντοπιστεί και έχει μεταφραστεί από την οθωμανική γλώσσα στην τουρκική γλώσσα με τη χρήση λατινικού αλφαβήτου, από τον Μεχμέτ Εμίν Μπόζαρσλαν [Mehmet Emin Bozarslan] στην Uppsala της Σουηδίας το 1991. Οι γλώσσες στις οποίες εκδιδόταν η εφημερίδα ήταν η οθωμανική και η κουρδική (σε αραβικό αλφάβητο). Η διανομή της συγκεκριμένης εφημερίδας απαγορεύτηκε αυστηρά στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi **(1908-1909)** [«Εφημερίδα της Κουρδικής Έγερσης και Ένωσης», Εφημερίδα]. Η εφημερίδα αυτή ήταν το επίσημο όργανο του Κουρδικού Συλλόγου Έγερσης και Ένωσης [*Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti]***.** Εκτός από τα πρώτα εννέα τεύχη, δεν έχει καταστεί δυνατός ο εντοπισμός όλης της υπόλοιπης συλλογής. Τα εννέα τεύχη που εντοπίστηκαν μεταφράστηκαν, από την οθωμανική γλώσσα στην τουρκική γλώσσα με τη χρήση λατινικού αλφαβήτου, από τον Μεχμέτ Εμίν Μπόζαρσλαν [Mehmet Emin Bozarslan] στην Uppsala της Σουηδίας

το 1991. Οι γλώσσες στις οποίες εκδιδόταν η εφημερίδα ήταν η οθωμανική και η κουρδική (σε αραβικό αλφάβητο). Εμείς έχουμε στα χέρια μας και την οθωμανική της μορφή. Η συγκεκριμένη εφημερίδα ήταν η πρώτη εφημερίδα των Κούρδων μετά τη δεύτερη συνταγματική αλλαγή, την περίοδο του κοινοβουλευτικού καθεστώτος Μεσρουτιέτ Β' το 1908.

***Şark ve Kürdistan* (1908)** [«Ανατολή και Κουρδιστάν», Εφημερίδα]. Αρχισυντάκτης της εφημερίδας αυτής ήταν ο Μπεντρή της Μαλατίας. Έχουν διασωθεί μονάχα τρία τεύχη της, μέσα από τις σελίδες των οποίων διαφαίνεται η ύπαρξη μίας ισχυρής ισλαμικής προσέγγισης στην επίλυση των προβλημάτων, κυρίως των προβλημάτων που απασχολούσαν τους Κούρδους. Πεποίθησή μας είναι ότι η εφημερίδα αυτή βρισκόταν στην περιφέρεια της οργάνωσης *El İslam*.[608]

***Serbesti* (1908-1920)** [«Η Ελευθερία», Εφημερίδα]. Πρόκειται για την κύρια εφημερίδα του Μεβλανζαδέ Ριφάτ Μπέη [Mevlanzade Rıf'at Bey], η οποία, λόγω των διώξεων από τις οθωμανικές αρχές, εκδιδόταν σε διάφορες πόλεις του κόσμου, όπως στην Αθήνα, στο Κάιρο, στο Παρίσι, στο Λονδίνο, αλλά και στην Κωνσταντινούπολη, στην οθωμανική γλώσσα (σε αραβικό αλφάβητο). Σύμφωνα με διάφορες πηγές, σε όλα αυτά τα μέρη είχαν κυκλοφορήσει συνολικά 770 τεύχη της, ωστόσο, όμως, δεν έχει καταστεί εφικτός ο εντοπισμός ολόκληρης αυτής της συλλογής. Τα τεύχη τα οποία καταφέραμε να συγκεντρώσουμε από διάφορες βιβλιοθήκες είναι τα εξής:1-154, 156-171,178, 180-211, 213-214, 230-239, 241-245, 456-463, 465, 469-471, 474, 476-477, 479-492, 495-498, 595-598, 600-601. Η συγκεκριμένη εφημερίδα θεωρούνταν ως ένα βασικό μέσο άσκησης αντιπολίτευσης στο Οθωμανικό Κράτος και κυρίως στο Κομιτάτο Ένωσης και Προόδου. Ξεκίνησε να εκδίδεται αμέσως μετά από την Επανάσταση του 1908 και έως τα 1920 κατέβαλλε συστηματικές προσπάθειες για να συνεχίσει τη λειτουργία της, παρόλο που κατηγορήθηκε, παρεμποδίστηκε και απαγορεύτηκε αμέτρητες φορές. Σε πείσμα κάθε απαγόρευσης, ο Μεβλανζαδέ Ριφάτ Μπέη -ο οποίος τα ύστερα χρόνια ήταν ένα σημαντικό μέλος του ριζοσπαστικού Κουρδικού Κινήματος- εξέδιδε την εφημερίδα του με διαφορετικό τίτλο.

[608] Murat Issı, «Bir Osmanlı Kürt Aydını Malatyalı Bedri», *Toplumsal Tarih*, no. 212, Αύγουστος 2011, σ. 30-37.

***Amid-î Sevda* (1909)** [«Η Αγάπη του Άμιντ»,[609] Εφημερίδα]. Η εφημερίδα αυτή εκδόθηκε από τον Ali Emiri Efendi στην Κωνσταντινούπολη. Συνολικά κυκλοφόρησαν έξι μόνο τεύχη της, στην οθωμανική γλώσσα (σε αραβικό αλφάβητο), στα οποία θίγοταν συνήθως θέματα που αφορούσαν στην ιστορία του Ισλάμ και του Ντιάρμπεκιρ/Άμιντ.

***Peyman* (1909-1910)** [«Η Συμφωνία», Εφημερίδα]. Η πρώτη ιδιωτικών συμφερόντων εφημερίδα της πόλης του Ντιάρμπεκιρ, η οποία εκδιδόταν στην τουρκική γλώσσα (οθωμανική μορφή), αλλά περιελάμβανε και ένα μονάχα άρθρο στην κουρδική γλώσσα. Σύμφωνα με διάφορες πηγές, έχουν κυκλοφορήσει συνολικά 47 τεύχη της εφημερίδας αυτής, ωστόσο, όμως, πουθενά δε βρίσκεται ολοκληρωμένη η συλλογή. Τα πρώτα 36 τεύχη (1- 15, 17-25, 27-28, 33, 35-36), μαζί με το ευρετήριό τους, παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά σε άρθρο που δημοσιεύσαμε το 2012.[610] Ως όργανο της τοπικής οργάνωσης του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου, τα θέματα που προσέγγιζε ήταν συμβατά με τα κεντρικά του όργανα και αφορούσαν κάθε είδους οθωμανικές αλλά και εξωτερικές πολιτικές εξελίξεις, συνηθέστερα, όμως, τις αρμενοκουρδικές σχέσεις και τα κοινωνικοπολιτικά προβλήματα της πόλης. Ο Ziya Gökalp [Ζιγιά Γκοκάλπ], ο οποίος αναγνωρίζεται ως ιδεολόγος του Τουρκισμού, ήταν ένας σημαντικός αρθογράφος της εφημερίδας αυτής. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι περισσότεροι από τους αρθρογράφους της ενεπλάκησαν στην Αρμένικη Γενοκτονία.

***Meşrutiyet* (1909-1914)** [«Η Συνταγματική Μοναρχία», Εφημερίδα]. Πρόκειται για μια εφημερίδα που εκδόθηκε σε τρεις γλώσσες (οθωμανικά, γαλλικά και αγγλικά) από τον Κούρδο Στρατηγό Σερίφ Πασά [Şerif Paşa], πρώτα στη Στοκχόλμη και μετά στο Παρίσι. Δεν έχει καταστεί εφικτός ο εντοπισμός ολόκληρης της συλλογής, αφού, σύμφωνα με σχετικές έρευνες, τα τεύχη της εφημερίδας βρίσκονται διάσπαρτα σε διάφορες χώρες, όπως η Σουηδία, η Γαλλία, η Αγγλία, η Ελλάδα, η Αίγυπτος και η Τουρκία. Εμείς έχουμε στα χέρια μας τα εξής τεύχη: 1-10 (αγγλικά και γαλλικά), 11-54 (γαλλικά), 16-18, 20, 26, 28-31, 33-35 (οθωμανικά). Αν και στην αρχή η συγκεκριμένη εφημερίδα ήταν μέλος του Κομιτάτου Ένωσης και Προόδου, τα μεταγενέστερα χρόνια διαχώρισε τη θέση της -με τη στάση του Κούρδου Στρατηγού

[609] *Amid, Amed*: Η κουρδική ονομασία της πόλης *Diyarbekir, Diyarbakır, Ντιάρμπεκιρ*.
[610] Murat Issı, «Peymân-Diyarbekir'in İlk Hususi Gazetesi», *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* – sayı: VII, Απρίλιος 2012, σ. 91-115. http://e-sarkiyat.com/makaleler/7.sayi/5.pdf

Σερίφ Πασά να θεωρείται από όλους ως μια συνεπής αντιπολιτευτική στάση- γεγονός το οποίο, βέβαια, είχε ως αποτέλεσμα να απαγορευτεί αυστηρά η διανομή της στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Σερίφ Πασάς, μάλιστα, θα διατελέσει αργότερα πρόεδρος της Κουρδικής Επιτροπής στις Ειρηνευτικές Διασκέψεις του Παρισιού (1918-1920).

Faruk **(1911)** [«Φαρούκ»,[611] Εφημερίδα]. Η εφημερίδα αυτή εκδόθηκε από τον Μεβλανζαδέ Ριφάτ Μπέη [Mevlanzade Rıf'at Bey] στην Αθήνα. Συνολικά κυκλοφόρησαν τρία μόνο τεύχη (σε λιθογραφική εκτύπωση, στην οθωμανική γλώσσα), των οποίων τα θέματα αφορούσαν, συνήθως, κάθε είδους οθωμανικές αλλά και εξωτερικές πολιτικές εξελίξεις. Δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε κανένα τεύχος της εφημερίδας αυτής στην Ελλάδα, κατορθώσαμε, ωστόσο, να βρούμε τα τεύχη της σε τρεις διαφορετικές βιβλιοθήκες της Τουρκίας. Η συγκεκριμένη εφημερίδα, μάλιστα, παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην ακαδημαϊκή κοινότητα μέσα από άρθρο μας που δημοσιεύθηκε το 2010.[612]

Cihad **(1912)** [«Ο Ιερός Πόλεμος», Εφημερίδα]. Πρόκειται για άλλη μία εφημερίδα που εκδόθηκε από τον Μεβλανζαδέ Ριφάτ Μπέη [Mevlanzade Rıf'at Bey] στην Αθήνα. Συνολικά κυκλοφόρησαν 12 τεύχη (σε λιθογραφική εκτύπωση, στην οθωμανική γλώσσα), των οποίων τα θέματα αφορούσαν, συνήθως, κάθε είδους οθωμανικές αλλά και εξωτερικές πολιτικές εξελίξεις. Δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε κανένα τεύχος ούτε και αυτής της εφημερίδας στην Ελλάδα, κατορθώσαμε, ωστόσο, να βρούμε τα τεύχη 10, 11 και 12 σε διαφορετικές βιβλιοθήκες της Τουρκίας και της Αμερικής. Και αυτή η εφημερίδα παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην ακαδημαϊκή κοινότητα μέσα από άρθρο μας που δημοσιεύθηκε το 2010.[613]

Dicle **(1913-1917)** [«Ο Ποταμός Τίγρης», Εφημερίδα]. Η έκδοση της εφημερίδας αυτής ξεκίνησε από τον Attarzade Hakkı Efendi στην πόλη του Ντιάρμπεκιρ, αλλά συνεχίστηκε από διάφορους άλλους μέσα στα 4 χρόνια της λειτουργίας της, πάντα,

[611] Κυριολεκτικά σημαίνει αυτόν που με επιδεξιότητα μπορεί να ξεχωρίζει το δίκιο και το άδικο.
[612] Murat Issı, «Hürriyet Âşığı Bir Osmanlı-Kürt Aydını Mevlanzâde Rıf'at Bey», *Toplumsal Tarih*, Απρίλιος 2010, no.196, σ. 72-80.
[613] Murat Issı, «Hürriyet Âşığı Bir Osmanlı-Kürt Aydını Mevlanzâde Rıf'at Bey», *Toplumsal Tarih*, Απρίλιος 2010, no.196, σ. 72-80. Σε αυτό το άρθρο δίνουμε μεγαλύτερη έμφαση στη ζωή και τη δράση του Μεβλανζαδέ Ριφάτ Μπέη πριν από το 1908, στοιχεία τα οποία ήταν άγνωστα έως τότε. Παράλληλα παρουσιάζουμε και τις 2 εφημερίδες που εντοπίσαμε, τις οποίες εξέδιδε ο ίδιος στην Αθήνα, κατά τη διαμονή του εκεί ως πολιτικός πρόσφυγας (1911).

όμως, στην ίδια πόλη. Συνολικά κυκλοφόρησαν 142 τεύχη της, στην τουρκική γλώσσα (οθωμανική λιθογραφική μορφή). Τα θέματα που προσέγγιζε αφορούσαν κάθε είδους οθωμανικές αλλά και εξωτερικές πολιτικές εξελίξεις, συνηθέστερα, όμως, τις αρμενοκουρδικές σχέσεις και τα κοινωνικοπολιτικά προβλήματα της πόλης. Δεν έχει καταστεί εφικτός ο εντοπισμός ολόκληρης της συλλογής. Εμείς έχουμε τα εξής τεύχη: 27, 48, 64, 72, 89, 90, 91, 92, 98, 103, 105, 106. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι περισσότεροι από τους αρθρογράφους της ενεπλάκησαν στην Αρμένικη Γενοκτονία.

***Roj-î Kurd* (1913)** [«Ο Κουρδικός Ήλιος», Περιοδικό]. Το περιοδικό αυτό εκδόθηκε από τον Κουρδικό Φοιτητικό Σύλλογο- Χεύη (Hêvî) στην Κωνσταντινούπολη, στην οθωμανική και την κουρδική γλώσσα (σε αραβικό αλφάβητο). Έχουν εντοπιστεί τα πρώτα τέσσερα τεύχη του, στα οποία θίγονται κυρίως πολιτικά θέματα και θέματα που αφορούν στην εκπαίδευση των κουρδικών πληθυσμών. Αποτελεί ένα από τα δύο μέσα επικοινωνίας που χρησιμοποίησε ο σύλλογος στην προσπάθειά του να ‘κατασκευάσει’ την «ιδιαίτερη» κουρδική ταυτότητα. Όλοι σχεδόν οι αρθρογράφοι του θα πάρουν μέρος στα μεταγενέστερα πολιτικά γεγονότα, ως Κούρδοι εθνικιστές.

***Hetaw-î Kurd* (1913)** [«Ο Ήλιος των Κούρδων», Περιοδικό]. Το περιοδικό αυτό εκδόθηκε από τον Κουρδικό Φοιτητικό Σύλλογο-Χεύη (Hêvî) στην Κωνσταντινούπολη, στην οθωμανική και την κουρδική γλώσσα (σε αραβικό αλφάβητο). Δεν έχει καταστεί εφικτός ο εντοπισμός ολόκληρης της συλλογής, έχουν βρεθεί μόνο πέντε τεύχη του (1, 2, 3, 4-5 και 10), στα οποία τα θέματα που θίγονται είναι πολιτικά. Αποτελεί το δεύτερο μέσο επικοινωνίας που χρησιμοποίησε ο σύλλογος στην προσπάθειά του να ‘κατασκευάσει’ την «ιδιαίτερη» κουρδική ταυτότητα. Όλοι σχεδόν οι αρθρογράφοι του θα πάρουν μέρος στα μεταγενέστερα πολιτικά γεγονότα, ως Κούρδοι εθνικιστές.

***Erkekler Dünyası* (1914)** [«Ο Κόσμος των Αντρών», Εφημερίδα]. Πρόκειται για μία ακόμα εφημερίδα που εξέδιδε ο Μεβλανζαδέ Ριφάτ Μπέη [Mevlanzade Rıf’at Bey] στην Κωνσταντινούπολη. Η εφημερίδα εκδιδόταν στην οθωμανική γλώσσα, σε λιθογραφική εκτύπωση και περιείχε θέματα που αφορούσαν συνήθως στις σχέσεις των άντρων και των γυναικών στο πλαίσιο της οθωμανικής κοινωνίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στα θέματά του είχε μία καθαρά φεμινιστική προσέγγιση. Έχει εντοπιστεί μονάχα ένα τεύχος της συγκεκριμένης εφημερίδας.

***İnkılab-ı Beşer* (1918)** [«Η Ανθρώπινη Επανάσταση», Εφημερίδα]. Άλλη μία εφημερίδα που εξέδιδε ο Μεβλανζαδέ Ριφάτ Μπέη [Mevlanzade Rıf'at Bey] στην Κωνσταντινούπολη, όπου κυκλοφόρησαν συνολικά 29 τεύχη της. Δεν έχει καταστεί εφικτός ο εντοπισμός ολόκληρης της συλλογής. Εμείς έχουμε εντοπίσει τα εξής τεύχη: 7-9, 11-18, 20, 25-29. Η γλώσσα στην οποία εκδιδόταν η εφημερίδα ήταν η οθωμανική γλώσσα (σε αραβικό αλφάβητο), ενώ τα θέματα που προσέγγιζε αφορούσαν συνήθως τις οθωμανικές αλλά και τις εξωτερικές πολιτικές εξελίξεις, κάθε είδους, καθώς και τα κουρδικά ζητήματα. Η συγκεκριμένη εφημερίδα τήρησε φιλοαγγλική στάση.

***Jîn* (1918-1919)** [«Η Ζωή», Περιοδικό]. Το περιοδικό αυτό αποτέλεσε το επίσημο όργανο του Κουρδικού Συλλόγου Έγερσης [Kürdistan Teâli Cemiyeti]. Δεν έχει εντοπιστεί ολόκληρη η συλλογή, ωστόσο, έχουν βρεθεί 25 από τα τεύχη του περιοδικού, τα οποία μεταφράστηκαν από την οθωμανική γλώσσα στην τουρκική γλώσσα με τη χρήση λατινικού αλφαβήτου, από τον Μεχμέτ Εμίν Μπόζαρσλαν στην Uppsala της Σουηδίας, το 1985. Οι γλώσσες στις οποίες εκδιδόταν το περιοδικό ήταν η οθωμανική και η κουρδική γλώσσα (σε αραβικό αλφάβητο). Μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, το περιοδικό αυτό αποτέλεσε μία πολύ σημαντική πολιτική εστία για τους Κούρδους εθνικιστές, υποστήριξε ενεργά την Κουρδική Επιτροπή στις Ειρηνευτικές Διασκέψεις του Παρισιού, το 1918-1920, ενώ παράλληλα προσέγγιζε, σχεδόν πάντα, θέματα που αφορούσαν στο κουρδικό ζήτημα. Το περιοδικό *Jîn* [*Ζωή*], από το πρώτο κιόλας τεύχος του, χάραξε μία εντελώς διαφορετική πορεία, η οποία τα ύστερα χρόνια θεωρήθηκε ως τα πρώτα βήματα της διανόησης του ριζοσπαστικού κουρδικού κινήματος.

***Kürdistan* (1918-1919)** [«Το Κουρδιστάν», Περιοδικό]. Το περιοδικό αυτό ήταν το επίσημο όργανο του Κουρδικού Κομιτάτου Ανεξαρτησίας [Comitê De L'Indêpendence Kurde - Secretaire Gênêral Sureya Bêdir Khan] της Αιγύπτου, το οποίο εκδιδόταν στην Κωνσταντινούπολη, στην κουρδική και την οθωμανική γλώσσα (σε αραβικό αλφάβητο). Δεν έχουν εντοπιστεί παρά μόνο το 8^{ο} και το 9^{ο} τεύχος του περιοδικού αυτού, δύο τεύχη στα οποία τα θέματα που θίγονταν ήταν, φυσικά, συμβατά με το πρόγραμμα του Κομιτάτου. Το Κουρδικό Κομιτάτο Ανεξαρτησίας υποστήριζε την ανεξαρτησία του Κουρδιστάν ή τη δημιουργία ενός κουρδικού κράτους, το οποίο θα ήταν προτεκτοράτο της Μεγάλης Βρετανίας.

***Hukuk-i Beşer* (1919)** [«Το Ανθρώπινο Δίκαιο», Εφημερίδα]. Η συγκεκριμένη εφημερίδα εκδόθηκε λειτουργώντας ως ένα από τα επίσημα όργανα του Ριζοσπαστικού Λαϊκού Κόμματος [Radikal Avam Fırkası], ωστόσο, αρχισυντάκτης της ήταν ο Μεβλανζαδέ Ριφάτ Μπέη [Mevlanzade Rıf'at Bey], μέλος του Κουρδικού Συλλόγου Έγερσης [Kürdistan Teâli Cemiyeti]. Κυκλοφόρησαν συνολικά 68 τεύχη της, στην Κωνσταντινούπολη, αλλά δεν έχει εντοπιστεί ολόκληρη η συλλογή. Τα τεύχη που έχουμε εμείς είναι τα εξής: 1-4, 6-14, 27, 29-40, 42, 44-67. Η γλώσσα στην οποία εκδιδόταν η εφημερίδα ήταν η οθωμανική γλώσσα (σε αραβικό αλφάβητο), ενώ τα θέματα που προσέγγιζε αφορούσαν συνήθως τις οθωμανικές αλλά και τις εξωτερικές πολιτικές εξελίξεις, κάθε είδους, καθώς και τα κουρδικά ζητήματα. Και αυτή η εφημερίδα τήρησε φιλοαγγλική στάση.

***Jîn* (1920)** [«Η Ζωή», Εφημερίδα]. Η εφημερίδα αυτή αποτέλεσε τη συνέχεια του ομώνυμου περιοδικού. Έχουν εντοπιστεί μονάχα δύο τεύχη της: το 33^{ο} και το 36^{ο}, τα οποία είναι στην κουρδική και την οθωμανική γλώσσα (σε αραβικό αλφάβητο).

***Hawar* (1932-1943)** [«Η Βοήθεια»,[614] Περιοδικό]. Το εν λόγω περιοδικό εκδόθηκε από τους αδελφούς Μπεδιρχάν [Τζελαδέτ και Καμουράν Αλή] στη Δαμασκό της Συρίας. Συνολικά κυκλοφόρησαν 57 τεύχη του περιοδικού, το σύνολο των οποίων έχει εντοπιστεί. Οι γλώσσες στις οποίες εκδιδόταν ήταν η οθωμανική (σε αραβικό αλφάβητο), η κουρδική (σε λατινικό και αραβικό αλφάβητο) και η γαλλική. Μία ομάδα μεταφραστών πραγματοποίησε τη μετάφραση του περιοδικού στην κουρδική γλώσσα (σε λατινικό αλφάβητο) και παραθέτοντας την πρωτότυπη μορφή του στο τέλος, το εξέδωσε στη Σουηδία, συγκεντρωτικά, σε δύο τόμους (1^{ος} τόμος 1932-1933 & 2^{ος} τόμος 1934-1943). Τα θέματα που προσέγγιζε ήταν φιλολογικά, λογοτεχνικά και πολιτικά. Η έκδοση του συγκεκριμένου περιοδικού αποτελεί μία πρωτότυπη προσπάθεια των Κούρδων εθνικιστών στην κατεύθυνση της 'κατασκευής' της «ιδιαίτερης» κουρδικής ταυτότητας, ενώ αξιοσημείωτο είναι, επίσης, το γεγονός ότι για πρώτη φορά σε αυτό το περιοδικό θα παρουσιαστεί στο ευρύ κοινό το κουρδικό λατινικό αλφάβητο από τον Τζελαδέτ Μπεδιρχάν.

[614] Κυριολεκτικά σημαίνει την ανθρώπινη κραυγή που ζητά βοήθεια.

Οι Κουρδικές Εφημερίδες και τα Περιοδικά στην Οθωμανική Εποχή

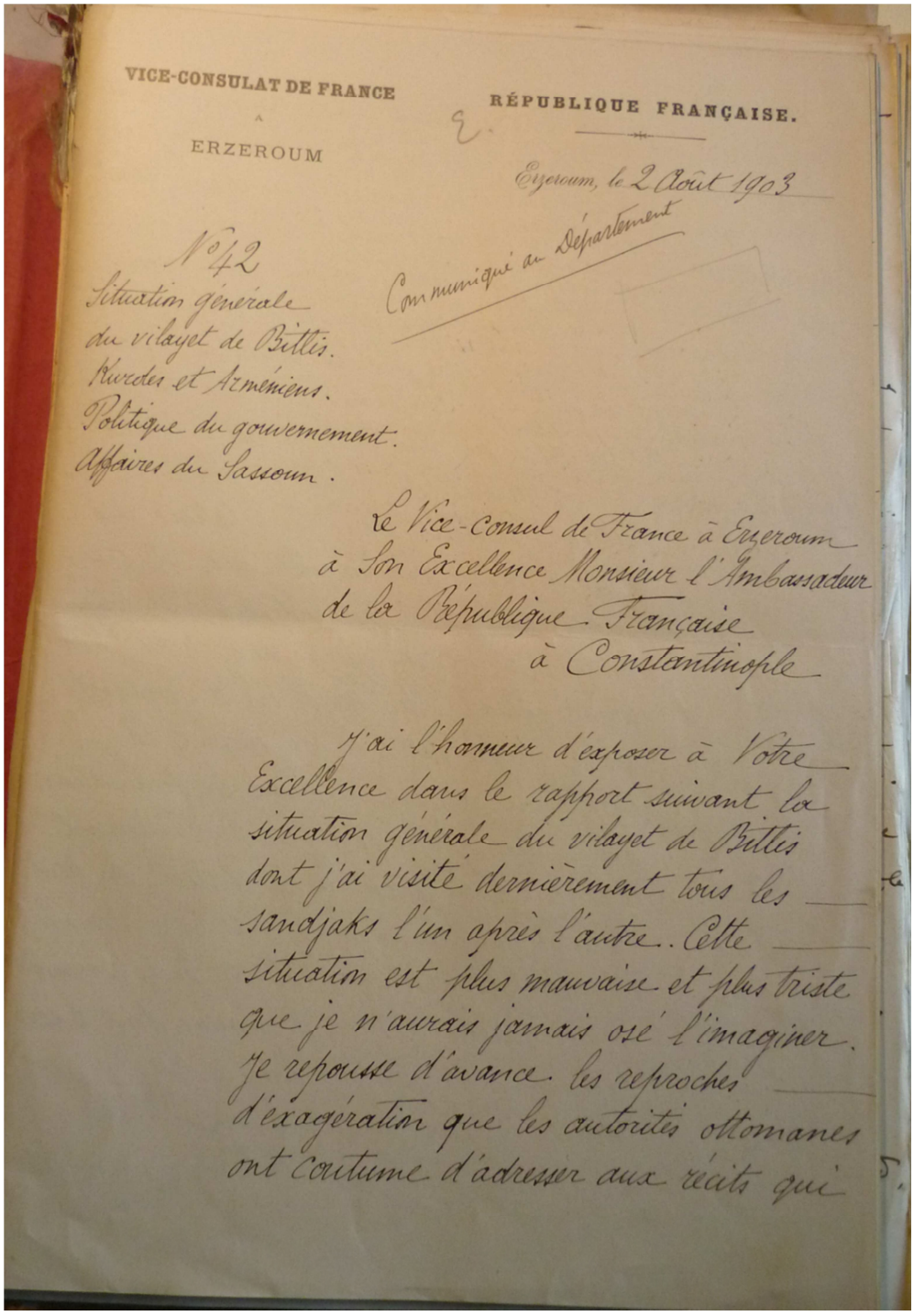
Τίτλος	Ημερομηνία	Τόπος Έκδοσης	Γλώσσα	Τεύχη
Kürdistan (εφημερίδα)	1898-1902	Κάιρο, Γενεύη, Λονδίνο, Φόλκστοουν (Folkestone)	κουρδικά τουρκικά	31 είναι γνωστό ότι εκδόθηκαν, 30 εντοπίστηκαν
Kurd Teavün ve Terakki Gazetesi (εφημερίδα)	1908-1909	Κωνσταντινούπολη	κουρδικά τουρκικά	9 είναι γνωστό ότι εκδόθηκαν
Şark ve Kürdistan (εφημερίδα)	1908	Κωνσταντινούπολη	Τουρκικά	5 είναι γνωστό ότι εκδόθηκαν, 3 εντοπίστηκαν
Serbesti [Akıl / Cihad / Faruk][615] (εφημερίδα)	1908-1920	Κωνσταντινούπολη, Αθήνα, Παρίσι, Αίγυπτος	Τουρκικά	770 είναι γνωστό ότι εκδόθηκαν, 258 εντοπίστηκαν
Amid-i Sevda (περιοδικό)	1909	Κωνσταντινούπολη	Τουρκικά	6 είναι γνωστό ότι εκδόθηκαν
Peyman (εφημερίδα)	1909-1910	Ντιάρμπεκιρ	κουρδικά τουρκικά	47 είναι γνωστό ότι εκδόθηκαν, 36 εντοπίστηκαν
Meşrutiyet (περιοδικό)	1909-1914	Παρίσι	γαλλικά αγγλικά τουρκικά	54 είναι γνωστό ότι εκδόθηκαν. Έχουν βρεθεί όλα τα γαλλικά τεύχη, άλλα όχι και όλα τα αγγλικά και τα

[615] Μετά από κάθε κλείσιμο της εφημερίδας, εκδιδόταν ξανά με άλλο τίτλο.

				τουρκικά τεύχη.
Dicle (εφημερίδα)	1910-1917	Ντιάρμπεκιρ	κουρδικά τουρκικά	142 είναι γνωστό ότι εκδόθηκαν, 12 εντοπίστηκαν
Faruk (εφημερίδα)	1911	Αθήνα	τουρκικά	3 είναι γνωστό ότι εκδόθηκαν
Cihad (εφημερίδα)	1912	Αθήνα	τουρκικά	12 είναι γνωστό ότι εκδόθηκαν, 3 εντοπίστηκαν
Roj-î Kurd (περιοδικό)	1913	Κωνσταντινούπολη	κουρδικά τουρκικά	4 είναι γνωστό ότι εκδόθηκαν
Hetaw-î Kurd (περιοδικό)	1913	Κωνσταντινούπολη	κουρδικά τουρκικά	10 είναι γνωστό ότι εκδόθηκαν, 6 εντοπίστηκαν
Erkekler Dünyası (εφημερίδα)	1914	Κωνσταντινούπολη	τουρκικά	1 είναι γνωστό ότι εκδόθηκε
İnkılab-ı Beşer (εφημερίδα)	1918	Κωνσταντινούπολη	τουρκικά	29 είναι γνωστό ότι εκδόθηκαν, 17 εντοπίστηκαν
Jîn (περιοδικό)	1918-1919	Κωνσταντινούπολη	κουρδικά τουρκικά	25 είναι γνωστό ότι εκδόθηκαν
Kürdistan (περιοδικό)	1918-1919	Κωνσταντινούπολη, Κάιρο	κουρδικά τουρκικά	Δεν είναι γνωστό πόσα τεύχη έχουν εκδοθεί. Εντοπίστηκαν μονάχα το $8^{ο}$ και το $9^{ο}$ τεύχος.

Hukuk-u Beşer (εφημερίδα)	1919	Κωνσταντινούπολη	τουρκικά	68 είναι γνωστό ότι εκδόθηκαν, 51 εντοπίστηκαν
Jîn (εφημερίδα)	1920	Κωνσταντινούπολη	κουρδικά τουρκικά	Δεν είναι γνωστό πόσα τεύχη έχουν εκδοθεί. Εντοπίστηκαν μονάχα το 33^{ο} και το 36^{ο} τεύχος.

Παράρτημα ΙΙ

VICE-CONSULAT DE FRANCE
A
ERZEROUM

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE.

Erzeroum, le 2 Août 1903

Communiqué au Département

N° 42
Situation générale
du vilayet de Bitlis.
Kurdes et Arméniens.
Politique du gouvernement.
Affaires du Sassoun.

Le Vice-Consul de France à Erzeroum
à Son Excellence Monsieur l'Ambassadeur
de la République Française
à Constantinople

J'ai l'honneur d'exposer à Votre
Excellence dans le rapport suivant la
situation générale du vilayet de Bitlis
dont j'ai visité dernièrement tous les
sandjaks l'un après l'autre. Cette
situation est plus mauvaise et plus triste
que je n'aurais jamais osé l'imaginer.
Je repousse d'avance les reproches
d'exagération que les autorités ottomanes
ont coutume d'adresser aux récits qui

CADN, Constantinople E-131

Η Γαλλική Αναφορά για την κατάσταση της επαρχίας Μπίτλις πριν από το κοινοβουλευτικό καθεστώς Μεσρουτιέτ Β’

Αντιπροσωπεία (Προξενείο) Γαλλίας **Γαλλική Δημοκρατία**

ERZEROUM **Erzeroum, 2 Αυγούστου 1903**

Γενική Κατάσταση Επαρχίας Bitlis

Κούρδοι και Αρμένιοι

Πολιτική της Κυβέρνησης

Υποθέσεις του Σάσσον (Sassoun)

«Ο Πρόξενος της περιοχής απευθύνεται στην Πρεσβεία της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη και αναφέρει την πολύ κακή και απογοητευτική κατάσταση που επικρατεί στις περιοχές αυτές, χωρίς καμία υπερβολή, όπως συνηθίζουν να χαρακτηρίζουν οι οθωμανικές αρχές τις περιγραφές που δεν τους αρέσουν. Θα αναφερθώ σε πραγματικές καταστάσεις, που είτε διαπίστωσα με τα ίδια μου τα μάτια, είτε πληροφορήθηκα από διαφορετικά πρόσωπα, διασταύρωσα και επιβεβαίωσα από Τούρκους λειτουργούς και γνωστούς μουσουλμάνους.

Αρχικά, σημαντικό είναι να σταθούμε στις σχέσεις μεταξύ Κούρδων και Αρμενίων, αλλά και στη σχέση αυτών με την κυβέρνηση.

Η επίσημη στατιστική υπηρεσία υπολογίζει τον πληθυσμό της περιοχής στους 400.000 -αν και στην πραγματικότητα ο αριθμός αυτός είναι μικρότερος του 25%- μεταξύ των οποίων 220.000 είναι Κούρδοι, 34.000 Τούρκοι (Οθωμανοί και Καυκάσιοι), 133.000 Αρμένιοι -εκ των οποίων 5.000 καθολικοί και 2.000 προτεστάντες- και τέλος 13.000 Χαλδαίοι καθολικοί και Σύριοι Ιακωβίτες (Yacubi).

(…)

Όταν αναφερόμαστε σε μουσουλμάνους εννοούμε τους Κούρδους, με την εξαίρεση κάποιων χιλιάδων Οθωμανών Τούρκων (Osmanlis) στο Άχλατ (Akhlat) και Καυκάσιων Τούρκων (Circassiens) στο Μους (Mouch). Αυτοί που βρίσκονται στις πόλεις και ισχυρίζονται ότι είναι Τούρκοι, αλλά στην πραγματικότητα είναι Κούρδοι, είναι εκείνοι που έχουν δεχθεί την επίδραση της τουρκικής κουλτούρας. Ανάμεσα στη

μάζα διακρίνονται επίσης 2-3.000 Κιζιλμπάσιδες/Αλεβίτες, οι οποίοι βρίσκονται στο Βάρτο (Varto) και οι Ιεζιδήδες (Yezidis), οι οποίοι βρίσκονται στο Seert και πιστεύουν σε διάφορες θρησκείες.

Στο Γκεντς (Gendj) και το Ογκνούτ (Ognhout) κατοικούν Κούρδοι Zazas, οι οποίοι είναι φιλειρηνικοί αγρότες που γνωρίζουν ελάχιστα τις ισλαμικές πρακτικές, διατηρούν κάποια ίχνη χριστιανισμού και μοιάζουν να είναι αρχαίοι Κιζιλμπάσιδες. Οι υπόλοιποι 180.000 διδάσκονται τον ορθόδοξο σουνιτισμό, αλλά, στην πραγματικότητα, είναι μετριοπαθείς μουσουλμάνοι, διατηρούν περισσότερο τα δικά τους παραδοσιακά έθιμα, παρά τους κανόνες του Κορανίου, χρησιμοποιούν τα επίσημα σχολεία σαν μαγαζιά ζωοτροφών (...) και βλέπουν τη θρησκεία σαν ένα εξαιρετικό πρόσχημα για να λεηλατούν τους άπιστους. Οργανωμένοι σε φυλές και τάξεις, υποβιβασμένοι σαν άθλιοι δούλοι και αφοσιωμένοι στους μπέηδες και τους αγάδες τους, είναι βοσκοί κατά βάση και σε αντίθεση με τους Αρμένιους, δεν ασχολούνται παρά δευτερευόντως με τον πολιτισμό.

Φαίνεται ότι ζουν μόνιμα στον τόπο τους και όχι τόσο νομαδικά. Δεν εγκαταλείπουν τα χωριά τους και αρκούνται στο να στέλνουν μια ομάδα από αυτούς για να βόσκει τα κοπάδια των ζώων τους, σε μικρή απόσταση από το κάθε χωριό. Οι πιο νομαδικές φυλές, δηλαδή αυτοί από το Περβάρι (Berwari) και το Χέρζαν (Kherzan), πηγαίνουν για βοσκή το καλοκαίρι μέχρι το Σάσσον, χωρίς, όμως, να εγκαταλείπουν τα χωριά τους. Στο Μπίτλις (Bitlis), ωστόσο, φαίνεται ότι καταφτάνει ένας αρκετά μεγάλος αριθμός Κούρδων νομάδων από τη Μεσοποταμία. Κατά το πέρασμά τους και τη διαμονή τους εκεί σημειώνονται συχνά περιστατικά αναταραχών και αρπαγών. Οι αρχές έχουν καταφέρει να ελέγχουν την κατάσταση καλύτερα απ' ό,τι παλιότερα, δεν έχω, όμως, την πρόθεση να πω κάτι παραπάνω σε αυτή την επιστολή.

Από τη συνθήκη του Βερολίνου και έπειτα, η οθωμανική κυβέρνηση, με έκδηλη ανησυχία για την εμφάνιση του αρμενικού ζητήματος, είχε ξεκινήσει να αναζητά ένα στήριγμα στους Κούρδους, αντιμετωπίζοντάς τους σαν ένα μέσο κόντρα στους χριστιανούς και τη Ρωσία. Εκτιμώντας ότι το αρμενικό κίνημα αναπτύσσεται και γίνεται μία σοβαρή απειλή, η ιδέα αυτή παίρνει σάρκα και οστά και ενισχύεται: οι Κούρδοι τυχαίνουν ολοένα και πιο ευνοϊκής αντιμετώπισης και στο τέλος, μετά το 1895, επωφελούμενοι από την έξαρση του τρόμου και της δυστυχίας που

προκλήθηκαν από αδύναμες απόπειρες επανάστασης και μεταρρυθμίσεων, γίνονται σταδιακά όλο και περισσότερο οι κύριοι του τόπου που κατοικούν. Παραδίδουν τους Αρμένιους με μεγάλη ευχαρίστηση. Μόνο οι Αρμένιοι που βρίσκονταν στο Μπίτλις (Bitlis) είχαν προσπαθήσει να αντιταχθούν στην κυβέρνηση, μόνο εκεί όπου καυχώνται ότι είναι μια μεγάλη πλειοψηφία, μόνο εκεί όπου μια χούφτα ανήμπορων επαναστατών κρατά ακόμα στα βουνά. Επόμενο λοιπόν ήταν η καταστολή και η εκδίκηση εκεί να είναι πιο φοβερές απ' ό,τι αλλού. Το αποτέλεσμα ήταν η συνεργασία μεταξύ των αρχών και των Κούρδων να καταφερθεί εναντίον των Αρμενίων με ένα μηχανισμό καταστολής και καταστροφών, σε σύγκριση με τις οποίες οι σφαγές του 1895 δεν ήταν παρά μόνο ένα παιχνίδι. Οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, οι αρχηγοί των διάφορων περιοχών, οι μπέηδες και οι αγάδες συνεργάζονται σε αυτή την επιχείρηση εναντίον των Αρμενίων και είναι πολύ λογικό να μην μπορεί κανείς να ξεχωρίσει τις ενέργειες που προέρχονται από τον καθένα ξεχωριστά, αλλά να εκτιμώνται οι αποφάσεις και οι κινήσεις τους στο σύνολο, με αποτέλεσμα η τυραννία των αρχών με την τυραννία των Κούρδων να είναι αδιαχώριστες. Το στοιχείο της κατηγορίας που καταθέτω εναντίον της οθωμανικής κυβέρνησης προκύπτει από τα προαναφερθέντα. Αυτοί που άλλοτε πήγαιναν για δουλειά στην Κωνσταντινούπολη και τον Καύκασο και έστελναν τις οικονομίες τους στις οικογένειές τους, τώρα είναι αναγκασμένοι να μένουν έξω από τη χώρα.

Οι Αρμένιοι, όπως συνέβαινε παντού, είχαν στερηθεί την ελευθερία διακίνησης. Καλά μορφωμένοι μουσουλμάνοι εκτιμούν ότι οι Αρμένιοι έχουν χάσει 2 εκατομμύρια φράγκα το χρόνο. Οι χονδρέμποροι δεν παίρνουν σχεδόν ποτέ την άδεια να ταξιδέψουν για τις υποθέσεις τους από μια περιοχή σε μια άλλη. Εμποδίζονται από την κακή κατανομή της φορολογίας και τις συνεχείς καταγγελίες, εξαιτίας των πολιτικών τους φρονημάτων, τα οποία τους κοστίζουν πολύ ακριβά. Πριν το 1895 οι Αρμένιοι κατείχαν την πρώτη θέση στο εμπόριο και τη βιομηχανία. Σήμερα, μετά τις σφαγές, τους διωγμούς και τις προσβολές που υπέστησαν, αναγκάστηκαν να δώσουν τη θέση τους στους μουσουλμάνους. Στην πόλη Μπίτλις (Bitlis) κατέχουν το 30% στο εμπόριο, έναντι του 85% που κατείχαν. Στο Seert οι εναπομείναντες Αρμένιοι έμποροι συνεργάστηκαν με μουσουλμάνους.

Ο κυνισμός, η δραστικότητα και η αποτελεσματικότητα των μέσων που επιλέγονται για να διωχθούν οι Αρμένιοι από τα σπίτια τους είναι αξιοθαύμαστα. (Στη συνέχεια παραθέτει το γράμμα ενός Κούρδου προς έναν Αρμένιο, με το οποίο

τον απειλεί ότι, αν δε δεχτεί να δώσει το κτήμα του, χωρίς αντίτιμο, θα καταθέσει στις αρχές ένα πλαστό έγγραφο, το οποίο θα λέει ότι η οικογένειά του συμμετείχε σε επαναστατικές ομάδες, το έγγραφο αυτό θα εκληφθεί από τις αρχές ως αυθεντικό και έτσι θα φυλακιστεί για 15 χρόνια). Οι εισπράκτορες που παίρνουν τους φόρους από τους Αρμένιους συνοδεύονται πολλές φορές από 20-25 καβαλάρηδες, οι οποίοι δεν αρκούνται στην είσπραξη των φόρων, αλλά τους αναγκάζουν να πληρώνουν διπλά, π.χ. για ένα φτωχό συγγενή τους ή για κάποιον που απουσιάζει.

Πολύ συχνά ήταν τα περιστατικά των βασανιστηρίων, της καταστροφής των περιουσιών, της ρύπανσης των στάβλων, της κακοποίησης των γυναικών ή των κορών τους. Και όταν οι Αρμένιοι έφταναν σε απόγνωση, τότε εμφανιζόταν ένας αγάς, όπως ο Κούρδος αγάς *Djezair*, ο οποίος τους δάνειζε χρήματα, με πολύ μεγάλο τόκο, για να πληρώσουν τις υποθήκες των ήδη κατεστραμμένων περιουσιών τους. Και η κατάληξη δεν ήταν άλλη από το ξεκλήρισμά τους.[616]

Στο Μπίτλις (Bitlis), όμως, επικρατούσε μια άλλη κατάσταση. Οι Αρμένιοι είχαν επιδιώξει να είναι υπό την προστασία των σεΐχηδων, οι οποίοι ήταν οι κυρίαρχοι της περιοχής. Οι σεΐχηδες, με αντίτιμο ένα κομμάτι γης, όριζαν κάποιους επιτηρητές για τα χωράφια των Αρμενίων. Σύντομα, όμως, οι επιτηρητές αυτοί, με απειλές, κατάφεραν να πάρουν στην κατοχή τους το 60% των εδαφών. Οι Κούρδοι πηγαίνουν πολύ συχνά στα εδάφη των Αρμενίων, λεηλατούν την περιουσία τους και οικειοποιούνται τη σοδειά τους.

Ο ρόλος της Διοίκησης, όσον αφορά στον εκτοπισμό των Αρμενίων από τις περιουσίες τους, δεν περιορίζεται μόνο στο να τους κάνει να πέσουν, μέσω του φορολογικού συστήματος, στα ‘νύχια’ των Κούρδων τοκογλύφων. Η Διοίκηση λειτουργεί επίσημα μέσω της Αγροτικής Τράπεζας και ανεπίσημα μέσω των τραπεζών του Emlak. Παραδείγματος χάριν, η τράπεζα δανείζει 10 λίρες σε έναν Αρμένιο, εγγράφοντας ένα οίκημα για 100 λίρες στο Cadache και σε περίπτωση που πρόκειται να πουληθεί το ενέχυρο, λόγω αφερεγγυότητας, δε γίνονται δεκτοί Αρμένιοι αγοραστές. Όσον αφορά στους υπαλλήλους της υπηρεσίας Πρωτοκόλλου, αυτοί πλαστογραφούν τους τίτλους, έναντι ορισμένου αντίτιμου, αλλάζουν τις λεπτομέρειες των όρων, ενώ, επίσης, αντικαθιστούν και το όνομα του πραγματικού

[616] Τέτοιες καταστάσεις, τις οποίες αντιμετώπιζαν Αρμένιοι αλλά και Κούρδοι χωρικοί, αναφέρονται και στην πρώτη εφημερίδα των Κούρδων, την *Kürdistan* (1898-1902).

χριστιανού ιδιοκτήτη με το όνομα ενός Κούρδου. Τέλος, η Διοίκηση συνεχίζει να απαιτεί την καταβολή επιπλέον φόρων για τις εκτάσεις των Αρμενίων, τις οποίες «όφειλαν» να παραχωρήσουν σε Κούρδους.

Ο εκτοπισμός των χριστιανών εξακολουθεί να συμβαίνει ακατάπαυστα. Για παράδειγμα στο Seert το 60% των περιουσιών των Αρμενίων δόθηκε σε Κούρδους. Στο Μους υπολογίζεται ότι σε πέντε χρόνια δε θα υπάρχει ιδιοκτησία Αρμενίου. Οι Κούρδοι αρέσκονται στο να επιβάλλουν φόρους στους οφειλέτες τους, εφ' όρου ζωής και να απαιτούν από τους δούλους που φορολογούν να τους ευχαριστούν. Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση 'προωθεί' πληθυσμούς μουσουλμάνων από τον Καύκασο σε εδάφη όπως το Μους και το Boulanik, όπου έχουν ήδη φτάσει 800 από τις 4.000 συνολικά οικογένειες που πρόκειται να εγκατασταθούν εκεί. Μεταξύ των ετών 1901-1903 οι Κούρδοι κατέστρεψαν και έκαψαν πολλά χωριά και μάλιστα κάποια από αυτά αρκετές φορές. Το 1896 στο Μπίτλις (Bitlis) υπολογίζεται ότι καταστράφηκαν 25 χωριά και δολοφονήθηκαν 340 άτομα, ενώ στο Μους, μεταξύ των ετών 1901-1903, σκοτώθηκαν 251 Αρμένιοι.

Εν τω μεταξύ, εδώ και καιρό, είχε σχηματιστεί η συμμορία του *Djanbegar* που δρούσε κατά των Αρμενίων επαναστατών, μια συμμορία η οποία σκορπούσε τον τρόμο στα χωράφια, όταν για κάθε φόνο μουσουλμάνου από χριστιανό, εξορμούσε και σκότωνε Αρμένιους, τον έναν μετά τον άλλο. Δεν είναι δυνατόν να υπολογιστούν οι αμέτρητοι βιασμοί και οι κακοποιήσεις Αρμένιων γυναικών και κοριτσιών από τους Κούρδους, τους φοροεισπράκτορες, τους φαντάρους και άλλους. Κάποιες φορές οι Κούρδοι ζητούν σε γάμο χριστιανές Αρμένισσες. Και αλίμονο αν αρνηθεί η οικογένεια του κοριτσιού. Σε μια τέτοια περίπτωση ένας Κούρδος πήρε την κοπέλα σκοτώνοντας τον αδερφό της και την πήγε στην εκκλησία. Οι αρχές επέστρεψαν την κοπέλα στην οικογένειά της, αλλά ο Κούρδος την απήγαγε. Οι Κούρδοι άλλωστε δεν έδιναν μεγάλη σημασία στις αρχές. Δολοφονούσαν τους Αρμένιους μέρα μεσημέρι και μπροστά σε κόσμο με την ανοχή των αρχών. Ακόμα και οι δικαστές κλείνουν τα μάτια στην περίπτωση που ο κατηγορούμενος είναι Κούρδος.

Υπάρχουν πολλά περιστατικά που τα δικαστήρια, τόσο τα ποινικά όσο και τα αστικά, κρίνουν εντελώς μεροληπτικά τους Αρμένιους σε σχέση με τους Κούρδους και γενικά τους μουσουλμάνους. Οι φυλακές γεμίζουν με Αρμένιους, πολλοί εκ των οποίων πεθαίνουν από αρρώστιες, ενώ άλλοι, (ενώ είναι άρρωστοι), δε λαμβάνουν

την κατάλληλη θεραπεία. Παραδείγματος χάριν, στο Μους όλοι οι Αρμένιοι, ηλικίας από 16 έως 70, έχουν γνωρίσει από κοντά το περιβάλλον της φυλακής. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτές οι καταχρηστικές πρακτικές των δικαστηρίων δεν αγγίζουν τους Κούρδους, για τον επιπρόσθετο λόγο ότι προτιμούν και συνηθίζουν να λύνουν τις διαφορές τους μεταξύ τους, σύμφωνα με τα ιδιαίτερα ήθη και τις παραδόσεις τους.

Πέρα από τα δικαστήρια, τις περιουσίες των Αρμενίων λυμαίνονται και η αστυνομία, η χωροφυλακή και οι στρατιώτες, οι οποίοι, εκμεταλλευόμενοι τις πολιτικές διαφορές, επωφελούνται από τα φορολογικά βάρη που βαρύνουν τους Αρμένιους και πλιατσικολογούν τις περιουσίες τους. Άλλοτε κλέβουν τις γυναίκες τους, άλλοτε τις κακοποιούν και τις βιάζουν. Ιδιαίτερα στο νότο, οι χριστιανοί ζουν υπό καθεστώς δουλείας, υπό την κυριαρχία των Κούρδων. Κάθε χριστιανός ιδιοκτήτης υπόκειται στην κυριαρχία ενός μουσουλμάνου αρχηγού και έχει μόνιμες υποχρεώσεις, οι οποίες είναι καλά ορισμένες. Σε οικονομικό επίπεδο, ο ετήσιος φόρος ποικίλλει, από μία έως οχτώ λίρες, ανάλογα με την αξία της περιουσίας του και της χρήσης της. Είναι υποχρεωμένος να φέρνει δώρα στις γιορτές και να κάνει αγγαρείες, κατά μέσο όρο, τρεις εβδομάδες το χρόνο. Κανένας δε μπορεί να παντρευτεί χωρίς την έγκριση του αφεντικού του. Οι χριστιανοί, οι οποίοι είναι δούλοι Κούρδων μπέηδων, δε δουλεύουν μόνο αναγκαστικά και χωρίς αμοιβή, είναι και οι πρώτοι που μπαίνουν στη μάχη και σκοτώνονται, σε περίπτωση ένοπλων συγκρούσεων των δουλοκτητών. Γι' αυτό και πολλοί προσπαθούν να ξεφύγουν από αυτή την κατάσταση είτε με τον εξισλαμισμό, είτε με τη μετανάστευση. Ο εξισλαμισμός, άλλωστε, αποτελεί στρατηγικό στόχο της κυβέρνησης, ο οποίος έχει προκαθοριστεί. Πολλές γυναίκες πέφτουν θύματα απαγωγής και έπειτα εξισλαμίζονται, αφού παντρεύονται αναγκαστικά με μουσουλμάνους άνδρες. Ακριβώς την ίδια αντιμετώπιση έχει και η κοινότητα των Χαλδαίων (Keldani). Αρπαγές, ληστείες, εκτοπισμοί, βιασμοί, εμπρησμοί, δολοφονίες.

Από την κατάσταση αυτή, όμως, πλήττονται και οι Κούρδοι, όπως αυτοί της πόλης του Γκεντς (Gendj), εξαιτίας της επικρατούσας ανασφάλειας και της πτώσης της εμπορικής δραστηριότητας. Από την άλλη, οι Κούρδοι ζουν υπό ένα καθεστώς πιο ανεξάρτητο από ποτέ. Η χωροφυλακή και η δικαιοσύνη δεν τους αγγίζουν, ενώ οι ίδιοι φαίνεται να αγνοούν την κεντρική διοίκηση και τους μηχανισμούς της. Δεν εγγράφονται στους φορολογικούς καταλόγους, δεν υπηρετούν τη στρατιωτική τους θητεία. Λύνουν τις υποθέσεις τους μεταξύ τους, συχνά κρατώντας ένα όπλο στο χέρι

και παρενοχλώντας ήσυχους ανθρώπους, που δεν τους αφορούν οι διαμάχες τους. Στις πόλεις, αυτοί που πραγματικά διοικούν είναι: στο Μπίτλις (Bitlis) οι δύο μεγάλοι σεΐχηδες Εμίν αφέντη και Καμήλ αφέντη, στο Μους επτά μεγάλοι αρχηγοί των φυλών και στο Seert πολλοί σεΐχηδες.

Οι Κούρδοι του Μους (Mouch) και του Ογκνούτ (Ognhout) είναι οι μόνοι που εντάχθηκαν στα τάγματα Χαμιντιών. Οι Κούρδοι του Μπουλάνικ (Boulanik) συνδέθηκαν με τη Χίνις (Klinis), ενώ οι υπόλοιποι Κούρδοι προέρχονταν από διάφορα άλλα τάγματα. Το συγκεκριμένο στρατιωτικό σώμα δημιουργήθηκε με σκοπό την πειθαρχία των Κούρδων στην κεντρική διοίκηση. Ωστόσο, είναι φανερό ότι η διοίκηση πόρρω απέχει από το να κερδίσει την αφοσίωση των Κούρδων Χαμιντιών, αφού είναι γνωστό ότι οι τέσσερις αρχηγοί των προαναφερθέντων ταγμάτων Χαμιντιών έγιναν δεκτοί στη Ρωσία, χωρίς να το γνωρίζει η τουρκική κυβέρνηση.

Η κυβέρνηση χρησιμοποιούσε πολλές φορές το πρόσχημα των αντιστεκόμενων Αρμένιων ανταρτών για να δικαιολογήσει την εφαρμοζόμενη πολιτική της εθνοκάθαρσης. Αυτό, όμως, δεν ίσχυε για τους εξής λόγους: καταρχήν, η πολιτική αυτή θα εφαρμοζόταν ανεξάρτητα από την ύπαρξη των αντάρτικων ομάδων (ιδίως στο Σάσσον (Sassoun). Οι αντάρτες (fedais) είχαν μειωθεί κατά πολύ μετά το θάνατο του *Ζίρκι (Jerkis-Jirkî)* το 1899. Κατά δεύτερον, το αντιστασιακό κίνημα των Αρμενίων δεν είχε σκοπό την ανατροπή του καθεστώτος, διεκδικούσε το δικαίωμα των Αρμενίων να ζουν και να εργάζονται ελεύθερα, να συνυπάρχουν ειρηνικά και να αντιμετωπίζονται ισότιμα από την κυβέρνηση. Τρίτον, οι ένοπλες ομάδες των Αρμενίων δεν αποτέλεσαν ποτέ πραγματική απειλή για το καθεστώς.

Παρόλα αυτά, οι ερχόμενοι μέσω Ρωσίας Αρμένιοι αντάρτες άρχισαν να αυξάνονται γρήγορα σε αριθμό, γεγονός για το οποίο οι τουρκικές αρχές δεν είχαν γνώση. Ο αριθμός αυτών που προέρχονται κυρίως από το Μους και είναι υπό τη διοίκηση των *Armenag, Andranik* και *Zovianof* είναι περίπου 1.000. Όλοι οι αρμένικης καταγωγής κάτοικοι του Σάσσον αποτελούν μια κοινότητα. Αυτή η περιοχή, πρακτικά, θεωρείται ανεξάρτητη. Σαν ένα μικρό Montenegro, αποτελούμενο από 30 ή 40 χωριά, με 10-12.000 άτομα. Οι αρχές δεν μπορούν να εισχωρήσουν εύκολα σε αυτή την κοινωνία, ούτε να εισπράττουν φόρους. Οι αντάρτες και το αντιστασιακό κίνημα ασκούν μεγάλη επιρροή στους κατοίκους αυτής της περιοχής, οι

οποίοι ακολουθούν τις οδηγίες και τους κανόνες που ορίζονται, όπως π.χ. το να μην προστρέχουν στα τούρκικα δικαστήρια. Έχουν κατορθώσει να εφαρμόζεται πάντα ένας κανόνας απέναντι στους προδότες, εκτελώντας πολλούς από αυτούς μέσα στην κοινότητά τους και δολοφονώντας πολλές γυναίκες επειδή είχαν σχέσεις με μουσουλμάνους. Ταυτόχρονα, προσπάθησαν να έρθουν σε επαφή με τους γείτονες Κούρδους φύλαρχους για να τους πάρουν με το μέρος τους. Αλλά οι προσπάθειες απέβησαν άκαρπες και απέτυχαν ολοκληρωτικά.

Η τουρκική κυβέρνηση είχε αποφασίσει να επιτεθεί στο Σάσσον: ήδη από τις 10-12 Ιουνίου, κατά τη διάρκεια του περάσματός μου στο Μους, πληροφορήθηκα τις πρώτες κινήσεις του στρατού εναντίον των ανταρτών και στις 19 Ιουλίου το πυροβολικό είχε λάβει θέσεις στα βουνά. Είχαν προηγηθεί συνομιλίες με τους Αρμένιους, κυρίως με τον αρχαίο μουτασαρίφ (montessarif) *Mahmoud Lacha,* ο οποίος μάλιστα αποφάσισε να αφήσει τη χώρα, μετά από εννέα μήνες, με τη συνοδεία του.

Πριν από την 29η Ιουλίου δεν υπήρχε πλήρης ενημέρωση, οπότε δεν μπορούσα να είμαι σίγουρος για τα λεγόμενά μου και να τηλεγραφήσω στην Εξοχότητά σας. Στις 23 Ιουλίου, στην πρώτη μάχη που πραγματοποιήθηκε, σκοτώθηκαν 2 στρατιώτες, 2 χωροφύλακες, 8 Κούρδοι και 2 Αρμένιοι, ενώ 3 Αρμένιοι τραυματίστηκαν. Τα δύο χωριά στην είσοδο του Σάσσον, Chenik και Semal, εγκαταλείφθηκαν από τους κατοίκους τους.

Θα ήταν δυνατόν να μην επαναληφθούν οι βιαιότητες και οι φρικαλεότητες που είχαν συμβεί το 1894; Μάλλον όχι.

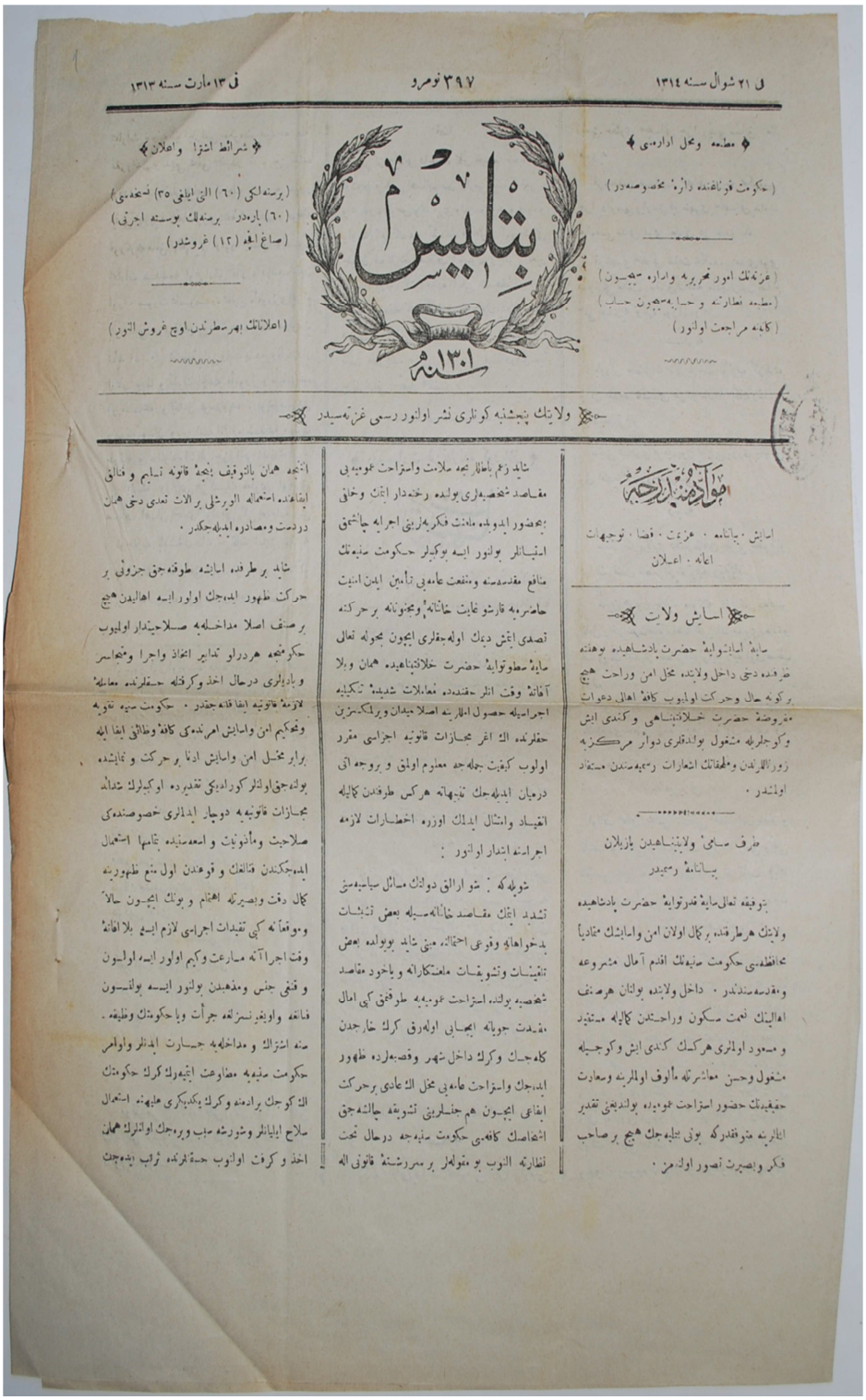
Δυστυχώς, η κατάσταση, όπως έχει καταγραφεί παραπάνω, δεν είναι δυνατόν να αλλάξει, ούτε να σταματήσουν οι πολύ άσχημες εξελίξεις που έχουν δρομολογηθεί με μια αλλαγή νόμων, αλλά μόνο με μια αλλαγή των επιθυμιών της κυβέρνησης. Έτσι ώστε να δοθεί ένα τέλος σε αυτή την άνιση κατανομή των βαρών που φορτώνονται οι Αρμένιοι, να δοθούν σαφείς και κατηγορηματικές συστάσεις στις κατά τόπους αρχές και να υπάρχει συμφωνημένη και ευμενής μεταχείριση από το νόμο και τα δικαστήρια. Από την άλλη, δεν πρέπει να δεχτούμε ότι είναι δύσκολο να συμμορφωθούν οι Κούρδοι με το νόμο. Μπορεί να είναι γενναίοι άνθρωποι και μαχητές, αλλά είναι προσεκτικοί με τις περιουσίες τους και τους αρέσουν οι

ξεκάθαρες υποθέσεις. Δεν υπάρχει, λοιπόν, λόγος να τους θέτει κανείς κάτω από διοικητικά σχήματα τα οποία ούτε κατανοούν ούτε αποδέχονται.

Με την κατεύθυνση αυτή της κυβέρνησης, πραγματικά, δεν αλλάζει κάτι και δεν μπορούμε να έχουμε αυταπάτες. Ο μόνος αποτελεσματικός τρόπος για να επικρατήσει τάξη σε αυτή τη χώρα είναι η επιβολή ελέγχου από την Ευρώπη, με τη μορφή προτεκτοράτου. Αυτή η λύση θα είχε μια ελπίδα θετικής έκβασης, με την εφαρμογή επίσημης επόπτευσης από τους προξένους και την καθαίρεση όλων των λειτουργών, όπως ο *Housni bey* του Μπίτλις (Bitlis), που επιδιώκουν να έχουν ρόλο και αξία, επινοώντας συνωμοσίες και φανταστικούς κινδύνους και διατηρώντας έτσι έναν αρρωστημένο φόβο, ο οποίος κυριαρχεί σε διάφορες σφαίρες της ζωής της πρωτεύουσας.»

Παράρτημα III

Η Εφημερίδα BİTLİS

بتليس

ف ۲۱ شوال سنه ۱۳۱٤ — ۳۹۷ نومرو — ف ۱۳ مارت سنه ۱۳۱۳

۱۳۰۱ سنه

BOA DH.TMIK.M. 33/75, *Bitlis*, 25 Mart 1897 / 21 Şevval 1314, no. 397

Παράρτημα IV

Constantinople-Matin

Grand Quotidien Ottoman indépendant, politique, littéraire, économique et mondain

Nouvelles Télégraphiques

LES KURDES

Bulletin du Jour

DANS LES TÉNÈBRES DU PASSÉ...

Le charbon

L'ex-vali de Smyrne

Feuilleton du «CONSTANTINOPLE-Matin»

LES JOURNÉES NOIRES

Kiamouran Aali Bedirhan, «Les Kurdes. Essais sociologiques et historiques»,

Constantinople-Matin, 25 Novembre 1918, no. 22, σ. 1

Οι Κούρδοι. Κοινωνιολογικά και ιστορικά δοκίμια[617]

Τις τελευταίες μέρες η Διεύθυνση Μετανάστευσης μετέφρασε τον πρώτο τόμο του έργου του πολύ γνωστού οριενταλιστή Dr. Fritz με τίτλο «Το Κουρδιστάν». (Ο τόμος αυτός) εκδόθηκε σε 381 σελίδες και μελετά τόσο ιστορικά όσο και κοινωνιολογικά ερωτήματα που αφορούν στο Κουρδιστάν.

Στην Ευρώπη οι εκδόσεις αυτού του είδους είναι πολυάριθμες. Υπάρχουν πολλές εκδόσεις για τους Ρώσους συγγραφείς. Η Ακαδημία του Σάλτσμπουργκ έχει εκδώσει ένα μεγάλο κουρδο-ρωσο-γερμανικό λεξικό, το οποίο περιέχει 8.307 λέξεις.

Ένα κοινωνιολογικό βιβλίο για τους Κούρδους έχει εκδώσει επίσης και ο καθηγητής του πανεπιστημίου του Cambridge, ο Dr. Seitz. Ο sir John Malko, ο συγγραφέας της ιστορίας των Περσών και ο μεγάλος ιστορικός Hameront δημοσίευσαν επιστημονικές μελέτες για το Κουρδιστάν. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε επίσης και τους αρχαίους Έλληνες ιστορικούς, τον Ξενοφώντα και το Στράβωνα, οι οποίοι είχαν δημοσιεύσει σχετικά έργα για το Κουρδιστάν πολύ εμπεριστατωμένα.

Ένας από τους πιο φημισμένους καθηγητές κοινωνιολογίας, ο Oscarman, εκπόνησε πολύ λεπτομερείς μελέτες για τη γλώσσα και τη λογοτεχνία των Κούρδων και δημοσίευσε τις μελέτες του σε ένα τόμο 1.150 σελίδων.

Ο Dr. Seitz, ο πολύ γνωστός οριενταλιστής, αναφέρει στις μελέτες του ότι η κουρδική λογοτεχνία δεν ήταν από τα πρώτα ενδιαφέροντά του, όπως η περσική και ότι η κουρδική λογοτεχνία περιέχει ποιήματα, έμμετρους διαλόγους και αφηγήματα μεγάλης αξίας. Ο μεγάλος συγγραφέας Makass είχε δημοσιεύσει μια πραγματεία πάνω στη διάλεκτο της τουρκικής γλώσσας που μιλιέται στο Dyarbekir [Ντιάρμπεκιρ], καθώς και πάνω στην ποίηση και τα διηγήματα του Bohdau.

Από την άλλη, οι πιο γνωστοί συγγραφείς Neuldecke, Prim και Lucin έκαναν συγκριτικές έρευνες με θέμα τους αρχαίους και τους σύγχρονους Κούρδους. Ο γραμματολόγος Justi εξέδωσε ένα βιβλίο γραμματικής της κουρδικής γλώσσας.

---

[617] Kiamouran Aali Bedirhan, «Les Kurdes. Essais sociologiques et historiques», *Constantinople-Matin*, 25 Novembre 1918, no. 22, σ. 1

Το διάσημο βιβλίο του οριενταλιστή Lich περιέχει μια λεπτομερή μελέτη για τους Κούρδους και τους Haldamiens του βορρά. Το βιβλίο του οριενταλιστή Blau καταπιάνεται με τους κουρδικούς πληθυσμούς, όπως επίσης και η ιστορία του Albert Mallet, η οποία έχει ως θέμα της τους σύγχρονους Κούρδους, συγκρίνοντάς τους με τους Ασσύριους.

Οι Αμερικανοί συγγραφείς Hep Wort και Webb δημοσίευσαν στατιστικές έρευνες πάνω στον κουρδικό πληθυσμό, καταδεικνύοντας ότι αυξάνεται έχοντας μεγάλη πυκνότητα και συνεχίζει να αποτελεί την πλειοψηφία του συνολικού πληθυσμού του Κουρδιστάν.

Αναφέρουμε, τέλος, την πολύ ενδιαφέρουσα εργασία του Άγγλου συγγραφέα Halber (η οποία στηρίχθηκε) πάνω σε ένα οδοιπορικό που έκανε διασχίζοντας τη Μεσοποταμία και το Κουρδιστάν.

Εκθέσαμε αυτές τις λεπτομερείς βιβλιογραφικές αναφορές έχοντας την πρόθεση να καταδείξουμε ότι το κουρδικό ζήτημα είχε μελετηθεί εν καιρώ ειρήνης, κυρίως από κοινωνιολογικής πλευράς. Ο παγκόσμιος πόλεμος έθεσε επί τάπητος το ζήτημα των εθνοτήτων. Σήμερα κάθε εθνότητα επιθυμεί την ανεξαρτησία της και μια ζωή πιο αυτόνομη, ώστε να μπορέσει να αναπτυχθεί σε ηθικό και πνευματικό επίπεδο. Το κουρδικό έθνος, το οποίο αγνοείται ίσως από τις μεγάλες ευρωπαϊκές μάζες, θεμελίωσε, μέσα από τις μελέτες που παραθέσαμε, το αδιαφιλονίκητο δικαίωμά του σε μια εθνική ζωή.

Αυτοί που ενδιαφέρονται για το κουρδικό έθνος, μέσα από μια κοινωνιολογική και μόνο οπτική, θα βρουν όλα τα δεδομένα που θα ήθελαν μέσα από τα στοιχεία που παραθέσαμε.

Από την άλλη, αυτοί που ενδιαφέρονται για τους υλικούς όρους της ζωής των Κούρδων, μπορούν να βρουν πάρα πολλές σχετικές μελέτες για την οικονομία και τις απέραντες, εύφορες και πλούσιες κουρδικές περιοχές. Η κουρδική ράτσα είναι εργατική και σκληραγωγημένη. Πρόκειται για μια χώρα που όλα γίνονται και δημιουργούνται από το τίποτα. Η γεωργία, η βιομηχανία, το εμπόριο και τα ορυχεία που θα μπορούσε κάποιος να δημιουργήσει σε αυτή τη χώρα, θα συνιστούσαν μια από τις πιο σημαντικές προσθήκες στις παγκόσμιες συναλλαγές. Αναφέρουμε, σε αυτό το εδάφιο, τα λόγια του πολύ γνωστού Ρώσου μηχανικού Maklakoff, ο οποίος

στο μεγάλο έργο του για τον πλούτο των χωρών της Ανατολής έλεγε: «Ο πλούτος των ορυχείων του Κουρδιστάν αποτελεί για κάθε ένα από τα βιομηχανικά κράτη της Ευρώπης το πολιτικό ζήτημα της Ανατολής.»

Επομένως, τελειώνοντας, το Κουρδιστάν πρέπει να αποτελέσει τον πυρήνα των πλούσιων ορυχείων της Ανατολής. Υποστηρίζουμε, επίσης, ότι ο λαός αυτός πληρεί όλες τις προϋποθέσεις για να έχει ένα λαμπρό μέλλον και η μοίρα του θα εξαρτηθεί πολύ από τους προεδρεύοντες αυτή την εποχή, για να βοηθηθούν οι Κούρδοι να γίνουν ένα ακόμα πιο ενεργό στοιχείο του σύγχρονου πολιτισμού.

Kiamouran Aali Bedirhan.

ΠΗΓΕΣ

1- Αρχεία / Βιβλιοθήκες / Ινστιτούτα

Τουρκία

- **Πρωθυπουργικό Οθωμανικό Αρχείο (B.O.A.)**

  - **Dahiliye Kalemi Mektubi Kalemi**: DH.MKT
    - DH.MKT. 471/42, 27 Zilhicce 1319 / 06 Απριλίου 1902
    - DH.MKT. 2636/67, 25 Ramazan 1326-21 Οκτώβριου 1908.
    - DH. MKT. 2716/65, 02 Muharrem 1327-24 Ιανουαρίου 1909.
  - **Maarif Nezareti Mektubi Kalemi: MF.MKT**
    - MF.MKT. 576-45, 21 Cemâziyelevvel 1319
    - MF.MKT., 1100/46, 21 Muharrem 1327 / 13 Φεβρουαρίου 1909
  - **Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti: DH.KMS**
    - DH.KMS., 52/-4/29, 15 Zilhicce 1337H / 11 Σεπτεμβρίου 1919)
  - **Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi: DH.MUİ**
    - DH.MUİ 60-2, 19 Muharrem 1328 (30 Ιανουάριος 1910)
    - DH.MUİ 129-9, 7 Ramazan 1328 (12 Σεπτέμβριος 1910)
  - **Dahiliye Nezareti Sicil-i Ahval: DH.SAİDd**
    - DH.SAİDd.. 177/269, 29 Zilhicce 1284H (22 Απριλίου 1868)
  - **Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı: Y..PRK.UM.**
    - Y..PRK.UM., 36/44, 29 Cemâziyelâhir 1314/05 Δεκεμβρίου 1896
  - **Hariciye Nezareti Tercüme Odası: HR.TO..**
    - HR.TO.. 145/28, 17 Zilhicce 1263H / 26 Νοεμβρίου 1847.
  - **Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa: Y..EE..**
    - Y.EE. 36-67, 06/R /1327

- **Meclisi Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC) ve Meclisi Ayan Zabıt Cerideleri**
- MMZC, 13 Haziran 1325/26 Haziran 1909, İçtima Senesi: 1, Devre: 1, 101. İnikad, TBMM Kütüphanesi, σ. 20-36.

- MMZC, 7 Temmuz 1325/20 Temmuz1909, İçtima Senesi: 1, Devre: 1, 115. İnikad, TBMM Kütüphanesi, σ. 20-36.
- MMZC, 9 Mayıs 1327/22 Mayıs 1911, İçtima Senesi:3, Devre:1, 104. İnikad, TBMM Kütüphanesi, cilt:7, σ. 48-49.
- MMZC , 20 Teşrin-i Sani 1326 (3 Aralık 1910) , İctima: 3 , Devre : 1 , s. 279
- MMZC, Devre I, Sene I, Cilt 6, İnikad 133, σ. 396-398.

- **Ziya Gökalp El Yazmaları Kütüphanesi / Diyarbakır**
- **Milli Kütüphane-Ankara**
- **Το Αρχείο και Βιβλιοθήκη της Οθωμανικής Τράπεζας (Osmanılı Bankası Arşiv ve Kütüphanesi).**

<u>Μεγάλη Βρετανία</u>

- **The National Archives in Kew, London.**
  - AIR 1-2320-223-31-3
  - AIR 20-721
  - AIR 23-236
  - AIR 23-237
  - AIR 23-238
  - AIR 23-239
  - AIR 23-407
  - AIR 23-411
  - AIR 23-412
  - AIR 23-413
  - AIR 23-414
  - AIR 23-415
  - AIR 23-416
  - AIR 23-417
  - AIR 23-418
  - AIR 23-419
  - CAB 37-95

- CO 732-70-1
- FO 141-806
- FO 141-810
- FO 195-2456
- FO 195-2458
- FO 195-2460
- FO 369-173
- FO 369-513
- FO 371-890
- FO 371-1498
- FO 371-24548
- FO 424/68
- FO 424/107
- FO 602-52
- FO 608-275
- FO 608-95
- FO 608-97 (1919 Peace Conference)
- FO 608-111
- FO 608-273 (1920 Peace Conference)
- FO 925-41103
- MPII 1-66
- MPHH 1-114
- T 1-11469
- WO 95-5279
- WO 106-63
- WO 106-64

France

- **CADN (Centre des Archives Diplomatiques de Nantes), ministêre des Affaires Etrangêres, Nantes, France.**
  - Ministere des Affaires Etraigeres, Mandat, Syrie-Liban Premier Versement, no.1055

- Ministere des Affaires Etraigeres, Mandat, Syrie-Liban Premier Versement, no.1054
- Ankara /1920-1952/13
- Ankara /1920-1952/127
- Constantinople / D / 2
- Constantinople / D / 7
- Constantinople / D / 19
- Constantinople / D / 20
- Constantinople / D / 96
- Constantinople / E / 39
- Constantinople / E / 63
- Constantinople / E / 125
- Constantinople / E / 126
- Constantinople / E / 127
- Constantinople / E / 131
- Constantinople / E / 397
- Constantinople / E / 398
- Constantinople / E / 399
- Constantinople / C / 2 mi 2319
- Constantinople / C / 2 mi 2320
- Constantinople / C / 2 mi 2322
- Constantinople / C / 2 mi 2323
- Constantinople / C / 2 mi 2368
- Constantinople / C / 2 mi 2372

- **CADC (Centre des Archives Diplomatiques de la Courneuve), Ministêre des Affaires Etrangêres, Paris France.**
- PAIX 30
- PAIX 43
- PAIX 304
- Empire Turc, 2/86

- **IKP (Institut Kurde de Paris), Paris, France**

- Fonds Rondot (Papiers privês du capitaie Pierre Rondot lêguês â l'Institut kurde de Paris, non inventoriês).

Ελλάδα

- **ΥΔΙΑ (Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας)**
- ΥΔΙΑ, 1911,80-3.
- ΥΔΙΑ, 1912, 104-2.
- ΥΔΙΑ, Β 1914, Β/59.
- ΥΔΙΑ 1914-101γ.
- ΥΔΙΑ, Α 1915, Α/4, Α/5, Α/14, Α/19.
- ΥΔΙΑ, Β 1916, Β/47.
- ΥΔΙΑ, Α 1917, Α/4 V.
- ΥΔΙΑ, Β 1917, Β/38(1).
- ΥΔΙΑ, Β 1917, Β/38(1).
- ΥΔΙΑ, Β 1917, Β/38(1).
- ΥΔΙΑ, Β 1917, Β/38(1).
- ΥΔΙΑ, 1922,11- 1.

- **The American School of Classical Studies at Athens / Gennadeion**
- **Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος**
- **Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών**

2- Απομνημονεύματα / βιβλία ή άρθρα των Κούρδων Ηγετών

Μερικά από αυτών απομνημονευμάτων ή βιβλίων έχουν μεταφραστεί και δημοσιευτεί ή όχι. Θα θεωρηθούν ως πρωτογενές πηγές.

- Babanzade İsmail Hakkı, *Beyrut'tan Kuveyt'e Irak Mektupları*, Büke Yayınları, İstanbul 2002
- Bedirhan, Celadet Ali,
    - *Were Dotmam*, Avesta Yayınları

- *Günlük Notlar (1922-1925)* Bütün Eserleri 1, Avesta Yayınları
- *Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal'e Mektup*, İstanbul, Doz, 1992.

- Cherif Pacha, "La Faillite des Continuateurs d'Abdul Hamid", *La Revue*, no. 21, 1er Novembre 1911.
- Cherif Pacha, "Les Continuateurs d'Abdul Hamid", L'Hellenisme-Notes et Documents, s. 525-541 στο *E.Q 647.1 Γεννάδειον Βιβλιοθήκη*.
- Cherif Pacha, General. *Memorandum sur Les Revendications du Peuple Kurde*, Paris 1919.
- M. Bedri. *Kırmızı Kitab (birinci kitab), İttihad ve Terakki - Adem-i Merkeziyet*, Matbu'at: Artin Asaduryan ve mahdumeleri Dersaadet 1330,
- M. Bedri. *Zamanın Siyaha Boyadığı İkinci Kırmızı Kitab*, Cihan matba'ası, Kütübhaneyi Ma'rifet, İstanbul 1329.
- M. Sabri, *Vatandaşlarımıza. Osmanlı Teşebbüs-i Şahsi, Meşrutiyet, Adem-i Merkeziyet Cemiyet-i Merkeziyesi âzasından*, 1908 στο CADN, Constantinople, E-125.
- Mevlanzâde Rıf'at, *Hakk-ı vatan yahud tarik-i mücâhede de hakikat ketm edilemez*, İstanbul 1328.
- Mevlanzâde Rıf'at, *İnkılâb-ı Osmanî'den bir yaprak yahud, 31 Mart 1325 Kıyamı*, Matbaatü'l-Ahbar, Kahire 1329/1911.
- Refik Hilmi, *Anılar-Şeyh Mahmud Berzenci hareketi*, Nûjen yayıncılık, İstanbul 1995 (1η έκδοση 1956)
- Sasuni, Garo. *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.YY. dan Günümüze Kürt Ermeni İlişkileri*, Peri Yayınları, İstanbul 1992 (1η έκδοση εκδόσεις Hamazkayin, Βηρυτός 1962).
- Şerafeddin Mağmumi, *Hakikat-i Hal* (neşri: Kurdizâde Ahmed Ramiz), Matba'a-i Abu Ziya, Constantiniye 1330.

Οι Κουρδικές Εφημερίδες και τα Περιοδικά της Περιόδου

- Kurdistan 1898-1902, [*Κουρδιστάν*, Εφημερίδα]
- Kürd Teavun ve Terakki Gazetesi 1908-1909 [*Εφημερίδα της Κουρδικής Έγερσης και της Ένωσης*, Εφημερίδα]

- Şark ve Kürdistan 1908 [*Ανατολή και Κουρδιστάν*, Εφημερίδα].
- Serbesti 1908-1920 [Η *Ελευθερία*, Εφημερίδα]
- Amid-î Sevda 1909 [*Η Αγάπη του Άμιντ*,[618] Εφημερίδα]
- Peyman 1909-1910 [*Η Συμφωνία*, Εφημερίδα]
- Meşrutiyet 1909-1914 [*Η Συνταγματική Μοναρχία*, Εφημερίδα]
- Faruk 1911 [*Φαρούκ*,[619] Εφημερίδα]
- Cihad 1912 [*Ο Ιερός Πόλεμος*, Εφημερίδα].
- Dicle 1913-1917 [*Το Ποταμό Τίγρης*, Εφημερίδα]
- Roj-î Kurd 1913 [*Ο Κουρδικός Ήλιος*, Εφημερίδα].
- Hetaw-î Kurd 1913 [*Ο Ήλιος των Κούρδων*, Περιοδικό]
- Erkekler Dünyası 1914 [*Ο Κόσμος των Αντρών*, Εφημερίδα]
- İnkılab-ı Beşer 1918 [*Η Ανθρώπινη Επανάσταση*, Εφημερίδα]
- *Jîn* 1918-1919 [*Η Ζωή*- Περιοδικό]
- Kürdistan – *1918-1919* [*Το Κουρδιστάν*, Περιοδικό]
- Hukuk-i Beşer 1919 [*Το Ανθρώπινο Δίκαιο*, Εφημερίδα]
- Jîn 1920 [*Η Ζωή*- Εφημερίδα]
- Hawar 1932-1943 [*Η Βοήθεια*, Περιοδικό]

Άλλες εφημερίδες:

- Ararat,
- Basiret
- Feyz-i Hürriyet
- Hürriyet
- İbret
- Sada-ı Hak
- Volkan

[618] *Amid, Amed*. Η Κουρδική ονομασία της πόλης *Diyarbekir, Diyarbakır, Ντιάρμπεκιρ*.
[619] Κυριολεκτικά σημαίνει αυτός που με επιδεξιότητα μπορεί να ξεχωρίζει το δίκιο και το άδικο.

Οι Δημοσιευμένες πρωτογενές πηγές:

- *Arşiv Belgelerinde Osmanlı–İran İlişkileri.* Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 111, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2010.
- *British Documents on Ottoman Armenians* (ed. Bilal Şimşir) vol. I: 1982, vol. II: 1983, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- *Diyarbekır Salnameleri 1286-1323 (1869-1905),* İstanbul, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 5 cilt, 1999.
- Charmoy François Bernard, *Chêref-Nâmeh ou Fastes de la Nation Kourde*
- *par Chêref-ou'ddîne, Prince de Bidlîs, dans l'liâlêt d' Arzeroûme*. St. Pêtersbourg 1868.
- Evliya Çelebi Mehmed Zeli ibn Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Dersaadet, İkdam matba'ası, 1314-5.
- Hezarfen Ahmet, Cemal Şener, *Osmanlı Belgeleri'nde Diyarbakır Tarihi (Osmanlıca-Türkçe 40 adet orjinal belge),* İstanbul, Etik Yayınları, 2003.
- Jaubert Pierre-Amêdêe, *Voyage en Armenie et en Perse*, Paris 1821
- Mesudi, *Muruc Ez-Zeheb. Altın Bozkırlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005
- Sağlam Mehmet Hakan, *I. Tertip Düstur Kılavuzu- Osmanlı Devlet Mevzuatı (1839-1908),* cilt I, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Süreyya Mehmed, *Sicil-i Osmani*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, cilt I-VI, 1996.
- V. Veliaminof-Zernof, *Scheref-Nameh ou Histoire Des Kourdes par Scheref, Prince de Bıdlis*, St. Petersbourg 1860.
- V. T. Mayevsriy, *19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı. Kürt-Ermeni İlişkileri* (ed.: Abdullah Varlı), İstanbul, Sipan yayınları, 1997 (1η έκδοση 1904).

Αυτοτελείς Μελέτες και Άρθρα

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- Αγαμπατιάν Οχάνες-Σάρκις, *Η Αρμενία και το Αρμενικό Ζήτημα*, Αθήνα 1975.
- Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία, 19ος αι. – 1919. Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.
- Braudel Fernand, *Μεσόγειος Ι-ΙΙ*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993-1997.
- Εμμανουηλίδη Χ. Εμμανούελ, *Τα τελευταία έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Τύποις Γ. Η. Καλλέργη, Αθήναι 1924.
- Γεωργόπουλου Γεωργίου Δημητρίου, *Κοινωνιολογία της θρησκείας*, Αθήνα 1989.
- Hobsbawm Eric John, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1994.
- Itzkowitz Norman, *Οθωμανική Αυτοκρατορία και Ισλαμική Παράδοση* (επιμέλεια: Παπαγεωργίου Στέφανος), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008
- Κασσεσιάν Ιωσήφ Γρηγόρη, *Ο Αρμενικός Απελευθερωτικός Αγώνας (1064-1920)*, Αθήνα 1979.
- Κονόρτας Παρασκευάς, Οθωμανικές Θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαεχείο 17ος-αρχές 20ού αιώνα, εκδόσεις Αλεξανδρεία 1998
- Κρητικός Γιώργος, *Έθνος και χώρος*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008.
- Kunt İbrahim Metin, *Οι Υπηρέτες του Σουλτάνου* (ed: Στέφανος Παπαγεωργίου), εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2001.
- Λιβιεράτος Ευάγγελος, *Ένα Ταξίδι στην Κυριαρχία των Χαρτών*, εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2007.
- Λιβιεράτος Ευάγγελος, *Χαρτογραφίας και Χαρτών Περιήγησις*, Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη 2002.
- Λίποβατς Θ, Δεμερτζής Ν. Γεωργιάδου Β, *Θρησκείες και Πολιτική στη Νεωτερικότητα*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2002.
- Ντάνου Φωτεινής, Προδότες της Βασίλισσας και του Έθνους, εκδόσεις Ηρόδοτος, 2013.

- Πολέζε Χριστίνα, *Λάρισα και Θεσσαλικός Κάμπος*, εκδ.οίκος Αντ. Σταμούλη, Θες/νίκη, 2007.
- Ραιηντ Τζαιημς, Ο Τουρκικός Εθνικισμός και το Πρόβλημα των Εθνοτήτων (μετ: Ιωσήφ Γ. Καστεσιάν), Κέντρο Αρμενικών Μελετών, Αθήνα 1986.
- Τουμπη Αρνολντ, *Οι φρικαλεότητες κατά των Αρμενίων. Η Δολοφονία Ενός Έθνους* (μετ: Ιωσήφ Καστεσιάν), Αρμένικοι Οριζόντες, Αθήνα 1995.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Adossidês A, *Armêniens et Jeunes-Turcs. Les Massacres de Clilie*, Paris 1910.
- Ahmet Kemal Mazhar, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan*, Berhem Yayınları, Ankara 1992.
- Akçura Yusuf, *Üç Tarz-I Siyaset*, Lotus Yayınevi, 3.baskı, Ankara 2008.
- Akgündüz Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, c. 1, İstanbul 1990.
- Akgündüz Ahmet, Öztürk Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları (OSAV), İstanbul 2000.
- Akkaya Rukiye, *Prens Sabahaddin*, Liberte yayınları, Ankara 2005.
- Aksoy Gürdal, *Kürtlerde Anadolu Merkezci Yabancılaşma. Halklar Hapishanesi Anadolu*, Komal, İstanbul 2002.
- Akşin Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, imge yayınları, Ankara 2001.
- Akyıldız Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Akyıldız Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Alakom Rohat, *Hoybun Örgütü ve Ağrı ayaklanması*, Avesta Yayınları, İstanbul 1998
- Alakom Rohat, *Ziya Gökalp'ın Büyük Çilesi: Kürtler*, Fırat Yayınları, İstanbul 1992.
- Alakom Rohat, *Eski İstanbul Kürtleri 1453 – 1925*, Avesta Yayınları, İstanbul
- Alakom Rohat, *Şerif Paşa, Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları*, Avesta yayınları, İstanbul 1998

- Algar Hamid, *Nakşibendilik*. (Hazırlayan: A. Cüneyd Köksal). İnsan Yayınları, İstanbul 2007.
- Akpınar Alişan, Rogan, L. Eugene. *Aşiret, Mektep, Devlet*, aram yayınları, İstanbul 2001
- Alkan Necmettin, *Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler*, Selis kitaplar, İstanbul 2009.
- Amin Samir, *Eurocentrism*, Monthly Review Press, New York 2009.
- Anderson Benedict, *Imagined Communities: reflections an the Origin and Spread of Nationalism, Londres*, Verso, 1984. (Τουρκική μετάφραση: *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin doğuşu ve yayılması*, εκδόσεις Metis, İstanbul 1995).
- Arai Masami, *Jön Türk dönemi Türk Milliyetçiliği*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008
- Arcayürek Cüneyt, *Darbeler ve Gizli Servisler*, Bilgi yayınevi, Ankara 2003.
- Aristova T. F, *Kürtlerin Maddi kültürü-Geleneksel Kültür Birliği sorunu*, Avesta yayınları, İstanbul 2002
- Armstrong John, *Nations Before Nationalism*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982.
- Arslan Abdurrahman, *Samsun'dan Lozan'a Mustafa Kemal ve Kürtler (1919-1923)*, Doz Yayınları, İstanbul 1991
- Artinian Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863* Aras yayınları, İstanbul 2004.
- Aydın Ferit, *Tarikatta Rabıta ve Nakşibendîlik*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2000.
- Aydın M. Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım Yayım, İstanbul 2012.
- Babinger Franz, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*, Leipzig 1919.
- Badem Candan, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Brill, Leiden-Boston, 2010.
- Badger George Percy, *The Nestorians and their rituals: with the narrative of a mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a late visit to those countries in 1850, also, researches into the present condition of the*

Syrian Jacobites, papal Syrians, and Chaldeans, and an inquiry into the religious tenets of the Yezeedees, J. Masters, v. I-II, London 1852.

- Banguoğlu Tahsin (ed.), *Namık Kemal Hakkında,* Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi yayınları, Vakit matbaası, İstanbul 1942
- Barkey Karen, *Eşkiyalar ve Devlet- Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999
- Barzani Mesud, *Barzani ve Kürt Ulusal Özgürlük Hareketi I-II*, Doz Yayıncılık, İstanbul 2005, 2.baskı
- Baykara Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.
- Bayrak Mehmet, *Kürdoloji Belgeleri II*, Özge Yayınları, Ankara 2004
- Bediüzzaman Said-i Nursi, *Eski Said Dönemi Eserleri*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 2008, σ. 20.
- Beşikçi İsmail, *Kürt Aydını Üzerine Düşünceler*, Yurt Kitap Yayın, İstanbul 1991.
- Berkes Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul 2002.
- Blache Jules, *L'homme et la Montagne*, Paris 1934
- Bozarslan M. Emin (ed.), *Kürdistan*, Weşanxana Deng, c. I-II, Uppsala-Sweden 1991.
- Bozarslan M. Emin, *Tarihteki ilk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler*, Deng yayınları, İstanbul 2001
- Brifaut V, *Les massacres Armeniens*, Societe Belge de Librairie, Bruxelles, 1897.
- Bruinessen van Martin, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992
- Bruinessen van Martin, *Kürtlük, Türklük, Alevilik- Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Bruinessen van Martin, *Ağa, Şeyh, Devlet: Kürdistan'ın sosyal ve siyasal yapısı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Bruinessen van Martin, Boeschoten Hendrik, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, İletişim Yayınları, 2009.
- Bryce Viscount, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, Printed under the Authority of his Majesty's Stationery Office, London 1916.

- Bucak Remzi Mustafa, *Bir Kürt Aydınından İsmet İnönü'ye Mektup*, Doz Yayınları, İstanbul 1991
- Bulut Faik, *Dar üçgende üç isyan- Kürdistan'da Etnik Çatışmalar*, belge yayınları, İstanbul 1992.
- Celîl Celîlê, *Abdurrezak Bedirhan Otobiyografya*, Pêrî Yayınları, İstanbul 2000.
- Celil Celile, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Özge Yayınları, Ankara 1992
- Celîl Celîlê, *Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Yaprak*, Evrensel basım yayım, İstanbul 2007.
- Celil Celilê, *Kürt Aydınlanması*, Avesta, Istanbul 2000.
- Cevdet Abdullah, *İçtihad'ın İçtihadı*, Lotus Yayınları, Ankara, 2008
- Cevdet Ahmed Paşa, *Tezakir 21-39*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1991.
- Chantre Ernest, *Rapport sur une Mission Serentifique en Armenie Russe*, Paris 1893.
- Chantre Ernest, *Les Kurdes - Esquisse Historique et Ethnographique (Societe d'Anthropologie de Lyon)*, Lyon, 1897.
- Creagh James, *Armenians, Koords and Turks*, Samuel Tinsley&Co., v.2, London 1880
- Çavdar Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1839-1950*, İmge Kitabevi, 3.baskı, 2004.
- Çeçen Anıl, *Adalet Kavramı*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993.
- Çiftyürek Sinan, *Ulusal Soruna Somut ve Tarihsel Yaklaşım*, Gün Yayıncılık, İstanbul 2004
- Dahoodi El Zuhdi, *Kürtler. Tarih, kültür ve yaşam mücadelesi*, Deng yayınları, İstanbul 1995
- Davison H. Roderic, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, cilt: 1-2, Papirüs Yayınevi, Κωνσταντινούπολη, 1997
- Deringil Selim, *Simgeden Millete. II. Abdulhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*. İletişim Yayınları, İstanbul 2009
- Dieckhoff Alain, Jaffrelot Christophe, *Repenser le nationalisme. Théories et pratiques*, Center d'Etudes et de Recherches İnternationales, Paris 2005

(Τουρκική μετάφραση: *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek. Kuramlar ve Uygulamalar*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.)

- Duman Hasan, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Katalağu, 1828-1928,* E.D.H.V, cilt:1-2-3, Ankara 2000.
- Durgun, Sezgi, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a,* İletişim yayınları, Istanbul 2011.
- Dündar Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası 1913-1918*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Dündar Fuat, *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918).* İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Early Percy, M. P., *Highlands of Asiatic Turkey*, London, 1901
- Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar. İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler*, Sadeleştiren: Şemsettin Kutlu, Pegasus Yayınları, İstanbul 2006.
- Edmonds C. J, *Kürtler, Türkler ve Araplar. Kuzey Doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925),* Avesta Yayınları, İstanbul
- Ehmed Kemal Mezher, *Kurdistan – Li Salên Cenga Cîhanî ya Yekem*, Sara Bokförlag, Stackholm 1990
- Ehmed Mihemedê Mele, *Xoybûn. Civata «Serxwebûna» Kurdî (1927-1946)*, (wergerandina:Keça Kurd), Weşanên Kovara «Zanîn», Şam, 1993
- Ekinci İlhan, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2007
- Ekrem Cemil Paşa, *Kürdistan Kısa Tarihi* Doz Yayınları
- Ekrem Cemîl Paşa, *Dîroka Kurdistan*, Bîr, Diyarbekîr 2007
- Eldem Edhem, *A History of the Ottoman Bank*, Ottoman Bank Historical Research Center, İstanbul 1999.
- Eldem Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK yayınları, Ankara, 1994.
- Emerson Rubert, *Sömürgelerin Uluslaşması*, Ayyıldız yayınevi, Ankara 1965.
- Emiroğlu Kudret, *Anadolu'da Devrim Günleri*, İmge yayınları, Ankara 1999.
- Engelhardt Eduard, *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.
- Eraydın Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul 2008.

- Ergin Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt I-II, İstanbul 1977.
- Ergut Ferdan (ed.), *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
- *Ermeni Katliamları Raporu 1894-1895. İstanbul'da Görevli Altı Büyükelçinin Ortak Hazırladığı Statistik* (ed. P. F[x]. Charmetan), Pêrî yayınları, İstanbul 2012.
- Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, Kaynak yayınları, İstanbul 2010.
- Fraser J. Baillie, *Mesopotamia and Assyria*, Oliver&Boyd, London, 1841.
- Fritz Dr., *Kürdler. Tarihi ve İctimai Tedkikat*, Aşair ve Mühacirin Müdiriyet-i Umumiyesi Neşriyatından: 3. Kitab, İstanbul, Kitabhane-i Sudi, Matbaa-i Orhaniye, 1334 [1918].
- Gellner Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, Hil Yayınları, İstanbul 2008.
- Gellner Ernest, *Encounters with Nationalism*, Ernest Gellner & Blackwell Publishers Ltd., 1994. (Τουρκική μετάφραση: *Milliyetçiliğe Bakmak*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009).
- Gerçek Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1939.
- Gorgas Jordi Tejel, *Le mouvement kurde de Turquie en exil*, Peter Lang, Berne 2007.
- Gökalp Ziya, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Sosyal Yayınları, Nisan 1992
- Gövsa İbrahim Alaettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı
- Göyünç Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 1458, İstanbul 1969.
- Greene Frederick Davis, *The Armenian Crisis in Turkey*, The Knickerbocker Press, 1895.
- Guibernau Montserrat, *20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1997.
- Gündüz Mustafa, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, Lotus Yayınları, Ankara 2007.
- Gündüz Mustafa, *İçtihad'ın İçtihadı*, Lotus Yayınları, Ankara 2008.
- Gürdal Aksoy, *Bir Söylence Bir Tarih NEWROZ*, Yurt Kitap Yayın, Ankara 1998.
- Hakan Sinan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-*

1867), Doz yayınları, İstanbul 2011.

- Halfin, *XIX Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler*, Komal Yayınevi, İstanbul 1992 (ilk baskı 1976).
- Hanioğlu M. Şükrü, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim yayınları, İstanbul 1989.
- Hanioğlu M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal neşriyat, İstanbul 1981.
- Harris J. Rendel and Harris Helan B, *Letters from the scenes of the Recent Massacres in Armenia*, London 1897.
- Hartmann Martin, *Bohtan- Eine topographisch-historische Studie*, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, Wolf Peiser Verlag, Berlin, v. I-II (1896-1897).
- Hartmann Martin, *Der Islam*, Leipzig 1909.
- Hassanpour Amir, *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil 1918-1985*, avesta, İstanbul 2005.
- Hellert J. J, *Nouel atlas, physique, politique et historique de l'Empire Ottoman et des êtats limitrophes en Europe, En Asie et en Afrique*, Bellizard, Dufour, Paris 1844.
- Hobsbawm E. J, *Nations and nationalism since 1780*, Cambridge University Press, 1992 (Τουρκική μετάφραση: *Milletler ve Milliyetçilikler*, Ayrıntı yayınları, İstanbul 1995)
- İnalcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu -Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul 1996.
- Jaffrelot C, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Metis Yayınları, İstanbul 1998
- Josef Ernik, *Ingenieur Josef Ernik's Technische Studien-Expedition Durch die Gebiete des Euphrat und Tigris*, Justus Perthes, Gotha (Germany), 1875-1876.
- Justi Ferdinand, *Über Die Kurdischen Spiranten*, Marburg 1873.
- Jwaideh Waide, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi. Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Kalman M, *Osmanlı-Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik*, MED yayınları, İstanbul 1994.
- Kansu Aykut, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Kara İsmail, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, dergâh yayınları, c. I-II,

İstanbul 2011.

- Karaca Ali, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, Eren yayınları, Istanbul 1993
- Karal Ziya Enver, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, c. V, Ankara, 1995. (πρώτη έκδοση 1941)
- Karpat Kemal, *Osmanlı Modernleşmesi*, İMGE kitabevi, Mayıs 2002.
- Karpat Kemal, *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Kemal Namık, *Vatan Yahud Silistre*, (haz: Mustafa Nihat Özön), Remzi Kitabevi, İstanbul 1972**.**
- Kemal Namık, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri 1* **(**Hazırlayanlar: Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara), dergah Yayınları, İstanbul 2005.
- Kieser Hans Lukas, *Iskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Kinneir John Macdonald, *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the years 1813 and 1814*, J. Murray, London 1818.
- Kirişçi Kemal, Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu-Kökeni ve Gelişimi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997
- Klein Janet, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford University Press, California 2011.
- Kodaman Bayram, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- Kohn Hans, *The İdea of Nationalism*, Macmillan, New York, 1944,
- Kohn Hans, *The Age of Nationalism*, Harper, New York, 1962
- Köhler Wilhelm, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, alan yayıncılık, İstanbul 1989.
- Krikorian Mesrob K, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, Routledge Direct Editions, London 1977
- Kuran Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.
- Kutlay Naci, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Dipnot Yayınları, Ankara 2010.
- Kutlay Naci, *21. Yüzyıla Girerken Kürtler*, Perî Yayınları, İstanbul 2002.

- Kutlay Naci, *Türk Siyasal İslamcılığında Kürt Damarları*, Beybûn, Ankara 2005.
- Küçük Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul 1984.
- Küçük Yalçın, *Kürtler Üzerine Tezler*, Dönem yayıncılık, Ankara 1990.
- Lardy Edmond, *La Guerre Gréco-Turque- Résumé Historique et Stratégique*, Neuchatel Attinger Fréres, Èditeurs, 1899.
- Layard Sir Austen Henry, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon: with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert*, New York 1856.
- Lennep Henry J. Van, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, John Murray, v. I-II., London 1870.
- M. Jules Oppert, *Babylone et les Babylonies* (Ces articles sont extraits de la 3o editionde l'Encyclopedie du XIX. Siecle actuellement sous presse), χωρίς ημερομηνία έκδοσης και τόπου.
- M. Raphael Isarloff, *Histoire de Georgie*, Paris 1900
- Maksudyan Nazan, *Türklüğü Ölçmek*, Metis Yayınları, İstanbul 2007.
- Malmîsanij, *Abdurrahman Bedirhan ve İlk Kürt Gazetesi Kurdistan, sayı: 17 ve 18*, Spanga-Sweden, 1992.
- Malmîsanij, *Said-i Nursi ve Kürt Sorunu*, Jîna Nû yayınları, Uppsala 1991.
- Malmîsanij, Lewendî Mahmud, *Rojnamegerîya Kurdî (1908-1982)*, Özge Yayınları, Ankara 1992.
- Malmîsanij, *İlk Kürt Gazetesi Kurdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, Vate, İstanbul 2009.
- Malmîsanij, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir'de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, Weşanxaneyê Vate, İstanbul 2010.
- Malmîsanij, *Cizîra Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhani Ailesi Derneği'nin Tutanakları*, Avesta, İstanbul 2010.
- Maraşlı Recep, *Siyasi Savunma*, Komal, Duisburg 1987.
- Mardin Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002
- Mardin Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004
- Mardin Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğusu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

- *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler* (Uluslararası Sempozyum), Muş Alparslan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 05-07 Ekim 2012, Muş/Turkiye.
- Meho I. Lokman, *The Kurds and Kurdistan. A Selective and Annotated Bibliography*, Greenwood Press, London 1968
- Memiş Abdurrahman, *Halidi Bağdadi ve Anadolu'da Halidilik,* Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000.
- Mesut Ahmet, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul 1992.
- Miliband Rahph, *Class Power and State Power*, Londra 1983 (Τουρκική έκδοση: *Kapitalist Devlet*, belge yayınları, İstanbul 1989)
- Millingen Frederick (Osman Seify Bey), *La Turquie sous le Rêgne D'Abdul-Aziz (1862-1867)*, Librairie Internationale, Paris 1868.
- Millingen Frederick, *Wild Life Among the Koords*, Hurst and Blackett Publishers, London 1870.
- Minassian Anaide Ter, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement*, The Zoryan Institute, Massachusetts 1984
- Morison Antonie, *Relation historipue d'un vogaye*, 1704 (Γεννάδειο Βιβλιοθήκη).
- Mumcu Ahmet, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996
- Müverrih Vardan *Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)*, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1937.
- Nalbandian Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963.
- Nikitin Bazil, *Kürtler*, cilt.I-II, Özgürlük Yolu yayınları, İstanbul 1976-1978.
- Nikitin B, *Kürtler. Sosyolojik ve Tarihi inceleme*, Özgürlük Yolu Yayınları, 1986.
- Northrop Henry Davenport, *Turko-Grecian War and Armenian Massacres or The Sword of the Infidel Turk Against the Christian*, National Publishing co., Chicago 1897.
- Olearius Adam, *Relation DV Voyage*, v. I, Paris 1659.

- Olson Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Özge yayınları, Ankara 1992.
- *Osmanlı Kürdistanı - Kurdıstana Osmanî*, Kürdoloji Çalışma Grubu, bgst yayınları, İstanbul 2011
- Osmanoğlu Şadiye, *Babam Abdülhamid / Saray ve Sürgün Yılları*, L&M yayıncılık, İstanbul 2007.
- O' Shea Maria T, *Trapped Between the Map and Reality - Geography and Perceptions of Kurdistan*, Routledge New York & London 2004
- Özalp Reşat, *Milli Eğitimle ilgili Mevzuat (1857-1923)*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul 1982.
- Özoğlu Hakan, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Özön Mustafa Nihat, *Namık Kemâl ve İbret Gazetesi*, İstanbul 1997
- Pamuk Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820- 1913)*, Yurt Yayınları, Ankara 1984.
- Pamuk Şevket, *Osmanlı –Türkiye İktisadî tarihi 1500-1914*, İletişim yayınları, İstanbul 2007.
- Pittard Eugêne, *Le Visage Nouveau de la Turquie*, Sociêtê D'Êditions, Paris 1931.
- Plamenatz John, *Ideology*, London, 1970.
- Quillard Pierre, *Pour L'Armenie. Memoire et Dossier*, Cahiers de la Quinzaine Paris 1901.
- Reyhan Cenk, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri-Prens Sabahaddin (1877-1948)*, İmge Yayınları, Ankara 2008.
- Rıfat Mevlanzâde, *Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, Pınar yayınları, İstanbul 1993.
- Rıfat Mevlanzâde, *31 Mart bir ihtilalin hikayesi*, Pınar yayınları, İstanbul 1996.
- Rich Claudius James, *Memoir on the Ruins of Babylon*, v. 1-2, London, 1818.
- Rich Claudius James, *A Narrative of a Residence in Koordistan*, London, 1821.
- Sağnıç Feqî Huseyn, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Istanbul 2002.

- Sağlam Mehmet Hakan, *Osmanlı Borç Yönetimi-Düyûn-ı Umumiyye, 1879-1891*, Tarih Vakfı Yurt yayınları, v. I-II-III-IV, İstanbul 2007.
- Sami Şemseddin, *Kâmûs-i Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004.
- Sarkissian A, O. *History of the Armenian Question to 1885*, The University of Illinois Press, Urbana 1938.
- Satre Jean-Paul, *Aydınlar Üzerine*, Can Yayınları, İstanbul 2000.
- Savi Saime İnal, *Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın El-Hediyyetü'l Hamidiyye'sinde Osmanlıca-Türkçe Taraması*, Elila Yayınları, Ankara 1993.
- Seiff Julius, *Reisen in der Asiatischen Türkei*, Leipzig 1875
- Siverekli İsmet, *Kürdistan'da Siyasal İslam*, Pêrî yayınları, İstanbul 2008
- Smith D. Anthony, *National İdentity*, University of Nevada Press, Las Vegas, 1991 (τουρκική μετάφραση: *Milli Kimlik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009).
- Smith Anthony, *İnsan, Yapısı ve Yaşamı*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1979.
- Soane E. B, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise. With Historical Notices of The Kurdish Tribes and The Chaldeans of Kurdistan*, Small, Maynard and Company Publishers, Boston 1914.
- Somel Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim yayınları, istanbul 2010.
- Southgate Horatio, *Narative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, v.1, London 1840.
- Sultan Abdulhamid, *Siyasi Hatıratım*, Dergah yayınları, İstanbul 1987.
- Süphandağ Kemal, *Büyük Osmanlı Entrikası Hamidiye Alayları*, Komal yayınları, İstanbul 2006.
- Sykes Mark, *Through Five Turkish Provinces*, Bickers and Son, London 1900.
- Sykes Mark, *Dar-ul Islam. A record of a journey through ten of the Asiatic Provinces of Turkey*, Bickers&Son, London 1904.
- Sykes Sir Mark, *The Caliphs' Last Heritage - A short history of the Turkish Empire*, London 1915.
- Şeker M. Fatih, *Cumhuriyet İdeolojisinin Nakşibendîlik Tasavvuru-Şerif Mardin Örneği*, dergâh yayınları, İstanbul 2007.
- Şimşir Bilal, *British Document on Ottoman Armenians (1856-1880)*, v. I- II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982.

- Şimşir Bilal, *Osmanlı Ermenileri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1986.
- Şirin İbrahim, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yayınevi, Ankara 2006.
- Tansel Fevziye Abdullah (ed.), *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, c. II, Ankara 1969.
- Taylor J. G, *Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with notes of researches in the Deyrsim Dagh, in 1866*, (Communicated by the Foreign Office), 1868.
- Temo İbrahim, *İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul 1987
- Timur Taner, *Osmanlı Kimliği*, İmge Yayınları,4. Baskı, Ankara 2000.
- Timur Taner, *Osmanlı Çalışmaları*, İmge Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1998.
- Tolias George, *Challenged Territories-Cartographies of Greece and the Levant During the Ottoman Era*, The Isis Press, Istanbul 2010
- Tosun Necdet, *Bahaettin Nakşibend Hayatı, Görüşleri,Tarikatı*. Ensar Yayınları, İstanbul 2002.
- Tunaşar Seyhun, *Gizemli Bir Devrimci İsmail Canpolat*, Piramit Yayıncılık, Ankara 2004.
- Tunaya Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- Tunaya Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler - İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908 -1918*, c. I, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- Türcan Talip, *İslam Hukuk Biliminde Hukuk Normu / Kavramsal Analiz ve Geçerlilik Sorunu,* Ankara 2003.
- Türköne Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, Lotus Yayınları, Ankara 2003.
- Vahapoğlu Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997.
- Vali Abbas, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, Avesta Yayınları, İstanbul 2005
- Vanlı İsmet Şerif, *Batılı Eski Seyyahların Gözüyle Kürtler ve Kürdistan*, avesta, İstanbul 1997.
- Varandian Mikael, *Hay Hephapokhakan Dasmaktsutian Patriotian (History of the Armenian Revulationary Federation)*, Paris 1932.

- Varandian Mikael, *The tragedy of the Caucasus: memorandum presented to the 18th annual conference of the British Labour party.* Armenian Bureau Publications, London 1918.
- Yeğen Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*, Dipnot yayınları, İstanbul 2012.
- Yıldız Hasan, *XX. Yüzyıl Başlarında Kürt Siyasası ve Modernizm*, Nûjen yayınları, İstanbul 1996.
- Zekî Beg Mihemed Emîn, *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, Avesta, Stenbol 2002 (1η έκδοση 1931 Silemanîye-Iraq).

Δημοσιευμένες ή όχι ακαδημαϊκές διατριβές

- Karaçavuş Ahmet, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή), Ankara 2006.
- Hadjikyriacou Antonis, *Society and Economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century*, Department of History School of Oriental and African Studies University of London, Thesis Submitted for the Degree of PhD in History, 2011.
- Semiz Aylin, *Türk Ortaöğretim sisteminde Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani): Yeri ve Tarihsel Gelişimi*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διατριβή), İstanbul 2008.
- Aslan Barış, *H. 1265 (M. 1849) Devlet Salnamesine göre Osmanlı İdari Yapısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilimdalı (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή), Ankara 2007.
- Çakmak Muhammet, *Nakşibendiliğin Sosyolojik Evreni* (Elazığ ve Siirt Örneği). Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2003.
- Bilge Emine, *Nakşibendilikte Kadın (Ulaşlı Köyü Örneği)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim dalı, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή, Diyarbakır 2008.

- Ulker Erol, *Empires and Nation Building: Russification and Turkification Compared*, Submitted to Central European University Nationalism Studies Program the Degree of Master of Arts, Budapest 2004.
- Mayak Faysal, *Tanin Gazetesine Göre II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı-Alman İlişkileri (1910-1912)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2008.
- Külbilge İlker, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalı Yeniçağ Tarihi Bilim dalı, Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, İzmir 2010.
- Klein Janet, *Claiming the Nation: The Origins and Nature of Kurdish Nationalist Discourse*, A Master's Thesis Presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy for the Master's Degree, June 1996.
- Klein Janet, *Power in the Periphery: The Hamidiye Light Cavalary and the Struggle over Ottoman Kurdistan, 1890-1914*, Princeton University the Degree of Doctor of Philosophy, November 2002.
- Soylu Mehtap, *İbn Haldun'da Sosyolojik Düşünce*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Felsefe Grubu Öğretmenliği Anabilim Dalı, Μεταπτυχιακή Διατριβή, Ankara 2007.
- Ürkmez Naim, *II. Abdülhamid'in Modernleşme Anlayışı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim dalı (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή), Erzurum 2006.
- Farhad Omar, *La Genêse De La Nouvelle Kurde, Doctorat Nouveau Rêgime*, Universitê de la Sorbonne Nouvelle Paris III, Paris 1994.
- Küpeli Özer, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, Ege Üniversitesi SBE, İzmir 2009.
- Balıkkaya Şükran, *Kur'an'da Adalet Kavramı*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim dalı, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή, Bursa 2005.
- Çamsoy Zeynep, *Milli Mücadele Dönemi'nde Kürdistan Teâli Cemiyeti (1918-1927)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή, Ankara 2007.

Δημοσιευμένα άρθρα

- Abdullah Cevdet, «Bir Hitab», *Roj-î Kurd*, no. 1, 6 Heziran 1329/19 Ιουνίου 1913, σσ. 3-4.
- Abdülhalim Yener, «Son Dönem Osmanlı Ulemasının Meşrutiyet ve Hürriyete Dair Görüşleri», *Köprü dergisi*, no. 87, σσ. 93-112.
- Adnan Sadık Erzi, «Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar II», *Belleten*, cilt XIV σσ. 595-647
- Afet Uzmay, «Türkiye Halkının Antropolojik karakterleri üzerinde büyük anket ve umumi neticeleri», *Belleten*, KânunII. 1940, cilt IV, no. 13, σσ. 39-51.
- «Ah Vatan! Ah Vatan!», *İnkılab-ı Beşer*, 2 Teşrinisani 1334/2 Νοεμβρίου 1918, no. 8, σ. 1
- Ahmed Cemil, «Osmanlı Amerikası», *Kürd Teavun ve Terakki Gazetesi*, no.1, 22 Teşrinisani 1324/5 Δεκεμβρίου 1908, σσ. 4-5
- Ahmed Cemil, «Osmanlı Amerikası», *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* (ed. M. Emîn Bozarslan), Weşanxana Deng, Uppsala 1998, σσ. 12-15.
- «Akat-ı İçtima-i'ye», *Dicle*, no. 5, 28 Mart 1327, σ. 1.
- Akbar Ahmed, «Ibn Khaldun's Understanding of Civilizations and the Dilemmas of Islam and the West Today», *The Middle East Journal*, Winter 2002, v. 56, no. 1, σσ. 20-47.
- Ali Sacid, «Kaza-i İntihabiye», *Feyz-i Hürriyet*, 25 Ağustos 1324, no. 18, σ. 3
- Ali Sacid, «… Davet», *Feyz-i Hürriyet*, 25 Ağustos 1324/7 Σεπτεμβρίου 1908, no. 18, σ. 4
- Anne-Marie Edde, «Bilad al-Sham, from Fatimid conquest to the fall of the Ayyubids (359-658/970-1260)», *The New Cambridge History of Islam*, v. 2 (ed. Maribel Fierro), Cambridge University Press 2010, σσ. 161-201.
- Ali Kendav, «Kürtler ve Devlet», *Kürt Solu*, Gün Yayıncılık, İstanbul 2005, no. 11, σσ. 179-197.
- Anja Pistor-Hatam, «Sheikh 'Ubaidullâh's Revolt and the Kurdish İnvasion of İran-Attempts at a New Assessment», *The Journal of Kurdish Studies*, Louvain 2002, v. IV (2001-2002), σσ. 19-31.

- «Armenia», *Information (Armenia) Bureau*, London 1896, σσ. 39-59
- Arnason, Johann, «Theory, Culture and Society», *Birikim*, no. 49, 1993, σσ. 34-51.
- «Ayd-ı Milli», *Peyman*, 6 Temmuz 1325, no. 4, σ. 2.
- «Ayd-ı Milli», *Peyman*, 13 Temmuz 1325, no. 5, σ. 4.
- Ayhan Akman, «Milliyetçilik Kuramında Etnik/Sivil Milliyetçilik Karşıtlığı», *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, cilt 4: Milliyetçilik*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, σ. 81
- G. Martin, «Mai İdris of Bornu and the Ottoman Turks, 1576-78», *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3,no. 4 (Oct.,1972), σσ. 470-490.
- Baban İsmail Hakkı, «Kürdlerin Mevki-i Coğrafi ve Siyasisi», *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* (ed. M. Emîn Bozarslan), σ. 183.
- Baban İsmail Hakkı, «Kürdçe'ye Dair» στο *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* (M. Emin Bozarslan), σσ. 141-143.
- Babanzade İsmail Hakkı, «Kürtler ve Kürdistan», *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*, no. 1, 22 Teşrinisani 1324, σσ. 3-4.
- Bahattin Demir, «Devlet Destekli Kürtçe Eğitim. Kürd Meşrutiyet Mektebi», *Toplumsal Tarih*, no. 200, Αύγουστος 2010, σσ. 72-78.
- Bahadîn Hawar, Suat Kaymak, «Xelîl Xeyalî ve Elîfbayê Kurmancî», *Kürt Tarihi*, Şubat-Mart, no. 5, σσ. 30-34.
- Barth F. Leach, «Father's brother's daughter marriage in Kurdistan», *SWJA* 10, σσ. 164-171.
- Bedirhan Paşazade Mikdad Midhat Bey, «Şevketlu Azametlu Sultan Abdülhamid-i Sani Hazretlerine Arzıhal-i Abidanemdir», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), cilt I, σ. 146.
- Bediüzzaman Said-i Kurdi, «Hakikat», *Volkan*, no. 70, 26 Şubat 1324/11 Μαρτίου 1909, σ. 3
- Bediüzzaman-i Kürdi Said, «Dağ meyvası acı da olsa devadır. Bediüzzaman-ı Kurdi'nin Fihriste-i Makasıdı ve Efkarının Programıdır», *Volkan*, no. 84, 12 Mart 1325/25 Μαρτίου 1909, σσ. 2-3.

- Bedri, «Medeniyet-i Şarkiye–3», *Şark ve Kürdistan*, no. 5, 22 Teşrinisani 1324/5 Δεκεμβρίου 1908, σ. 1.
- Bergeron, «Erzeroum, le 24 Novembre 1894», *Ministêre des Affaires Êtrangêres. Documents Diplomatiques 1893-1897*, Imprimerie Nationale, Paris 1897, σσ. 18-19.
- «Biçare Hayalperestler», *Dicle*, no. 1, 28 Şubat 1326/13 Μαρτίου 1911, σ. 4.
- Boris James, «Ethnonymmes arabes (‘ağam’, ‘arb’, ‘badw’, ‘turk’, ..): le cas kurde comme paradiğme des façons de penser la diffêrence au Moyen Âge», *Annales İslamologiques* 42, Le Caire, 2008, σσ. 93-127.
- Bulgaristan’lı Doğan, «Milletinize karşı vazifeniz», *Roj-i Kurd*, 6 Temmuz 1329, no. 2, σσ. 2-5.
- Burcu Kurt, «Irak’ta ‘Muktedir’ ve ‘Müşteki’ Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey’in Basra Valiliği» *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, cilt/ volume: 7, sayı/number: 2, yıl/year: 2012, σσ. 157-158.
- Cemal, «Girid metni ve devletin hatası», *Müjde*, no. 10, 30 Kanunuevvel 1324/12 Ιανουαρίου 1909, σ. 3.
- «Cemiyetimizin reis-i Faza’il ..si Seyid Abdulkadir Ubeydullah Efendi’nin numune-i fikr-i irfanı», *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*, no. 1, 22 Teşrinisani 1324/5 Δεκεμβρίου 1908, σσ. 6-7.
- Cherif Pacha, «La Faillite des Continuateurs d'Abdul Hamid», *La Revue*, no. 21, 1er Novembre 1911, σσ. 35-49.
- *Cihad*, no. 12, 17 Şubat 1327/1 Μαρτίου 1912, σ. 3.
- Dr. Lardy, «Constestations entre les alliés balkaniques», στο *La Vérité sur le désaccor d Serbo-Bulgare*, Genéve, İmprimerie & Lithographie Zallner S. A., 1913, σσ. 40-43.
- David Kushner, «The Place of the Ulema in the Ottoman Empire during the Age of Reform (1839-1918)», *Turcica*, c. 1 v. 19, 1987, σσ. 51-74.
- «Diyarbekir’den: İcmâ’-i Siyasî-i’tizâl-ı Siyasî», *Volkan*, no. 19, 30 Kanunievvel 1324/12 Ιανουαρίου 1909, σσ. 1-2.
- Djene Rhys Bajalan, «Osmanlı Devleti, Osmanlı-Kürt Aydın Sınıfı ve ‘Jön-Kürtçülük’ Akımı Üzerine (1898-1909)», *Dipnot*, sayı.2, Temmuz-Ağustos 2010, σσ. 141-157.

- «Du Serbesti», *Mechouriette*, no.1, 15 Octobre 1909, σ. 3
- E. A, «Siyasiyat», *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*, no. 1, 22 Teşrinisani 1324/5 Δεκεμβρίου 1908, σσ. 2-3.
- Ernest Chantre, «De Beyrouth a Tiflis / a travers la Syrie, la haute-Mesopotamie et le Kurdistan», *Le Tour du Monde*, Londres 1889, σσ. 209-272.
- Eugene L. Rogan, «Asiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)», *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 28, No. 1 (Feb. 1996).
- «Evvelki Günkü Büyük Miting», *Volkan*, no. 18, 29 Kanunievvel 1324/11 Ιανουαρίου 1909, σ. 2.
- Father Garzoni, «Account of the Yezidis», *Classical Journal*, Vol. VII, no. XIII. σσ. 146.
- Ferd Hoefer, «L'exploitation de la Mesopotamie», *Archives Asiatiques*, vol. I, no. 13 et 14, Constantinople, 15-31 Juillet 1912, σσ. 476-485.
- Foley Sean. «The Naqshbandiyya-Khalidiyya, Islamic Sainthood, and Religion in Modern Times», *Journal of World History*, vol. 19, no. 4 (Dec., 2008), σσ. 521-545.
- Fuat Dündar, «Aktar ve Kırmızı'nın eleştirisi vesilesiyle: Algılama ve ölçüyü tutturma sorunu», *Tarih ve Toplum*, sayı 9, güz 2009, σσ. 227-246.
- George Perrot, «Les Kurdes de L'Haimaneh», *Revue des Deux Mondes*, 01/02/1964, σσ. 610-613
- «Girid», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I., σ. 202.
- «Girid», *Kürdistan* (ed. M. Emîn Bozarslan), c. I., σσ. 245.
- «Girid meselesi», *Şark ve Kürdistan*, no. 1, 7 Teşrinisani 1324/20 Νοέμβριου 1908, σ. 3.
- «Girid'i veremeyiz», *Müjde*, no. 7, 27 Kanunuevvel 1324/9 Ιανουαρίου 1909.
- «Girid Mitingi», *Peymân*, 29 Haziran 1325/12 Ιουλίου 1909, no. 3, σσ. 2-3.
- «Η Βουλή. Η Χτεσινή Συνεδρία», *Η ΗΧΩ*, 19 Οκτωβρίου 1911, σ. 2
- Hakan Özoğlu, «State-Tribe Relations: Kurdish Tribalism in the 16th-and 17th- Century Ottoman Empire», *British Journal of Middle Eastern Studies* (1996), 23 (1), σσ. 5-27.

- Haldun Çancı, «Kuramsal Yaklaşımlar Çerçevesinde Milliyetçiliğin Niteliksel Sabitelerine Genel Bir Bakış», *Review of Social, Economic & Business Studies*, Vol. 9/10, σσ. 233-246.
- Hamid Bozarslan, «Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi (1898-2000)», *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 4. Milliyetçilik, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, σ. 841.
- Harputlu H. B., «Garpla Şark, Milliyet Cereyanları», *Roj-î Kurd*, no. 1, 6 Haziran 1329/19 Haziran 1913, σσ. 8-9.
- Haydarizade İbrahim, «Bir Hasbıhal», *Jîn*, 7 Teşrinisani 1334/7 Νοέμβριου 1918, no. 1, σσ. 1-5.
- Himmet Hülür, Gürsoy Akça, «İmparatorluktan Cumhuriyete Siyasal Bütünlük ve Ulusalcılık Söylemi», *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 22, Güz 2007, σ. 316.
- «Hürriyet-i Kelama dair birkaç söz», *Dicle*, no. 4, 21 Mart 1327/3Απριλίου 1911, σ. 3.
- Hüseyin Şükri, «Arazi meselesi», *Roji Kurd*, no.4, 30 Ağustos 1329, σσ. 5-7
- Θάνος Λίποβατς, «Πολιτική θεολογία και νεωτερικότητα», στο Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής, Β. Γεωργιάδου. *Θρησκείες και Πολιτική στη Νεωτερικότητα*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2002, σσ. 117-142.
- İbrahim Şirin, «Münif Paşa'nın Tahran'dan Gönderdiği Devlet İşleriyle ilgili Lâyihası ve Düşündürdükleri», *Turkish Studies*, Volume3/4 Summer 2008, σσ. 759-771.
- J. Shiel, «Notes on a Journey from Tabriz, through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836.», *Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 8 (1838), σσ. 54-101.
- J. Wensinck, «kawm», *The Encyclopaedia of İslam-New Edition*, v. IV., 1978, Leiden, σσ. 780-781.
- James Brant and A. G. Glascott, «Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838», *Journal of the Royal Geographical Society of London,* Vol. 10 (1840), σσ. 341-434.
- Ji Eşrafên Dîyarbekrê Ş. M., «Kaxideke ji Kurdistanê Hat», *Kürdistan* (ed.M. Emîn Bozarslan), c. I. σσ. 259-260

- Jordi Tejel, «L'exotisme et les rêcits de voyage français au Kurdistan», *The Journal of Kurdish Studies*, v. III (1998-2000), Louvain 1995, σσ. 93-105.
- Justin McCarthy, «The Population of the Ottoman Armenians», *The Armenians in the Late Ottoman Period* (ed. Türkkaya Ataöv), Turkish Historical society Printing House, Ankara 2001, σσ. 65-87
- Kadri Yıldırım, «Eliyê Teremaxî û dîtinên wî yên li ser rêçikên rêzimana kurdî li gor pirtûka wî ya bi navê 'Destûra Zimanê Erebî bi Kurdî Digel Hinde Nimûneyêd Farisî û Kurdî'», *BÎR*, hejmar: Bihar 2005, σσ. 192-199.
- Kadri Yıldırım, «İlk'ler bağlamında medrese eğitiminin Kürt dili ve edebiyatı üzerindeki etkileri», *arkadaş*, σσ. 44-49.
- Kamuran Ali Bedirxan, «Kürdistan ve Kürdler», *Jîn* (ed. M. Emîn Bozarslan), Weşanxana Deng, Uppsala 1985, c. II. σ. 448.
- Kamuran Ali Bedirhan, "Kürdler ve Ermeniler", *Akıl*, 2 Kanunievvel 1918, no. 18, σ. 2
- Kamuran Ali Bedirhan, "Kürd Ermeni Meveddeti", *İnkılab-ı Beşer*, 21 Teşrinisani 1918, no. 27, σ. 2.
- Kerküklü Necmeddin, «Kürd Talebe Cemiyeti ve Kürdlerin Makam-ı Hilafete Hizmetleri», *Rojî Kurd*, no. 1, σ. 5.
- Kerküklü Necmeddin, «Poşide-î Tarîx», *Hetaw-î Kurd*, no. 1, 11 Teşrinievvel 1329/24 Οκτώβριου 1913, σσ. 15-16.
- Kerküklü Necmeddin, «Poşide-î Tarîx», *Hetaw-î Kurd*, no. 2, 21 Teşrinisani 1329/4 Δεκεμβρίου 1913, σσ. 15-17.
- Kiamouran Aali Bedirhan, «Les Kurdes. Essais sociologiques et historiques», *Constantinople - Matin*, 25 Novembre 1918, no. 22, σ. 1.
- «Kawmiyya», *The Encyclopaedia of İslam-New Edition*, v. IV, 1978, Leiden, σσ. 781-796.
- Kurdîyê Bitlîsî, «Dehak Efsanesi», *Jîn* (ed. M. Emîn Bozarslan), Weşanxana Deng, Uppsala 1985, c.I. σσ. 206-209.
- Kurdîyê Bitlîsî, «Kürdler Münasebetiyle», *Jîn* (ed. M. Emîn Bozarslan), Weşanxana Deng, Uppsala 1985, c. I. σσ. 213-217, 243-245.
- İsrafil Kurtcephe, Suat Akgül, «Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri», *OTAM*, sayı. 6 (1995), σσ. 249-256.

- «Kürd Neşr-i Ma’arif Cem’iyeti», *Tanin*, no. 563, 28 Mart 1325/10 Απριλίου 1910, σ. 3.
- «Kürdistan», *Jîn*, (ed. M. Emîn Bozarslan), Weşanxana Deng, Uppsala 1985, c. II. σ. 463.
- «Kürtler ve Ermeniler», *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* (ed. M. Emin Bozarslan), no. 7, 3 Kanunisani 1324/16 Ιανουαρίου 1909, σ. 340
- L. Lewis, «Djewdet, ‘Abd Allah (Abdullah Cevdet)», *The Encyclopaedia of İslam-New Edition*, v.II, 1965, Leiden, σσ. 533.
- «L'article 61 du traité de Berlin. II and III». *Imprimerie Orientâle*, Constantinople 1879.
- «La Principauté de Bitlis», *Etudes kurdes* - Hors Serie no.1 - Avril 2004, σσ. 12-13.
- Liah Greenfeld, «Nationalism-Five Roads to Modernity», *Harvard University Press*, Cambridge (Mass.), 1992, σ. 7.
- Lovat Fraser, «The Problem of Persia», *The Edinburgh Review or Critical Journal*, London, July-October 1912, v.216, σσ. 489-512.
- Lütfi Fikri, «Kürd Milleti», *Roj-î Kurd*, no. 4, 30 Ağustos 1329/12 Σεπτεμβρίου 1913, σσ. 2-5.
- M. Bedri, «Kürtler ve Kürdistan», *Şark ve Kürdistan*, 19 Teşrinisani 1908, no. 1, σ. 1.
- M. Bedri, «Kürdler ve Asrî İctima-i», *Şark ve Kürdistan*, no. 2, 10 Teşrinisani 1324/24 Νοεμβρίου 1908, σ. 2.
- M. Bedri, «Şark ile Garb», *Şark ve Kürdistan*, no. 2, 10 Teşrinisani 1324/24 Νοεμβρίου 1908, σσ. 2-3.
- M. Jules Oppert, «Babylone», «Babylonie», «Babyloniens», *Babylone et les Babylonies*, (Ces articles sont extraits de la 3o editionde l’Encyclopedie du XIX. Siecle actuellement sous presse), χωρίς ημερομηνία έκδοσης και τόπου.(στη Γενναδίου Βιβλιοθήκη)
- M. S. Azîzî (Celadet Bedirhan), «Hişyar Bin», *Roj-i Kurd*, no. 2, 6 Temmuz 1329 /19 Ιουλίου 1913, σσ. 23-24.
- M. S. Azîzî, «Harflerimiz ve Okuma Kolaylığı», *Rojî Kurd*, 6 Temmuz 1329/19 Ιουλίου 1913, no/jimar: 2, σσ. 12-13.

- M. S. Azîzî, «Harflerimiz ve Okuma Kolaylığı», *Rojî Kurd*, (werger û tîp veguhezêrî: A. Meretowar, C. Amedî,S. Azad Aslan), *Weşanên WAR*, İstanbul 2002, σσ. 55-56.
- M. X., «Ziman» , *Roj-î Kurd*, 1 Αυγούστου 1329, no. 3, σσ. 20-21.
- M. X., «Bextreşî û Mehrûmîya Kurdan», *Roj-î Kurd*, 1 Αυγούστου 1329, no. 3, σσ. 29-31
- M. Weber, «Millet», *Doğu-Batı dergisi*, no. 39, Ankara 2006, σσ. 181-187.
- Major Trotter, «Report on Kurdistan», 1881, no. 6. στο Early Percy M. P, *Highlands of Asiatic Turkey*, London, 1901, σσ. 124-125.
- Malatyalı Abdulbaki, «Urfa'dan mektub», *Müjde*, 24 Kanunievvel 1324/6 Ιανουαρίου 1909, no. 4, σ. 3.
- Martin van Bruinessen, «The Kurds and Islam», στο *Les Annales de l'Autre Islam-Islam des Kurdes*, no. 5, Paris 1998, σσ. 13-35.
- Martin van Bruinessen, «Ehmede Xani'nin Mem u Zin'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkmasındaki Rolü», στο *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, Avesta Yayınları, İstanbul 2005, σσ. 63-81.
- Martin van Bruinessen, «Kurds and the City» στο Hamit Bozarslan and Clémence Scalbert-Yücel (eds), *Joyce Blau, l'éternelle chez les Kurdes*, Paris: Institut Kurde de Paris, 2013, σσ. 273-295.
- R. Maunsell, «Kurdistan», *The Geographical Journal*, vol. 3, no. 2 (Feb., 1894), σσ. 81-92.
- Mehmet Ö. Alkan, «İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim», *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, İstanbul, 2004, σ. 78
- Mehmet Ö. Alkan, «II. Meşrutiyet'te Eğitim, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Milliyetçilik, Militarizm veya 'Militer Türk-İslam Sentezi'», στο *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek* (ed. Ferdan Ergut), İstanbul 2010, σσ. 66-67.
- «Mekteb-i Meşrûtiyet», *Yeni Tanin*, no. 502-33, 26 Kanunisani 1325/8 Φεβρουαρίου 1910, σ. 3.
- Mela Said-i Meşhur Kürd-î Bediüzzaman, «İstanbul», *Misbah*, 26 Eylül 1324/9 Οκτωβρίου 1908, no. 3, σσ. 24-25.
- Meşhur Kürd Hoca Bediüzzaman, «Dağ meyvası acı da olsa devadır», *Misbah*, 19 Eylül 1324/2Οκτωβρίου 1908, no. 2, σσ. 11-14.

- Mevlanzâde Rıf'at, «Muhterem 'Hetav-i Kurd' gazetesi Mü'esseslerine», *Hetawi Kurd*, 21 Teşrinisani 1329, no. 2, Resimli Kitab matba'ası, İstanbul, σσ. 2-3.
- «Mevlanzade'den Mahmud Şevket Paşa'ya mektup», *Mechouriette*, no.1, 15 Octobre 1909, σ. 4
- «Milli Aşireti Re'isi İbrahim Paşa», *Sada-ı Hak*, 27 Ağustos 1324/13 Şa'ban 1326, no. 7, σ. 2.
- Mimarzade Mehmed Ali, «Nasib veya Nigâh-ı İntibâh», *Volkan*, no. 29, 16 Kanunisani 1324/29 Ιανουαρίου 1909, σσ. 2-3.
- Mirella Galletti, «The İtalian Contribution to Kurdology», *The Journal of Kurdish Studies*, v. I (1995), σσ. 97- 112
- Mirella Galletti, «Le Relazioni tra İtalia e Kurdistan», *Quaderni di Oriente Moderno*, Istituto Per L'Oriente, XX (LXXXI), m.s. 3-2001, σσ. 1-148.
- Molla Said-i Kurdi, «Bediüzzaman Said-i Kurdi'nin Meb'usana Hitabı» στο *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* (M. Emin Bozarslan), σσ. 193-196.
- Murat Issı, «Hürriyet Âşığı Bir Osmanlı-Kürt Aydını Mevlanzâde Rıf'at Bey», *Toplumsal Tarih*, Nisan/Απρίλιος 2010, no. 196, σσ. 72-80.
- Murat Issı, «Bir Osmanlı Kürt Aydını Malatyalı Bedri», *Toplumsal Tarih*, no. 212, Ağustos 2011, σσ. 30-37.
- Murat Issı, «Peymân- Diyarbekir'in İlk Hususi Gazetesi», *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, sayı: VII, Nisan 2012, σσ. 91-115.
- Murat Issı, «Yunan Belgelerinde Kürtlere Özerklik», *Kürt Tarihi*, no. 6, Nisan-Mayıs 2013, σσ. 28-36
- Murat Issı, «Kürt Basını ve Kürdistan Gazetesi (1898-1902)», *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı. IX, Nisan 2013, σσ. 127-147.
- Mustafa Balcıoğlu, «Birinci Dünya Savaşı Oncesinde Bir Rus Komplosu; Şeyh Selim Ayaklanması», *Türk Kültürü*, sayı. 350 (Haziran 1992), σ. 363.
- Müfid Yüksel, «İdris-i Bitlisi ve Eyüp'teki Eserleri» στο *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sempozyumu VI.*, Eyüp Belediyesi yayınları, 2003.
- Namık Kemal, «Hubbu'l- Vatan», *Hürriyet*, 29 Ιουνίου 1868, σ. 1.
- Namık Kemal, «Devlet-i Âliyye», *Hürriyet*, 24 Αυγούστου 1868, no: 9, σσ. 1-3

- Namık Kemal, «Usulü Meşveret hakkında mektuplar 1», *Hürriyet*, No: 11, 7 Σεπτεμβρίου 1868.
- Namık Kemal, «Usul-i Meşveret», *Hürriyet*, 23 Νοέμβριου 1868, σ. 6.
- Namık Kemal, *Hürriyet*, 7 Δεκεμβρίου 1868, (πρωτοσέλιδο-χωρίς τίτλος).
- Namık Kemal, «Müvaredat-ı belediye», *İbret*, 24 Μαρτίου 1873, no. 122, σσ. 1-2.
- Namık Kemal, «Avrupalılar Şark'ı bilmez», *İbret*, 10 Ιουνίου 1872, no. 7, σ. 2.
- Namık Kemal, «Hukuk», *İbret*, 19 Ιουνίου 1872, no. 5, σσ. 1-2.
- Namık Kemal, «Bazı Mülahazat: Devlet ve Millet», *İbret*, no: 27, 13 Οκτωβρίου 1872.
- Namık Kemal, «Adalet ve Mahkemeler hakkında», *İbret*, 16 Νοεμβρίου 1872, no. 54, σσ. 1-2.
- Namık Kemal Dinç, «Kadim Anavatandan Bir İnkar Coğrafyasına Kürdistan», *Toplum ve Kuram*, no. 2, İstanbul, Güz 2009, σσ. 151-175.
- Necati Abdulla, «Çend zanyarîyanî nû derbarê Abdulrezak Bedirxan», *Academy - Journal of the Kurdish Academy*, Hawler (Erbil), v.18, σσ. 444-456.
- Necdet Subaşı, «Şeyh, Seyyid ve Molla–Güneydoğu Anadolu Örneğinde Dinsel İtibarın Kategorileri», *Tasavvuf-İslamiyat*, v.2, sayı. 32, Temmuz - Eylül Ankara 1999.
- Nejat Göyünç, «The Population of the Ottoman Armenians», *The Armenians in the Late Ottoman Period* (ed. Türkkaya Ataöv), Turkish Historical society Printing House, Ankara 2001, σσ. 23-43
- «Neologos», *Volkan*, no. 33. 20 Kanunisani 1324/2 Φεβρουαρίου 1909, σ. 3.
- *Νεολόγος*, 11 Μαϊου 1914, σ. 2 στο ΥΔΙΑ 1914-101γ, Εξωτερικός Τύπος (Τουρκίας-Κωνσταντινούπολη-Αίγυπτου)
- *Νεολόγος*, 13 Μαϊου 1914, σ. 2 στο ΥΔΙΑ 1914-101γ, Εξωτερικός Τύπος (Τουρκίας-Κωνσταντινούπολη-Αίγυπτου),
- Nizami, «Vatan», *Dicle*, 28 Şubat 1326/13 Μαρτίου 1911, no. 1, σ. 4.
- Noel Buxton, «The Russians in Armenia», *The Nineteenth Century and After*, vol. LXXIV, July-December 1913, London, σ. 1362-1363.

- Noel Buxton, «Side-Lighs on the Armenian Question», *The Contemporary Review*, vol. CIV., σσ. 789-798 στο HNE.112.2 v.7 της Γενναδίου Βιβλιοθήκη.
- Nuri, «Teşyid-i Revabıt», *İbret*, no. 14, 3 Ιουνίου 1872.
- O. H. Ursinus Michael, «Millet», *The Encyclopedia of İslam*, New York 1993, v. VII, σσ. 61-64.
- Orhan Gökdemir, «Toplum, Ulus, Sınıf: Yeni Cemaatler», *Humanite*, Ağustos 2003, no. 3, σσ. 147-159.
- «Osmanlı İttihad ve Terakki Kulübü'nde Gece Dersleri», *Peyman*, no. 22, 16 Teşrinisani 1325/29 Νοεμβρίου 1909, σ. 4.
- P. Rondot, «Les tribus montagnardes de l'asie entêrieure. Quelques aspects sociaux des populations kurdes et assyriennes» *Bulletin d'Êtudes Orientales de l'İnstitut Français de Damas*, no. VI, σσ. 1-50.
- Paul Zawadzki, «Milliyetçilik, Demokrasi ve Din», στο Dieckhoff, Alain. Jaffrelot, Christophe. *Repenser le nationalisme. Théories et pratiques*, Center d'Etudes et de Recherches İnternationales, Paris 2005, σσ. 209-247.
- Paris'ten gelen Malatyalı yüzbaşı Bedri, «İsabet», *Şark*, No. 26, 16 Ṣa'ban 1326 / 1 Eylül 1324 / 14 Σεπτέμβρίου 1908, σ. 2.
- Polyeucte, «L'Evolution de la Question Armenienne», *La Voix de L'Armenie*, σσ. 79-83
- R. Safrastjan, «Ottomanism in Turkey in the Epoch of reforms in XIX c.: Ideology and Policy», *Etudes balkaniques*, no. 1, Sofia 1989, σσ. 34-45
- «Rich's Residence in Koordistan», *Edinburg review*, London, October 1836, σ. 38
- Rene Pinon, «Pantouranisme, Panislamisme, Pangermanisme», *La Voix de L'Armenie*, 15 Mars 1918, no. 6, Paris, σσ. 169-176.
- Robert Dankoff, «An Ottoman Mentality-The World of Evliya Çelebi», *The Ottoman Empire and İts Heritage*, v. 31, Leiden-Boston, 2004, σ. 4, 67
- Rojî Kurd, «Gaye, Meslek», *Rojî Kurd*, 6 Heziran 1329/19 Ιουνίου 1913, no. 1, σ. 1.
- Σία Αναγνωστοπούλου, «Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και οι Έλληνες της Μικράς Ασίας» στο *4ο Συμπόσιο Πολιτική, κοινωνική, οικονομική θεσμοί των*

Ελλήνων της Μικράς Ασίας κατά τους νεότερούς χρόνους. 27, 28, 29 Νοεμβρίου 2009, Έκδοση ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. 2010, σσ. 33-38

- S. H. Longrigg, «Bâbân», *The Encyclopaedia of İslam-New Edition*, v.I, 1960, Leiden, σσ. 845.
- Said Naficy, «Bidlisi, Sharaf al-din khan», *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, v.1, 1960, σσ. 1208-1209
- Said-i Kurdi, «Kürtler neye muhtaç», *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* (ed: M. Emin Bozarslan), no. 2, σ. 13.
- Said-i Kurdi, «Hamidiye Alayları», *Şura-i Ümmet*, 6 Teşrinisani 1324/19 Νοεμβρίου 1908, no. 46.
- Selçuk Akşin Somel, «Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)», *Modern Türkiyede Siyasi Düşünce c.1*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, σσ. 88-117.
- Serbesti, «Dâvetnâme», *Volkan*, no. 97, 25 Mart 1325/7Απριλίου 1909, σσ. 2-3.
- Serdar Şengül, «Osmanlı-Cumhuriyet Eğitim Modernleşme Projeleri ve Medresetü'z-Zehra. Karşılaştırmalı Bir Analiz», *Vefatının 50. Yılında Uluslararası Bediüzzaman Said Nursi Sempozyumu*, Nûbihar, İstanbul 2011, σσ. 198-211.
- Servet Mutlu, «Late Ottoman Population and Its Ethnic Distribution», *Nüfusbilim Dergisi\Turkish Journal of Population Studies*, 2003, 25, σσ. 3-38
- Sever Işık, «Şeyh Mustafa Safvet Efendi», *Kürt Tarihi*, Şubat-Mart 2013, no. 5, σσ. 38-43
- Sinan Hakan, «1915 Sonrası Kürt Mülteci Göçü», *Kürt Tarihi*, Şubat-Mart 2013, no. 5, σσ. 44-47.
- Stephen Duguid, «The politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia», *Middle Eastern Studies, v*ol. 9, no. 2 (May, 1973), σσ. 139-155.
- Süleyman Nazif, «Kürd ve Kürdistan», *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* (ed. M.Emîn Bozarslan*),* Weşanxana Deng, Uppsala 1998, σσ. 110-111.
- Süleymaniyeli Seyfullah, «Siyasiyat», *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*, no. 2, 29 Teşrinisani 1324, σσ. 2-3.
- Şakir Epözdemir, «Kürt-Osmanlı İlişkileri ve İdrisî Bitlîsî», *War*, hejmar-sayı: 9, Payîz-Zivistan / Φθινόπωρος-Χειμώνας: 2000, σσ. 78-103.

- «Kürdistan», *Şark*, no. 10, 16 Ağustos 1324/29 Αυγούστου 1908, σ. 4.
- **«**Re'is-i Ekrad'ın Teşebbüsat-ı Münasebeti», *Şark***,** no. 31, 6 Eylül 1324 /23 Şa'ban 1326, σ. 4
- «Şehid-i Hürriyet, Edip-i Azim Namık Kemal Bey hakkında birkaç söz», *Dicle*, no. 3, 14 Mart 1327/27 Μαρτίου 1911, σ. 3.
- Şerif Mardin. «Türk tarihinde Nakşibendi tarikatı», *Çağdaş Türkiye'de İslâm*, (haz. Richard Tapper) Sarmal yayınları, İstanbul 1993.
- «Şeyh ûl İslam Haydarizade İbrahim Efendi Hazretleri resmi tercüme-i hali», *Servet-i Fünun*, no. 1420, σσ. 364-366.
- *Ταχυδρόμος*, Αριθμός 531, 31 Μαρτίου 1914 στο ΥΔΙΑ 1914-101γ, Εξωτερικός Τύπος (Τουρκίας-Κωνσταντινούπολη-Αίγυπτου),
- «Tercüme-i Hali», *Hetawî Kurd*, 29 Kanun-i Evvel 1329/11 Ocak 1914, no. 3, σσ. 6-7
- Thoumaian, «The Kurds in their Relation to Armenia», *Ararat*, v.V. no. 57, σσ. 375-378.
- Tibet Abak, «Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)», *Toplumsal Tarih*, no. 208, Nisan 2011, σσ. 64-73.
- «Το Κρητικόν Ζήτημα και ο Οθωμανικός Τύπος», *Πολιτική Επιθεωρήσις*, αριθ. 9, 30 Μαΐου 1910, σ. 1
- [Togan], Ahmed Zeki Velidi, «Notlar ve Vesikalar: Kert mi Kürt mü?», *Türkiyat Mecmuası*, cilt 2, 1928, σσ. 392-396.
- V. L. Mênage, «Bidlisi», *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, v.1, 1960, σσ. 1207-1208
- V. Minorsky, «Kurds, Kurdistân», *Encyclopaedia of Islam*, Leiden, v.5, 1986, σσ. 450-451
- V. Minorsky, «Kurdistan», *First Encycloaedia of Islam 1913-1936*, v.IV, E. J. Brill 1987, σ. 1130.
- Vecdi Demir, «Kilis'ten Halep'e: Kürt Hanedanı Canbuladlar Devlet Peşinde», *Kürt Tarihi*, no. 3, Οκτώβριου-Νοεμβρίου 2012, σσ. 32-39
- «Vatan», *Şark ve Kürdistan*, no. 5, 22 Teşirinisani 1324/5 Δεκεμβρίου 1908, σ. 2.

- «Vatan», *Dicle*, 28 Şubat 1327/13 Μαρτίου 1911, no. 1, σ. 4.
- «Vatan», *Dicle*, 7 Mart 1327/20 Μαρτίου 1911, no. 2, σ. 2.
- «Vatan», *Dicle*, 14 Mart 1327/27 Μαρτίου 1911, no. 3, σ. 2.
- Veysel Aydeniz, «Bediüzzaman Said-i Nursi'nin Kürt Aydınlarıyla Olan İlişkileri», *Vefatının 50. Yılında Uluslararası Bediüzzaman Said Nursi Sempozyumu*, Nûbihar, İstanbul 2011, σσ. 351-377.
- «Welat-Weten», *Kürdistan* (ed.M. Emîn Bozarslan), c. I. σσ. 227-229.
- Zerdüşt Baha Pertev, «Osmanlı Arşivlerinde 'Kürdistan Eyaleti'nin Kurulması ile İlgili 2 Belge», *War*, Bihar-Havîn/Άνοιξη-Καλοκαίρι: 1999, Hejmar/no: 8, σσ. 17-22.
- Zernatto Guido, «Nation: The History of a Word», *Review of Politics*, 6, 1994, σσ. 351-352
- Zeynelabidîn Zinar, «Medrese education in Kurdistan», *Les Annales de l'Autre Islam-Islam des Kurdes*, no. 5, Paris 1998, σσ. 39-59

Διάφορα υλικά από το **διαδύκτιο-İnternet-**

- http://www.bitlisnews.com/filozof-xani-hani-ve-mem-%C3%9B-z%C3%8En-kurgusu---1-makale,37.html
- Βλάση Αγτζίδη, «Η ιστορική παρουσία των Ελλήνων στον Καύκασο», *http://www.antibaro.gr* σ. 2
- Η ομιλία του πρόεδρου του Κουρδικού Δημοκρατικού Κοινωνικού Κογκρέσου (Demokratik Toplum Kongresi - DTK), Αχμέτ Τουρκ (Ahmet Türk) που ζήτησε δημόσια 'συγγνώμη' από τους Αρμενίους και Ασσουρίους. http://t24.com.tr/haber/ahmet-turk-dedelerimizin-eli-kanli-ozur-dilerim/222931
- Kaşıkçı, Osman. Adalet, Hukuk ve Yargı, http://www.jura.uni-sb.de/turkish/OKasikci1.html
- Risaleyi Nur Külliyatı, *Denizli ve Emirdağ Lahikaları I -II|Mektup 419*. www.nur.gen.tr

Εγκυκλοπαίδεια & Λεξικά

- Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 2002.
- Sâmi, Şemseddin. *Dictionnaire Turc-Français* / par Ch. Samy-bey Fraschery, Mihran matb'ası- Bab-ı Âli caddesinde numro 7, İstanbul 1885.
- *The Encyclopaedia of İslam-New Edition*, v. I-II-III-IV-V, 1960-1986
- *The Encyclopedia of İslam*, New York 1993, v.VII
- *First Encycloaedia of Islam 1913-1936*, E. J. Brill, v.IV.
- Ι. Χάμμερ, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας* (επ. : Κωσταντίνου Σ. Κροκίδα), τρίτος τόμος, εικοστοτρίτο βιβλίο, Τύποις Χ.Ν. Φιλαδελφεως, Αθήναι 1872.